

CELJSKI
ZBORNIK

I 9 6 2

OSREDN.
KNJIŽNICA
CELJE

P 23192

CELJSKI ZBORNIK

1962

CELJE
1 9 6 2

ŠE NEKAJ GEOGRAFSKIH DROBCEV IZ GORNJE SAVINJSKE DOLINE

Drago Meze

V našem zborniku iz leta 1960 smo obravnavali nekatera poglavja iz prebivalstva GSD.¹ Danes bomo ta dopolnili z najnovejšim stanjem, ki nam ga kaže popis prebivalstva na dan 31. marca 1961, poleg tega pa bomo skušali prikazati še razvoj zemljiških kategorij od izdelave franciscejskega katastra do najnovejših dni. Pri obravnavanju prebivalstva bomo pokazali, kako se je v razdobju 1953—1961 gibalo število prebivalstva, dalje kakšno je najnovejše stanje glede na leta starosti prebivalstva in v kakšnih gospodarskih panogah je bilo prebivalstvo leta 1961 zapoleno v primerjavi z letom 1953. Pri tem bomo posvetili posebno pozornost zaposlenim v industriji, saj se je prav to področje zaposlitve v GSD v zadnjem času nekoliko bolj razmahnilo.

DEPOPULACIJA V GSD JE IZ LETA V LETO VEČJA

Ko smo pregledovali razvoj števila prebivalstva v GSD za razdobje zadnjih ca. 150 let,² smo ugotovili depopulacijo že od leta 1880 naprej. Izjema so leta med obema vojnama, ko je število prebivalstva močno narastlo.³ Ta narast je bil v vsem obravnavanem obdobju največji (med leti 1921—1931 se je vzdignilo število prebivalstva na leto povprečno za 131,5 ljudi, med 1931 in 1941 pa še vedno za 88), večji celo do obdobja 1820—1854, ki smo ga označili za enega najuspešnejših,⁴ saj se je vzdignilo število prebivalstva za 3439 ali za 33,2%, kar znese v povprečju vzdig za 101 človeka na leto. Druga svetovna vojna je to napredovanje zaustavila. Prva poveljna leta so sicer kazala rahel vzdig oziroma stagnacijo števila prebivalstva, ki pa se je kmalu sprevrgel v izrazito depopulacijo.⁵ Ta dobiva čedalje večji razmah. Močno pride do izraza v razdobju 1953—1961, in še posebej v zadnjih dveh letih te dobe, t. j. med leti 1959 in 1961, kar bomo podrobneje prikazali v naslednjih vrsticah.

Popis prebivalstva med zadnjima uradnima štetjema zajema razdobje med 15. marcem 1953 in 31. marcem 1961,⁶ enako prikazujejo stanje na dan 31. marca tudi podatki za leto 1959. Med leti 1953 in 1961 se je znižalo število prebivalstva v GSD za 431 ali za 2,8% (od 15.580

Tabela 1

PREBIVALSTVO GSD V LETIH 1953

Katastrska občina naselje	1953			1961			1953—1961	
	Sk.	M.	Z.	Sk.	M.	Z.	Absol. štev.	%
Bočna	716	346	370	678	319	359	— 38	— 5.3
Gornji grad	680	307	373	721	326	395	+ 41	+ 6.0
Sv. Florijan	274	138	136	253	134	119	— 21	— 7.7
Sv. Lenart	231	122	109	194	99	95	— 37	— 16.0
Šmiklavž	513	251	262	512	239	273	— 1	— 0.2
Dol	227	108	119	239	105	134	+ 12	+ 5.3
Šmiklavž	286	143	143	273	134	139	— 13	— 4.5
Tirosek	398	186	212	322	158	164	— 76	— 19.1
Homec	269	126	143	216	109	107	— 53	— 20.3
Homec—Brdo	169	78	91	147	73	74	— 22	— 14.0
Meliše	100	48	52	69	36	33	— 31	— 31.0
Zg. Pobreže	308	141	167	268	123	145	— 40	— 13.0
Sp. Pobreže	77	36	41	77	35	42	0	0
Trnovec	94	44	50	78	38	40	— 16	— 17.0
Zg. Pobreže	137	61	76	113	50	63	— 24	— 17.5
Poljane	242	109	133	207	100	107	— 35	— 14.5
Rečica	587	270	317	576	258	318	— 11	— 1.9
Dol—Suha	166	67	99	150	60	90	— 16	— 9.6
Rečica	421	203	218	426	198	228	+ 5	+ 1.2
Sp. Rečica	473	221	252	506	236	270	+ 33	+ 7.0
Nizka	123	51	72	129	52	77	+ 6	+ 4.9
Sp. Rečica	246	120	126	242	118	124	— 4	— 1.6
Varpolje	104	50	54	135	66	69	+ 31	+ 29.9
Sentjanž	524	229	295	488	216	272	— 36	— 6.9
Grušovlje	87	36	51	80	34	46	— 7	— 8.0
Okonina	202	89	113	173	78	95	— 29	— 14.4
Šentjanž	235	104	131	235	104	131	0	0
Krnica	313	146	167	324	158	166	+ 11	+ 3.5
Konjski vrh	394	205	189	379	203	176	— 15	— 3.8
Konjski vrh	215	108	107	218	116	102	+ 3	+ 1.4
Strmčki vrh	179	97	82	161	87	74	— 18	— 10.1
Luče	403	178	225	387	163	224	— 16	— 4.0
Podveža	224	117	107	196	93	103	— 28	— 12.5
Podvolovlek	186	96	90	208	117	91	+ 22	+ 11.8
Raduha	316	144	172	321	151	170	+ 5	+ 1.6
Kokarje	299	126	173	288	134	154	— 11	— 3.7
Čreta	33	16	17	31	14	17	— 2	— 6.1
Lačja vas	101	43	58	88	41	47	— 13	— 12.8
Kokarje	165	67	98	169	79	90	+ 4	+ 2.4

IN 1961 (STALNO PREBIVALSTVO)

Katastrska občina naselje	1953			1961			1953—1961	
	Sk.	M.	Z.	Sk.	M.	Z.	Absol. štev.	%
Pusto polje	439	202	237	409	203	206	— 30	— 6.8
Potok	159	77	82	135	74	61	— 24	— 15.1
Pusto polje	108	43	65	98	46	52	— 10	— 9.3
Sp. Kraše	172	82	90	176	83	93	+ 4	+ 2.3
Šmartno	651	350	321	590	300	290	— 61	— 9.4
Rovt	220	113	107	163	83	80	— 57	— 26.0
Šmartno	275	139	136	274	136	138	— 1	— 0.4
Volog	156	78	78	153	81	72	— 3	— 1.9
Prihova	884	416	468	922	430	492	+ 37	+ 4.2
Dobletina	147	70	77	157	78	79	+ 10	+ 6.8
Nazarje + Zavodice	387	184	203	460	215	245	+ 73	+ 18.8
Prihova	215	107	108	189	87	102	— 26	— 12.1
Žlabor	135	55	80	116	50	66	— 19	— 14.1
Ljubno	670	303	367	667	315	352	— 3	— 0.4
Radmirje	368	156	212	313	133	180	— 55	— 14.9
Savina	407	218	189	395	197	198	— 12	— 2.9
Sv. Primož	401	189	212	395	183	212	— 6	— 1.5
Ter	777	373	404	775	375	400	— 2	— 0.3
Ivanje	127	56	71	122	46	76	— 5	— 3.9
Rastke—Planina	202	94	108	203	95	108	+ 1	+ 0.5
Ter	448	223	225	450	234	216	+ 2	+ 0.4
Brezje	265	125	140	267	135	132	+ 2	+ 0.8
Lepa njiva	567	303	264	533	288	245	— 34	— 6.0
Loke	343	153	190	344	158	186	+ 1	+ 0.3
Mozirsko Dobrovlje	95	40	55	93	43	50	— 2	— 2.1
Loke	248	113	135	251	115	136	+ 3	+ 1.2
Ljubija	442	227	215	414	202	212	— 28	— 6.4
Mozirje	753	354	399	854	390	464	+ 101	+ 13.3
Sv. Radegunda	294	141	153	271	132	139	— 23	— 7.8
Šmihel	236	113	123	205	103	102	— 31	— 13.1
Solčava	509	224	285	509	235	274	0	0
Robanov kot	158	70	88	162	78	84	+ 4	+ 2.5
Solčava	351	154	197	347	157	190	— 4	— 1.1
Sv. Duh	224	98	126	242	115	127	+ 18	+ 8.0
Logarska dolina	106	46	60	112	51	61	+ 6	+ 5.7
Podolševa	118	52	66	130	64	66	+ 12	+ 10.2
Skupaj GSD	15.580	7.383	8.197	15.149	7.230	7.919	— 431	— 2.8

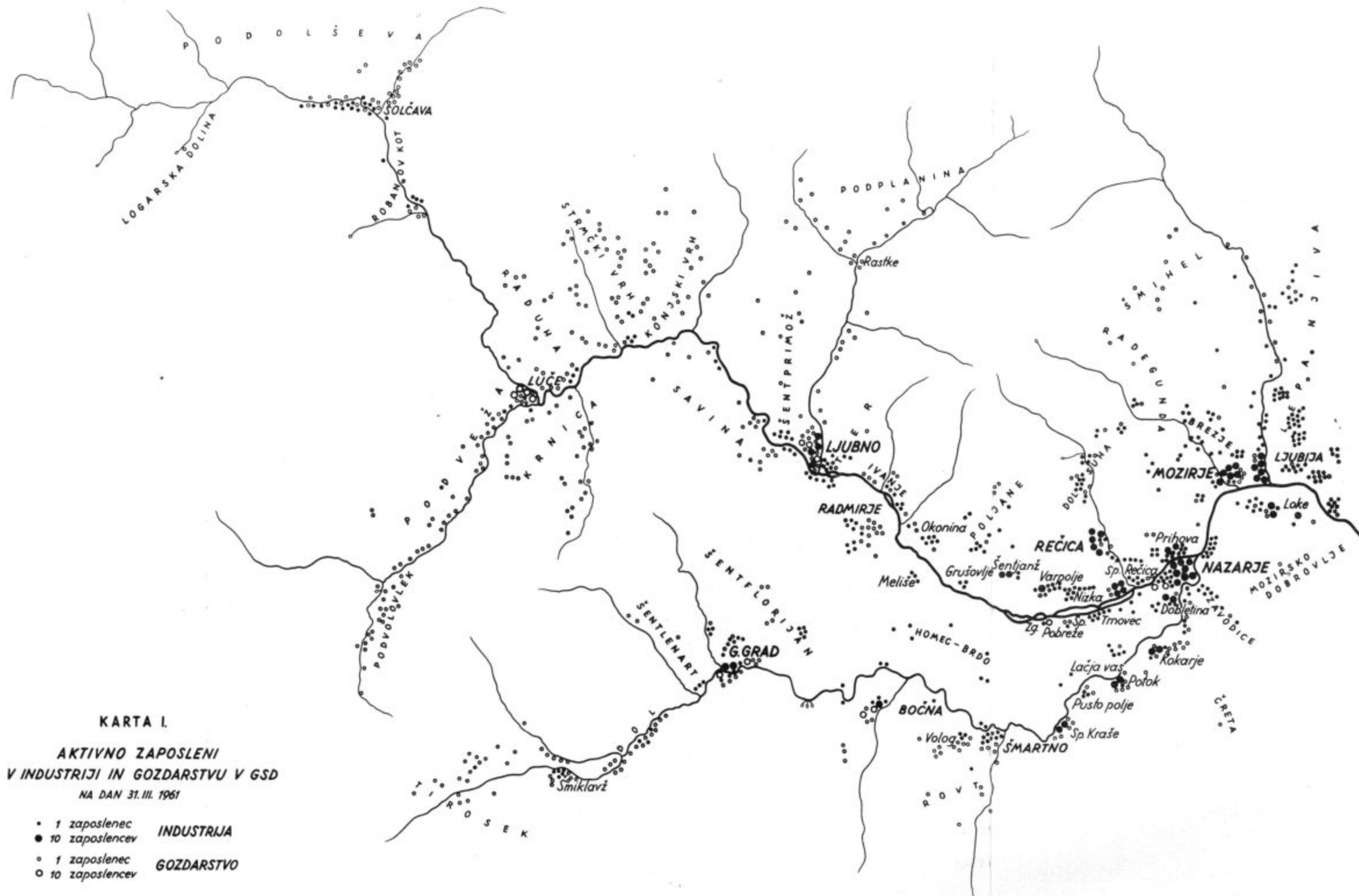
leta 1953 na 15.149 leta 1961), to je za 53,9 na leto, med leti 1959 in 1961 pa celo za 209, kar znese 104,5 na leto; med leti 1953 in 1959 se je v povprečju zmanjšalo število prebivalstva za 36,5 na leto. Zmanjšanje števila prebivalstva v letih 1959—1961 je v mirnodobnem času vseh 150 let daleč največje in presega celo obdobje 1910—1921, v katerem je zajeta prva svetovna vojna. Leta 1961 je živelo na 2,6 % površine LRS, kolikor je delež GSD glede na republiko, le 0,96 % prebivalstva celotne LRS.

V razdobju 1953—1961 so le redki kraji, ki so v številu prebivalstva dejansko napredovali. Sem štejemo tiste, ki imajo preko 5 % prebivalstva več kot leta 1953. Na prvem mestu je upravno in politično središče GSD Mozirje, ki je naraslo za 101 prebivavca ali za 13,3 %; največji porast je bil zaznamovan v zadnjih dveh letih obdobja, ko je zrastle število prebivalstva za 70. Za narast se ima zahvaliti čedalje pomembnejši vlogi, ki jo ima kot sedež obsežne komune, ki zajema celotno GSD. Tudi v gospodarskem središču, v Nazarjah, pa število prebivalcev naraslo za 75 ali za 18,8 %. Omembe vredno pa je, da lesnoindustrijski obrat v Nazarjah (LIN) nima vpliva na bližnje kraje, saj so ti v številu prebivalstva skoraj dosledno močno nazadovali, tako Prihova, Zlabor, Spodnja Rečica, Trnovec itd.⁷ Vzdig števila prebivalstva je bil zaznamovan le v bližnji Dobletni, ki pa je v zadnjem času že skoraj spojila z Nazarji. Očitno je, da je lesnoindustrijski obrat v Nazarjah, ki zaposluje danes v vseh obratih, ki so raztreseni po vsej GSD, blizu 650 ljudi, odločno prešibak, da bi lahko ustregel vsem tistim, ki si žele zaposlitve v industriji. Teh je veliko, vsak dan več, zato ne more zadovoljiti niti najbližjih krajev.

Razen že omenjenih redkih izjem je skromno narasel tudi Gornji grad. Zelo pa se je vzdignilo število prebivalstva v Varpolju, kar gre predvsem na račun zaposlenih v industriji, ki so si postavili svoje domove na zemljišču SLP blizu Savinje, ki jim je brezplačno na razpolago.

Prijetno presenetli narast števila prebivalstva v oddaljenem Podvolovleku, kjer so si v zadnjih letih pozidali nekaj novih hiš gozdni delavci, ki imajo v prostranih gozdovih pogorja Kranjske rebri, pod Veliko Planino in Vežo ter v dolini Lučke Bele vedno dovolj dela in trajen zaslužek. Razmeroma precej se je vzdignilo število prebivalstva tudi v hribovski Podolševi, zlasti v zadnjih dveh letih obdobja. Skromen narast zaznamuje tudi Logarska dolina, ki je imela 1961. leta 6 ljudi več kot leta 1953, kar predstavlja vzdig za 5,7 %. Na račun kmetijskega posestva v Dolu pod Novo Štifo je v prvih letih razdobja naraslo število prebivalstva tudi v Dolu, ki pa je v zadnjih letih začelo spet občutno padati; v celem se je vzdignilo za 12 ljudi, kar znese 5,3 %.

Močno prevladujejo kraji z nazadovanjem oziroma stagnacijo števila prebivalstva. Mednje smemo šteti vsa hribovska naselja, z izjemo Podolševe, dalje skoraj celotni dolinski predel ob Savinji pod Ljubnim in ob Dreti ter v delu gričevja na severnem obrobju Mozirske kotlinice. Med kraje s stagnacijo, t. j. med tiste, kjer se giblje število

KARTA I.
 AKTIVNO ZAPOSLENI
 V INDUSTRIJI IN GOZDARSTVU V GSD
 NA DAN 31. III. 1961

- 1 zaposlenec **INDUSTRIJA**
- 10 zaposlencev
- 1 zaposlenec **GOZDARSTVO**
- 10 zaposlencev

MERILO
 0 10 20 km

prebivalstva med leti 1953 in 1961 med + 5 in - 5 %, pa so, razen že omenjenih, uvrščeni še tile: med 0 in + 5 (Krnica, Konjski vrh, Raduha, Planina-Rastke, Ter, Robanov kot, Rečica, Kokarje, Sp. Kraše, Brezje in Loke); kraji, ki so imeli leta 1961 isto število prebivalcev kot leta 1953 (Sp. Pobreže in Šentjanž); med 0 in - 5 pa (Šmiklavž, Luče, Smartno, Volog, Ljubno, Savina, Sentprimož, Ivanje, Mozirsko Dobrovlje in Solčava).

Veliko pa je krajev, kjer je padlo število prebivalstva za več kot 5 %. Tako je z vsemi hribovskimi naselji nad Zadréčko dolino in z večino naselij v dnu plodne doline ob Dreto (Tirosek, Šentlenart, Florijan, Čreta, Rovt — 26 % ali za 57 ljudi!, Bočna, Lačja vas, Potok in Pusto polje), dalje v pretežnem delu gosto naseljenega gričevnatega in gorskega sveta na severnem obrobju Mozirske kotlinice (Šmihel, Radegunda, Ljubija in Lepa njiva), na južnem pobočju in vznožju Golt (Poljane in Dol — Suha)), v delu hribovskih naselij lučke pokrajine (Podveža in Strmčki vrh) in še prav posebej v mnogih vaseh plodne ravnine ob Savinji, niže Ljubnega in na gričevnatem razvodju med Savinjo in Dreto (Meliše — 31 % ali za 31 preb.!, Zg. Pobreže — 17,5 %, Trnovec — 17 %, Grušovlje — 8 %, Okonina — 14,4 %, Radmirje — 14,9 % in Homec-Brdo — 14 %).

Razdobje med zadnjima uradnima štetjema da torej v pogledu števila prebivalstva v GSD porazne rezultate. Razen redkih izjem, kjer je število prebivalstva napredovalo, je skoraj celotna GSD v obsegu močne depopulacije, oziroma v najboljšem primeru stagnacije. Največje nazadovanje je v glavnem omejeno na tri večja področja: 1. na izrazito poljedelske kraje v ravnini ob Savinji niže Ljubnega in v Zadréčki dolini; 2. na gričevnati svet razvodja med Savinjo in Dreto ter na gričevje v južnem in jugovzhodnem podnožju Golt, kjer je že prehod med poljedelskim ter ekstenzivno živinorejskim in gozdnim gospodarstvom; in 3. v agrarno prenatrpanih hribovskih predelih nad Zadréčko dolino in deloma tudi v hribovskih vaseh na jugovzhodnem pobočju Golt, v Podveži in Strmčkem vrhu, kjer povsod prevladuje gozdno in ekstenzivno živinorejsko gospodarjenje v kombinaciji s planinskim pašništvom. Stagnirala so predvsem gozdnoživinorejska hribovska naselja samotnih kmetij v zaledju Ljubnega in Luč ter v Robanovem kotu, dalje večja trško-obrtna naselja (Ljubno, Luče, Solčava in Rečica), nekatera dolinska in hribovska agrarna naselja v okolici Mozirja ter nekatera poljedelska naselja v dolini Savinje in Drete. Pomembnejši vzdig števila prebivalstva je bil zaznamovan le v upravno-političnem centru Mozirje, v izrazito industrijsko-gozdarskih Nazarjah, v gozdarskokmetijskem Podvolovleku, v kmetijskogozdarski Podolševi in v poljedelskem Varpolju, kjer se v zadnjem času opaža narast industrijskega prebivalstva. Obrtnogozdarskokmetijski Gornji grad kot tudi gozdnoživinorejska Logarska dolina v kombinaciji s poletnim turizmom pa sta le skromneje napredovala.

Gornja Savinjska dolina je izrazito agrarno-gozdarska pokrajina s skromnim zametkom industrije in poletnega turizma. Čeprav so v naravi dani pogoji za razmah kmetijstva, predvsem živinoreje, a deloma

tudi poljedelstva v plodnih ravninah ob Savinji in Dreči in razen tega gozdarstva in z njim zvezane lesne industrije kot tudi poletnega turizma, se vse izrablja le v prav skromnih mejah. Močnejši gospodarski razmah GSD mrtni šibka finančna moč komune, ki je odsev slabo izkoriščenih osnov, ki jih nudi narava modernemu gospodarjenju, pomoč višjih upravnopolitičnih forumov pa je premajhna. Po vseh sodobnih izkušnjah nudi prebivalstvu tudi v gospodarsko zaostalih pokrajinah, kakršna je naša, največje eksistenčne možnosti **industrija**, ki zaposluje odvečno delovno silo, zavira depopulacijo in neposredno vpliva tudi na razmah sodobnega kmetijskega gospodarjenja bližnje in dalnje okolice. V GSD take industrije takorekoč ni, čeprav so zanjo vsaj delni pogoji. Dobro podlago ima lesna industrija, ki pa je danes le skromno razvita. LIN v Nazarjah je relativno majhen lesnoindustrijski obrat. Kako majhno vlogo ima, dovolj zgovorno pove že ugotovitev, da ni bil zmožen ustaviti depopulacije niti v najbližjih krajih. Les, ki ga iz gozdov GSD po izgradnji najvažnejših gozdnih cest uspešno eksploatirajo,⁸ se v Nazarjah in ostalih štirih žagah v GSD, ki spadajo pod LIN, razžaga, žagan les pa se uporablja pretežno za nadaljnjo predelavo v nazarski tovarni, in sicer v zaboju, v obratu finalnih izdelkov in v najnovejšem času tudi v tovarni tipiziranih oken ter lesovinskih plošč. Nekaj hlodovine se tudi izvozi iz GSD, manjši del žaganega lesa pa se proda za izvoz in široko potrošnjo. Same žage ne potrebujejo veliko delovne sile, niti ne oba lesnoindustrijska obrata, na Ljubnem (mizarstvo) in v Gornjem gradu (»Smreka«). Več jo zaposluje le industrijska predelava lesa v Nazarjah, toda ker je tudi ta v bistvu skromna, je odstotek zaposlenih v povprečku majhen.

Osnov za večji razmah druge vrste industrije v GSD ni. Zato bi bilo treba toliko boljše izkoristiti to, kar nudi narava v obilni meri, to so bogate lesne zaloge. Lesno industrijo bi bilo treba nujno močno razširiti, saj bi se z njo dvignila gospodarska moč dežele, vzporedno z njo pa bi bilo mogoče pričakovati tudi zaviranje depopulacije. Odtok kmečkega prebivalstva v industrijo bi bil sicer še večji, vendar bi ljudje ostali doma in se jim ne bi bilo treba seliti k industriji in v mesta na tuje.

V perspektivi ima lesnoindustrijski obrat v Nazarjah zadovoljive pogoje. Iz ugotovitev ing. Antona Kneza⁹ vidimo, da je proizvodna zmogljivost gozdov v GSD, to je v XI. gozdnogospodarskem območju, 43.990 m³ hlodovine, kar je osnova za obstoj obeh polnojarmenikov v Nazarjah (kapaciteta novega polnojarmenika znaša ca. 8000 m³ hlodovine na leto v eni izmeni) pri načinu dela v dveh izmenah, in enega polnojarmenika v tako imenovani bazenski žagi, ki naj bi bila na Ljubnem, in bi prav tako delala v dveh izmenah. Ostale žage, t. j. pri Rogovilcu v Solčavi, v Sp. Rečici in v Gornjem gradu pa bi bile glede na proizvodno zmogljivost gozdov v GSD odveč, to pa seveda šele tedaj, če bi stari polnojarmenik na Ljubnem zamenjali z novim in prav tako enega v Nazarjah (drug je nov), saj je zmogljivost posameznih zastarelih in izrabljenih polnojarmenikov, kakršni so danes na vseh žagah v GSD, z izjemo enega v Nazarjah, komaj 2000 do 3000 m³ hlo-

dovine letno. Odvečne polnojarmeniške žage bi bilo dobro spremeniti v uslužnostne žage, ki naj bi služile za žaganje lesa gozdnim posestnikom, ki jim je odobren za lastno uporabo. Preusmeritev iz današnjega stanja bi bilo potrebno izpeljati postopoma. Z ukinitvijo nekaterih žag pa ne bi prenehala tudi njihova eventualna lesnopredelovalna funkcija; take žage bi si morale le zagotoviti surovino. Obrat v Gornjem gradu bi torej lahko ostal. Z rekonstrukcijo pa bodo dane vse možnosti nazarskemu lesnemu obratu, da se intenzivneje preusmeri v močan industrijski obrat, ki je GSD tako zelo potreben. Pri načrtnem gospodarjenju z gozdovi pa moramo računati še na nadaljnji dvig proizvodne zmogljivosti gozdov GSD.

Že danes ima lesni obrat v Nazarjah boljše pogoje, kot jih je imel pred leti. Do Nazarij oziroma do Sp. Rečice je že zgrajena asfaltna cesta, ki omogoča hitrejši in varnejši kamionski odvoz lesnih izdelkov in polfabrikatov do najbližje železniške postaje Šmartno ob Paki ali naprej po asfaltirani cesti na Šentrupert in dalje v svet. Če bodo kaj kmalu modernizirali cesto še naprej do Logarske doline, kot je v načrtu in kar je nujno potrebno, bo tudi dovoz lesa na ostale žage, zlasti na ljubensko, ki se bo razširila, hitrejši in varnejši. Pa ne samo to. Z modernizacijo obsavinjske ceste po GSD se bodo odprle deželi velike gospodarske možnosti, predvsem turistične, ki jih danes najbolj duši izredno slaba cesta. Skratka — Gornji Savinjski dolini je treba močne lesne industrije, ki je in bo tudi v svetovnem merilu še naprej močno konjunkturna industrijska panoga, in moderno asfaltno cesto do Logarske doline, in pokrajina bo gospodarsko zaživela v taki meri, da ne bo treba več z žalostjo ugotavljati, kako beži prebivalstvo v mesta k industriji in rudarstvu, doma pa ostajajo napol prazni domovi. S tem pa seveda ne bo rešeno vprašanje opuščanja kmetij, tako hribovskih kot tudi dolinskih, ki zahteva posebne vrste rešitev. Dejstvo pa je, da se vzporedno z razraščanjem industrije krepi tudi gospodarska moč kmeta, saj ima ta široke možnosti plasiranja svojih produktov zahtevnejšemu industrijskemu prebivalstvu, znatni del dohodkov pa bi lahko imeli vsaj nekateri kmetje tudi pri spravilu lesa iz gozdov in na žage.

Danes zaposluje industrija v GSD malo ljudi. Ob štetju 31. marca 1961. leta je bilo v njej 947 aktivnih zaposlencev, to je komaj 11,8 % vseh aktivno zaposlenih v GSD.¹⁰ V veliki večini so ti zaposleni v LIN Nazarje in na žagah, ca. 60 jih je v tovarni usnja na Rečici, v tovarni barv v Ljubiji okrog 70 in ca. 60 v združenem lesnopredelovalnem podjetju v Mozirju; del industrijskih zaposlencev iz zgornje Zadrečke doline in do okolice Bočne pa je v tem času že delal v Litostroju. V primerjavi z letom 1953, ko je bilo aktivno zaposlenih v industriji samo 518 ali 7,4 % takratnih aktivnih zaposlencev, je bil relativno sicer dosežen znaten dvig števila industrijskega prebivalstva, v širšem merilu pa je še vedno zelo skromen. Skoraj v vseh krajih, kjer je bilo aktivno industrijsko prebivalstvo že leta 1953, je število tega v letu 1961 narastlo. V vsej GSD za 429 (vzdig za 83 %, v odnosu do vsega aktivnega prebivalstva pa le za 6,1 %), med posameznimi kraji pa

Tabela 2

GLAVNE PANOGE ZAPOSLOTITVE PREBIVALSTVA GSD — 31. III. 1961

Katastrska občina	Skupno štev. preb.			Skupno štev. kmečkega preb. %			Skupno štev. aktivnega preb. %			Aktivno prebivalstvo										
	štev.	%	štev. %	štev.	%	štev. %	Kmetij.		Industr.		Gozdar.		Obrt		Državni organi		Trgovina gostinstvo		Izven dejavnosti	
							štev.	%	štev.	%	štev.	%	štev.	%	štev.	%	štev.	%	štev.	%
Bočna	678	256	38.8	357	52.6	136	38.1	18	5.0	26	7.3	38	10.6	10	2.8	8	2.2	109	30.6	
Gornji grad	721	134	18.5	354	49.0	67	18.9	35	9.5	30	8.5	46	13.0	20	5.6	17	4.8	105	29.8	
Sv. Florijan	253	164	64.0	131	51.6	86	65.7	5	3.8	4	3.3	10	7.1	1	0.8	1	0.8	19	14.5	
Sv. Lenart	194	140	73.0	100	51.6	65	65.0	5	5.0	5	3.0	2	2.0	1	1.0	—	—	27	27.0	
Šmiklavž	512	224	43.7	265	51.4	121	46.0	6	2.3	30	11.4	8	3.0	1	0.4	4	1.5	82	31.2	
Tirosek	322	172	53.6	184	57.0	116	65.0	1	0.5	18	9.8	6	3.3	5	1.6	2	1.1	31	16.8	
Homec	216	137	63.4	136	63.0	94	69.1	10	7.4	—	—	1	0.7	1	0.7	—	—	23	16.9	
Zg. Pobreže	268	124	46.3	154	57.5	75	47.5	25	14.8	2	1.3	8	5.2	2	1.3	2	1.3	41	26.6	
Poljane	207	134	64.8	121	58.4	81	67.0	12	9.9	4	3.3	1	0.8	1	0.8	1	0.8	14	11.6	
Rečica	576	185	31.8	320	56.5	100	31.2	72	22.5	7	2.2	22	6.9	16	5.0	10	3.1	74	23.3	
Sp. Rečica	506	145	25.2	252	50.0	66	26.2	75	29.0	6	2.4	16	6.4	4	1.6	9	3.6	68	27.0	
Sentjanž	488	246	50.3	266	54.6	151	56.8	32	12.0	5	1.1	6	2.3	2	0.8	6	2.3	53	20.0	
Krnica	324	182	56.2	139	42.9	78	56.0	1	0.7	31	22.3	5	2.2	—	—	2	1.4	21	15.1	
Konjski vrh	379	161	42.3	168	44.3	75	43.5	6	5.6	43	25.6	5	1.8	—	—	3	1.8	37	22.0	
Luče	387	32	8.3	165	42.2	16	9.8	2	1.2	44	27.0	18	11.0	10	6.1	15	9.2	54	33.2	

Podveža	196	94	48.0	95	48.5	48	50.5	2	2.1	25	26.3	1	1.5	—	—	1	1.5	16	16.8
Podvolovlek	208	92	44.2	88	42.3	44	50.0	—	—	25	28.4	—	—	1	1.1	5	5.7	12	13.6
Raduha	321	131	40.8	146	45.5	49	33.6	3	2.1	30	20.6	6	4.1	2	1.4	1	0.7	52	35.6
Kokarje	288	126	43.7	175	60.7	87	49.7	29	16.6	11	6.4	3	1.7	4	2.3	4	2.3	27	15.4
Pusto polje	409	157	38.4	264	64.5	117	44.3	46	17.4	13	4.9	10	3.8	3	1.1	3	1.1	64	24.2
Šmartno	590	273	46.3	353	60.0	187	53.0	15	4.2	29	8.2	10	2.8	6	1.7	8	2.3	79	22.4
Prihova	922	132	14.3	460	50.0	83	18.0	161	35.0	38	8.3	15	3.3	14	3.4	11	2.4	109	23.7
Ljubno	667	72	10.8	345	51.7	41	12.7	38	5.7	28	8.1	33	9.6	17	4.9	20	5.8	107	31.0
Radmirje	313	106	33.9	164	52.4	65	39.7	8	4.9	14	3.4	10	6.1	2	1.2	2	1.2	41	25.0
Savina	395	176	44.6	182	46.2	88	48.3	16	8.8	19	10.4	6	3.3	2	1.1	3	1.6	28	15.4
Sv. Primož	395	209	53.0	194	49.1	109	56.2	6	3.1	24	12.4	4	2.1	3	1.5	3	1.5	36	18.6
Ter	775	477	61.6	383	49.4	244	63.6	12	3.1	38	9.9	16	4.2	3	0.8	4	1.1	51	13.3
Brezje	267	136	51.0	175	64.6	86	49.2	25	14.3	2	1.1	15	8.6	3	1.7	1	0.6	38	21.8
Lepa njiva	535	318	59.8	325	60.8	198	61.3	42	12.9	12	3.7	10	3.1	5	1.5	—	—	36	11.1
Loke	344	148	43.0	212	61.6	90	42.5	49	23.1	5	2.4	12	5.7	2	0.9	—	—	43	20.3
Ljubija	414	95	22.9	266	64.3	62	25.3	101	38.0	4	1.5	25	9.4	5	1.9	4	1.5	35	13.2
Mozirje	854	108	12.7	460	54.0	66	14.3	66	14.3	8	1.7	36	7.8	99	21.7	25	25.4	94	20.2
Sv. Radegunda	271	180	66.5	162	59.8	112	69.2	8	4.9	5	3.1	6	3.7	1	0.6	—	—	28	17.3
Šmihel	205	126	61.5	112	54.6	64	57.1	3	2.7	7	6.3	3	2.7	2	1.8	2	1.8	28	25.0
Solčava	509	142	27.9	262	51.5	78	29.8	20	7.6	32	12.4	3	1.1	14	5.3	9	3.4	85	32.4
Sv. Duh	242	181	74.8	120	49.6	86	71.6	—	—	3	2.5	2	1.7	4	3.3	10	8.3	15	12.0
Skupaj GSD	15.149	5.902	39.0	8.049	56.0	3.325	41.4	947	11.8	624	7.8	412	5.1	264	3.3	196	2.4	1.782	22.1
			%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%	%

Na sotočju Savinjske in Zadréčke doline so se namestile Nazarje z večjim lesnoindustrijskim in žagarskim podjetjem (na desni), ki so bile še v začetku 20. stoletja le vasica. Danes so najmočnejše gospodarsko središče celotne GSD. Levo zadaj Lepenatka in Veliki Rogatec, desno Dleskovška planota z Vežo

številčno največ: v Ljubiji za 72! (od 29 na 101), na Lepi njivi za 55 (od 7 na 42), na Rečici za 50 (od 29 na 59), na Ljubnem za 21 (od 17 na 38) — in nad 10 še: v Bočni, v Gornjem gradu, v Sp. Rečici, v Varpolju, v Šentjanžu, v Sp. Krašah, na Brezju, v Lokah, v Solčavi in v Mozirju. Kako je bilo razporejeno aktivno industrijsko prebivalstvo, pa nam prikazuje priložena karta I., ki jo lahko primerjamo tudi z razširjenostjo industrijskega prebivalstva v letu 1955.¹¹ Na njej so tudi aktivni zaposleni v gozdarstvu. Vidimo, da je industrijsko prebivalstvo najbolj nagneteno v Nazarjah in bližnji okolici (LIN),¹² v Mozirski kotlinici (LIN, tovarna barv v Ljubiji in združno lesnopredelovalno podjetje v Mozirju), na Ljubnem (žaga, mizarstvo in LIN), na Rečici (tovarna usnja in LIN), v Gornjem gradu (žaga, »Šmreka« in deloma že Litostroj) in v delu okrog Bočne (Litostroj). To pa je tudi vse.

V jeseni leta 1960 je posegel v del Gornje Savinjske doline **Litostroj**. Novembra 1960 je vozil tovarniški avtobus čez Črnelec k dveh izmenam delavce iz gornje Zadréčke doline, vključujoč Bočno in bližnjo okolico, kjer je imel tudi končno postajo; ti delavci so bili pri popisu marca 1961 že vključeni med aktivno zaposlene v industriji. Aprila 1961 je zaradi velikega zanimanja uvedel Litostroj novo progo do Ljubnega, kjer pa je imel končno postajo le en mesec, ko jo je, spet zaradi velikega zanimanja, podaljšal do Luč, Ljubence pa je

Središče prijazne hribovske vasice Smihel nad Mozirjem, ki ima dobre osnove za turizem, posebno danes, ko je do tja zgrajena dobra cesta. Je naravno izhodišče za ture na Golte oziroma Mozirske planine, kamor je s Smihela le dober skok

ta avtobus pobiral spotoma. Ker se je iz Luč in okolice kmalu nabralo delavcev za poln avtobus, so vpeljali na tej progi še enega, ki ima danes končno postajo na Ljubnem. Kmalu pa so podaljšali progo tudi po spodnjem delu Zadrečke doline, naprej od Bočne (poleti 1961), tako da so pobirali delavce tudi iz tega dela doline. Po podatkih, ki nam jih je nudil Litostroj, se je na dan 1. januarja 1962 vozilo na delo v Litostroj iz GSD 184 ljudi. Vozilo je 5 avtobusov k dvem delovnim izmenam: k dopoldanski trije in popoldanski dva. Čeprav so od doma polnih 12 ur (4 ure gre na račun vožnje na obe smeri), radi primejo za to delo. Plačani so boljše, kot bi bili plačani v LIN-u; ta pa je vrhu vsega tudi polno zaseden, prošelj za sprejem pa je na stotine. Obnese se obojim, delavcem in tovarni. Kljub velikim razdaljam in vzponu čez Črnelec (nekaj avtobusov vozi tudi čez Trojane), se tovarni splača, saj jo stane prevoz vseh, ca. 800 delavcev, kolikor jih vozijo na delo v tovarno iz razdalje do okrog 50 km, ca. 120 milijonov na leto, en sam stanovanjski blok pa stane tovarno ca. 150 milijonov dinarjev. Delavci, ali »vozači«, kot jih imenujejo v tovarni, prispevajo za prevoz 600 din na mesec. Iz GSD so vozači v veliki večini kmetje, le nekaj je tudi gozdnih delavcev. Skoraj vsi so nekvalificirani, imajo pa možnost postati polkvalificirani in tudi kvalificirani delavci. Tovarna sprejema delavce v starosti od odsluženega vojaškega roka do ca. 50. leta. Največ jih je v starosti med 25. in 40. letom.

Zanimanje za Litostroj je zelo veliko. Preden je začel voziti avtobus v Luče in po spodnji Zadrečki dolini, so se Lučani začasno naseljevali na Ljubnem in v Radmirju (domov so hodili le čez nedeljo, podobno kot delajo tudi številni gozdni delavci, le da so ti prosti dva dni, v soboto in nedeljo, ker en dan nadomestijo z delom med tednom), prebivalci iz spodnje Zadrečke doline pa v Bočni in Gornjem gradu.

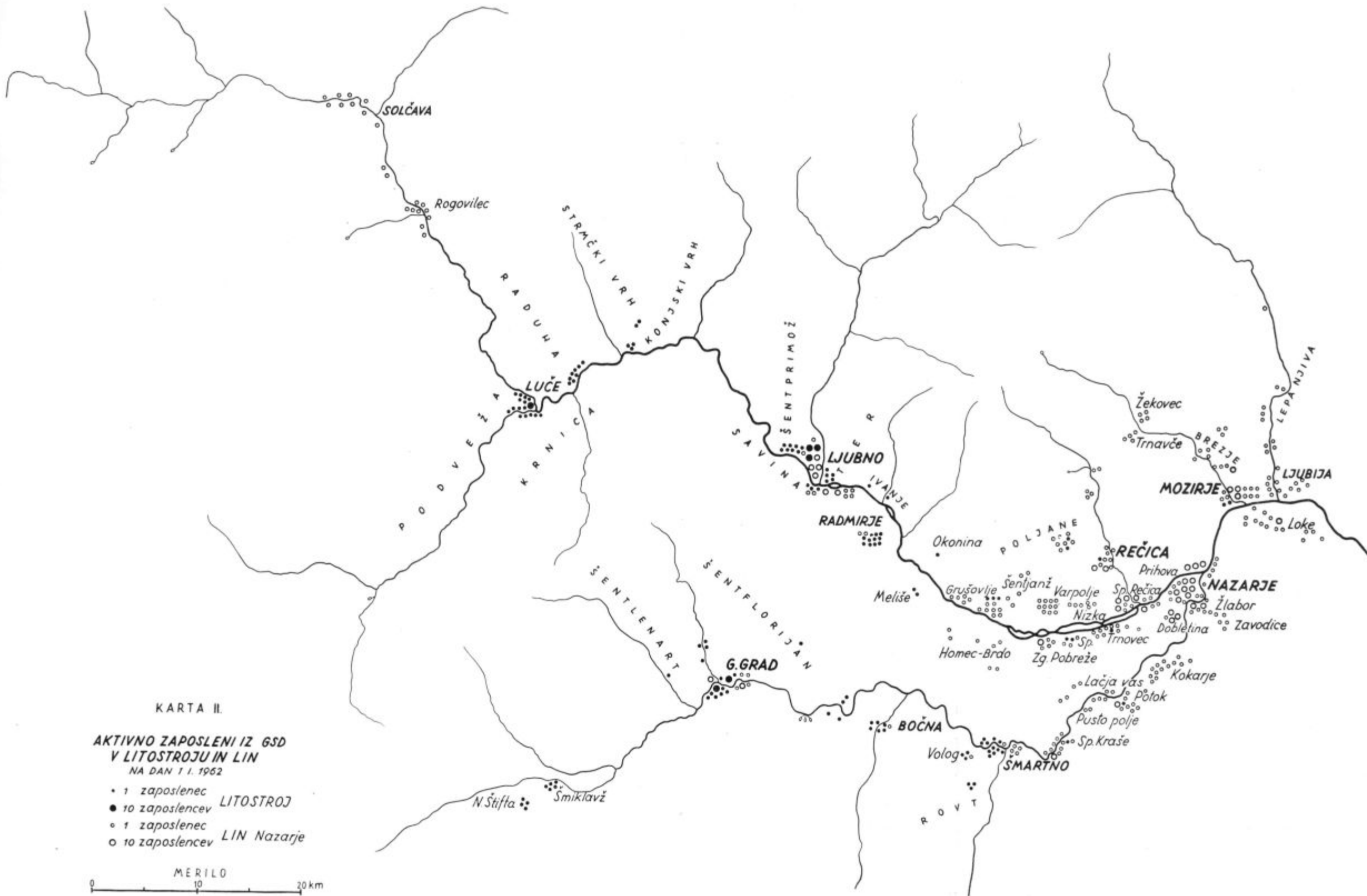
Iz katerih krajev se vozijo na delo v Litostroj, nam kaže priložena karta II. Nanjo so vneseni tudi delavci, zaposleni v LIN. To pa je obenem tudi karta o razprostranjenosti velike večine aktivnih industrijskih zaposlencev v GSD, saj jih je zunaj LIN in Litostroja komaj okrog 150. Za oboje imamo stanje na dan 1. I. 1962. Tega dne je bilo v LIN in v Litostroju aktivno zaposlenih 825 prebivalcev iz GSD, kar je ca. 5,5 % vseh prebivalcev GSD, oziroma 10,5 % aktivnih zaposlencev, kolikor jih je bilo 31. III. 1961. V LIN jih je bilo 641, v Litostroju pa 184. Zaposlence v LIN prikazuje v glavnem že karta aktivnih industrijskih zaposlencev v GSD na dan 31. III. 1961, medtem ko so bili Litostrojci prikazani na njej le v zgornji Zadrečki dolini do Bočne z okolico, vsi ostali pa so se zaposlili v Litostroju šele po 31. III. 1961.

V Litostroj se jih vozi največ z Ljubnega in najbližje okolice, 46, iz Luč z bližnjo okolico 37 in iz Gornjega grada z bližnjo okolico 34. Precej jih je tudi iz Radmirja in Smartnega ob Dreti (po 11) in iz Bočne z okolico (10). Ostali kraji so šibkeje zastopani. Značilno je, da sta iz Mozirske kotlinice le 2 (oba iz Mozirja) in tudi iz ostalega območja, ki gravitira k Nazarjam, v Litostroj ne hodijo.

Gravitacijsko območje lesnoindustrijskega podjetja v Nazarjah zajema predvsem Nazarje z najbližjo okolico, dalje celotni ravninski del Mozirske kotlinice z delom gričevnatega obrobja, spodnjo Zadrečko dolino in dolino ob Savinji do Grušovelj, zlasti njeno levo stran med Prihovo in Šentjanžem. V skrajni meji seže ob Savinji do Ljubnega in ob Dreti do Gornjega grada. V ostala žagarska in lesnoindustrijska podjetja v GSD, ki so združena pod LIN Nazarje, pa hodijo delavci iz samih krajev, kjer ta so, ali iz bližnje okolice.

Gravitacijsko območje Litostroja se je razširilo predvsem v tista področja, kamor nazarsko podjetje ali sploh ne seže (Luče z bližnjo okolico in zgornja Zadreška dolina nad Gornjim gradom) ali pa je na njenem gravitacijskem obrobju (Ljubno z okolico, Radmirje, Gornji grad in zgornji del spodnje Zadrečke doline med Smartnim in Bočno). Iz ožje gravitacijske sfere Nazarij pa do 1. I. 1962, razen redkih izjem, v Litostroj niso hodili.

Poseg Litostroja v GSD bo nedvomno prispeval k dvigu življenjske ravni tamkajšnjega prebivalstva. Verjetno bo vplival, vsaj začasno, tudi na zmanjšanje depopulacije. Marsikatera kmetija bo ob dragoceno delovno silo, s čimer se bodo razmere v kmetijstvu še poslabšale. To pa je pojav, ki ni specifičen, ampak splošen. Pokazal je tudi na želje dela prebivalstva GSD po zaposlitvi v industriji. Res pa je tudi, da s tem odtoka delovna sila iz GSD in se ta s tem kaj

KARTA II.

AKTIVNO ZAPOSLENI IZ GSD
V LITOSTROJU IN LIN
NA DAN 1. I. 1962

- 1 zaposlenec
 - 10 zaposlencev
 - 1 zaposlenec
 - 10 zaposlencev
- LITOSTROJ
LIN Nazarje

MERILO

0 10 20 km

malo gospodarsko krepí. Perspektivno pa je treba računati, da se bo znaten del teh, ki se vozijo v Litostrojo, skušal stalno preseliti v Ljubljano. Po drugi strani pa je to zaposlitev, ki ni stalna. Ob eventualnem zmanjšanju delovne sile v Litostroju bodo vozači verjetno med prvimi, ki bodo odpuščeni. Zato je še toliko nujneje krepiti lastno lesno industrijo, ki bi nudila možnost zaposlitve vsem tistim domačinom, ki imajo potrebo in željo po zaposlitvi v industriji, in teh je, kot smo videli, veliko.

Gozd še vedno zaposluje znatno število ljudi v GSD. Leta 1961 je bilo pri delih v gozdu aktivno zaposlenih 624 ljudi, kar zneso 7,8 % vseh aktivnih zaposlencev, od tega dela pa so se preživljali 1604 ljudje ali 10,6 % vseh prebivavcev GSD. Leta 1961 je bilo pri gozdni deli zaposlenih 56 ljudi manj kot leta 1955. Število teh se je znižalo največ v Solčavi (za 17), dalje v Gornjem gradu in Konjskem vrhu (po 11), v Krnici za 9 in nekaj več tudi še v Strmčkem vrhu, na Potoku, v Rovtu in v Mozirju, medtem ko je število teh narastlo največ v Nazarjah, za 9, in na Lepi njivi, za 7.

Vpliv zaposlovanja v industriji se kaže v manjšanju deleža kmečkega prebivalstva, saj se je to med 1955 in 1961 močno zmanjšalo (vse kmečko prebivalstvo za 6,3 %, aktivno pa celo za 13,4 %). Iz teh dveh števil ugotovimo to žalostno dejstvo, da beži s kmetov v prvi vrsti aktivno prebivalstvo, torej delovna sila, ostajajo pa predvsem stari ljudje in deloma tudi ženske. Ker pa je dejansko stanje tako, da je večina industrijskih delavcev kmečkega rodu, ti pa po rednem delu na žagah in v tovarni delajo tudi še doma na kmetiji, katero sicer opravlja starejša delovna sila in ženske, se delež kmečkega prebivalstva na račun t. im. dvoživk, dejansko nekoliko zviša. Res pa je, da gre to prekomerno garanje na škodo enega in drugega in da je taka oblika le prehodna. Če se ponudi možnost, se dvoživke skoraj dosledno odločijo za industrijo, zato je končni efekt isti — beg s kmetij v industrijo in zato pešanje in propadanje kmetij ter nižanje števila kmečkega prebivalstva.

Če pogledamo za obdobje 1955—1961 številke o znižanju aktivnega kmečkega prebivalstva v odnosu do narasta aktivnega industrijskega prebivalstva, lahko rečemo, da gre v industrijo znaten del aktivnega kmečkega prebivalstva. Poglejmo številke. Aktivno kmečko prebivalstvo se je znižalo za 527, aktivno industrijsko pa je narastlo za 429. Preostala razlika gre verjetno na račun depopulacije.

Pa pogledjmo podrobneje, kako se je gibal delež kmečkega prebivalstva med leti 1955 in 1961 v odnosu do skupnega števila vsega prebivalstva: v vsej GSD je bilo leta 1961 1175 manj kmečkega prebivalstva ali za 6,3 % v odnosu na delež istega v letu 1955. — Med 15 in 20 % se je znižalo kmečko prebivalstvo v naslednjih krajih: pa Čreti za 19,8 % (zmanjšanje za 8 kmečkih prebivalcev), v Varpolju za 17,6 % ali za 5 kmeč. preb., v Ivanju za 16,2 % ali za 22 kmeč. preb. in v Dolu za 15,8 % ali za 51 ljudi. — Med 10 in 15 %: v Lokah za 13,8 % ali 33 kmeč. preb., v Logarski dolini z Matkovim kotom za 13,6 % ali 11, v Ljubiji za 12,7 % ali 62, v Kokarjah za 13,0 % ali 20, v Bočni za 12,5 %

ali 111, v Šmiklavžu za 12,8 % ali 45, v Nizki za 11,8 % ali 15, v Gornjem gradu za 11,1 % ali 66, v Konjskem vrhu za 11,9 % ali 24, na Brezju za 11,5 % ali 29, v Radmirju za 11,1 % ali 59, v Florijanu za 10,5 % ali 40, na Trnovcu za 10,1 % ali 15 in v Sp. Krašah, kjer se je zmanjšal delež kmečkega prebivalstva za 10 % ali za 20 kmečkih prebivalcev. — Veliko je krajev z zmanjšanjem med 5 in 10 %. To so: Šmihel za 9,5 % ali za 59 kmečkih prebivalcev, Rečica za 8,9 % ali 56, Tirosek za 8,8 % ali 76, Mozirsko Dobrovlje za 8,8 % ali 10, Smartno ob Dreti za 8,5 % ali 28, Šentjanž za 8,1 % ali 19, Podveža za 7,5 % ali 30, Prihova za 6,9 % ali 20, Sp. Rečica za 6,9 % ali 18, Zg. Pobreže za 6,5 % ali 20, Raduha za 6,1 % ali 17, Doblčina za 6 % ali 6, Dol — Suha za 5,1 % ali 25 in Šentlenart pri Gornjem gradu za 5 % ali zmanjšanje kmečkega prebivalstva za 40. — Se največ pa je tistih krajev, kjer se je zmanjšal delež kmečkega prebivalstva do 5 %, in sicer: Krnica za 4,9 % ali 10, Savina za 4,5 % ali 24, Planina-Rastke za 4,2 % ali 4, Podvolovlek za 3,9 % ali 5, Nazarje z Zavodicami za 3,7 % ali 11, Volog za 3,7 % ali 7, Okonina za 3,2 % ali 20, Zlavor za 3 % ali 9, za manj kot 3 % pa še: Podolševa, Mozirje, Ljubno, Lepa njiva, Radegunda, Homec — Brdo, Sp. Pobreže in Robanov kot.

Zelo redki pa so kraji, v katerih je bilo leta 1961 procentualno več kmečkih prebivalcev, kot jih je bilo leta 1955. Pri večini od teh je tako, da gre številčni narast na račun tega, ker se je v teh krajih precej zmanjšalo število celokupnega prebivalstva in je odstotek

Tirosek je hribovska vas v povirju Drete, sestavljena iz samih samotnih kmetij, ki se stiskajo na prisojnih strmega južnega pobočja pod Plešivcem in Kranjsko rebrijo (v ozadju). Cesta čez Črnelec jih je naredila dostopnejše, enako tudi zelo malo obiskano pogorje Kranjske rebri, s katerega se odpirajo široki razgledi

kmečkega prebivalstva narasel ob istočasnem zmanjšanju absolutnega števila kmečkih prebivalcev. Tako je v Melišu, v Poljanah, v Grušovljah, v Strmčkem vrhu, v Rovtu in v Sentprimožu.. Zato moramo tudi te kraje šteti med one, ki so izgubili na številu kmečkega prebivalstva. Dejanski narast je bil zato zaznamovan le v šestih krajih, in sicer: v Potoku, kjer se je vzdignil odstotek kmečkega prebivalstva za 15,4 % ali za 16 kmečkih prebivalcev, v Lučah za 4,6 % ali za 17 kmečkih prebivalcev, v Solčavi za 5,2 % ali 16 kmečkih prebivalcev, v Teru za 2,5 % ali 15 kmečkih prebivalcev, v Pustem polju za 7,2 % ali 2 kmečka prebivalca in v Lačji vasi, kjer se je vzdignil odstotek kmečkega prebivalstva za 7,4 % ali za enega kmečkega prebivalca.

Kaj razberemo glede sprememb v deležu kmečkega prebivalstva v GSD med leti 1955 in 1961? O strnjenih pasovih večjega ali manjšega zmanjševanja števila kmečkega prebivalstva bi težko govorili. Splošna razvojna tendenca je — zmanjševanje števila kmečkega prebivalstva. To se je zmanjšalo nekje bolj, drugje manj. Smeli bi morda reči le, da je v odročnejših hribovskih krajih, kjer so ob enem trdnejše in večje kmetije z večjimi gozdovi, opazati šibkejše zmanjševanje, ponekod celo rahlo napredovanje: tako n. pr. v lučki pokrajini (Strmčki vrh, Krnica, Podvolovlek in same Luče), na Solčavskem (Solčava, Robanov kot in Podolševa), v goratem zaledju Ljubnega (Ter, kjer je kmečko prebivalstvo celo številčno narastlo, Sentprimož, Savina in Planina — Rastke), Radegunda pod Goltmi, v višjem obrobju Zadrecke

Samotne kmetije v odročni in zato še idiličnejši dolini Mačkovec v Mačkinem kotu nad Novo Stifto (spredaj velika kmetija Enci) prijazno vabijo turiste, ki pa so danes zelo redki. V letu 1962 pa je Gornji grad izkazal največji napredek v turizmu, največji porast v nočitvah, v smotrni propagandi in organizaciji

doline (v Rovtu) in deloma tudi v njenem dnu (Potok, Pusto polje in Lačja vas, kjer je število kmečkega prebivalstva celo narastlo, pa Volog, kjer se je le malo znižalo), pa v nekaterih večjih krajih ali krajih z industrijskim prebivalstvom, kjer je bilo kmečkega prebivalstva že tako malo (Mozirje, Ljubno, Nazarje z Zavodicami, Žlabor, ter deloma Prihova, Spodnja Rečica in Doblečina). Med kraje z velikim zmanjšanjem pa spadajo agrarno prenaseljeni hribovski kraji nad zgornjo Zadrebško dolino z dolinskim Dolom, velik del Mozirske kotline z obrobjem, Logarska dolina z Matkovim kotom, pretežni del vasi v plodni dolini Savinje in Drete in težko dostopna Čreta.

Ostale panoge dejavnosti v GSD ne igrajo pomembnejše vloge, zato bomo prikazali le spremembe med leti 1953 in 1961 za vso GSD. Odstotek aktivnih v gradbeništvu se je dvignil za 0,6 %, aktivnih v trgovini z gostinstvom in v bankah pa je padel za 0,4 %, aktivnih v obrti se je prav tako znižal za 4,9 % ali 295 ljudi, aktivnih zaposlenecv v upravi pa vzdignil za 0,5 % ali 52 ljudi.

Starostna struktura prebivalstva GSD na dan 31. III. 1961

Za leto 1953 je bila prikazana starostna struktura prebivalstva po krajevnih uradih kot najmanjših teritorialnih enotah in za GSD kot celoto¹³ in to po petletnih obdobjih. Ker pri dostopnih prehodnih rezultatih zadnjega štetja letniki niso razvrščeni po petletnih obdobjih, marveč do 6. leta za vsako leto posebej, nato pa po tehle starostnih skupinah: 7—13, 14—15, 16—17, 18—24, 25—44, 45—54 in od 55. leta dalje, je primerjava z letom 1953 onemogočena, zato bomo pokazali le, kakšna je bila starostna struktura prebivalstva na dan 31. III. 1961. Ugodno pri izračunanih rezultatih zadnjega štetja pa je, da so podatki dostopni po naseljih in je zato mogoča podrobna analiza. Pri našem pregledu, ki ga kaže priložena tabela 3, smo se naslonili na katastrske občine, za večje kraje, ki ne predstavljajo samostojnih katastrskih občin (Nazarje, Rečica, Solčava, Šmartno in Ter), pa smo posebej prikazali stanje starostne strukture na koncu tabele. Pri grupiranju starostnih skupin smo združili predšolske otroke v eno skupino (0—6 let), šoloobvezne pa v drugo (7—15 let), ostale skupine pa smo obdržali, kot jih je razvrstila statistika.

Glavni obrisi, ki so iz tabele razvidni in ki se nanašajo na celotno GSD, so tile: Relativno največ je predšolskih otrok, kar je perspektivno vzeto pozitivno, to pa le v primeru, če bi ostali doma. Glede na sedanje gospodarsko stanje kakor tudi na bližnje perspektive pa je to kaj malo verjetno. Drugo mesto pripada šoloobveznim otrokom, ki jih je pa relativno že precej manj kot predšolskih. Letniki med 16 in 17 ter 18—24 so v približno enakem razmerju in jih relativno tudi ni veliko manj od šoloobveznih otrok, kar prijetno preseneča. Velika škoda bi bila, če bi tej doraščajoči in v zgornji meji že zreli mladini, ne nudili možnosti zaslужka doma in jo pustili, da odide od doma. Naslednja skupina, 25—44 let, ki predstavlja jedro delovne sile tako

Tabela 5

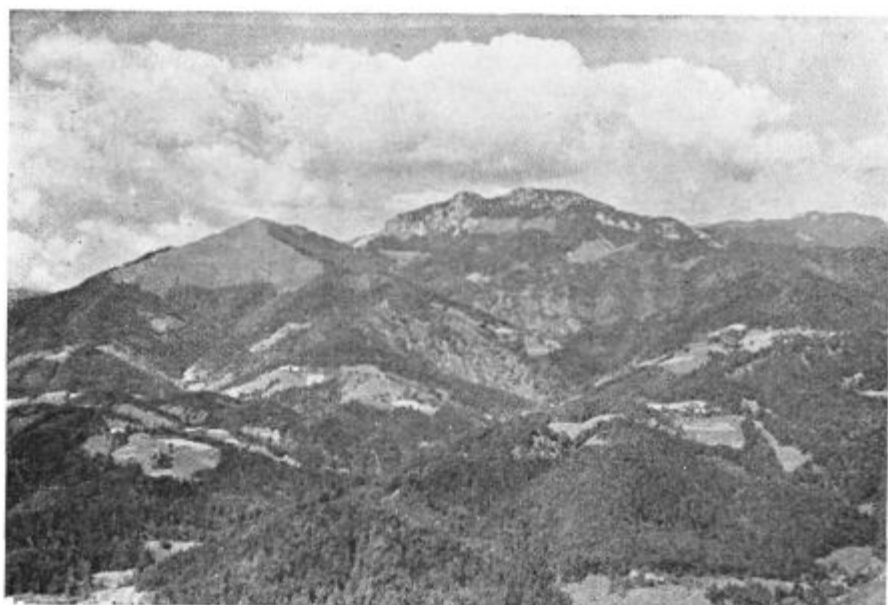
STAROSTNA STRUKTURA PREBIVALSTVA GSD — 31. III. 1961

Katastrska občina	0—6				7—15				16—17				18—24				25—44				45—54				Od 55 let dalje				
	sk.	%	ž.	%	sk.	%	ž.	%	sk.	%	ž.	%	sk.	%	ž.	%	sk.	%	ž.	%	sk.	%	ž.	%	sk.	%	ž.	%	
Bočna	72	10.6	34	47.3	111	16.4	49	44.1	19	2.8	10	52.7	66	9.7	27	41.0	175	25.9	101	57.7	87	12.8	48	55.2	148	21.8	90	60.8	
Gornji grad	100	15.9	48	48.0	121	16.8	58	48.0	17	2.4	8	47.0	57	7.9	30	52.7	199	27.6	116	58.2	77	10.7	39	50.7	150	20.7	96	64.0	
Sv. Florijan	42	16.6	22	52.4	54	15.4	15	44.2	7	2.8	2	28.6	45	17.0	19	44.2	56	22.1	27	48.2	28	11.1	18	64.2	45	17.0	16	37.2	
Sv. Lenart	56	18.6	16	45.5	50	15.4	12	40.0	8	4.1	4	50.0	51	16.0	20	64.6	55	17.0	15	45.5	25	12.9	11	44.0	31	16.0	17	54.8	
Smiklavž	77	15.1	41	53.2	102	19.9	56	55.0	11	2.1	4	36.3	59	7.6	15	38.5	125	24.3	66	52.8	54	10.6	30	55.5	104	20.4	61	58.7	
Tirosek	50	15.5	23	46.0	45	14.0	22	49.0	7	2.2	4	57.2	52	9.9	16	50.0	82	25.5	43	52.4	42	13.0	25	54.7	64	19.9	35	51.6	
Homec	22	10.2	7	31.8	37	17.1	17	46.0	4	1.9	1	25.0	22	10.2	7	31.8	40	18.5	25	62.5	51	14.3	18	58.1	60	27.8	32	53.2	
Zg. Pobreže	50	11.2	11	36.7	54	12.7	18	53.0	10	5.7	5	50.0	50	11.2	15	50.0	58	21.6	31	53.5	45	16.1	26	60.4	65	23.5	39	62.0	
Poljane	18	8.7	8	44.5	52	15.5	13	40.7	8	3.9	4	50.0	28	13.5	13	46.4	49	23.6	29	59.2	50	14.5	19	63.5	42	20.3	21	50.0	
Rečica	67	11.6	32	47.7	65	11.3	32	49.2	16	2.8	9	56.2	70	12.2	35	50.0	149	25.8	88	59.0	75	12.7	38	52.1	156	23.6	84	61.7	
Sp. Rečica	54	10.7	27	50.0	81	16.0	34	42.0	19	3.8	10	52.7	51	10.1	26	51.0	122	24.1	70	57.4	71	14.0	36	50.7	108	21.3	67	62.0	
Sentjanž	59	12.1	31	52.6	88	18.0	47	53.4	15	2.7	4	50.7	45	8.8	24	55.7	111	22.7	62	55.8	65	13.4	42	64.7	109	22.3	62	57.0	
Krnica	50	15.4	22	44.0	57	17.6	29	50.8	12	3.7	5	41.7	55	10.9	20	57.3	76	23.4	42	55.2	40	12.3	20	50.0	54	16.7	28	52.0	
Konjski vrh	60	15.8	25	41.7	58	15.3	26	44.8	8	2.1	5	62.5	45	11.3	19	44.2	102	26.9	48	47.0	59	10.3	21	53.8	69	18.3	32	46.4	
Luče	62	16.0	34	54.8	65	16.3	32	50.7	9	2.3	4	44.4	28	7.2	16	57.2	101	26.1	61	60.5	55	14.3	34	61.8	69	17.8	43	62.3	
Podveža	27	13.8	15	55.6	34	17.3	19	55.8	11	5.6	8	72.7	21	10.7	7	33.3	41	20.9	22	53.7	24	12.2	15	62.5	58	19.5	17	44.8	
Podvolovlek	55	16.8	12	34.3	54	16.3	15	44.2	4	1.9	1	25.0	24	11.6	11	45.9	55	25.5	25	47.2	17	8.2	8	47.0	41	19.7	19	46.3	
Raduha	59	12.2	18	46.2	55	17.1	35	63.6	11	3.4	8	72.7	41	12.8	25	56.1	68	21.2	32	47.1	59	12.1	22	56.4	68	21.2	32	47.1	
Kokarje	41	14.3	20	48.8	50	10.4	11	36.7	7	2.4	4	57.1	55	11.5	16	48.5	69	24.0	38	55.0	40	13.8	22	55.0	68	23.6	43	63.3	
Pusto polje	45	10.5	14	32.6	52	12.7	29	55.7	10	2.4	6	60.0	59	9.5	13	33.4	111	27.2	60	54.1	52	12.7	26	50.0	102	25.0	58	56.8	
Smartno	64	10.8	31	48.4	102	17.5	47	46.0	25	3.9	10	43.5	65	10.7	21	33.4	135	22.6	70	52.7	85	14.4	51	60.0	120	20.3	60	50.0	
Prihova	112	12.2	62	55.4	175	18.7	89	51.5	29	3.1	12	41.4	92	10.0	50	54.3	245	26.4	136	56.0	122	13.2	66	54.1	151	16.4	77	51.0	
Ljubno	74	11.1	39	52.7	88	13.2	42	47.7	19	2.8	6	31.6	56	8.4	33	59.0	175	26.3	90	51.4	91	13.6	54	59.4	164	24.6	88	53.7	
Radmirje	28	8.9	12	42.8	43	13.7	25	58.2	13	4.2	7	53.8	50	9.6	16	33.3	65	20.8	36	55.4	49	15.6	32	65.2	85	27.2	52	61.2	
Savina	50	12.6	28	56.0	50	12.6	24	48.0	10	2.5	3	30.0	56	9.1	19	32.8	120	30.5	60	50.0	45	10.8	21	48.8	86	21.9	43	50.0	
Sv. Primož	55	13.8	32	58.2	58	14.7	34	58.6	9	2.3	5	55.6	28	7.1	13	46.4	115	29.1	62	53.8	47	11.9	25	48.8	85	21.1	43	51.7	
Ter	99	12.8	49	49.6	122	15.7	64	52.5	19	2.5	10	52.7	88	11.4	42	47.7	175	22.6	101	57.7	106	13.6	50	47.2	166	21.4	84	50.6	
Brezje	45	16.8	25	55.6	25	8.6	11	47.7	6	2.2	—	—	58	14.3	18	47.4	61	22.8	30	50.0	17	6.4	6	35.3	77	28.9	42	54.6	
Lepa njiva	69	12.8	29	42.1	77	14.4	31	40.2	16	3.0	6	37.5	74	13.9	32	43.2	145	26.9	65	45.5	57	10.8	31	54.4	97	18.2	51	52.6	
Loke	38	11.1	19	50.0	56	16.3	32	57.2	11	3.2	3	27.2	46	13.4	19	41.5	82	23.8	49	59.7	40	11.6	24	60.0	71	20.6	40	56.3	
Ljubija	101	24.4	53	52.3	70	16.9	35	50.0	22	3.3	9	40.8	51	12.3	29	56.7	74	17.9	34	46.0	46	11.1	27	56.6	50	12.1	25	50.0	
Mozirje	105	12.3	53	50.5	118	13.8	51	43.2	25	2.9	14	56.0	99	11.6	56	56.6	238	27.9	129	54.2	85	9.9	51	60.0	184	21.6	110	59.8	
Sv. Radegunda	23	8.5	12	52.2	47	17.4	24	51.0	13	4.8	5	38.4	44	16.2	21	47.7	58	21.4	30	51.7	26	9.6	17	65.3	60	22.1	30	50.0	
Šmihel	26	12.7	9	34.6	35	17.1	16	45.8	8	3.9	5	62.5	32	15.6	15	46.8	48	23.4	28	58.4	15	7.3	8	53.3	41	20.0	21	51.2	
Solčava	72	14.1	42	58.3	67	13.2	37	55.2	23	4.5	12	52.2	55	10.8	25	45.5	136	26.8	82	60.3	46	9.0	21	45.7	110	21.6	55	50.0	
Sv. Duh	52	13.2	15	49.7	45	17.8	20	46.5	11	4.5	6	54.5	36	14.9	18	50.0	51	21.0	36	70.6	27	11.2	14	51.8	42	17.4	18	42.9	
Skupaj GSD	1977	13.0	970	49.0	2545	15.5	1151	49.1	468	3.1	219	46.8	1644	10.9	799	48.7	5737	24.6	2039	54.6	1854	12.1	1012	55.2	3144	20.8	1729	55.0	
Večji kraji v okviru katastrskih občin																													
Nazarje	64	15.6	32	50.0	85	20.8	46	54.1	15	3.7	8	53.2	52	7.8	20	62.5	125	30.1	67	54.5	46	11.2	24	52.1	44	10.8	20	45.5	
Rečica	53	12.4	22	41.5	49	11.5	23	47.0	11	2.6	6	54.6	48	11.3	22	45.9	112	26.4	64	57.2	54	12.6	30	55.6	99	23.2	61	61.6	
Solčava	46	13.3	31	67.3	52	13.0	29	55.8	15	4.3	8	53.3	40	11.3	18	45.0	87	25.0	53	60.9	36	10.4	15	41.7	71	20.3	36	50.7	
Smartno	54	12.4	17	50.0	44	16.0	20	45.5	8	2.9	1	12.5	16	5.8	7	43.7	73	26.7	38	52.0	40	14.6	24	60.0	59	21.6	31	52.5	
Ter	59	13.1	26	44.1	70	13.6	33	47.2	15	3.3	7	46.6	57	12.7	23	40.3	96	21.4	53	55.2	53	11.7	25	47.2	100	22.2	49	49.0	

na kmetiji kot tudi v industriji in ostalih panogah zaposlitve, pa je relativno že mnogo šibkeje zastopana. Temu se ni čuditi, če pomislimo, da so od ca. 55 let navzgor v njej že zajeti tisti letniki, ki so bili aktivno in neposredno prizadeti v zadnji vojski. Še prav posebno pa je ta moment občuten v naslednji starostni skupini, 45—54 let, ki je bila v drugi vojski v celoti najbolj prizadeta; preseneča pa, da relativno le malo zaostaja za prejšnjo skupino, iz česar smemo sklepati, da je odtekanje delovne sile najmočnejše prav pri tistih letnikih, ki so bili ob popisu stari 25—44 let, torej v najlepših in najbolj zrelih letih, kar je potrditelj že doslej povedanega, in daje misliti. Relativno precej pa je takih, ki so starejši od 55 let, iz česar odseva že znano dejstvo, da bežijo iz ruralno zaostalih pokrajin, kakršna je v veliki meri tudi naša, predvsem mladi in srednje stari ljudje, ostajajo pa starejši in stari. In rezultat tega? Siromašenje kmetij, opuščanje rodovitne zemlje, zaraščanje te s travo in gozdom in zato slabenje gospodarske moči, še posebej, če v pokrajini ni močne industrije, ki bi absorbirala s kmetov bežečo delovno silo. In v GSD se ta proces vrši v polni meri in iz leta v leto močneje.

Če motrimo stanje podrobneje, se izluščijo tele glavne značilnosti. Nadpovprečno število predšolskih otrok je v lučki pokrajini, na Solčavskem, v hribovskih vaseh povirja Drete in v zgornjem delu Zadrečke doline, v hribovitem zaledju Ljubnega in v delu Mozirske kotlinice (Brezje, Ljubija), torej predvsem v hribovskih vaseh, medtem ko jih je v nižinskih navadno manj; izjema so Nazarje in Kokarje, kjer jih je več od povprečka. Podobno je stanje pri šoloobveznih otrocih, s to razliko, da že pade njih število v Solčavi, na Brezju, v hribovitem zaledju Ljubnega in v Tiroseku, se pa dvigne nad povpreček v Šmihelu in na Radegundi, kjer je podpovprečno število predšolskih otrok, enako tudi na Prihovi, v Šentjanžu in na Homcu. Zlasti močno preseže povpreček število šoloobveznih otrok v Nazarjah (za 5,3 %!), kar je največ v vsej GSD). To je znak velike populacijske moči, ki je nedvomno rezultat ojačane gospodarske moči Nazarij in se odraža v nadpovprečnem številu letnikov, ki predstavljajo jedro delovne sile (25—54 let) in v močno podpovprečnem deležu starejših od 55 let (za 10 %); to zadnje kaže na mladonaselitveni tip naselja, kar Nazarje tudi so. V tem pa je tudi vzrok, da je delež starih med 18. in 24. leti v Nazarjah podpovprečen, kajti ti letniki še ne morejo biti od tistih, ki so se začeli doseljevati v Nazarje v dobi razmaha teh, to je po drugi vojski. — Glede ostalih starostnih skupin pa ne bi mogli reči, da so v pozitivnem ali negativnem smislu vezane na določene regije. Slika se močno menjava od kraja do kraja in je gotovo vezana na lokalne momente. Le nadpovprečno stanje starejših od 55 let je vezano v večji meri na Ljubno, vključujoč Radmirsko polje in hribovito zaledje, pa na dolino Savinje pod Grušovljami in na Zadrečko dolino pod Šmartnim, vključujoč gričevnato razvodje med Savinjo in Dreto.

Glede razmerja med spoloma, če gledamo GSD kot celoto, preseneča, da do 24. leta starosti v povprečku prevladujejo moški nad

Pod Lepenatko (levo) in Vel. Rogatcem (desno) so pobočja psa v krčevinah, na katerih so planine in številne samotne kmetije Sentlenarta in Šentflorijana nad Gornjim gradom

ženskami, kar je v nasprotju z normalnim fiziološkim stanjem. Šele po 24. letu se to stanje normalizira. V celem pa je v vsej GSD 2,3 % več žensk kot moških, kar je vsaj približno v mejah normalnega fiziološkega razvoja. V podrobnostih, ki jih prikazuje priložena tabela 3., pa so opazne razlike.

RAZVOJ ZEMLJISKIH KATEGORIJ V GSD OD LETA 1825 DO 1958¹⁴

V GSD je mogoče slediti razvoju zemljiških kategorij od izdelave franciscejskega katastra, t. j. od ca. 1825. leta dalje. Pred tem že obstajajo podatki Carla Schmutza,¹⁵ ki so pa glede obsega zemljiških kategorij za našo pokrajino tako nezanesljivi in dvomljivi, da jih ni mogoče primerjati s podatki iz franciscejskega katastra. Razen tega niti ne vemo, po katerih virih je Schmutz podatke črpal. Ker je pred franciscejskim katastrom obstajal že jožefinski kataster, so morda vzeti iz tega.

Razvoju zemljiških kategorij bomo sledili med leti 1825, 1900, 1956 in 1958. Za prvi dve letnici so na razpolago podatki po katastru, za zadnji dve pa cenitve po tako imenovani kmetijski statistiki. Čeprav je zadnja le cenitev, ta nedvomno veliko bolj odgovarja dejanskemu stanju kot istodobni podatki po katastru. To je tudi vzrok, da smo se odločili za povojna leta za kmetijsko statistiko.

Po letu 1956 tudi občine nimajo več podatkov o zemljiških kategorijah po posameznih katastrskih občinah, marveč le po večjih ali

Nad mikavno Zadrečko dolino se pne mrka gozdnata Menina (desno) in Dobroveljska planota s Tolstim vrhom in Krašico (zadaj na desni). Spredaj v dolini del Gornjega grada, nad njim desno So. Florijan

manjših skupinah teh. Zato je bilo mogoče izvesti primerjavo med posameznimi katastrskimi občinami le do leta 1956, po tem letu, tako za razdobje 1956—1958, pa je ta izpeljana le za več katastrskih občin skupaj. Na tem mestu bo posebna pozornost posvečena glavnim zemljiškim kategorijam, t. j. njivam, travnikom, pašnikom in gozdu, medtem ko bomo ostale omenjali le bolj mimogrede. Za razvoj glavnih zemljiških kategorij med leti 1825—1900, 1900—1956 in 1825—1956 je izdelana priložena tabela 4, iz katere je razviden razvoj po posameznih katastrskih občinah.

Gornja Savinjska dolina zajema 509,8 km², ali točneje 50.977 ha. Ob franciscejskem katastru leta 1825 so zavzemale njive 9,2 % ali 4695 ha, vrtovi (zelenjadni in sadni) 0,14 % ali 75 ha, vinogradi 0,12 % ali 61,44 ha, travniki 6,4 % ali 3254 ha, pašniki 20,4 % ali 10.357 ha, gozd 57,5 % ali 29.200 ha in nerodovitni svet 6,4 % ali 3262 ha.¹⁶

Glavni strnjeni pas **njiv** je v GSD omejen na plodni ravnini ob Savinji niže Ljubnega in v Zadrečki dolini niže Zagradišča. Tudi na gričevnatem obrobju Mozirske kotlinice in na nizkem razvodju med Dreto in Savinjo jih je več, a ne več v strjnjeni obliki. V višjem hribovju in v goratem svetu samotnih kmetij pa čedalje bolj pojenjujejo. Nad 50 % celokupne površine kat. o. je odpadlo leta 1825 na njive v kat. o. Sp. Rečica,¹⁷ 55,5 % in v kat. o. Zg. Pobreže 55 %. Tema dvema sledijo: Šentjanž z 28,0 %, Radmirje z 22,3 % in Mozirje s 24 %. — Več. kat. občin je bilo v kategoriji med 15 in 20 %, in sicer: Rečica

19,5 %, Prihova 17 %, Homec 18,5 %, Brezje 17,1 %, Ljubija 16,5 %, Lepa njiva 16,9 %, Loke 15,1 % in Luče 15,6 %. — Nekaj manjši delež njiv je bil v kat. o. Sv. Florijan 13,2 % in Raduha 13,4 %, medtem ko je padlo v kategorijo med 10 in 12,5 % veliko katastrskih občin, tako: Tirosek v povirju Drete (12,4 %), Pusto polje in Kokarje v spodnji Zadrečki dolini (10,2 % oziroma 12,4 %), Šmihel in Radegunda na jugovzhodnem pobočju Golt 12,5 % in 12,5 %), Sv. Primož nad Ljubnim (10,9 %) in prav tako v hribovski Savini in Krnici (12,2 % in 10,2 %). — V kategorijo pod 10 % njivskih površin pa so spadale vse še preostale hribovske katastrske občine (Ter 8,7 %, Konjski vrh 8,8 %, Šmiklavž 9,5 %, Sv. Lenart 8,7 %) in tiste v Zadrečki dolini, ki segajo še globoko v Menino (Gornji grad 8,6 %, Bočna 8,8 % in Šmartno 7,7 %) ter Ljubno z 9,7 % ali 3,4 ha. Med katastrske občine z najmanjšim deležem njiv pa sta bili uvrščeni katastrski občini na Solčavskem (Solčava 3,2 % in Sv. Duh 3,1 %), Podveža in Podvolovlek v porečju Lučnice (3,2 % in 6,2 %) in Poljane pod Goltmi 6,8 %.

Druga pomembnejša zemljiška kategorija so **travniki**. Ti se v glavnem ujemajo z razprostranjenostjo njivskih površin, se pravi, da so travniki vezani na poljedelska področja, kjer se poleg njivskega obdelovanja goji tudi intenzivna hlevska živinoreja. Ta je ponekod kombinirana tudi z ekstenzivnim planinskim pašništvom izven domačih katastrskih občin, kar pa pride v poštev le za jalovo, torej predvsem mesno, in ne mlečno živino. Največji delež travnikov, to je nad 10 % skupne površine katastrske občine, je bil leta 1825 v naslednjih katastrskih občinah: nad 15 %: v Zg. Pobrežah 19 %, v Mozirju 18,8 % in v Ljubiji 15,6 %; med 10 in 15 % pa: v Prihovi 13,9 %, v Šentjanžu 13,5 %, v Radmirju 13,1 %, v Rečici 12,5 %, v Brezju 12 %, v Homecu 11,8 %, v Tiroseku 10,6 %, v Lepi njivi 10,4 %, v Kokarjah 10,5 % in v Lokah 10,1 % travnikov. — Zelo je zastopana kategorija, kjer je bil delež travnikov med 5 in 10 %. Tako je bilo skoraj v vsem porečju Drete (Bočna 10 %, Šmiklavž 9,8 %, Sv. Lenart 9 %, Gornji grad 8,2 %, Sv. Florijan 7,6 % ter Šmartno in Pusto polje po 5,5 %), na pobočju pod Goltmi in Smrekovškim pogorjem (Poljane 9,2 %, Radegunda 8,5 %, Ter 6,1 %, Sv. Primož 5,9 % in Šmihel 5,2 %) pa v Lučah 9,4 %, na Ljubnem 5,5 % in v Raduhi 5,4 %. — Kategorija manj kot 5 % pa je zajemala gorato Solčavsko (Solčava 4,2 % in Sv. Duh 2,5 %), v lučki pokrajini (Krnica 4,7 %, Podvolovlek 3,7 %, Konjski vrh 2,9 % in Podveža, kjer je bilo travnikov celo samo 0,9 %) ter hribovsko Savino, kjer je bilo 4,7 % travnikov.

Velike površine v GSD odpadejo na **pašnike**. Ti pa so različne kvalitete, zato je treba jemati številke o pašniških površinah kritično. Mednje so šteti poleg pravih pašniških površin tudi pašniki, porasli z redkim drevjem in grmičevjem, in pa predvsem planinski pašniki, ki se po kvaliteti med seboj močno razlikujejo. Med planinskimi pašniki so kvalitetnejši tisti na nepropustnih kameninah od onih na zakraselih visokogorskih planotah z mnogo kamenja in plitvo prstjo. Je pa trava na teh, kolikor je je, okusnejša od one na bolj kislih sili-katnih tleh, ki jih je v GSD zelo veliko. Na apneniško — dolomitni svet

Tabela 4

GIBANJE NJIV, TRAVNIKOV, PASNIKOV IN GOZDOV V GSD MED LETI 1825, 1900 IN 1956

Katastrska občina	Površina kat. o. v ha	Njive					Travniki					Pašniki					Gozdovi				
		1825	1825	1900	1825	1956	1825	1825	1900	1825	1956	1825	1825	1900	1825	1956	1825	1825	1900	1825	1956
		površ. v ha	1900 %	1956 %	1956 %	površ. v ha	površ. v ha	%	%	%	%	površ. v ha	površ. v ha	%	%	%	površ. v ha	površ. v ha	%	%	%
Solčava	5.191	164	+ 3.0	-27.7	-53.1	108	220	-10.4	-70.7	-73.7	58	1.000	-26.1	-54.8	-66.5	335	2.998	-19.7	+18.5	- 4.8	2.854
Sv. Duh	5.046	158	+ 1.5	-36.2	-35.4	102	126	0	-32.0	-65.8	45	1.015	-17.0	-72.0	-76.6	237	2.470	-39.0	+45.8	-10.8	2.201
Skupaj	10.237	322	+ 2.2	-36.2	-34.5	210	346	- 6.6	-68.7	-70.8	101	2.015	-21.6	-63.8	-71.8	572	5.468	-28.5	+26.7	- 7.5	5.055
Konjski vrh	2.585	224	+ 0.9	-35.2	-34.8	146	75	+ 6.8	-21.5	-16.0	65	870	-26.7	-42.2	-61.2	357	1.092	+20.8	+26.6	+53.0	1.671
Raduha	1.004	156	+ 1.5	-35.3	-32.4	92	54	-37.1	-17.6	-48.2	28	440	-15.0	- 7.1	-19.0	356	354	+10.4	+ 3.5	+14.1	404
Podveža	5.853	121	+ 1.6	-35.5	-32.2	82	55	+17.1	-14.6	0	55	1.582	-31.0	-32.1	-35.1	742	1.920	- 2.1	+12.9	+10.6	2.124
Podvolovlek	2.162	128	- 2.5	-47.2	-48.4	66	80	+22.5	-20.4	- 2.5	78	257	+48.0	- 4.6	+41.2	335	1.685	- 7.8	+ 5.2	- 5.1	1.634
Luče	41	7	+14.3	+41.6	-37.1	11	4	-25.0	+20.3	-25.0	5	4	+30.0	-41.5	0	4	18	-16.6	0	-16.7	15
Skupaj	9.623	616	+ 0.6	-35.7	-35.5	397	248	+ 3.2	-18.8	-16.5	207	3.135	-21.2	-28.2	-43.4	1.774	5.069	+ 1.8	+ 8.6	+15.4	5.848
Sv. Primož	1.717	188	+ 2.7	-20.2	-18.1	154	101	0	-15.9	-15.9	87	134	+350.0	-43.5	+256.0	478	1.252	-56.8	+75.8	-24.2	948
Ter	4.116	357	+ 3.1	-25.3	-24.1	271	250	+12.0	- 4.5	+ 7.2	268	514	+ 4.9	+ 5.4	+10.5	568	2.925	- 2.5	- 1.6	- 3.9	2.809
Sv. Radegunda	1.000	125	+ 5.2	-36.3	-34.4	82	83	+ 2.4	-14.1	-12.0	75	266	- 2.6	-35.0	-38.0	165	513	- 1.4	+51.2	+29.8	666
Šmihel	1.155	158	+ 2.9	-40.7	-38.8	84	60	+11.6	-15.0	- 5.0	57	65	+ 1.6	+90.0	+92.1	121	882	- 1.6	+ 1.7	+ 0.1	885
Poljane	1.078	71	+ 4.2	-16.5	-12.7	62	99	+15.1	- 9.8	+ 2.1	101	64	- 7.8	+66.2	+55.2	98	852	- 2.2	- 2.0	- 4.1	798
Skupaj	9.066	879	+ 3.1	-28.0	-25.7	655	595	+ 8.8	- 9.2	- 1.2	586	1.041	+69.6	-19.0	+37.2	1.450	6.402	-12.8	+ 3.6	- 4.6	6.104
Krnica	1.556	158	+ 2.5	-30.8	-29.1	112	75	+10.7	-25.5	-17.4	62	1.000	-17.5	-51.2	-59.5	407	500	+54.5	+53.7	+202.0	907
Sv. Lenart	1.537	115	- 1.7	-41.6	-42.6	66	119	-11.8	-19.0	-28.6	85	205	+82.0	-67.8	-41.5	120	880	-16.5	+41.2	+17.9	1.037
Sv. Florijan	1.120	148	- 0.7	-38.1	-39.2	91	85	- 1.2	-25.0	-25.9	65	55	+96.0	-21.8	+54.8	82	824	- 5.9	+11.2	+ 4.1	862
Tirosek	1.467	182	- 0.5	-35.2	-35.5	121	157	- 4.5	-28.7	-32.5	106	370	-48.7	- 0.5	-48.7	190	752	+22.2	+11.5	+36.4	1.026
Šmiklavž	2.098	200	+ 1.0	- 3.0	-29.0	142	207	- 9.2	-17.1	-25.1	155	675	+ 0.6	-44.0	-45.5	381	1.005	- 1.1	+37.0	+36.2	1.369
Savina	1.181	145	+11.9	-34.8	-27.5	104	56	+26.8	- 7.1	+17.9	66	354	+68.3	-56.5	-24.9	244	655	-41.0	+91.0	+15.6	732
Skupaj	8.759	946	+ 2.0	-34.2	-32.8	656	699	- 2.6	-21.0	-23.2	557	2.655	+ 4.0	-47.5	-46.0	1.424	4.594	- 3.8	+39.2	+35.0	5.955
Gornji grad	1.122	96	- 8.5	-16.8	-22.9	74	95	+14.0	-12.2	0	95	267	-29.5	-49.4	-64.1	96	641	+10.6	+14.8	+27.0	814
Bočna	1.847	165	0	-14.2	-14.7	159	185	- 2.2	+ 3.7	+ 7.0	198	269	+ 1.1	-39.7	-40.5	160	1.200	- 0.7	+ 8.0	+ 7.2	1.287
Šmartno	1.937	148	+38.8	-22.8	+ 8.1	160	102	+32.4	-20.7	+ 4.9	107	68	+120.5	-37.5	+89.7	129	1.580	-14.9	+10.5	- 4.8	1.505
Pusto polje	840	87	0	- 6.9	+ 4.6	81	45	+ 4.4	0	+11.1	50	45	+ 4.5	-44.7	-42.2	26	640	- 0.9	+ 3.5	+ 2.5	656
Kokarje	816	101	- 4.9	-14.6	-18.8	82	85	+ 8.2	-17.4	-10.6	76	46	+45.7	- 8.9	-32.6	61	565	- 3.5	+ 6.1	+ 2.5	578
Homec	526	96	- 5.2	-30.5	-37.2	64	61	+17.8	+ 8.2	+29.5	79	62	+12.7	+ 2.8	+17.8	75	288	- 6.5	+ 5.2	- 1.4	284
Skupaj	7.088	691	+ 6.1	-18.2	-15.2	600	571	+10.8	- 6.9	+ 3.6	605	757	+12.5	-35.6	-28.0	545	4.914	- 4.5	+ 8.7	+ 4.5	5.124
Mozirje	256	62	+16.4	0	+14.5	71	48	- 8.5	+ 9.1	0	48	22	-22.7	+25.5	- 4.6	21	82	- 4.8	- 1.5	- 4.9	78
Loke	739	110	0	-16.0	-14.5	94	75	+41.5	0	+41.5	106	142	-31.7	-15.0	-57.7	60	378	+14.5	+ 5.6	+25.5	467
Ljubija	458	72	+15.9	+ 4.9	+19.5	86	68	- 1.5	+10.4	+ 8.8	74	57	-31.5	+ 2.6	-29.9	40	184	+ 4.4	+ 3.1	+ 7.6	198
Lepa njiva	1.175	186	- 5.5	-27.2	-20.4	128	122	+ 5.7	- 8.5	- 3.5	118	44	+152.0	+20.7	+204.0	134	780	- 9.4	+ 7.8	- 2.5	762
Brezje	582	100	+ 3.0	-25.2	-25.0	77	70	0	- 1.4	- 1.4	69	58	- 5.2	-10.9	-15.5	49	340	- 2.4	+10.8	+ 8.2	368
Skupaj	5.188	550	+ 2.5	-16.2	-15.9	456	585	+ 8.6	- 0.2	+ 8.4	415	525	-10.8	+ 4.5	- 5.9	504	1.764	- 1.2	+ 6.9	+ 6.2	1.875
Ljubno	36	5	+ 1.2	+31.6	+66.6	5	2	+60.0	-37.7	0	2	10	-22.0	-45.5	-40.0	6	2	-100.0	0	-100.0	0
Radmirje	492	108	- 0.9	- 2.8	- 3.7	104	64	0	+ 6.5	+ 3.8	68	42	+14.5	-37.6	-28.6	30	265	- 2.5	+ 4.2	+ 1.9	270
Šentjanž	526	149	- 7.4	-18.8	-24.8	112	71	+ 1.4	+17.0	+16.9	85	152	-31.8	- 3.5	-34.1	87	104	+44.5	+ 8.7	+56.8	165
Zg. Pobreže	511	102	+ 3.0	-24.6	-22.6	79	59	- 1.7	+ 6.9	+ 3.1	62	54	+ 5.9	+15.9	+20.6	41	107	- 2.8	+14.2	+12.2	120
Rečica	681	124	+ 4.0	-18.7	-15.5	105	77	+14.5	+18.2	+35.0	104	47	+29.8	0	+29.8	61	362	+ 5.5	+ 4.2	+ 9.7	397
Sp. Rečica	515	111	+ 0.9	-19.6	-18.9	90	50	+20.0	+19.5	+43.5	45	78	-11.5	-24.7	-35.4	52	59	- 2.6	+52.7	+51.5	59
Prihova	657	112	+ 3.6	-17.2	-14.5	96	91	- 1.1	+ 8.9	+ 7.7	98	92	- 7.7	- 7.1	-14.2	79	310	+ 3.9	+ 3.4	+ 7.4	355
Skupaj	5.016	709	+ 0.5	-17.0	-16.6	591	594	+ 4.1	+12.2	+16.8	460	455	- 8.5	-10.4	-18.2	356	1.189	+ 5.5	+ 6.9	+12.7	1.542
Skupaj GSD	50.977	4.695	+ 2.4	-26.5	-24.5	3.545	5.254	+ 4.1	-13.7	-10.0	2.909	10.557	- 2.2	-36.6	-38.0	6.405	29.200	- 8.9	+17.4	+ 7.1	31.279

so vezani planinski pašniki v tehle katastrskih občinah: na Solčavskem, v Podveži, deloma v Konjskem vrhu in Raduhi, v Zadrečki dolini: v Šmiklavžu, Gornjem gradu in Bočni, katere katastrske občine zajemajo severni del Menine, in deloma v Radegundi, v Šmihelu, v Poljanah in v Teru, ki oklepajo s planinskimi pašniki zelo bogate Golte. Planinski pašniki v Smrekovškem pogorju, ki ga zajemajo katastrske občine: Ter, Sv. Primož in deloma tudi Konjski vrh, pa v pogorju Kranjske rebri, kamor sežejo kat. o. Podvolovlek, Tirosek in del Šmiklavža, pa so na silikatnih tleh. V času nastajanja franciscejskega katastra je bila tudi v naši pokrajini reja živine daleč najvažnejša gospodarska panoga, predvsem v alpskem in predalpskem svetu. Zato so bile temu primerno obsežne tudi pašniške površine. Vrednost gozda tedaj še ni stopila v ospredje, zato so tega na debelo krčili (največ s požiganjem) v »frate« in »novine«,¹⁶ oboje v korist njiv in predvsem pašnikov. Po obsegu teh je moč soditi, vsaj v velikem, tudi na takratni pomen živinoreje.

Nad 50 % površine katastrske občine so zavzemali pašniki v kat. o. Krnica (64,5 %), med 40 in 50 % pa v kat. o. Podveža (41,4 % ali 1582 ha, kar je bila absolutno največja površina pašnikov med vsemi kat. o. v GSD, saj so bili vključeni vanjo vsi pašniki na Veži) in Raduha (45,5 %). V naslednjo kategorijo, t. j. med 30 in 40 %, pa so prišle tele kat. o.: Konjski vrh 35,6 %, Šmiklavž 32 % in Ljubno 30,1 %. Precej je zastopana kategorija med 20 in 30 %, in sicer: kat. o. Sv. Duh 20,3 % (ta pade procentualno tako nizko zaradi velikega obsega, 5046 ha, od katerega pa je kar 24,6 % nerodovitnega sveta; isto velja za kat. o. Solčava, ki pride glede deleža pašnikov v še nižjo skupino), Tirosek 25,2 %, Gornji grad 25,8 %, Savina 28,3 %, Radegunda 26,6 % in dve katastrski občini v dolini Savinje nižje Ljubnega (Šentjanž 24,8 % in Sp. Rečica 24,9 %), ki zajemata poplaverni in ostali aluvialni svet ob Savinji, v pretežni meri v logih, poraščenih z vrhjem in borovci, katerih del je štet tudi med pašnike. — V kategoriji med 15 in 20 % je bila Solčava z 19,2 % pašnikov, Sv. Lenart s 15,4 % in Loke z 19,3 %. — Med 10 in 15 % pa so bile uvrščene tele kat. o.: Bočna (14,2 %), Ter (12,5 %), Podvolovlek (11 %), Homec (12 %), Žg. Pobreže (11 %), Prihova (14 %) in Ljubija (15 %). — Vse ostale katastrske občine pa so imele leta 1825 pašnikov manj kot 10 %. Tako je bilo v spodnji Zadrečki dolini (Pusto polje, Kokarje in Šmartno), v dnu in na obrobju Mozirske kotlinice (Šmihel, Brezje, Mozirje in Ljubija), v Sv. Florijanu nad Gornjim gradom, v Sv. Primožu nad Ljubnim in v Radmirju.

Preko 50 % vse površine v GSD pa je odpadlo leta 1825 na **gozdove**. Po površini jih je bilo največ v kat. o. Solčava, in sicer 2998 ha ali 57,6 % celotne kat. o., le nekaj manj v kat. o. Ter (2923 ha ali 71,7 %), nato pa v kat. o. Sv. Duh (2470 ha ali 49,5 %). Ker zajemata katastrski občini na Solčavskem znatni del Savinjskih Alp, kjer ni gozd najboljši, je bila glede na vrednost gozda, ki je na silikatnih andezitih in andezitnih tufih, ki sestavljajo kat. o. Ter, ta daleč na prvem mestu. Velike gozdne površine so bile zaznamovane tudi v osta-

lih katastrskih občinah ljubenske gorate okolice, pa v lučki pokrajini kot tudi na Golteh in na Menini — Dobrovlju. Preseneča kat. o. Krnica, kjer je bilo le 19,2 % tal zaraščenih z gozdom, kar je zneslo 300 ha; tu je bilo toliko več pašnikov (64,5 % ali 1000 ha), iz česar smemo sklepati, da je bila živinoreja zelo močna.

Če gledamo številke o površini gozdov v posameznih katastrskih občinah, vidimo, da je zavzemal gozd med vsemi kat. o. v GSD največji delež v kat. o. Šmartno z 82 % ali 1580 ha, kjer so zajeti predvsem gozdovi vzhodne Menine in Krašice na Dobrovlju. — Med 70 in 80 % je bilo gozdov v kat. o.: Sv. Primož 73,2 %, Podvolovlek 78,5 %, Šmihel 76,1 %, Poljane 77 %, Sv. Florijan 73,6 % in Pusto polje 75,7 %, med 60 in 70 % pa: Sv. Lenart 66,1 %, Bočna 65 %, Kokarje 69,3 % in Lepa njiva 66,7 %. Preko 50 % tal so prekrivali gozdovi še v teh katastrskih občinah: Solčava 57,6 %, Gornji grad 57,1 %, Brezje 58,5 %, Rečica 57,1 %, Homec 55,5 %, Tirosek 51,1 %, Savina 53,7 %, Sv. Radegunda 51,5 %, Loke 51,4 % in Radmirje 53,8 %. — Med katastrske občine z manj kot 50 % gozda so bile vključene predvsem vse v ravnini Savinje pod Ljubnim, ki zavzemajo le nižinski svet, in pa tiste v območju visokogorskega sveta, v katerih odpade znatnejši del na nerodovitni svet, a so v njih gozdne površine absolutno še vedno zelo velike. Med zadnjimi so izjeme: Krnica (19,2 %) , Šmiklavž (48 %) in Raduha (35 %), ki so bile skoraj brez nerodovitnih tal, zato pa je v njih odpadlo veliko

Podvolovlek ima v naravi vse prednosti, da se razvije v pomembno turistično središče GSD. Vabi lepa narava in mir, ki ga ni kmalu kje toliko kot v tem odmaknjenem koščku naše pokrajine. Levo Veža, zadaj levo Raduha in desno zahodni del Smrekovoškega pogorja

površine na pašnike. Med 40 in 50 % gozda so imele, razen Šmiklavža, še tele kat. o.: Sv. Duh 49,5 %, Podveža 50 % ali 1920 ha, Konjski vrh 42,5 % ali 1092 ha, Luče 45 %, Prihova 47,2 % in Ljubija 42 %, manj kot 40 % pa poleg Krnice in Raduhe še: Mozirje 32,5 %, Zg. Pobreže 34,7 %, Šentjanž 19,7 %, Sp. Rečica 12,4 % in Ljubno 6 %.

Nerodovitnega sveta, v našem primeru v prvi vrsti golo skalovje apneniških Savinjskih Alp z delom Olševe in le deloma tudi prodno-peščeni svet v aluvialni ravnici ob Savinji v Lučah ter v ravnini med Ljubnim in Nazarji, je bilo razumljivo največ na Solčavskem, 20 % vse površine ali 2040 ha (od tega v kat. o. Sv. Duh, ki vključuje skalni zatrep Matkovega kota in Logarske doline ter zahodni del Olševe, 1240 ha ali 24,6 %, in v kat. o. Solčava s skalnim zatrepom Robanovega kota in severozahodnim ostenjem Raduhe, 815 ha ali 15,7 %). Tudi katastrska občina Konjski vrh, ki zajema jugovzhodno pobočje Raduhe do najvišjega vrha, je imela 320 ha ali 12,4 % nerodovitnega sveta. Nerodovitnih tal v aluvialni ravnici Savinje je bilo v katastrski občini Luče 7,6 ha ali 18,5 %, Ljubno 13,6 ha ali 37,6 % (tako velika številka tudi zato, ker je precej velika zazidalna površina, ki šteje k nerodovitim tlem), Šentjanž 65 ha ali 12,5 %, Sp. Rečica 62 ha ali 19,8 % in Prihova 47 ha ali 7,2 %. Večje površine pa so odpadle na nerodovitni svet še v kat. o. Mozirje, 57 ha ali 14,7 % in to na račun zazidane površine trga in deloma tudi aluvialne ravnice Savinje, ki

Pri ribogojnici v Podvolovleku buči noč in dan voda, padajoča čez jez, ki žene malo niže močnega izvira Lučnice Podpečnikovo žago in mlin. Le malo niže je vhod v divje romantično solesko Lučke Bele, ob kateri pridemo v osrčje Savinjskih Alp

takrat še ni bila ograjena z nasipom; na rovaš te gre tudi 39 ha ali 8,8 % nerodovitnih tal v katastrski občini Ljubija.

Podatki iz leta 1825 nam razkrivajo tudi **vinograde**, o katerih danes, z izjemo skromne površine 1 ha v Ljubiji, ni več sledu. Ni jih bilo veliko, a zanimivo je, da so se širili po prisojnih andezitno tufskih pobočjih ob ravnini Savinje do Ljubnega in najbližje okolice, in ob Dreti do Bočne. Največ pa jih je bilo po prisojnih pobočjih severnega gričevnatega obrobja Mozirske kotline, sestavljenega iz oligocenskih andezitnih tufov in laporjev, ter v področju med Ivanjem—Okonino—Šentjanžem in Rečico, pa v okolici Prihove in Radmirja. Posebej preseneča, da so bili leta 1825 zaznamovani celo v kat. o. Sv. Duh. Da bi bila avtarkija nekaterih samin na Solčavskem v območju Karavank čim popolnejša, so se lotili celo gojenja vinske trte. Podobno, toda v še večji meri pa velja to tudi za prijazno in napredno hribovsko vasico Šmihel pod Goltami, kjer pa danes tudi ni več vinogradov. Zaradi historične vrednosti bomo navedli, kakšen obseg (v arih) so zavzemali vinogradi v posameznih katastrskih občinah: Ljubija 1100 arov, Šentjanž 932,¹⁹ Poljane 750, Brezje 700, Lepa njiva 695, Prihova 510, Mozirje 295, Radmirje 276, Rečica 258, Ter 251, Loke 225, Sv. Primož 144, Sv. Radegunda 105, Smartno ob Dreti 75, Šmihel 25, Bočna 17, Savina 14, Homec 12, Kokarje 6 in Sv. Duh 1,7 ara.

V naslednjem bomo skušali prikazati **razvoj glavnih zemljiških kategorij med leti 1825, 1900 in 1956**, ko obstajajo podatki po posameznih katastrskih občinah, na zaključku pa še stanje med leti 1956 in 1958, ko imamo podatke za skupine katastrskih občin. Pri opisovanju razvoja smo združili katastrske občine v večje med seboj podobne gospodarske enote, v okviru teh pa dali pregled tudi čez posamezne katastrske občine. Primerjavo smo izvedli glede na površino obravnane zemljiške kategorije. Ker nam priložena tabela 4 kaže podrobno stanje v posameznih katastrskih občinah, bomo tu prikazali le glavne razvojne tendence v okviru celotne GSD in po posameznih večjih pokrajinah.

V celotnem razdobju, to je med leti 1825 in 1956, so se v naši pokrajini močno skrčile površine njiv, pašnikov in deloma tudi travnikov na račun napredujočega gozda in v manjši meri tudi nerodovitnega sveta; ta se je zlasti razširil na Solčavskem, kjer so nazadovali poleg njiv, travnikov in pašnikov tudi gozdovi. Zanimivo je, da se v celoti GSD manjša površina pašnikov že od leta 1825 naprej, medtem ko so se njive in travniki v 19. stoletju večali, po tej dobi pa so, zlasti površine njiv, občutno padle. Tudi gozd se je v 19. stoletju skrčil, je pa po letu 1900 močno napredoval, za 4641 ha ali 17,4 %. Vseskozi od leta 1825 se večja obseg nerodovitnega sveta; med leti 1825 in 1900 za 78,6 %, med 1900 in 1956 pa še za nadaljnjih 15,8 %. Do leta 1956 so skoraj popolnoma izginili vinogradi, medtem ko se je za 4 ha, t. j. za 5,1 % zvečala površina vrtov; ta se je precej razširila v 19. stoletju, za 39 ha ali 49,5 %, po letu 1900 pa so se vrtovi skrčili za 26 ha ali 22 %.

Splošne tendence razvoja zemljiških kategorij, ki jih sledimo v GSD kot celoti, veljajo v glavnem tudi za posamezne gospodarsko podobne pokrajine. Za Solčavsko je značilno, da so se pokazale negativne gospodarske posledice (zmanjševanje njiv, travnikov in pašnikov na račun napredujočega gozda in nerodovitnega sveta) šele v 20. stoletju, medtem ko je bil v 75 letih 19. stoletja ta razvoj še zadržan, zlasti pri njivah, katerih obseg se je povečal za 2,2%. Še prav posebej pa je šel razvoj v to smer po prvi svetovni vojni, ko je začel dobivati les čedalje večjo veljavo, z novo državno mejo pa je odpadla intenzivna reja pitanih volov, ki so jih v obdobju stare Avstrije prodajali na Dunaj. — Podobna je bila situacija tudi v najbolj hribovskih delih lučke pokrajine, s to razliko, da so se v 19. stoletju zvečale poleg njivskih tudi travne površine, in pa, da so površine gozdov naraščale vseskozi od leta 1825 naprej; zmanjšanje ostalih kultur gre na račun zaraščanja z gozdom, se pravi, da se je opuščala živinoreja v korist gozdarstva, ki ima v vsej GSD v teh krajih najmočnejše tradicije in najtrdnjšo osnovo. — V Smrekovškem pogorju in na Golteh, vključujoč katastrske občine Radegundo, Šmihel in Poljane, izstopa kat. o. Sv. Primož, v kateri je zaznamovan v obdobju 1825—1900 močan porast pašnikov (za 550%) in v istem času izredno močno nazadovanje gozda, v 20. stoletju pa nazadovanje pašniških površin (za 45,3%) in močan porast gozdov. Oboje daje izkrivljeno sliko celotni pokrajini, ki izkazuje v nasprotju z drugimi povečanje pašniških površin v 19. stoletju ob istočasnem zmanjšanju gozdnih tal. — V pokrajini, ki zajema razvodno pogorje med Lučnico in Dreto, od Kranjske rebri na zahodu do Savine na vzhodu, je začelo pešati poljedelstvo že v 19. stoletju, se je pa v nasprotju s splošnimi razvojnimi tendencami dvignil obseg pašnikov ob istočasnem manjšanju gozdov. Šele v 20. stoletju so se izrazito pokazale splošne gospodarske tendence, t. j. zmanjševanje ostalih kulturnih kategorij na račun zaraščanja z gozdom, ki je v tem razdobju močno narastel, za 39,2% ali 1667 ha. — Zadrebčka dolina z obrobjem in nizkim gričevjem med Dreto in Savinjo kaže nekatere svojstvene poteze: 1. Upadanje poljedelstva na račun živinoreje v 19. stoletju, ki se odraža v zmanjševanju gozda (vzdig deleža njivskih površin gre na račun velikega porasta njiv v kat. o. Smartno — po vsej verjetnosti je bilo to v Rovtu — medtem ko se je v ostalih katastrskih občinah obseg njiv zmanjšal) in močnem vzdigu travnikov ter pašnikov, torej prehod k intenzivnejši živinoreji, in 2. opuščanje poljedelstva in živinoreje na račun gozdarstva v 20. stoletju, ki je zajelo celotno pokrajino brez izjeme, le s to razliko, da so v Homcu in Bočni opuščene njive verjetno spremenili v travnike, druge pa tudi v pašnike. — Mozirska kotlina z gričevnatim obrobjem že spada v tisti tip pokrajine, ki ima dobre naravne pogoje za poljedelstvo, predvsem pa za intenzivno hlevsko živinorejo. Da je tako, se je kazalo tudi v preteklosti. V 75 letih 19. stoletja je bil ob povprečnem vzdigu njivskih površin zaznamovan nadpovprečni dvig travniških površin, kar vse je šlo na škodo gozda (podobno je bilo tudi v Zadrebčki dolini). Te pa niso močnejše upadle niti v 20. stoletju, saj je bilo v tem času

V širši dolini Lučnice v Podvolovleku je precej samotnih kmetij, ki pa so že bolj blizu druga drugi. Riherjeva, na sliki spredaj, je med največjimi. Zadaj Gojška planina, skrajni južni del Velike planine, ki se strmo vzdiguje nad Podvolovlekom na zahodu

zabeleženo le neznatno zmanjšanje travnikov, za 0,2 %, v celotnem 150 letnem obdobju pa so ti narastli kar za 8,4 % ali za 32 ha. Zanimivo pa je, da so se v 20. stoletju povečale pašniške površine, kar je med vsemi pokrajinami v GSD edini primer, in sicer predvsem na Lepi njivi in Mozirju. Omembe vredna je tudi ugotovitev, da se je površina gozda v kat. o. Loke (nedvomno gre tu za Mozirsko Dobrovlje) in v Ljubiji od leta 1825 naprej večala, verjetno na račun pašnikov na Mozirskem Dobrovlju in v višjem gričevju Ljubije. — V nižinskem oziroma ravninskem svetu prodne ravnine ob Savinji med Ljubnim in Mozirsko kotlinico se je morala izvršiti podobna gospodarska preusmeritev kot v Mozirski kotlinici, le da v še večji meri. Njavske površine so se v 19. stoletju rahlo dvignile (za 0,3 %), so pa znatno nazadovale v 20. stoletju. V nasprotju s tem pa so močnejše narastli travniki v vsem obravnavanem obdobju, za 16,8 % ali za 66 ha, verjetno na račun opuščenih njiv, ki so se istočasno skrčile za 16,6 % ali za 118 ha. Zanimivo je tudi, da so se pašniki v aluvialni ravnici Savinje v 19. stoletju močno skrčili; v kat. o. Sp. Rečica so te spremenili v travnike, v šentjanski pa jih je prerastel gozd. Po letu 1900 so travnike preraščali logi in borovi gozdovi. Ti so v obeh katastrskih občinah v vsem obravnavanem obdobju močno narastli, v Sp. Rečici za 51,3 % ali za 20 ha in v Šentjanžu za 56,8 % ali za 39 ha.

Jugozahodno ostenje Raduhe se markantno vzdiguje nad Savinjo iznad tesne soleske ob Igli. Na krčevini jugovzhodne rebri se boječe stiskata kmetiji Zgornjega in Spodnjega Zavrata. Res je škoda, da so taki kraji tako malo obiskani. Nujno je, da se obnovi in pospešuje tako imenovani domači ali hišni turizem

Med leti 1956 in 1958 so se začeli opazovati določeni pozitivni elementi v kmetijskem gospodarjenju. Površina njiv se je v vsej GSD rahlo dvignila, za 0,58 % ali 31 ha (največ v Zadrebški dolini in v ravnini ob Savinji med Okonino in Prihovo, medtem ko se vrši v hribovskih vaseh povirja Drete ter v Lenartu in Florijanu še nadaljnje manjšanje njivskih površin, drugod pa stagniranje ali le rahlo dviganje) in sicer nekaj tudi na račun travnatih ledin, ki so jih preorali v njive. Kmetijske zadruge so začele uvajati širjenje pašnikov, planin in senožeti, ki so znatno narastli (v celoti GSD za 3,3 % ali 213 ha), z namenom, da v doglednem času dvignejo stalež živine, ki ima v naši pokrajini za rejo dobre naravne pogoje, jih pa v zadnjih desetletjih slabo izrablja. To napredovanje gre prvenstveno na račun povečanih pašniških površin na Solčavskem, kjer so se le te zvečale za 160 ha in sicer v celoti na račun nerodovitnega sveta, in v manjši meri tudi v gorskem svetu lučke pokrajine, v Podveži in v Podvolovleku. V nasprotno smer, a z istim ciljem gre skrb za intenzivno rejo živine tudi v spodnji Zadrebški dolini, kjer so se zmanjšale pašne površine (za 20 ha) ob istočasnem zvečanju travniških površin (za 14 ha), ostala razlika pa gre na račun zvečanja njiv (za 6 ha). V Mozirski kotlinici z nizkim obrobniim gričevjem je ostalo stanje skoraj nespremenjeno, skrčili so se le vinogradi, od 3 na 1 ha, ki so jih preorali v njive. V viš-

jem obrobju kotlinice pa se je za malenkost zvečala površina njiv na račun zmanjšanja travnikov. Enake tendence narasta njiv na škodo travnikov so se pokazale tudi v Gornjem gradu in Bočni, pa v Krnici, v Konjskem vrhu in v Raduhi. Zanimive so razmere v delu ravnine ob Savinji, med Prihovo in Rečico na levem bregu Savinje, kjer so se skrčili travniki za 7 ha in sicer na račun povečanja njiv za 5 ha in nerodovitnega sveta za 4 ha. V katastrski občini Ljubno z bližnjo hribovito in gorato okolico ter na Radmirskem polju je bila med leti 1956 in 1958 stagnacija. Povečanje njivskih površin v Šentjanžu, Grušovljah in na Pobreškem polju (skupaj za 5 ha) pa gre na račun gozda (za 5 ha) in nerodovitnega sveta (za 2 ha). V Poljanah in na nizkem gričevju med Savinjo in Dreto so se zvečale njivske površine za 4 ha, zmanjšali travniki za 1 ha, močno padli pašniki (za 20 ha), po drugi strani pa je zelo narastel gozd (za 15 ha) in tudi nerodovitni svet, za 2 ha, torej mešanica pozitivnih in negativnih gospodarskih činiteljev, kar je odsev nenačrtnosti v kmetijskem gospodarjenju.

Za zaključek pa tole. Če gledamo Gornjo Savinjsko dolino tako, kakršna je danes, in njene gospodarske možnosti, ki se ji odpirajo v bližnji prihodnosti, lahko žal ugotovimo, da ima za bližnjo bodočnost kaj skromne perspektive. Med vsemi alpskimi pokrajinami v Sloveniji je na najslabšem. Zakaj? Ima zelo skromno industrijo, je brez železnice, glavna obsavinjska cesta je šele v začetnem štadiju modernizacije, s sosednjimi alpskimi pokrajinami ni povezana, hromi jo državna meja v povirju Savinje, turizem pa, za katerega ima razmeroma dobre pogoje, vsaj za poletni turizem, zavirajo zelo slabe ceste po vsej pokrajini; ironija je zato, da dajejo turizmu večji poudarek v bližnjem rudarskem Velenju, ki je zanj, v primerjavi z naravnimi možnostmi GSD, vse prej kot primeren. Edino, na kar se danes lahko opre, je gozd. Kako je z eksploatacijo in industrijsko predelavo lesa, smo v kratkem že omenili. Najbližji industrijski center, Celje, je predač, ima pa za svoje potrebe dovolj rezerv delovne sile v bližnji agrarni okolici; delna začasna rešitev je v posegu Litostroja v GSB. Zaposlitev v bližnjem Velenju pa ne pride v poštev zato, ker je uprava rudnika odpravila t. im. dvoživke, to je pol kmete pol delavce.

Kaj je torej storiti? Rešitev je v okrepitvi industrije in v čimprejšnji modernizaciji ceste do Logarske doline, s čimer bo med drugim dana osnova tudi za širjenje turizma. Brez modernizirane ceste pa so misli na znatnejše povečanje turizma, tudi pri eventualnem občutnem zvečanju turističnih kapacitet, iluzorne. Da bi se mogel še bolj razviti turizem v Zadrečki dolini, zlasti v Gornjem gradu, kjer ga je že nekaj, in morda tudi v Šmartnem, ki je glede tega skoraj nedotaknjen, pa bi bilo treba misliti tudi na modernizacijo ceste po Zadrečki in homski dolini. Ob turizmu bi kazalo misliti tudi na odmaknjeni in zato še idiličnejši Podvolovlek, ki glede naravne lepote in kot izhodišče za številne lepe ture (na Gojsko in Veliko planino, ob divje romantični Lučki Beli na Dol in Presedljaj ter dalje v osrednje Savinjske Alpe, mimo Planinška na Vežo in ostalo široko Dleskovško planoto,

Takole se stiska Solčava, ta lepa dolga vas, v tesni dolini Savinje na Solčavskem. Nad njo se pno strma apneniška pobočja Hude peči, za njo pa molita v nebo roglja Strebčeve in Golarjeve peči. V ozadju na levi sta Veliki in Mali vrh nad Covníkom v Matkóvem kotu.

Jesenski motív iz Logarske doline s Planinskim domom. Zadaž na desni Olševa

posejano s planinami, pa na južno stran na pogorje Kranjske rebri ter na Rogatec—Lepenatko in mimo številnih samotnih kmetij k Lučam), kar vabi k sebi miru željne turiste. Da bi tam dosegli vsaj osnovo za turizem, bi bilo treba modernizirati že zgrajeno gozdno cesto do Podvolovleka in postaviti v njem vsaj en turistični uslužnostni objekt, saj danes Podvolovlek nima niti gostilne. Z eventualnim podaljšanjem ceste na kranjsko stran ter z modernizacijo ceste ob Dupljenku in s podaljškom te čez Belo peč do Črne pa bi se Podvolovleku in seveda tudi Lučam odprle širše perspektive. Nekaj edinstvenega je tudi svet pod Olševo med Bukóvnikom in Klemenškom s središčem pri Sv. Duhu. Če ga ne bi dušila bližina državne meje in če bi bil povezan s solidno cesto, ki se mu v kratkem obeta, bi bila to ena najprivlačnejših višinskih turističnih postojank. Podobnih kotičkov, sredogorskih, visokogorskih in dolinskih, je v Gornji Savinjski dolini veliko. Videti je, da se v zadnjem času res kažejo, zlasti v dokraja skomercializiranih turističnih deželah zahoda, tendence po uživanju nepokvarjene narave. Tam take skorajda nimajo, pač pa jo imamo mi. In prav GSD je v sedanjem stanju, z nekaj izjemami, tovrstni eldorado. Če bi znali to pravilno izkoristiti, ne boječ se investicij, ki bi se hitro rentirale, bi lahko predstavljal turizem že v bližnji bodočnosti v GSD močno gospodarsko postavko. Zato so težnje po turističnem centru v rudarskem Velenju še toliko bolj iluzorne, vsaj kar se tiče privlačnosti za inozemske, pa tudi nedotaknjene narave željne domače turiste.

OPOMBE

¹ Drago Meze, Prebivalstvo Gornje Savinjske doline, CZ 1960, str. 5—67; Drago Meze, Gostota naseljenosti in agrarna obljudenost Gornje Savinjske doline. CZ 1960, str. 68—79.

² D. Meze, Prebivalstvo Gornje Savinjske doline, CZ 1960, str. 25—55.

³ c. d., str. 54—57.

⁴ c. d., str. 28.

⁵ c. d., str. 58—44.

⁶ Ker so za zadnje uradno štetje zaenkrat na razpolago le podatki o stalnem prebivalstvu, sem pri komparaciji za leto 1953 in 1959 upošteval le stalno prebivalstvo, kar velja tudi za ostale prebivalstvene analize v tem sestavku. Razlika med stalnimi in prisotnimi prebivalci pa je v naši agrarni pokrajini minimalna, z izjemo večjih krajev, kjer je nekaj večja.

⁷ Podrobnosti glej v priloženi tabeli 1, kjer so za leta 1953 in 1961 podatki tudi ločeno za oba spola, medtem ko je primerjava med obema štetjema izpeljana le glede na skupno število prebivalstva.

⁸ Glej v: ing. Anton Knez, Značilnosti gozdnega gospodarstva v celjskem okraju, CZ 1959, str. 16.

⁹ Ing. Anton Knez, O pogojih za razvoj lesne industrije v celjskem okraju. CZ 1960, str. 95—108.

¹⁰ Podrobnosti glej na priloženi tabeli 2, kar velja tudi za ostale glavne panoge zaposlitve na dan 31. marca 1961.

¹¹ Glej v: Drago Meze, Prebivalstvo..., str. 59. Na tej karti so zajeti tudi zaposleni v rudarstvu. Teh pa je bilo tako malo (vsega samo 15), da celotne slike zaradi primerjave ne motijo.

¹² Danes je vsa lesnopredelovalna industrija v GSD vključena pod LIN. Tu navajamo posebej le njene objekte, pod LIN pa mislimo tiste zaposlene, ki hodijo na delo v Nazarje.

¹³ Glej v: Drago Meze, Prebivalstvo..., str. 55—56.

¹⁴ O razvoju zemljiških kategorij v naši pokrajini v letih 1939 in 1947—1955 je pisal že ing. Milan Dečko, Vzroki preraščanja gozdov v pašnike. CZ 1959, str. 21—27.

¹⁵ Carl Schmutz, Historisch Topographisches Lexicon von Steiermark. I., II., III., IV. Theil. Graz 1822.

¹⁶ Leta 1825 so površine izračunane v johe in klaftre. Pri preračunavanju v ha se je pri vsej GSD pokazala razlika za 115 ha. Ta razlika pri relativnem primerjanju zemljiških kategorij za posamezna obdobja glede na celotno GSD ne igra bistvene vloge.

¹⁷ Kategorizacijo posameznih katastrskih občin glede na razširjenost glej v: Drago Meze, Prebivalstvo..., str. 5—12, karto katastrskih občin pa na str. 56. Obseg katastrskih občin v ha pa glej v pričujočem članku v tabeli 4.

¹⁸ Zanimiv in izčrpen opis postopka požiganja glej v: Jože Vršnik, Novina. Planinski vestnik XVIII/1962, str. 21—24.

¹⁹ V okolici Okonine, Radmirja in Ljubnega so ohranjena nekatera ledinska imena, ki spominjajo na nekdanje vinograde.

ZEMLJA IN ČLOVEK PO DOBROVLJAH

Milan Natek

UVOD

Skrajni jugozahodni izrastek Savinjskih Alp — Dobroveljske planote — še ni doživel podrobnejše in sistematične obdelave v strokovni literaturi. Le redki posamezniki so se dotaknili ali pa vsaj omenjajo Dobrovlje v svojih študijah, ki zajemajo širša področja,¹ in le prof. Baš je posvetil dobroveljskim kaštam obširnejšo razpravo (14. a). Morda je bila prevelika oddaljenost od dveh močnejših in po svojem delu najpomembnejših kulturnih in znanstvenih središč predvojne Slovenije najtehtnejši razlog, da so ostale Dobrovlje v strokovni literaturi vse preveč zapuščene, česar si ne zaslužijo po svoji zanimivi geološki sestavi in po morfogenezi, kjer se poleg kraških oblik javljajo značilnosti vulkanskih kamenin. Mnoge podzemne jame so ostale še do današnjih dni zaprte speleologom in biologom. Obrobne strmine Dobroveljskih planot so najmočnejša naravna pregraja med Savinjsko dolino in Gornjegrajsko kotlino, pregraja, ki jo je bilo vedno čutiti tudi v življenju obeh kotlin. Zaradi zelo različnih vplivov iz Gorogranskega kot iz Savinjske doline se morajo po Dobrovljah prepletati njih učinki v gospodarskem in populacijskem razvoju pokrajine. Zato je tudi del naše naloge, da proučimo vpliv in moč uveljavitve enakih družbeno-ekonomskih činiteljev v različnih prirodnih pokrajinskih tipih. Z analizami je bilo mogoče zaznati občasne kvantitativne učinke v kvalitetnem razvoju pokrajine. To pa pomeni, da so posamezne težnje, ki so jih sprožile sicer enake družbeno-ekonomske potrebe, našle različne odtenke v vsebini in fiziognomiji naselja in pokrajine v različnem prirodnem okolju. Prav klasičen primer za tako delo bi predstavljala Gornja Savinjska dolina z živinorejsko in gozdarsko usmerjenostjo

¹ C. Germovšek: Kremenov keratofir na Veliki Pirešici, Geologija I. str. 135—168, Ljubljana 1955.

A. Melik: Slovenija II, Slovenski alpski svet, Ljubljana 1954.

A. Melik: Slovenija II, Štajerska s Prekmurjem in Mežiško dolino, Ljubljana 1957.

I. Rakovec: Prispevki k tektonski in morfogenezi Savinjskih Alp, Geografski vestnik X, Ljubljana 1954.

I. Rakovec: O nastanku in pomenu pseudoziljskih skladov, Geogr. vestnik XXII, str. 191—214, Ljubljana 1950.

F. Seidl: Kamniške ali Savinjske Alpe, Ljubljana 1907—1908.

gospodarstva ter Savinjska dolina (Spodnja) s hmeljarstvom in z močno razvito obrtjo in industrijo.

Ne moremo mimo polpretekle dobe, v kateri so Dobrovlje odigrale tako pomembno vlogo v razvoju ljudske revolucije slovenskega naroda na Štajerskem. Zaradi centralne lege in bližine delavskih središč so bile prvi dve leti boja in upora slovenskega ljudstva politično in vojaško središče vsega štajerskega partizanskega gibanja (15. str. 18).² V teh težkih letih preizkušnje slovenskega naroda so številni slovenski borci spoznali Dobrovlje; Dobrovlje in njeni gozdovi so takrat postali simbol hrepenenja in svobode tlačeneg in zasuzenjenega slovenskega človeka. Kakor hitro se odmikamo grozotam vojnih let, tako hitro tudi pozabljam na Dobrovlje. Le številni dobroveljski ljudje so ostali na kmetijah in z njimi je ostal spomin na preteklost. Ni tudi majhno število onih, ki so zapustili slabo rodovitno zemljo, ki je zahtevala od njih krvavih žuljev in znoja, rodila pa je zelo slabo. Napotili so se v dolino, kjer so se razkropili po številnih obrtnih delavnicah, tovarnah in rudniških rovih. Nad tisoč Dobrovcev, kar je mnogo več, kot je znašal prihodni prirastek v zadnjih 90 letih, se je razselilo po vsem svetu.

V pričujoči razpravi bom obravnaval le ona naselja na planoti, ki so že v preteklosti upravno in cerkveno gravitirala k (Spodnji) Savinjski dolini (Čreta, Dobrovlje),³ ter vsa naselja na pobočju ter na obrobju Dobrovelj, ki pripadajo v žalsko občino (Jeronim, Prapreče, Brode, Stopnik, Podvrh, Selo, Vologa, Tešova). To je gospodarsko zaostal predel Savinjske doline in prav zato je tem hvaležnejše delo pri proučitvi dobroveljskega področja. Ta naj vzpodbuja k hitrejšemu reševanju problematike obrbnih in hribovskih kmetij v hmeljarskem delu Savinjske doline.

I.

PRISPEVKI K OBRAVNAVI KMETIJSTVA

Gozdovi, travniki in njive so že skozi stoletja glavne zemljiške kulture dobroveljskega področja. Vse tri skupaj so mogle dati sleherni domačiji pečat kmetije. V kmetijstvu se kažejo razlike med posameznimi naselji, ki so v osnovi čisto naravno pogojene. Šeststometrski višinska razlika med kmetijami je morala ustvariti svojstveno podobo v kmetijski izrabi zemljišča. Z višinami se spreminjajo deleži posameznih zemljiških kultur, spreminja se absolutna vrednost celokupnega zemljišča oziroma kmetije, kakor se spreminja tudi človekov odnos

² Šele podrobnejše raziskave delavskega gibanja v Savinjski dolini, socialne strukture dobroveljskih kmetij, izseljevanja Dobrovcev po vsej slovenski zemlji, lege Dobrovelj in njenega reliefa nam bodo mogle prikazati, zakaj se je prav na Dobrovljah koncentriralo vodstvo ljudske revolucije štajerskega območja.

³ D. Meze: Prebivalstvo Gornje Savinjske doline, Celjski zbornik 1960 str. 5—67, Celje 1960, glej opomba pod 12.

do te zemlje. Prav zaradi tega se kažejo znatne razlike med nižinskimi naselji ter hribovskimi, in te razlike morejo posredno kazati stopnjo splošne kmetijske razvitosti dobroveljskega predela.

Leta 1955 je bilo na območju današnje žalske komune 40,5 % kmečkega prebivalstva, čigar delež se je do leta 1961 zmanjšal na 36,8 %. Na dobroveljskem predelu žalske občine pa je v letu 1955 živelo blizu 70 % kmečkega prebivalstva in v letu 1961 še vedno 67 %. Ta primerjava nas ponovno opozarja, da bo treba v bodoče posvetiti več pozornosti obrobni kmečkimi predelom, ki so še vedno odmaknjeni od urbanizacijskih vplivov hmeljarskega predela Savinjske doline.

Naselje Dobrovelje ima še vedno 96 % kmečkega prebivalstva (94 %, v oklepaju so podatki za leto 1955). Na prvi pogled nas preseneti

Pogled iz Prapreč proti zahodu na Merince, ki so manjši zaselek v katastrski občini Sv. Jeronim. V desnem delu slike je večja — podolgovata krčevina, kjer se je naselil Orehovec. V ozadju pa se kažejo konture Menine planine

porast deleža kmečkega prebivalstva v tem naselju, zato pa moramo povedati, da se je število prebivalcev Dobrovelj v zadnjih osmih letih zmanjšalo za 15 %. Za Čreto je še vedno 86 % kmečkega prebivalstva (100 %) in to kljub temu, da je število prebivalcev te vasice naraslo kar za 35 %. Drugo skupino predstavljajo naselja, v katerih je že manj kot 80 % kmečkih ljudi, pa še vedno več kot 60 %. Vsa ta naselja moremo označiti z naslednjo karakteristiko: ne stojе več na planoti, ampak zavzemajo obrobno gričevje ter dobroveljska pobočja, po ka-

terih se vzpenjajo največ do 700 m visoko. Večji delež ljudi v urban-
skih poklicih že kaže na tesnejše stike z močnejšimi dolinskimi gravi-
tacijskimi središči. Vologa, ki je med njimi še najbolj odročna pro-
metnim putem, ima še 74 % (80 %) kmečkega življa. Jeronim ima 73 %
(73 %) kmečkega prebivalstva, Tešova 73 % (75 %) in Podvrh 68 %
(65 %), kjer se je število prebivalcev v zadnjih osmih letih povečalo
za 8 %. Danes je v Praprečah dve tretjini kmečkega prebivalstva (leta
1953 samo 56 %) in tudi v tem naselju se je število ljudi zmanjšalo kar
za 21 %. Za Prapreče, Tešovo in Podvrh je značilna majhna-razdrob-
ljena zemljiška posest, in čeprav so nekatere kmetije precej oddaljene
od prometnih poti, še vedno dnevno pošiljajo delovno silo v tovarne
ali v druga podjetja v dolini. Pod 60 % kmečkega prebivalstva je v
Stopniku (54—61 %), na Selu (52 %, leta 1953 66 %) ter v Brodeh 49 %
(54 %), ki je že v dolini Bolske in v tem naselju je že tudi večje kovin-
sko podjetje.

Delež prebivalstva zaposlenega v kmetijstvu je zelo pester na
našem področju in se giblje od 94 % do 47 %. Leta 1953 je bilo na teri-
teriju žalske občine 51,5 % v kmetijstvu zaposlenih ljudi, v letu 1961
pa že samo 37,5 %. Prav tako skokovito spremembo je doživelo dobro-
veljsko področje, na katerem je bilo l. 1953 še 79,4 % aktivnega kmeč-
kega prebivalstva, v lanskem letu pa samo 67,5 %. Nad tri četrtine v
kmetijstvu zaposlenih ljudi je še na Dobrovljah (94 %, leta 1953 94 %),
za Čreto (88—71,5 %), na Vologi (80—88 %) in na Tešovi (75—68 %).
V drugo skupino uvrščamo naselja, ki imajo med 60 % in 75 % aktiv-
nega kmečkega prebivalstva: Jeronim 72 % (86 %), Prapreče 68 %
(74 %) in Podvrh 60 % (74 %). V tretjo skupino pa prištevamo Stopnik
55 % (72 %), Selo 51 % (77 %) in Brode 47 % (67 %), in v vseh teh vaseh
je že manj kot 60 % v kmetijstvu zaposlenih prebivalcev. Ni naš
namen, da bi se tukaj spuščali v analizo vzrokov, ki kažejo s svojo vse-
bino tudi na prebivalstveno strukturo, pač pa bomo skušali opozoriti
na nekatere činitelje, katerih odsev vidimo v pokrajini in v njeni
današnji problematiki in katere je nujno potrebno upoštevati pri na-
črtovanju gospodarskega razvoja zahodnega predela žalske občine.

1. Zemljiška razdelitev

Samo bežen pogled na karto »Krčevine po Dobrovljah« nas pre-
priča o obsežnih dobroveljskih gozdovih, sredi katerih si je človek
uredil svoj dom ter okrog in okrog njega obsežne površine obdelo-
valne zemlje. Prevladuje posest strnjena v enem samem kompleksu,
in to ne le na planoti, temveč podobno zemljiško razdelitev imajo tudi
kmetije v k. o. Podvrhu, na Selu ter v Jeronimu.

Samotnim kmetijam na Dobrovljah ali za Čreto pripada zemlji-
ška razdelitev na celke ali točneje, zemljišče je v odprtih celkih, saj
zemljiška posest enega lastnika prehaja neposredno v sosedovo ledino
ali polje, ki ju obdajajo gozdovi (1, str. 86). Le v nekaterih redkih
primerih imamo zemljiško razdelitev v samotnih ali zaprtih celkih in

ta je tam, kjer v neposredni okolici kmečkega doma ni bilo več prostora za naselitev druge kmetije. To obliko zemljiške razdelitve najdemo po pobočjih, na nižjih pomolih (Strojanšek, Hlasej, Planinc, Turnšek itn.) ter povsod tam, kjer je bilo prostora samo za samotno kmetijo. Da so Dobrovlje tako bogate z zemljiško razdelitvijo na odprte celke, moramo iskati vzroke tudi v prirodi sami. Vulkanske kamenine, ki v ozkih pasovih v krpah prekrivajo svet Dobroveljskih planot, so dale osnovo številnim dobroveljskim kmetijam, ki še danes izkoriščajo ugodje vulkanskih kamenin ter bližino pitne vode.

Oglejmo si nekaj primerov zemljiške razdelitve:

1. K. o. Dobrovlje. Zemljišče je v odprtem celku. Uratnikova kmetija (I. a) stoji na uravnavi. Dom obdajajo polja in travniki ter pašniki, vse je bogato poraslo s sadnim drevjem. Deset minut hoda proti SV stoji na nižji uravnavi Snežečnikova domačija, ki je v primerjavi z Uratnikovo kmetijo prava kajža. Uratnikovi prostrani in bogati gozdovi obdajajo s treh strani Snežečnikov svet in ker ima Uratnikova kmetija pri Snežečniku še precejšen kos pašnika in travnika, domnevam, da je nastala Snežečnikova kmetija iz Uratnikove domačije. Tudi na Dobrovljah se je pojavilo drobljenje posesti, a kljub temu je ostalo zemljišče v enem samem kosu.

2. Podobna primera zasledimo za Čreto. Popolnoma nenaravna se nam zdi zemljiška razdelitev Zahojnikove in Španove kmetije. Podoba je, da je imel Špan, ki je nekoč opravljal določene funkcije za zemljiškega gospoda, boljše in tudi večjo kmetijo (prim. 2. a in 2. b). Po tem lahko sklepamo, da sta kmetiji Špan in Zahojnik nastali iz ene same Španove pradomačije, kar nam potrjuje tudi zemljiška razdelitev. Nedaleč od tod, v skrajnem SZ kotu k. o. Tešova, imamo Zakrajška; Podpečanova kmetija pa je nekoliko nižje pod strmimi stenami, kjer je pas vulkanskih preperelin. Menim, da sta bili gozdna parcela in travnik z njivo, kateri pripadata danes Podpečanu, še pred letom 1825 združeni z Zakrajškovo kmetijo, kateri je mogla možitvev ali ženitev, dedovanje ali prodaja prisoditi Podpečanu.

Zaselki in gručaste vasi, ki prevladujejo na našem področju, imajo zemljišče razdeljeno v grude, za katere pa je značilno, da so zemljiški deleži (parcele) posameznih kmetij brez pravega reda pomešani v posameznih kompleksih vaškega zemljišča (1, str.: 18). Vzrok za to zemljiško razdelitev moramo iskati tudi v reliefnih svojstvih našega predela. Svet je nemiren, poln nizkih in blagih goric pa tudi strmih gričev in goljav ali zamočvirjenih dolinskih ravníc. Vsem tem reliefnih oblikam ter njenim lastnostim se je morala prilagoditi zemljiška razdelitev pod Dobrovljami. Grudasto razdelitev zemljišča srečamo v Podvrhu, v k. o. Stopniku, v vseh zaselkih k. o. Tešova, razen samotnih kmetij ter v k. o. Jeronimu, kjer že prevladujejo grude nad celki.

3. primer nam prikazuje zemljiško razdelitev gručaste vasi Vologe ter zaselka Kale; obe naselji sta v k. o. Jeronimu. Od Vologe proti Lipi imamo v dnu kraške suhe doline dvojje polj s pravilnimi oblikami njivskih parcel, toda brez vsakega reda pripadajo vološkim kmetijam.

Krčevine po Dobrovoljah. 1 = gozd, 2 = obdelovalne površine s pašniki

Južno in vzhodno od vasi so parcele zaradi razgibanega kraškega reliefa nepravilnejših oblik; njive so na dnu manjših vrtač pa tudi na prisojnih bregovih. To je primer zemljiške razdelitve na prvotne grude.

V k. o. Stopniku ter v Podvrhu, kjer so bili po sončnih bregovih strnjeni nasadi vinske trte, najdemo tudi razdelitev na grude, ki pa so že pravilnejših oblik.

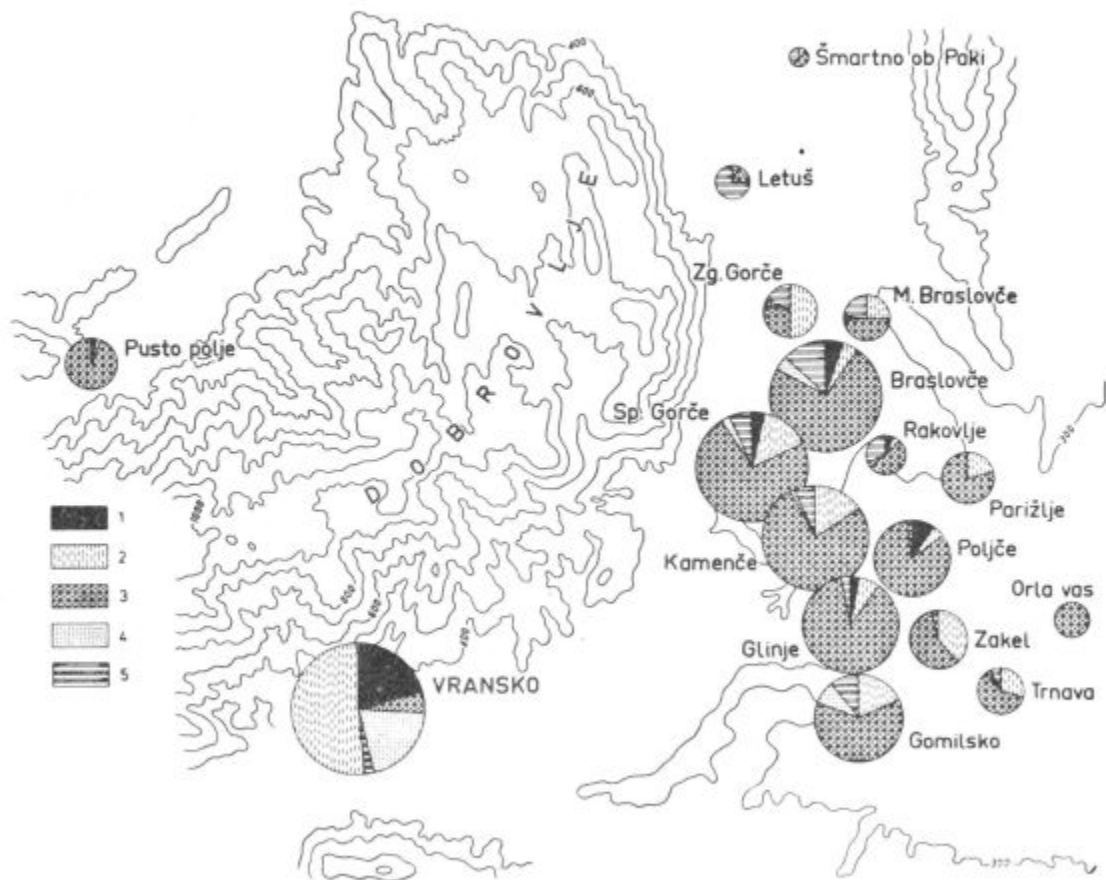
2. Zemljiški lastniki

Zemlja in vera sta bila edina pojma, ki ju je v preteklosti spoštoval, cenil in ljubil naš človek. Prav zaradi tega se je z vsem srcem oklepal svojega koščka zemlje, ki je šel že skozi roke njegovih prednikov. Najrazličnejši viharji so skozi stoletja zrahljali človekovo navezanost na grunt; socialne reforme, ki so sledile po zadnji vojni, so zapustile svojo podobo na vaškem zemljišču; ekonomske krize so do temeljev pretresle zemljiške lastnike, zatrepetali so bili celo najmočnejši grunti, ki so dotlej najtrdnije stali na svoji zemlji. Pri agrarni reformi so upoštevali, da je bila hribovska kmetija še po njej sposobna obstajati kot gospodarska enota privatnega lastnika. Po razlastitvi je ostala hribovska kmetiji vsa obdelovalna zemlja, razen nekaj pašnikov in gozdov (3, str. 225 in 229).

Pri pregledu zemljišča po dobroveljskem področju nas bo zanimal delež posameznih zemljiških kultur, ki pripadajo domačinom in tujcem, zanimali pa nas bodo tudi vzroki, ki so pripeljali tujce na to zemljo.

Tuje zemljiške lastnike moramo razdeliti v dve skupini že po tem, kako so prišli do zemlje. V prvo skupino vključimo vse one zemljiške lastnike iz bližnjih ter sosednjih vasi, katerim je zemljiška gospoda zapustila zemljo, ki so jim bile podložne naše vasi. Pri mnogih posestnikih te skupine najdemo še leta 1825 pridevek »dominicus«. Seveda je potrebno poudariti, da stoje vasi, ki imajo zemljo na dobroveljskem področju, pod Dobrovljami, v ravninskih predelih doline, kjer ni bilo več prostora za prostrane gozdove, ki so nujni in sestavni del sleherne kmetije. Tudi vinogradom so mnogo bolj ugajale sončne lege po gričevju pod Dobrovljami. Zgodovinsko — razvojni pogled na zemljišče, ki pripada posameznim vasem, nam pokaže, da imajo kmetije ene vasi vse zemljiške kulture v enem samem večjem ali manjšem, pravilnem ali nepravilno izoblikovanem kompleksu, ki so razširjeni po sosednjih katastrskih občinah. Pa še nekaj velja omeniti glede starosti dolinskih naselij oziroma kmetij. Kmetijam, ki se jih še v franciscejskem katastru drži pridevek »dominikalna«, moramo pripisati mlajšo starost, saj so nastajale na manj donosnih površinah gospošćinske zemlje. Pojavljati so se začele po letu 1552 (4, str. 155).

Danes že mnogokrat zasledimo, da je razbita tista vaška lastninska homogenost, ki je še pred stotridesetimi leti tako ponosno kazala nazaj v vaško preteklost. Med »domače tujce« so se vrinili pravi tujci iz vsemogočih krajev ter najrazličnejših stanov in poklicev. In kdaj

Struktura tuje zemljiške posesti po Dobrovljah v letu 1825. 1 – njive, 2 – travnik, 3 – gozd, 4 – pašnik, 5 – vinograd

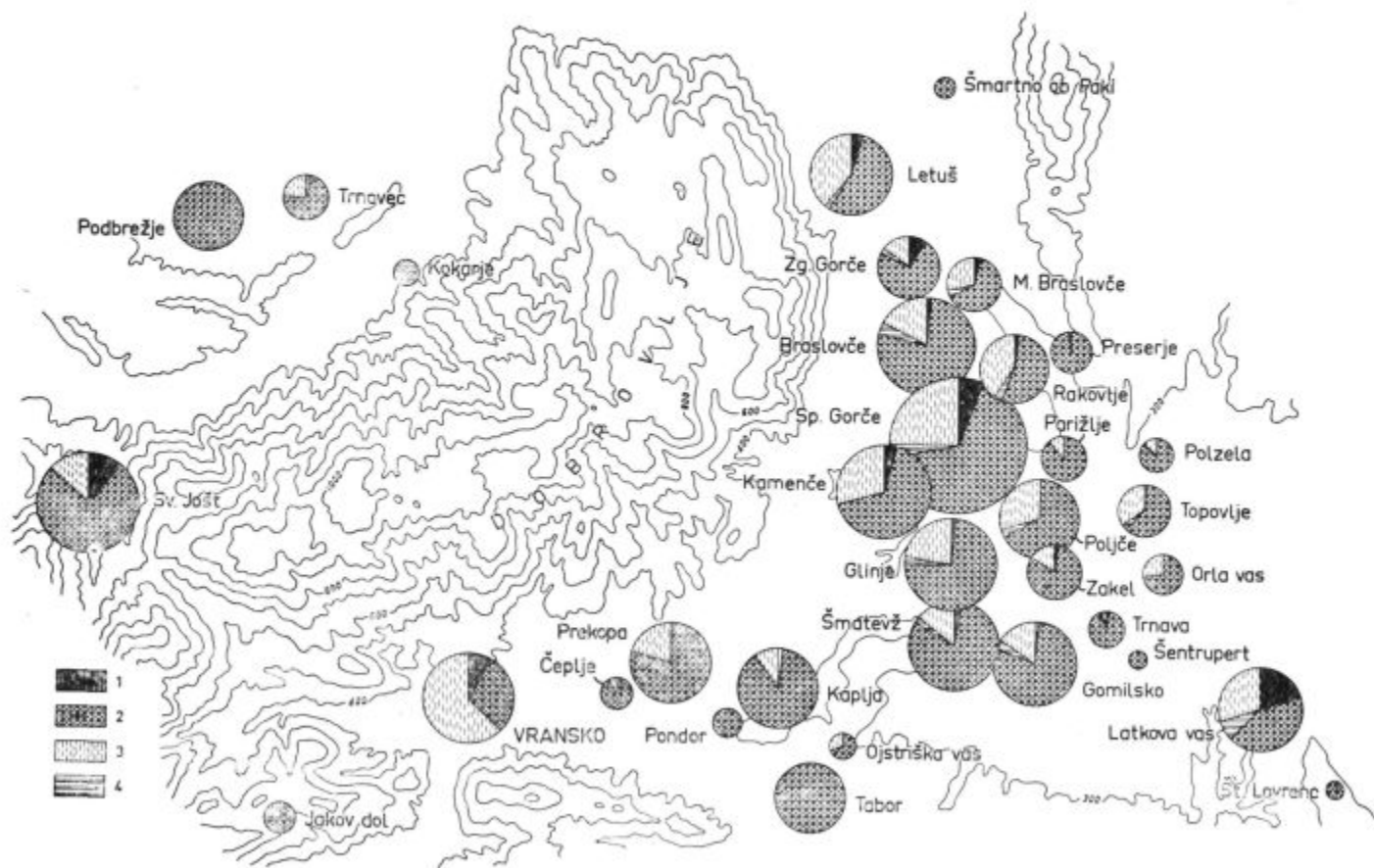
se prične ta poseg? Menda se ne motim, če trdim, da se najmočnejši vdor tujcev na vaško zemljišče prične z urbanizacijo pokrajine, ki se že aktivno vključi v življenjski tok razvijajoče se industrije. Zaradi tesnega sožitja vasi z gravitacijskimi središči, preusmeritve kmetijske proizvodnje zavoljo komercializacije je moglo podeželje v času gospodarskih kriz hitreje in globlje lezti v denarne težave kot pa avtarkični predeli podeželja.

Če so v preteklosti samo ženitve in možitve ter dedovanja vodile »tujce« na vaško zemljišče, poteka danes, po II. svetovni vojni ta proces zaradi objektivnih in subjektivnih okoliščin mnogo hitreje. Prebivalstvo se stalno izseljuje v dolino, ki je bližja večjim delavnicam ter tovarnam, kjer so našli zaposlitev mnogi kmečki ljudje. V mnogih primerih se takega človeka (izseljenca) drži parcela ali dve kakršnegakoli zemljišča kot spomin na kmečko poreklo. To zemljišče pa je v mnogih primerih materialna osnova za zidavo nove hiše, saj zemljo proda in le-ta pride v nove roke! To je proces v pokrajini, ki doživlja začetne faze urbanizacije in njemu moramo slediti, če hočemo pravilno razvozlati zapleteno pokrajinsko fiziognomijo. Prav tako je za nas pomembno poznavanje porekla zemljiških lastnikov, ker različna porekla zemljiških gospodarjev prispevajo različne elemente v pokrajinsko podobo. Če nas že ničesar drugega ne bo zanimalo, bo prav gotovo vzbudilo v nas pozornost premikanje kmečke delovne sile iz kraja v kraj v različnih letnih časih. Zanimale nas bodo zemljiške kulture, ko bomo mogli ugotoviti, katere je opustil tujec in katere je obdržal ali pa jih je morda celo razširil. Morda se bo pokazala tudi razlika v načinu obdelave zemljišča?

Leta 1825 je bilo na obravnavanem področju 156 tujih zemljiških lastnikov, ki so imeli v posesti 6,8 % celotne površine dobroveljskega predela. Poudariti pa je treba, da so vasi, katerih zemljišče je bilo na dobroveljskem področju, v neposredni bližini našega predela, in zato bi mogli v večini primerov to kategorijo tujcev uvrstiti v prvo skupino (domači tujci). Od 302 ha je pripadalo skoraj 60 % zemljišča gozdovom, travnikov 21 %, njivam 6,5 %, pašnikom 5,7 %, vinogradom 4,2 % ali 21 % vse vinorodne površine pod Dobrovljami, in 3,1 % površine je pripadal sadovnjakom.

V dobrih 50 letih se je število tujih zemljiških lastnikov povečalo za 36 % (na 212), katerim je že pripadalo 68 % več zemljiških kultur kot pa leta 1825! Leta 1879 so bili posestniki že iz 32 naselij, med katerimi se pojavljajo vasi, kjer sta se začela v večjem obsegu razvijati industrija in obrt; zemljiški lastniki, ki imajo zemljo po Dobrovljah, se pojavijo tudi iz Zadrecke doline, medtem ko še nimamo nobenega posestnika iz vzhodne Tuhinjske doline.

V zadnjih osemdesetih letih (1879—1958) je naraslo število tujih zemljiških posestnikov na 268 (prirastek za 36 %), ki so razkropljeni po 52 naseljih. Pri natančnejšem pregledu smo spoznali, da je naš človek v zadnjih desetletjih zaživel s široko okolico, kjer se je razvijala nekmečka gospodarska dejavnost. Te povezave niso mogli preprečiti niti visoki zasavski hribi, onstran katerih so mnogi naši kmečki

Struktura tuje zemljiške posesti v letu 1958. 1 = njive, 2 = gozd, 3 = travnik s pašnikom, 4 = vinograd.

sinovi našli kruh in dom (Trbovlje, Zagorje). Povečal se je delež dobroveljskih gozdov, ki so prišli v tuje roke (700 ha ali 75 % tuje posesti). Treba pa je pripomniti, da je po drugi svetovni vojni prišlo nad 200 ha gozdne površine po agrarni reformi v sklad splošnega ljudskega premoženja, katere upravlja Gozdno gospodarstvo Celje. Danes zavzemajo travniki 9 % površin, ki pripadajo tujim zemljiškim lastnikom, njiv je 3,5 %, vinogradi so se zmanjšali na 5 ha, kar predstavlja samo 0,6 % od skupne površine zemljišč, ki ne pripadajo dobroveljskim kmetijam.

Urbanizacija pospešuje razkrajanje zemljiške posesti in prehanje zemlje v roke tujcev, ki tudi ne morejo biti vedno le kmetje. To nam je pokazala tudi proučitev posestne strukture nekaterih dolinskih naselij in njihovega zemljišča. V k. o. Gomilsko so bili 1825 samo trije tujci, do leta 1960 se je njih število povečalo kar na 59. V k. o. Ojstriška vas izkazuje staro stanje 10 tujcev, t. j. kmetov iz sosednjih vasi. V zadnjih stotridesetih letih se je njihovo število povečalo na 55. V Grajski vasi imamo danes za 144 % več tujih zemljiških lastnikov, kot pa jih je bilo pred 150 leti. V k. o. Trnavi je naraslo število tujih posestnikov od 52 na 104 ali za 225 %. Najmanj je razpadala zemljiška posest v k. o. Šmatevžu (od 59 na 75).

Za pregled števila domačih zemljiških posestnikov pa je nujno potrebno, da jih razdelimo v skupine — kategorije, ki bi naj bile odraz ekonomske moči posamezne kmetije. Če smo s tem utemeljili vzrok za klasifikacijo zemljiških lastnikov, pa še nismo označili kriterije ki nam bodo pomagali porazdeliti kmetije. Vsekakor se postavlja na prvo mesto površinska velikost posesti. Prizadevamo si, da pravilno razdelimo površinsko različne kmetije po njihovih življenjskih sposobnostih. To pa ni preprosta stvar, saj je treba v polni meri upoštevati najrazličnejše pripomočke, pa naj bodo to objekti domačije, število in struktura domače živine itd. Med najboljšimi pokazatelji bi bil dohodek kmetije. Površinsko enake kmetije po Dobrovljah ali po pobočju ali v dolinski ravnici nam kažejo različne življenjske sposobnosti, kar pa je neposredni izraz njihovih gospodarskih moči. Ne samo, da posestniki nimajo enake sestave zemljiških kultur, temveč sleherna zemljiška kultura v vseh treh pasovih je podvržena svojstveni obdelavi; po njivalah so najrazličnejši sadeži, na rast katerih precej vplivajo že same višinske razlike v legi polj, od katerih pa je odvisen tudi hektarski donos.

Zemljiške posestnike iz dobroveljskega območja bomo razdelili v štiri skupine — kategorije:

I. skupina: do 1,5 ha skupne površine. Lastnik tega zemljišča si mora stalno iskati zaslužek izven svoje domačije; njegova zemlja mu daje samo streho in ničesar drugega. Na Dobrovljah in za Čreto posestnikov te skupine ni, imamo pa jih obilo na obrobju, kjer so podani že ugodnejši življenjski pogoji za uspevanje tudi najmanjšega posestnika. Pri nastanku teh zemljiških posestnikov bi mogli razlikovati dve skupini: a) zemljiške posestnike, ki so se razvili iz starih koč in kočarskih pravnih običajev in b) bajtarje — kajžarje, ki že od nekdaj se-

stavljajo vaški proletariat. Do danes so se že močno zabrisale sledi, ki so bile žive še pred 50 leti. Morda se še danes kaže na zunaj samo razlika med kočarjem in kajzarjem, najbolj očitna v fiziognomiji njunih domov. Koračjeva hiša je bila v preteklosti boljša in lepša kakor bajtarjeva. Pri nastajanju kočarjev in kajzarjev imamo proces, ki se je razvijal v obe smeri. Iz kočarja je nastajal bajtar, medtem ko je proces v obratni smeri redkejši.

II. skupina: 1,5 do 10 ha. Življenjski stroški na hribovski kmetiji do 10 ha so mnogo večji, kot pa zmore dajati zemlja dohodkov za preživljanje. Zato si številni člani družine iščejo najrazličnejšega priložnostnega opravila, ker le na ta način krijejo primanjkljaj za življenjske stroške.

III. skupina: 10—50 ha. V to skupino pripadajoča kmetija je že sposobna sama preživljati svojo družino. Vsega dela na kmetiji ne zmorejo več sami člani družine. Te kmetije so sposobne, da redijo po 5 in tudi več glav goveje živine, dva do tri prašiče skozi vse leto, par konj ali par volov služi kot vprežna delovna sila.

IV. skupina: nad 50 ha. Kmetijam nad 50 ha pripadajočega zemljišča že primanjkuje za vsakodnevno delo domača delovna sila, ki jo daje domača družina ter manjše sosednje domačije. Prav zato imajo ta kmečka gospodarstva stalno v hiši dekle in hlapca. Tem kmetijam se ne dvigne toliko površina v obdelovalni zemlji kot pa v deležu gozdov. Te največje kmetije srečujemo na dobroveljskih planotah, na obrobju so bili le ostanki nekdanjih gradov in graščin.

K tej razdelitvi kmetij pa moramo pripomniti, da bi le ta ustvarjala samo hribovskemu predelu, istočasno pa ne more biti enakovredno merilo za obrobna naselja. To je težava, ki jo bomo čutili pri vsem nadaljnjem delu, kjer bomo imeli opravka s posestnimi skupinami.

3. Socialna struktura naselij

Za pravilno vrednotenje posameznih elementov v pokrajinski sliki je potrebno, da se natančneje seznanimo z razvojem števila zemljiških posestnikov ter z njim pripadajočim zemljiščem. Ne le zato, ker se že na zunaj kažejo razlike med posameznimi posestnimi skupinami, temveč tudi in predvsem zato, ker le te razlike ustvarjajo na podeželju diferenciacijo, ki se izraža tudi v zunanji podobi naselja in katera ima močan vpliv na poklicno strukturo prebivavstva. Razlike na polju se kažejo ne samo v površinsko manjši njivi bajtarja, ki ima po navadi eno ali dve parceli, temveč tudi v načinu obdelave, v plodo-redu itd. Na drugi strani pa bomo našli tudi večje parcele posestnikov I. in II. skupine, ki pa so na slabši zemlji: to so morda zamočvirjena tla in vlažna ali pa prodna in suha. Te razlike moremo spremljati na slehernem koraku, ko potujemo po pokrajini.

Razlike se kažejo tudi v gozdovih. Manjši in revnejši posestniki imajo manj bogato založene gozdove, ki so navadno redki — svetli gozdovi. Na drugi strani pa se srečujemo s temnimi in senčnimi go-

Sredi krčevine je zrastel Dežnikarjev kmečki dom; njegovo domačijo prištevamo med manjše na Dobrovljah. Tudi tod je prvotno preoblikovano s kraškimi oblikami

zdovi, v katerih stoje stoletna drevesa ter pričakujejo človeka, sekire in žage. Ali ko nam obstane pogled na domu malega kmeta, katerega sestavljajo po navadi samo tri poslopja: hiša, hlev in kozolec in ko obrnemo pogled na domačijo najmočnejšega kmeta na Dobrovljah, bomo zagledali stavb za ves zaselek, katere vse skupaj, včasih kar z dvema hišama, tvorijo enotni organizem samo eni, navadno samotni kmetiji. Tudi to so vzroki, ki nas silijo k pregledu geneze števila zemljiških lastnikov, saj se prav v njihovem razvoju izražajo posamezne stopnje v razvoju pokrajinske fiziognomije.

Na celotnem našem predelu se je močno povečalo število posestnikov v razdobju 1825—1879 (za 37 % ali na 307), po tem času pa do danes se je njihovo število zmanjšalo na 281 ali za 8,5 %. Potemtakem se je število zemljiških posestnikov po dobroveljskem področju v zadnjih 150 letih povečalo za 25 % ali od 224 na 281, in katerim je leta 1825 pripadalo 3.709 ha zemlje, 55 let pozneje že 4.022 ha in danes 3.465 ha in v tem je tudi vzrok, da se je zmanjšala povprečna velikost posesti. Pri tej analizi tudi spoznamo, da se je število posestnikov I. skupine (do 1,5 ha) povečalo kar za 106 %, II. skupine (1,5 do 10 ha) samo za 24 %, III. kategorije za 18 %, število posestnikov z več kot 50 ha zemlje (IV. skupina) pa se je zmanjšalo od 17 na 5 (leta 1879 jih

je bilo še 15), kar pa ni nič presenetljivega, saj so korenite socialne reforme zajele tudi dobroveljska področja.

Dobrovlje in Čreta, ki ležita najvišje po dobroveljskih planotah, sta tudi v tem pogledu doživljali svojstveni razvoj. V njunih naseljih se je število zemljiških lastnikov le malo povečalo (v razdobju 1825 do 1958: Dobrovlje za 1, na Čreti je zaradi vojnega opustošenja 1 posestnik manj kot pred 150 leti). Na drugi strani pa nam nudijo posebno zanimivost podatki, ki nam pokažejo, da v teh dveh naseljih skoraj da ni zemljiških posestnikov I. skupine (samo 3). V obeh naseljih se je podvojilo število posestnikov II. skupine. Kmetov III. skupine je bilo nekoč na Dobrovljah polovico vseh zemljiških lastnikov (18), katerih število se je do danes zaradi agrarne reforme povečalo na 25, katerim pripada 74 % vaškega zemljišča. Na Čreti sta ostala od petih posestnikov III. skupine samo še dva, ki jima pripada celo 84 % zemlje, ki jo imajo kmetije za Čreto. Za Čreto nimamo kmetij IV. skupine, toda na Dobrovljah se je zmanjšalo njihovo število od 12 na 3 (— 75 %), katerim pripada 19 % zemlje.

Urbar žovneške gosposčine iz leta 1524 navaja za Dobrovlje 25 podložnikov, kar pomeni, da se je posest tudi na Dobrovljah vendarle počasi delila (5, str. 44). Podobnosti bi mogli ugotoviti tudi za Čreto. Iz povedanega smemo zaključiti, da na planoti niso bili ugodni pogoji za nastajanje manjših kmetij — kajžarjev, ki bi jim preskopa zemlja onemogočila življenje. V novejšem času pa tudi prevelika oddaljenost od ceste ter železnice drži kmetijo v obsegu, v katerem jo je dedoval Dobrovec skozi stoletja.

Misel, ki smo jo izrekli zgoraj, velja tudi za Vologo. Tudi tej vasi, ki ima selišče v dnu suhe kraške doline, je prevelika oddaljenost od ceste preprečevala drobljenje zemljiške posesti. Leta 1825 je imela Vologa 8 kmetij in vse so pripadale III. skupini. Že leta 1426 nam gornjegrajski urbar govori o 9 kmetijah, ki merijo po 1 hubo (14, str. 496). Danes imamo na Vologi 10 zemljiških lastnikov, ki pripadajo vsem skupinam. I. in IV. kategoriji pripada po 1 zemljiški posestnik in njima pripada 0,1 % oziroma 48 % vse vaške zemlje. Posestnikoma II. skupine pripada 4,6 % zemlje, medtem ko pripada ostalo zemljišče v vasi 6 kmetijam III. kategorije.

J e r o n i m : Število zemljiških lastnikov se je od leta 1825 (59) do danes povečalo za 20 % (na 71). IV. skupini posestnikov sta nekoč pripadala samo dva zemljiška lastnika, toda že leta 1879 imamo samo enega (graščina), ki se do danes ni več obdržal. Posestniki prve skupine so se podvojili (12) in njim pripada 1,1 % zemlje v vasi. Številčno zelo močna II. skupina (20 ali 34 %) se je do danes zmanjšala na 19 posestnikov (27 %), ki jim pripada 11 % (leta 1825 13 %) zemlje v vasi. Nad polovico kmetij v k. o. Jeronim vključuje III. posestna skupina (40 ali 56 %), ki je bila že v preteklosti številčno najmočnejša (31 ali 53 %) in ki se je do leta 1879 še močno povečala (na 38 ali za 23 % prirastka). Posestnikom III. skupine pripada 88 % zemlje (leta 1825 76 %).

T e š o v a : Leta 1825 je pripadalo 13 posestnikom 150 ha zemlje, a današnjih 145 ha je razdeljenih med 18 zemljiških lastnikov. Leta

1879 je imelo 17 kmetij samo 126 ha zemlje. V zadnjih 150 letih se je povečalo število posestnikov I. skupine od 1 (7,7 %) na 5 (27,8 %), ki jim pripada 1,6 % (1825 — 1 %) vaškega zemljišča. Število zemljiških lastnikov II. skupine pa se je zmanjšalo od 7 (54 %) na 5, pa tudi njim pripadajoči areal zemljiških kultur se je zmanjšal od 48 ha (32 %) na 18 ha (15 %). Danes predstavljajo kmetije III. kategorije posestnikov najmočnejšo skupino zemljiških lastnikov (8 ali 44 %), ki jim pripada 85 % zemlje v vasi. Tudi v preteklosti je bila ta skupina številčno močna (5 ali 39 %), ko ji je pripadalo tudi 68 % (88 ha) zemlje.

Selo: Domačijam pod Čreto pripada 144 ha zemljiških kultur, ki so razdeljene na 17 domačij. Leta 1825 je bilo na Selu samo 11 zemljiških lastnikov, ki jim je pripadalo le 52 ha zemlje. V zadnjih 150 letih so doživele najmočnejšo rast kmetije III. skupine, ko se je tudi povečalo tej skupini pripadajoče zemljišče od 24 ha (47 %) na 113 ha, kar predstavlja danes 79 % vaškega zemljišča. Število posestnikov te skupine se je povečalo od 1 na 7 v letu 1958. Tako močno povečanje površine z najrazličnejšimi zemljiškimi kulturami gre predvsem na račun povečanja gozdne površine, ki jo leta 1825 kmetija III. skupine sploh ni imela, medtem ko pripada danes posestnikom III. skupine 65 % gozdov v vasi ali 58 % zemlje, ki jo imajo posestniki III. skupine, je porasle z gozdno vegetacijo. Število posestnikov II. skupine se je zmanjšalo od 7 (64 %) na 6 (35 %), toda v neenakem razmerju se je zmanjšal delež tej skupini pripadajočega zemljišča. (1825 25 ha ali 48 %, 1958 28 ha ali 19 %). Število zemljiških posestnikov do 1,5 ha skupnih površin se je od leta 1825 povečalo od tri (27 %) na štiri (25 %), ki imajo v lasti 2,5 ha ali 1,7 % vse vaške zemlje.

Brode: Vasi pripada 113 ha zemlje, ki je razdeljena med 17 lastnikov. V obdobju, ki ga obravnavamo, se je povečalo število zemljiških lastnikov za 21 %, medtem ko se areal vaškega zemljišča ni mnogo spremenil. I. skupini posestnikov pripada 7 ali 41 % zemljiških lastnikov v tej vasi, ki so udeleženi le s 4 % v površini zemlje, ki pripada vasi (1825 1,5 %). Številčno enako rast je doživela II. skupina, ko se je od 3 posestnikov (21 %) njihovo število povečalo na 5, ki predstavljajo 29 % posestnikov. Tem pripada 27 % zemlje. Številčno se je zmanjšala III. skupina posestnikov (od 6 na 5), kar ni nič presenetljivega, saj se je tudi zmanjšalo tej skupini pripadajoče zemljišče od 95 ha (89 %) na 78 ha (69 %).

Stopnik ima 270 ha najrazličnejših zemljiških kultur, medtem ko jih je imel v preteklosti le nekaj manj. Število zemljiških lastnikov se je v zadnjih 150 letih povečalo za 32 % (od 31 na 57 v letu 1879, od tedaj pa do 1958 se je zmanjšalo na 41). Najmočnejšo rast je doživela II. skupina, ki se je dvignila od 15 na 26 v letu 1879 in po tem letu do danes se je zmanjšala na 22. Tem pripada 56 % zemljiških površin (1825 26 %). Do leta 1879 se je močno povečala I. skupina posestnikov, ki je zajemala 24 (24 %) posestnikov in katerim je pripadalo 5,2 % zemlje. Do danes se je število lastnikov te skupine zmanjšalo za več kot polovico — 11 (27 %) in njim pripada 2,7 % zemlje. Šibkejšo rast zasledimo pri III. skupini, ki se je povečala od 7 (25 %) na 8 (20 %)

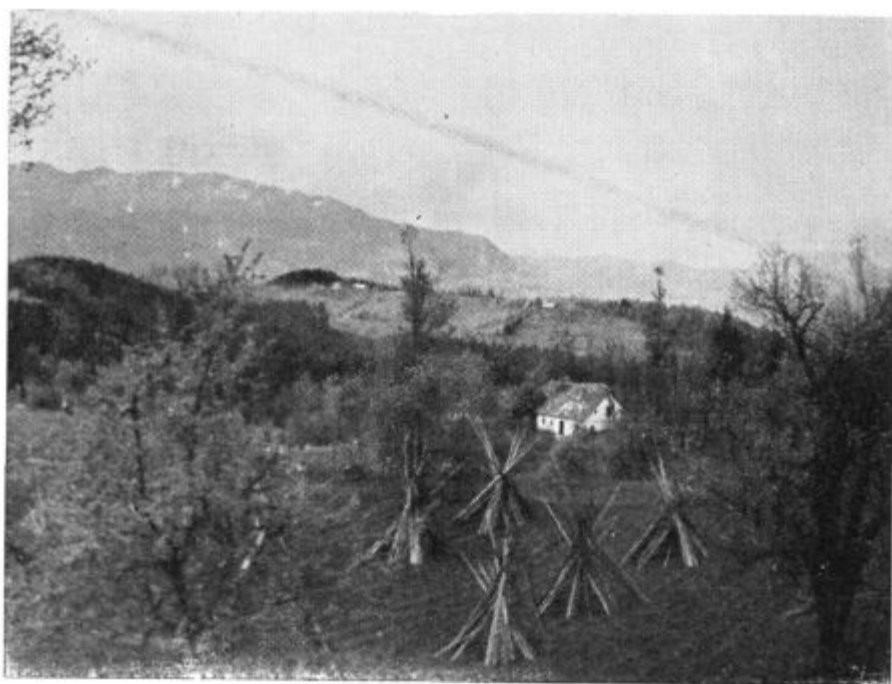
in tudi tej skupini se je povečalo zemljišče. Stopniški stari grad je še do prve svetovne vojne predstavljal edinega posestnika IV. skupine zemljiških lastnikov (3,2%). Temu je pripadalo 24% stopniške zemlje.

Podvrh: Kar smo povedali za Stopnik, bi smeli reči tudi za Podvrh, kjer je bil sedež žovneških gospodov. Število zemljiških lastnikov se je povečalo od 46 na 73 v letu 1879, do danes pa se je njihovo število zmanjšalo na 65 in jim pripada 661 ha zemlje (1825 642 ha). Dvema posestnikoma IV. skupine je leta 1825 pripadalo 22% vaške zemlje. Do danes se je ohranil samo 1 lastnik v Podvrhu, ki ima več kot 50 ha zemlje (kmetijsko gospodarstvo Žovnek, ki je naslednik Westnovega veleposestva) in kateremu pripada 24% zemlje v Podvrhu. III. skupini pripada 29% zemljiških posestnikov, ki imajo 58% zemlje; leta 1825 je imelo 19 kmetij (41%) te skupine posestnikov kar 61% vaških površin. Lastnikom II. kategorije pripada 14% zemlje. Najmočneje je naraslo število posestnikov v I. skupini, ki je imela še leta 1825 samo 13% vaških lastnikov z 0,2% zemlje, a danes vključuje najnižja posestna skupina 52% posestnikov s komaj 2% zemlje.

Po vsem tem smemo zaključiti: Z zmanjševanjem zemljiških površin, ki pripadajo dobroveljskim naseljem, ko so te prešle v roke tujim zemljiškim lastnikom, in ob istočasnem močnem povečanju števila zemljiških lastnikov na dobroveljskem področju se je morala zmanjšati življenjska sposobnost mnogih kmetijskih gospodarstev. To se res najlepše zrcali v spremembi povprečne velikosti kmetije. Za celotno dobroveljsko področje se je zmanjšal v povprečju delež zemljiških kulturnih površin, ki pripadajo posameznikom od 16,6 ha na 12,5 ha ali za 26%. Tudi pri tem se kažejo razlike med posameznimi naselji, v katerih še posebno izrazito izstopajo posamezne socialno-posestne skupine zemljiških lastnikov.

Imamo primere, da se je povprečna velikost posesti v zadnjih 150 letih precej povečala. Tako se je dvignila na Selu od 4,7 ha na 8,5 ha ali kar za 80%. Podoben primer zasledimo na Vologi, kjer smo imeli leta 1825 še 13,9 ha, a danes meri v tej vasi kmetija povprečno 19,8 ha (povečala se je za 40%). Zadnji primer pa ni realen, ker se v bistvu povprečna velikost kmetije ni povečala za 40%, ampak za precej manj. K tako velikemu prirastu kmetije je največ pripomogel sedež družbenega kmetijskega gospodarstva. Toda dokumentacija za Selo je preprosta. Leta 1825 naselje skoraj ni imelo gozdnih površin (samo 2,5 ha), medtem ko se je do danes povečal gozdni areal na 76,5 ha in to potem, ko je bil razdeljen gozd, ki je bil v lasti soseske. In prav v tem moramo iskati glavni faktor, ki je vplival na tako močno povečanje povprečne velikosti kmetije na Selu.

V vseh drugih naseljih pa se je zmanjšala povprečna velikost zemljišča, ki pripada posameznikom. V zadnjih 150 letih se je za več kot polovico zmanjšala kmetija za Čreto (od 29,3 ha na 13,2 ha), kjer moramo iskati vzroke tudi v zadnji svetovni vojni, med katero je nekaj kmetij popolnoma propadlo, dve kmetiji sta zamenjali gospodarje, ko se prejšnja nista več vrnila iz pregnanstva. Obenem pa moramo poudariti, da se je zmanjšalo tudi prebivalstvo za Čreto za več

Pogled od Vrtačnika proti severnim Dobrovljam, kjer kraljujejo po uravnavah večje kmetije. Morda so dale značilne kraške oblike tudi ime Vrtačniku? V začetku stoletja se je tudi po teh dobroveljskih njivah uveljavil hmelj

kot dve tretjini. Na Dobrovljah, kjer je nekoč (1825) merila kmetija po 36,2 ha, se je do leta 1958 zmanjšala na 24,4 ha ali kar za 33 %. Naselje Dobrovlje je že od nekdaj slovelo po velikih in bogatih kmetijah z obsežnimi gozdovi. Po drugi svetovni vojni, ko je bil z zakonom določen zemljiški maksimum, je bilo odvzeto dobroveljskim kmetijam nad 200 ha gozdov. In prav v tem moramo tudi iskati opravičilo za zmanjšanje dobroveljske kmetije. Na drugi strani pa doživljajo Dobrovlje izredno hitro depopulacijo (zapuščene hiše in domovi), ki na široko odpira vrata tujim zemljiškim lastnikom. V Podvrhu se je zmanjšala povprečna velikost zemljiške posesti za 27 % (od 13,9 ha na 10,2 ha) in to kljub temu, da se je v tem času povečal obseg vaškega zemljišča skoraj za 20 ha. Toda pozabiti ne smemo, da se je v tem času povečalo število zemljiških lastnikov kar za 41 %, a zemljiške površine pa samo za 5 %! Vzroke za tolikšno povečanje števila zemljiških posestnikov lahko med drugimi iščemo tudi v prirodi sami in v nekdanji gospodarski izrabi zemlje v Podvrhu. 1. Tu so bili še pred stoletjem številni vinogradi z zidanicami in hrami, ki so ponudile prvo zavetišče človeku, ki se je osamosvojil; del preživnine je zaslužil tudi z delom v vinogradu. 2. Sorazmerno lahek je pristop do pomembnejše prometne žile — ceste ali železnice, ki sta mogli našega človeka hitreje povezati z industrijskimi predeli. Manjši industrijski obrat v

Šmatevžu pri Gomilskem je nudil mnogim vsaj sezonsko delo. Oživljena je bila tekstilna industrija v Preboldu in tovarna nogavic na Polzeli. 3. Velika ležišča ilovice so pospešila izdelovanje opeke, ki je zaposlilo v poletnih mesecih številne ljudi, med katerimi je bilo tudi precej domačinov.

Na Tešovi se je zaradi povečanja števila zemljiških posestnikov (za 36 %) zmanjšala povprečna velikost posesti za 21 % (od 10 ha na 7,92 ha). Podobne razmere so v Brodeh, kjer se je v tem času zmanjšala kmetija za 13 % (7,6 ha na 6,6 ha). V raztresenih zaselkih Jeronima se je povprečna velikost kmetije zmanjšala od 15,9 ha na 13,6 ha (— 14 %) ter v Stopniku od 7,8 ha na 6,6 ha (— 15 %).

Ta skopa analiza bo za naše nadaljnje razmotrivanje velikega pomena. Zato izluščimo iz vsega zgoraj prikazanega nekatere bistvene tendence v procesih, ki nam bodo še z druge plati osvetlili našega človeka. Z manjšanjem velikosti zemljiške posesti (kmetije) se v človeku mora zrušiti tradicionalna navezanost na grudo, iz katere je izšel. Vedno tesneje ga objema mogočni val urbanizacije pokrajine, kateremu se še tako zakotna domačija ne bo mogla več dolgo zoperstavljati, saj bodo otroci že te povojne generacije v vedno večjem številu zapuščali očetovo zemljo ter si poiskali zaposlitve in kruha v nekmetijskem gospodarstvu. S prodajanjem kmetijskih pridelkov nekmetičnemu prebivalstvu se bo neprisiljeno, sama po sebi, komercializirala proizvodnja na kmetijskih površinah. Z urbanizacijo podeželja bo porušena in popolnoma uničena avtarkičnost kmetije, ki bo sprožila nov val izseljevanja v industrijske kraje in do neke mere tudi hitrejše kosanje — drobljenje zemljiške posesti v občestnih vaseh.

4. Gozd

Gozdovi zavzemajo 59 % celotne površine dobroveljskega področja, kljub temu pa je njihov pomen v vsakdanjem življenju mnogo manjši, kot pa bi jim pripadal po površini. Gozdna površina se je v zadnjih 130 letih skrčila od 2.730 ha na 2.574 ha, kar je posledica povečanja obdelovalne zemlje. Več kot četrtina gozdnih površin (27 %) pripada tujcem (700 ha). Tujci so imeli v preteklosti samo 179 ha ali 7 %. Po franciscejskem katastru je še 222 ha gozdov ali 8 %, ki pripadajo vaškim skupnostim in so bili kasneje razdeljeni med kmetije in to že do osemdesetih let preteklega stoletja.

Kljub tako obsežnim gozdnim površinam pa daje gozdarstvo samo 16 domačinom (1,8 % aktivnega prebivalstva) vsakdanji kruh, kar je nam še tembolj razumljivo, ko ugotovimo, da so gozdovi v kmečkih rokah, v takih si človek ne more poiskati stalnega zaslužka. Sečnja in spravilo lesa v dolino opravijo lastniki gozdov sami s svojo delovno silo v zimskem času, ko ni dela na polju. Tisti, ki so zaposleni v gozdarstvu, največ delajo v nekdanjih obsežnih škofovskih gozdovih okrog G. Grada in pod Menino planino ter pod Tolstim vrhom na Dobrovljah.

Zaradi izredno močnega poseganja tujcev — največ kmetov iz doline — po bogatih dobroveljskih gozdovih so se morale v zadnjem stoletju in pol zmanjšati ogromne gozdne parcele, ki so merile tudi po 40 in celo 50 ha. V vseh k. o. dobroveljskega področja se je izredno povečalo število gozdnih parcel (Tešova 124 %, Dobrovlje 104 %, Sma-tevž od 6 na 114 parcel), kar gre deloma tudi na račun razdelitve skupnih gozdnih površin ter deloma na račun zmanjšanja in drobljenja velikih parcel. Tako se je gozdna parcela v k. o. Dobrovlje zmanjšala od 16 na 6,7 ha (— 58 %), na Tešovi od 5,1 ha na 2,3 ha (— 55 %) itd. Iz deleža gozdnih površin po naseljih spoznamo, da se njihov delež v celokupnem vaškem zemljišču zmanjšuje s približevanjem dolini. Na Dobrovljah zavzemajo gozdovi 62 % površine, za Čreto 69 %, na Tešovi 50 % ter v Brodeh 47 %, kar pa ne velja za Vologo, kjer zavzema gozd samo 35 % vaškega zemljišča. Leta 1825 je bil delež gozdov v strukturi vaškega zemljišča precej večji, kot pa je danes. Gozdovi so leta 1825 zavzemali po Dobrovljah 81 % vseh površin, za Čreto 77 %, v Stopniku 57 % ter v Brodeh 52 %. Pri vseh zemljiških lastnikih nad 1,5 ha najdemo gozdne parcele, in prav to jih razlikuje od dolinskih zemljiških posestnikov. S površinskim večanjem kmetije narašča površinski delež gozdov hitreje kot pa deleži drugih zemljiških kultur.

V povprečju pride na Dobrovljah največja površina gozdov na kmetijo 24 ha, medtem ko so jih imeli dobroveljski kmetje leta 1825 celo 36 ha. Tudi za Čreto se je več kmetijam kot za polovico zmanjšala gozdna površina (od 29 ha na 13 ha), v Stopniku od 4,4 ha na 3,5 ha. Edino na Selu se je povečala gozdna površina na kmetijo od 25 arov na 4,7 ha, k čemur je največ pripomogla razdelitev gozdne gmajne. Trditi smemo, da z nadmorsko višino narašča velikost gozdne posesti na kmetijo, obenem pa pada njihova vrednost. S približevanjem dolini opažamo v zadnjih 150 letih manjšanje gozdne posesti na kmetijo. Obenem pa nas tudi to opozarja, da je bil hribovski kmet trdneje navezan na gozdne površine kot pa zemljiški posestniki na obrobju, katerim je moglo poljedelstvo dajati glavne dohodke, ki jih je kmečki človek vlagal v gospodarsko ohranitev svoje kmetije. In tujcem, ki so segali po dobroveljskih gozdovih in tudi po drugih zemljiških kulturah na vsem tem področju, so gozdovi samo okrepili gospodarsko moč njihovim kmetijam, medtem ko bi jim bila obdelovalna zemlja po Dobrovljah v večje breme kot v korist. Majhen del zmanjšanja gozdnih površin pa gre tudi na račun krčevin: lazov in novin.

Lega gozdnih površin ni zamotana (glej karto kulturnih jas po Dobrovljah). Gozd je prirodna vegetacijska odeja vsega obravnavanega področja. Kjer ga je človek izkrčil, tam se je moral umakniti drugim — kultiviranim — zemljiškim kulturam. Precejšnje pa so razlike med nižinskimi in hribovskimi gozdovi po Dobrovljah, saj se je povsod prirodna vegetacija svojstveno prilagodila naravnim zahtevam okolja. Na obrobju, pod Dobrovljami, kjer so zelo na široko odloženi pliocenski sedimenti, se je naselil iglasti gozd, v katerem prevladuje smreka. Na tem obrobem predelu srečujemo v zavetnejših legah manjše hrastove gozdove (Obramlje, Podvrh), ki so indikator

panonskih podnebnih vplivov. Tudi valovito obrobje je poraslo z listavci (gaber, bukev), a kjer najdemo na teh obrobnih goricah bogate borove gozdove, so le-ti v precejšnji meri človekovo delo in v njih najdemo močno podraščevino, ki ustvarja z visokimi borovimi krošnjami kar dve etaži gozdnega rastja.

Na apnenčastem površju Dobroveljskih planot zavzemajo ogromno večino listnati gozdovi, med katerimi prevladuje bukev. Le tu in tam si je v boju za prostor pod soncem priborila smreka skromne, a nesklenjene površine. Med listnatimi gozdnimi sestoji zagledamo ozke pasove smrek in jelk, kar nas na prvi pogled kar začudi. Ozke in dolge pasove iglavcev sredi bukovih gozdov je napravil človek, ki je s fraktami in lazi krčil prirodno vegetacijsko odejo in je potem, največ v osemdesetih letih 19. stoletja, zasadil krčevine z iglavci, ki so pričeli dobivati na veljavi in vrednosti. Tudi gorogransko stran Dobrovelj pokrivajo v zavetnih legah košati bukov gozdovi (7, str. 273). V višini okrog 800 m se začno že močneje uveljavljati iglavci, ki tvorijo z listavci mešani tip gozda. V drobnem najdemo v jamah — vrtačah — inverzno razporeditev gozdnih drevesnih vrst. Iglavci zavzemajo dno vrtač, nekoliko višje po obrobju pa že rastejo listavci — bukev. K tej razporeditvi najbrž ne prispevajo toliko mikroklimatske razlike kot pa dejstvo, da je na dnu jam — vrtač — debelejša plast prepereline, ki nudi smreki pravo ugodje. Osojne strmine vulkanskih kamenin, ki dajejo rodovitno prst, so porasle z iglavci, medtem ko srečujemo v enaki višini na apneni podlagi bukev ali gaber.

Ko zapuščamo Vologo in se napotimo proti Lipi, nas objame hlad iglastih gozdov, ki jim nudijo kristalinske kamenine rodovitno podlago.

Iglasti gozdovi dajejo gradbeni — stavbeni les, medtem ko so listavci namenjeni tudi še v današnjem času le za drva. Med listavci najdemo tudi domači kostanj, ki so mu dajale ugodje sončne lege na jugovzhodnem pobočju Dobrovelj. Z nastankom in razvojem tovarne tanina na Polzeli v začetku našega stoletja so začeli podirati debele in več kot sto let stare domače kostanje, za katerimi je Dobrovec že do začetka 1. svetovne vojne zabrisal skoraj vse sledi. Le tu in tam se srečamo v gozdu še z debelim drevesom domačega kostanja, ki je pravi stoletni orjak s sledovi vsakodnevne borbe za svoje življenje. Spominja nas na nekdanje dni, ko so bili po Dobrovljah ožsežnejši sestoji domačega kostanja.

Nadalje nas še zanima, kolikšnega pomena so dobroveljski gozdovi za človeka. Če že ne nudijo Dobrovcu celoletne zaposlitve, pa je kljub temu pomembna vloga gozdnih površin pri sleherni kmetiji. Ne samo zaradi drv in stelje, s katero najbolj uničujejo gozdove in slabšajo strukturo gozdnih tal (8, str. 85—84), mnogo pomembnejši so dohodki, ki jih dajejo gozdovi in to še prav posebno hribovskim kmetijam. Že nekoč so z delom v gozdovih rešili vprašanje zaposlitve številne družine v zimskem času. V današnjih dneh, ko Dobrovlje doživljajo izredno hitro depopulacijo, raste z vsakim dnem potreba po delovni sili, ki bi, predvsem v zimskem času, pomagala pri sečnji lesa

Pod Taborom (cerkev sv. Jeronima) se je naselila graščina Podgrad

ter pri njegovem spravilu v dolino. Z najemanjem tuje delovne sile za gozdna opravila ima kmetija večje izdatke, kot pa jih je imela v preteklosti. Oddaljenost dobroveljskih gozdov od avtomobilskih cest ali od drugih ugodnejših prevoznih poti jim nedvomno jemlje vrednost in zaradi tega tudi zmanjšuje gospodarsko vlogo gozdov na kmetijah. Šele »Partizanska cesta« na Dobrovlje bo odprla boljšo pot hribovskim kmetijam v dolino, obenem pa bo tudi dvignila vrednost bogatih in obsežnih gozdnih površin.

Zaradi bogatih lesnih zalog so mnoge kmetije v višjih legah kuhale oglje. Še do danes se je ohranila ta veja domače obrti, ki je bila vedno precej donosna. Danes je veliko povpraševanje po kvalitetnem oglju, ki ga je mogoče skuhati iz odpadkov posekanih bukovih dreves, pa spet ni ljudi, ki bi mogli preprečiti trohnenje lesnih odpadkov po gozdovih. Kmetije z lahkoto prodajo vse količine oglja, saj ga kupujejo številni kovači iz doline pa tudi kmetijske zadruge ga sprejemajo po zelo ugodnih cenah.

Na Gorogranskem je sečnja lesa zaposlila pozimi številno moško delovno silo, ki je v poletnih in jesenskih mesecih delala pri plavljenju in splavljanju lesa. Iz našega predela ne najdemo moškega, ki bi zašel med splavarje, pa tudi med sekači so bili zelo redki fantje iz Vologe in s Črete. Velika posest dobroveljskih kmetij, ki se jim je še do danes ohranila obsežna gozdna površina, je preprečevala Dobrovcem aktivno

vključevanje v gospodarski razvoj Gornje Savinjske doline, ki mu je dal les najmočnejšo oporo. Prebivalce, zlasti moške, pod Dobrovljami v Spodnji Savinjski dolini je v tok svojega gospodarskega napredka vključil hmelj. Slabo poseljene Dobrovlje so bile skozi stoletja mogočna naravna pregraja med dvema kotlinama, ki sta skoraj sočasno doživljali pod različnimi pogoji in vplivi svoj gospodarski napredek, ki se je tudi zelo različno uveljavil in utrdil v pokrajinski fiziognomiji.

Če skušamo v kratkih potezah označiti kmetijstvo dobroveljskega področja, moramo poudariti prirodne razlike, ki so bistveno vplivale na usmerjenost agrarnega gospodarstva. Tudi družbenoekonomski vplivi so se različno uveljavili tako na planoti, na pobočju kot v kotlin-skem obrobju, kar ima močne posledice v kmetijskem gospodarjenju. Površinsko večje kmetije na planoti so pokazale večjo življenjsko sposobnost, te je tudi manj pretresal vihar gospodarskih kriz. Res je, da so v času gospodarskih kriz hitreje redčili dobroveljske gozdove, res pa je tudi, da se je po gospodarski krizi hribovska kmetija hitreje opomogla od ekonomskega poloma kot pa dolinska.

Živinoreja in gozdarstvo v višjih predelih stojita v nasprotju s poljedelstvom, ki je glavna kmetijska panoga v dolini. Pridelek hribovskih kmetij je skop in služi komaj za dom. Dolinske kmetije se ne morejo več same preskrbovati s krušnimi žiti, ker zavzemajo hmeljski nasadi četrtno in več njivskih površin. Dolinska živinoreja je prilagojena potrebam kmetije (gnoj, mleko ter vprežna delovna sila), struktura domače živine v hribovskem svetu pa nam pokaže tendenco na rejo mesne živine, ki daje samo ob letu večji dohodek kmetij. Osnovna razlika, ki bo še dolga desetletja ločila dolino od hribov, je način obdelovanja zemljiških površin: v dolinskih predelih je mogoče preizkusiti številne poljedelske stroje, ki zamenjujejo človeka ali pa mu samo olajšujejo delo, medtem ko bo v strmih hribovskih predelih še dolgo ostal za oranje plug, ki se je že dobro prilagodil različnim reliefnim oblikam. Markantna poteza v pokrajini se kaže v razlikah obdelovanja polja, v fenoloških pojavih, ki se zakasne v višino, kar ima marsikdaj tudi pozitivne posledice (pozebe). Morda živi še najmočnejša razlika med hribovskimi in nižinskimi predeli v navezanosti človeka na zemljo, ki je v višjem svetu zaradi objektivnih vzrokov vsekakor močnejša in tesnejša, kot pa jo občuti dolinski kmet, ki mu daje že priložnostno delo v neagrarnih gospodarskih panogah sezonski za-služek.

II.

PREBIVALSTVO

Z naselitvijo dobroveljskih planot je bilo prebivalstvo podvrženo najrazličnejšim vplivom, ki se odražajo tudi v njegovi številčni rasti. Povprečno živi na dobroveljskem področju 47 ljudi na km², kar je neprimerno manjša gostota kot v dolini, kjer pride že 110 ljudi na km².

Najnižja gostota je na planoti, kjer pride samo 20 do 30 ljudi na km² (Čreta 21, Dobrovlje 25, Vologa 31), a najgosteje se je prebivalstvo naselilo pod dobroveljskim obrobjem, kjer živi 60 do 120 ljudi na km² (Podvrh 60, Stopnik 73, Brode 121, Tešova 62). Vmesno področje tvori prehodni pas med obema področjema, kjer je 30 do 60 ljudi na km² (Jeronim 43, Selo 58).

V osnovnih potezah smo razbrali razlike v gostoti naseljenosti, potrebno pa je, da spregovorimo o vzrokih, ki so preprečevali ali pa pospeševali gostoto naseljenosti. Poleg povsem prirodnih momentov (relief, plodna zemlja, voda) srečamo še družbenoekonomske faktorje, ki so pospeševali zgostitev prebivalstva.

V hribovitem svetu, kjer je človek do današnjih dni ostal zvest zemlji: poljem, travnikom in gozdovom, je v ospredju pojav depopulacije. Od tu se izseljuje ves prirodni prirastek prebivalstva, to pa seveda spet zmanjšuje gostoto naseljenosti. Na drugi strani pa so se pojavili močni družbenoekonomski činitelji, ki omogočajo izseljevanje, oziroma kličejo po delovni sili, ki jo potrebujejo razvijajoče se ne-

Planinc je najvišja dobroveljska kmetija (okrog 1.020 m), ki si je izbrala dvoje zelo ugodnih prirodnih svojstev: zavetno lego na uravnavi in bližino pitne vode, ki jo pošiljajo na dan nepropustne vulkanske kamenine. Na polju ne srečamo hmelja in ne koruze ter fižola, katerim ne ustrezajo podnebne razmere. Zaradi pomanjkanja delovne sile opuščajo njive v pašnike

agrarne gospodarske dejavnosti. Nov čas prinaša nove spremembe v pokrajino; s časom se spreminjajo vrednosti reliefnih oblik, kot se tudi spreminja človekov odnos do narave. Zato smemo reči, da pri zgostitvi prebivalstva soodločata oba činitelja (prirodni in družbeno-ekonomski); kjer je oslavljen prvi, je močnejši drugi in obratno. Če je na dobroveljskih planotah redka naseljenost, ki se iz dneva v dan zmanjšuje, je to odraz prešibkega urbanizacijskega razvoja dobroveljskega predela, ki so mu obrobne strmine Dobrovelj zaprle poti. S preusmeritvijo gospodarstva in izredno lepa ter pomembna lega dobroveljskih planot med dvema kotlinama z bogatimi prirodnimi in zgodovinskimi znamenitostmi bo mogoče z močnejšim vplivom družbenih činiteljev zadržati depopulacijo dobroveljskih samin.

1. Gibanje prebivalstva

Razlike v gospodarski usmerjenosti ter v stopnji splošne gospodarske razvitosti pokrajini so sprožile premikanja prebivalstva, ki so lahko stalna ali pa začasna in sezonska. Poleg tega še ženitve in možitve prispevajo svoj delež k stalnemu gibanju prebivalstva. Prav v tem so podani osnovni činitelji, ki jih moramo vedno upoštevati v demogeografski podobi pokrajine, ki mnogokrat že na zunaj kaže prevladujoče poteze (oblika stavb, jezik, odnos ljudi do zemlje itn.). S propadom avtarkije so bile premagane ozke meje, v območju katerih se je nekdanj vršilo gibanje prebivalstva, predvsem že zaradi porok. Čimbolj živahno pa živi agrarno naselje z urbaniziranimi, tem večja bo aglomeracija prebivalstva v kmečki vasi, ki se kaže v nizkem deležu domačinov ter v visokem številu priseljenih ljudi. Tako se nam pokažejo razlike med dvema naseljema s kmetijskim značajem, od katerih stoji eno ob dobrih prometnih poteh, ki držijo v industrijsko pokrajino, a drugo naselje stoji stran od prometnih žil in čeprav tudi v večjih množinah prodaja svoje pridelke na živilskem trgu v industrijske msredišču, ne kaže one živahnosti v gibanju ljudi, kot ga zasledujemo v prvem naselju, ki dnevno pošilja svojo delovno silo v tovarne in v druge gospodarske dejavnosti. Zato bomo zasledili pri naseljih, ki imajo neugodno zvezo z urbanskimi središči, stagnacijo ali celo depopulacijo, v prvi skupini naselij pa številne imigracije dvigajo število tujega — priseljenega — prebivalstva. Dobroveljsko področje nima razvitih neagrarnih dejavnosti, zato tudi nikoli ni bilo območje, kamor bi se priseljevalo prebivalstvo, ko si je iskalo kruha v nekmečkem delu. Le poroke so prispevale k izdatnejši izmenjavi prebivalstva. V naseljih pod Dobrovljami, kjer imajo že ugodnejše prometne zveze z industrijskimi in urbanskimi središči, je čutiti večji delež tujega — priseljenega — prebivalstva, ki si ne išče kruha in zaslужka na kmetijah, ampak v industriji, obrti ter v drugih dejavnostih. Kmetijsko gospodarstvo Žovnek zaposluje nad 70 ljudi, ki so prišli skoraj vsi iz Medjimurja in Prekmurja ter iz Hrvatskega Zagorja.

Iz kartotečnih podatkov⁴ smo razbrali, da na dobroveljskem področju prevladujejo domačini⁵ z 72 %. Nekoliko višji je delež domačega moškega prebivalstva (76 %) kot domačink (67 %), kar je popolnoma razumljivo, če povemo, da se na celotnem področju kažejo tendence izseljevanja, kateremu stoji v ospredju moški. Za pregled prebivalstva po rojstnih krajih smo razdelili dobroveljski predel v tri pasove, ki jih sestavljajo naslednja naselja: n i ž i n s k i pas, v katerega štejemo Podvrh, Stopnik in Brode, III. h r i b o v s k i pas, ki zajema Dobrovlje in Čreto, med obema pa leži II. ali p r e h o d n i predel, kamor spadajo Selo, Tešova, Jeronim, Vologa in Prapreče.

V višinskem pasu je 89 % domačinov, v prehodnem se število domačinov zniža na 78 %, toda v nižinskih — obrobni — naseljih predstavljajo tujci že 58 % ljudi po naseljih. Povsod tudi spoznamo, da domače moško prebivalstvo prevladuje nad priseljenci. Na Dobrovljah in za Čreto je kar 95 % domačih moških, v prehodnem pasu 85 %, a v nižinskih obrobni naseljih 71 %.

V prvo skupino priseljencev bomo uvrstili vse ono prebivalstvo iz obrobni predelov, s katerimi je imelo naše področje že skozi stoletja živahnije stike (obč. Zalec, Zadrecka dolina in dolina Motnišnice). Naselja na planoti imajo samo svojih 6 % prebivalcev iz teh okoliških naselij. V prehodnem pasu je že 15 % prebivalcev, ki so se priselili iz zgoraj naznačenega teritorija, v nižinskem predelu je iz teh krajev 16,5 %. Podobno razmerje zasledimo pri tujcih, ki so se priselili iz celjskega okraja ter iz zasavskih revirjev, prav tako pa tudi pri priseljencah iz ostale Slovenije oziroma Jugoslavije.

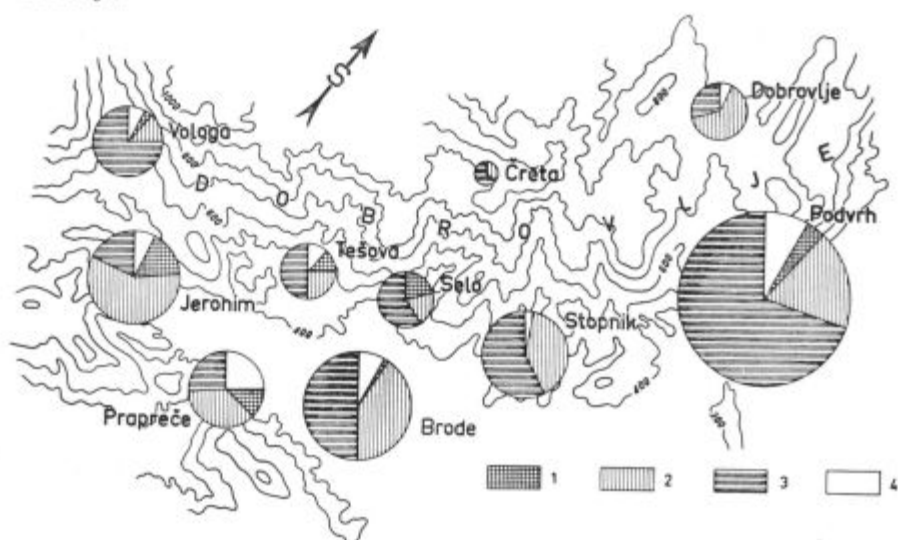
Po natančnejši analizi ter iz gornjega pregleda smemo zaključiti, da je bil višinski — hribovski pas mnogo manj privlačen za priselitve tujcev kakor obrobje, kjer najdemo zato že tudi večji delež tujega prebivalstva. Iz tega lahko tudi sklepamo, da se vrše poroke v hribovskem pasu v zelo ozko omejenem prostoru, medtem ko zajemajo v dolinskih naseljih že širšo okolico. Iz številnih odgovorov najrazličnejših ljudi z Dobrovelj zaključujemo, da teži vse prebivalstvo v dolino ne le zaradi lažjega in boljšega kruha, ampak zaradi večjih možnosti, da si poiščejo zaslužek izven kmetijstva. Prav redki so tudi primeri, da bi šla nevesta ali ženin iz doline v hribe, pa čeprav so materialno še tako ugodni pogoji. Zaradi tega je prebivalstvo v višjih legah (hribih) avtohtono. To pozna ženitovanjska gibanja ljudi samo v najbližji okolici; v mnogo manjšem številu zasledimo gibanje prebivalstva iz enakih v sorodna področja (iz hribovskih predelov Tuhinjske doline v Jeronim, na Vologo itd.).

Čas priselitve prebivalcev na dobroveljsko področje smo razdelili v tri obdobja.

⁴ Kartoteko prebivalstva vodijo matični uradi od leta 1953 dalje.

⁵ K domačinom prištevamo vse prebivalstvo, ki je bilo rojeno na obravnanem področju, ter vse otroke, ki so bili rojeni v celjski bolnišnici in katerih starši stalno stanujejo na našem predelu. Otroci priseljencev, ki so bili rojeni v celjski porodnišnici, pa imajo rojstni kraj tam, kjer so prebivali njihovi starši v času rojstva.

a) V to skupino smo vključili vse priseljence do prve svetovne vojne. Od celotnega števila priseljencev se jih je priselilo do 1. svetovne vojne samo 6%, katerih delež pa naglo pojema z naraščanjem višine naselij. Vzroki tem imigracijam so bile predvsem poroke na kmetije.

Cas priselitve tujcev na dobroveljsko področje. 1 = priselitve do leta 1914, 2 = priselitve od 1915 do 1940, 3 = priseljenci po letu 1941, 4 = ni podatkov za čas priselitve

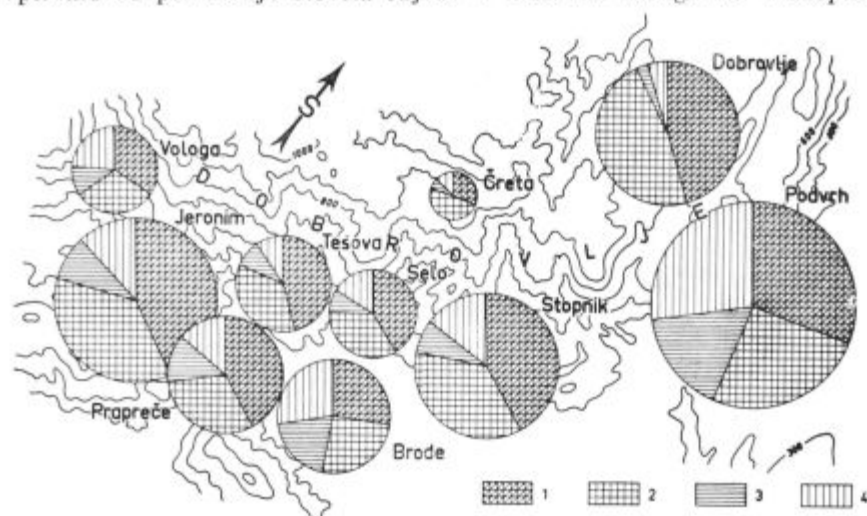
b) Drugo obdobje priselitve zajema čas med obema svetovnjima vojnama, ko se sproži že močnejše gibanje ljudi. Vzrok niso več samo ženitve ali moštve, temveč tudi drugi, predvsem ekonomski činitelji, ki so pospeševali tok delovne sile, istočasno pa so tudi odprli vrata depopulaciji. Iz tega časa imamo na našem področju 29% tujcev, med katerimi zavzemajo moški 24% in ženske 33% od vseh priseljenk.

c) Tretje obdobje vključujejo leta po drugi svetovni vojni, za katera je značilna hitra urbanizacija dolinskega predela, katere vpliv moremo v prvih skromnih začetkih iskati tudi pri najvišje ležečih kmetijah po dobroveljskih planotah. Socialne reforme so prinesle spremembe v strukturo zemljiških posestnikov, kar je imelo za posledico mnoge priselitve iz zaostalih in agrarno prenaseljenih področjih (v Podvrh in Brode). Izredno hiter tempo življenja in množično odhajanje delovne sile s kmetov v nastajajoče industrijske kraje je bilo osnovnega pomena za širša spoznavanja ljudi med seboj, kateri so se preseljevali iz kraja v kraj. V povojnih letih se je priselilo na naše področje kar 33% vseh tujcev.

Za 9,5% priseljencev v kartoteki ni naveden čas priselitve na dobroveljsko področje.

Pri analizi priseljenega prebivalstva spoznamo, da kažejo mnogo skupnih potez Jeronim, Dobrovlje, Selo in Tešova. Te moremo karakterizirati z naslednjim: Povsod v navedenih naseljih prevladuje domače prebivalstvo z nad 80 %. Najštevilnejše so bile priselitve po drugi svetovni vojni v za Čreto (67 %), na Selo (60 % vseh priseljencev) in na Tešovo (50 %), medtem ko imata Jeronim in Dobrovlje najmočnejši pritek tujega prebivalstva. Sem ga privabljajo samo proke na kmetije, v letih med obema vojnama (Dobrovlje 64 %, Jeronim 55 %).

V drugo skupino uvrščamo naselja od 60–80 % domačinov (Stopnik 79 %, Vologa 66 %, Prapreče 74 %), za katera je značilna nižinska lega razen Vologe, skozi katero pa drži pot preko Lipe na Gorozransko. Ta je brez dvoma mnogo prispevala k povečanju tujcev v tej vasi. Pri primeru Vologe je še treba omeniti, da je prišlo sorazmerno mnogo kmetij v druge roke, ko so pomrle družine brez potomcev, kar je tudi vplivalo na povečanje števila tujcev v vasi. Na Vologo ter v Stopnik

Razmerje med domačini in priseljenci. 1 = domače moško prebivalstvo, 2 = domačinke, 3 = priseljenci, 4 = priseljenke

se je priselilo največ tujcev po zadnji vojni (68 % in 59 %), a v Stopniku je še omembe vredna priselitev med obema vojnama (59 %). Tudi v Prapreče je prišlo v teh letih več tujcev (34 %) kakor po vojni (28 %). Večje število tujcev v navedenih naseljih kaže na živahnejšo povezanost kmetij s širšo okolico, k čemur je pripomogla lega vasi ob prometnih poteh, ki so zlasti v preteklosti odigrale pomembno vlogo v življenju teh naselij. Za Stopnik je značilna razdrobljena posest, iz katere si je človek že v vseh časih iskal služka zunaj svojega zemljišča in kateremu je novejši čas odprl pot v svet.

V tretjo skupino bomo uvrstili naselja, ki nimajo 60 % domačinov (Podvrh 57 %, Brode 55 %). Obe naselji stojita na dolinskem obrobju,

kamor je mogel z močnejšimi učinki poseči vpliv urbanizacije. Brode stoje ob glavni cesti (Celje—Ljubljana), ki je bila v vseh časih pomemben činitelj pri oblikovanju naselij in njihove funkcije. Ugodna prometna lega je nudila prebivalstvu možnost zaposlitve v neagrarnem gospodarstvu (52%). V Podvrhu, kjer je v prevladi razdrobljena zemljiška posest, je človek vedno iskal dodatne dohodke, ki jih ni dajalo kmetijstvo. K močnemu deležu tujcev je največ pripomoglo KG Žovnek, ki daje vsakdanji kruh 70 ljudem. Ti so se priselili v Podvrh. Zato ima Podvrh v povojnih letih kar 70% svojih priseljencev, medtem ko se je v medvojnih letih priselilo v Podvrh samo 18% tujcev. Tudi Brodem so dala povojna leta 50% tujcev, medvojna pa 54%.

Iz spredaj prikazanega moremo zaključiti, da so se pri imigracijah na dobroveljsko področje izoblikovali trije tipi naselij, ki kažejo zelo različne dežele tujega prebivalstva. V glavnem smemo vzroke za takšno razporeditev priseljencev iskati v prirodnih činiteljih, s katerimi se slabše ali močnejše prepletajo tudi družbenoekonomske silnice. V težko dostopnih in oddaljenih krajih je ostal človek še vedno navezan na zemljo, zato tudi ne moremo pričakovati priseljencev, razen onih, ki jih privabijo poroke. Zato pa doživljajo dolinska naselja intenzivnejšo aglomeracijo prebivalstva, za katero moramo iskati vzroke tudi v ekonomskih činiteljih.

IZSELJEVANJE

V zadnjih desetletjih preteklega stoletja so se pokazale očitne razlike v življenju med dobroveljskimi naselji ter dolinskimi vasi. Na dolinskih poljih so prinašali prvi hmeljski nasadi novo vsebino v pokrajinsko podobo. Ti so povzročili, da je kmetijstvo v nekaj desetletjih kasneje začelo doživljati zavestno komercializacijo. Nastajajoči večji obrtni obrati in tovarne so prinesli v pokrajino prve zametke urbanizacije, ki je v naslednjih desetletjih dosegla še tako oddaljeno hribovsko kmetijo. S tem se je sprožil plaz migracij proti industrijskim krajem (9, str. 274), ki jih je doslej zadrževala avtarkija kmečkega gospodarstva. V splošnem je priznано, da zahteva hmelj številnejšo delovno silo kot katerakoli druga njivska oziroma poljedelska kultura, kar bi naj tudi preprečilo izseljevanje iz hmeljarskega področja Savinjske doline (10, str. 11). Vse demogeografske učinke, ki jih je prinesel v pokrajino hmelj, moramo motriti v genetični luči. Pri tem ne smemo zanemarjati nastajajoče industrije v Savinjski dolini, ki je dobila skoraj vso potrebno delovno silo iz širokega hmeljarskega področja.

Prvi hmeljski nasadi so bili maloštevilni in omejeni na površine trdnejših kmetij. Številčno močnejša družina na kmetiji kot danes (Dobrovlje 1869 6,5 in 1958 4,4 ljudi na hišo, Brode 6,8 v letu 1880, danes 5,3; Grajska vas 5,4, danes 5,0; Šmatevž od 5,5 na 4,8 itn.) je bila sposobna sama opraviti delo v hmeljiščih. Ta v prvih letih tudi niso bila deležna one nege, ki jim je danes posvečena. Z večanjem hmeljskih

površin se je spreminjala tehnika obdelave hmeljskih nasadov, ki je sledila splošnemu napredku tehnike. Kultivator in živalska vprega sta zamenjala več kot pet parov pridnih rok z motikami. Prav v tehnizaciji njivske obdelave moramo iskati vzroke, ki so dopuščali še izseljevanje delovne sile iz pretežno kmečkih vasi, kjer se je tudi močnejše uveljavila kultura hmelja. Industrijska središča z najbližnjimi naselji so postala imigracijska težišča širšemu agrarnemu zaledju. Zato v teh naseljih ni čutiti izseljevanje ljudi, če pa obstaja tendenca izseljevanja domačega prebivalstva, kar se mnogokrat dogaja, je te emigracije na videz mogoče zabrisati s priselitvami ljudi iz agrarnih predelov, ki si iščejo kruh v nekmetijskem delu. Zaradi tega živi dobroveljsko področje v znamenju močne depopulacije, ki je močnejša v hribovskih naseljih kot v obrobni, do kamor že segajo rahle silnice industrializacije (dnevno potovanje delovne sile). Zato smemo zaključiti z mislijo, da hmelj in industrija v Savinjski dolini nista mogla zaustaviti izseljevanja, pač pa sta ga samo omilila.

Po anketnih podatkih, ki sem jih zbral v mesecu maju in juliju 1959. leta po treh naseljih: Dobrovlje, Čreta in Vologa, bomo mogli spoznati nekatera svojstva, karakteristična za depopulacijo hribovskih predelov. Z anketo sem mogel zajeti največ štiri generacije pri hiši, od katerih pa je zadnja manj pomembna za naša nadaljnja razglabljanja. Zato se bomo pri pregledu izseljevanja iz spredaj imenovanih naselij omejili samo na prve tri generacije prebivalstva, ki so bile še aktivno vključene v proces izseljevanja. Na drugi strani se pojavijo večje težave pri ureditvi zbranega gradiva, kakor razdeliti prebivalstvo v generacije, ko pa imamo znane samo rojstne letnice najstarejšega in najmlajšega otroka v družini. Zdi se mi potrebno, da se prav pri tem vprašamo za primerne vzroke migracij. Res je, da so bili motivi migracij zelo različni in v različnih družbeno-ekonomskih formacijah, vendar je že *Thompson* pravilno poudaril, ko je zapisal, da je bil ekonomski motiv dominanten faktor migracij v vseh časih (11, str. 373). Zato se bomo tudi pri našem pregledu izseljevanja naslonili na ekonomske činitelje, ki so brez dvoma pospeševali izseljevanje iz hribovskih in agrarnih naselij v nižinske vasi, kjer so se mogli že močnejše uveljaviti učinki mlade industrializacije. Za časovno omejitev generacij nam naj služijo najmarkantnejši pokazatelji, ki so dajali pečat posamezni generaciji izseljencev. Generacije pa bomo določili tako, da je večina prebivalcev določene generacije že sposobna aktivno se vključiti v tok emigracij.

Po anketnih podatkih sem prebivalstvo naselij na dobroveljskih planotah razdelil v štiri generacije. I. generacija zajema prebivalstvo rojeno do leta 1885 in je zanjo značilno izseljevanje v prekoceanske dežele Severne Amerike. V II. generacijo prištevamo ljudi, ki so bili rojeni v letih 1886 do 1920 in je zanjo karakteristična nagla urbanizacija Savinjske doline. Pri tej nas bodo zanimali tudi vplivi iz doline, ki so dajali pečat značaju izseljevanja. III. generacija vključuje prebivalstvo rojeno v letih 1921—1945, čigar manjši del je že mogel aktivno sodelovati v ljudski revoluciji, prav pomemben

pa je njen delež v povojni preobrazbi naše pokrajine, kar se tudi na svojstven način izraža v emigracijah. V IV. generaciji smo zajeli prebivalstvo, ki se je rodilo po letu 1945 in ki še ni bilo vključeno v izseljevanje in zato je v nadaljnjem pregledu tudi ne bomo upoštevali.

Prvi izseljenci v Ameriko so šli iz Vologe leta 1906. Število teh je naraščalo vse do let prve svetovne vojne. Edino iz Črete nimamo nobenega izseljenca v Ameriko. Iz Vologe se je izselilo v Ameriko 51 % ljudi iz I. generacije, ali kar polovico moškega prebivalstva ter samo 1 ženska. Prva generacija iz Dobrovelj je poslala v Severno Ameriko 15 % svojih izseljencev, od tega 11 moških in 1 žensko. Potrebno pa je poudariti, da je bilo izseljevanje z Dobrovelj v Ameriko kar najtesneje povezano z izseljevanjem iz Vologe. Po anketi moram zaključiti, da so šli prvi izseljenci z dobroveljskega področja v Ameriko iz Vologe, ti so z začasnim povratkom v domovino ali pa tudi z obvestili zvalili še druge krepke in delavne kmečke roke. Vprašanje pa je, ali je morda izseljevanje iz Gorogranskega v Ameriko vzpodbudilo ali celo vplivalo na prve voločke izseljence? Zdi se nam, da se je voločko prebivalstvo začelo seliti preko Atlantika pod močnim vplivom Gorograncev (glej tudi 12). K temu je pač največ pripomogla živahna pot iz Vranskega preko Lipe v Gornjegrajsko kotlino. Nekateri ljudje iz druge generacije so še tudi zastopani med ameriškimi izseljenci. Novejši čas kaže samo dve izselitvi preko državne meje.

V posameznih generacijah je zelo različni delež prebivalstva, ki je ostal v rojstni vasi, med katerimi najdemo največ gospodarje kmetij ter strice in tete, pa tudi ženitve med kmetijami v naselju niso bile prav redke. Pri vseh treh naseljih spoznamo, da se delež prebivalstva, ki ostane v domačem kraju, povečuje iz generacije v generacijo, kar je tudi popolnoma naravno, saj se večina teh ljudi še ni mogla aktivno vključiti v izseljevanje, pa tudi za poroke so še premladi. Zato smemo popolnoma upravičeno pričakovati zmanjšanje deleža ljudi iz III. generacije, ki bo ostal na svojih domovih ali pa se bo poročil po sedanjih kmetijah.

Druga večja skupina izseljencev zajema prebivalstvo, ki se je zaradi porok razselilo po dobroveljskem področju. S Črete imamo samo v II. generaciji dve ženski, ki sta se omožili na Dobrovlje in na Vologo, medtem ko je v III. generaciji samo 1 moški, ki je zaradi poroke zapustil domačijo. Na Dobrovljah se kaže znatno nazadovanje v gibanju prebivalstva v sosednja naselja, katerega povzročajo poroke na kmetiji. V I. generaciji je bilo še 16 % selitev na kmetije v sosednje vasi, v drugi generaciji že samo 9 %, medtem ko moramo za tretjo generacijo računati še nekaj porok, ki bodo zvišale dosedanji delež, 8 %. Bistveno drugačno sliko dobimo na Vologi, kjer narašča delež porok v sosednja naselja dobroveljskega predela, čeprav se številčno zmanjšuje. Iz I. generacije se je poročilo na kmetije sosednjih vasi 19 % ljudi, v II. generaciji že 21 %, a v III. generaciji se poročajo na kmetije še samo ženske.

Nadalje nas zanima, ali so bili živahnejši ženitovanjski stiki med obravnavanimi naselji na eni strani ter dolinskimi vasm, ki so v ne-

posredni bližini Dobrovelj na drugi strani. Najbolj značilno podobo v tem pogledu dajejo v odgovor Dobrovlje, ki so s porokami vedno živele z dolino in kjer so bile doma najbogatejše neveste braslovške dekanije. Iz Dobrovelj se je poročilo na dolinske kmetije iz I. generacije 14 % ljudi, iz II. že 22 %, a iz III. generacije samo še 7 %. Omeniti pa je treba, da v prvih dveh generacijah številčno prevladujejo ženske, le iz III. generacije se je poženilo na dolinske kmetije več moških kakor žensk. Drugačne razmere najdemo na Vologi, kjer je šlo iz

Tudi Jerovškova domačija stoji na prevalu. Tukaj že ni več kozolca, zato suše žita v ostroih, največ na sončnih ledinah okrog doma.

I. generacije na kmetije samo 4 % ljudi, v drugi generaciji se je poročilo v doino na kmetije 28 % prebivalcev. Vzrok za tako živahno ženitovanjsko sožitje Vologe z dolinskimi naselji, kar velja predvsem za II. generacijo, moramo odkriti prav v tem, da so se že drugi generaciji zaprla vrata v svet, predvsem v Ameriko, kamor so tako močno odhajali izseljenci I. generacije. Tudi domačije s Črete so z možnostmi in možnostmi na kmetije (samo iz II. generacije) prispevale k pestrejši sestavi dolinskega kmečkega prebivavstva.

Komaj imena vreden je delež ljudi, ki se je preselil v dolino na kmetije kot služnostna delovna sila (hlapci in dekle). Tako nizko število hlapcev in dekel, ki so prišli iz Dobrovelj v dolino, moramo pripisati trdnejšim kmetijam, ki so bile sposobne dajati svojim otrokom bogato doto v denarju, nikoli pa ne v zemlji, in drugič: porajajoče se nekmetijska gospodarska dejavnost v dolini je klicala številne mlade ljudi iz vseh naših naselij.

Zadnja obsežnejša skupina izseljencev je zapustila svojo domačijo zaradi dela v industriji ali v drugih nekmetijskih panogah. V prvi generaciji skoraj še ne srečamo izseljencev, ki bi jih vabila indu-

strija iz doline, seveda če izvzamemo ameriške izseljence. Šele v drugi, a najmočneje v tretji generaciji se prične uveljavljati težnja po izseljevanju v industrijske predele. Obstaja pa tudi razlika med II. in III. generacijo teh izseljencev. V drugi najdemo samo rudarje v zabukovškem rudniku, a ne v zasavskem črnem revirju. Moški se začno aktivno udeleževati v lesni industriji, (Vologa), ki se je začela razvijati na Gorogranskem, pa tudi zelo redki obrtniki se pojavijo med izseljenci (mizar, krojač). Ženske se ne izseljujejo zaradi vključitve v delo v neagrarnih panogah gospodarstva, temveč še samo zaradi porok, ki jih sklepajo z moškimi — izseljenci, ki so že zaposleni v nastajajoči industriji. Za III. generacijo je karakteristično izredno živahno življenje, ki ga poraja nekmečka dejavnost po II. svetovni vojni. To je povzročilo močno pretakanje delovne sile iz agrarnih področij v industrijske. Izseljenci se niso ustavili le v najbližjih urbanskih središčih, kjer nastaja z novo industrijo vedno večja potreba po delovni sili, ampak se razseljujejo po vsem slovenskem ozemlju (prim. 9. str. 251). Iz ankete je tudi razvidno, da se ženske tretje generacije ne izseljujejo samo zaradi možitev, temveč predvsem zaradi aktivnega vključevanja v gospodarski razvoj naše dežele. Številne žene iz dobroveljskega področja so postale tovarniške delavke, uslužbenke po uradih in po trgovinah ter bolničarke v zdraviliščih. Tudi moški so se oprijeli najrazličnejših poklicev, od nekvalificiranega delavca in težaka v rudniku preko polkvalificiranega žagarja ali rudarja do kvalificiranega strojnika na železnici.

S Črete je odšlo iz II. generacije 46 % ljudi v nekmetijske poklice, iz tretje pa že tudi 38 %. Klasični primer so Dobrovlje, ki so poslale iz I. generacije 9 % ljudi v industrijo ali v obrt, iz II. že 22 % in tudi iz III. generacije se je že izselilo 20 % ljudi v najrazličnejše poklice. Druga in tretja generacija iz Vologe sta dali samo po enega moškega izseljenca, prvi se je zaposlil kot krojač v Bočni, drugi je tovarniški delavec v Ljubljani.

Analizo izseljevanja prebivalstva iz treh naselij na planoti moramo zaključiti z ugotovitvami: Za prvo generacijo so bile najpomembnejše selitve zaradi porok, a odhajanje mladih kmečkih ljudi v Ameriko je bilo posledica slabšanja življenjskih razmer na podeželju. V drugi generaciji se že zmanjšajo poroke na kmetije sosednjih hribovskih naselij, močnejše pa so ženitovanjske vezi z dolinskimi kmetijami in pot v Ameriko postane že težavnejša. Zmorejo je le še redki posamezniki (zadnji izseljenec je šel v Ameriko leta 1919). Znatno se je povečal delež izseljencev, ki jih je klical v urbana naselja nekmečki kruh. Tretja generacija se je mogla aktivno uveljaviti v gospodarskem življenju šele v letih pred vojno, najmočneje pa šele po njej. Ta rod tako drzno ruši avtarkijo po kmetijah ter prinaša z urbanizacijo v hribovska naselja nove poglede na čas in na zemljo, na kmetijo in kruh ter na življenje in človeka. Ni morda odveč, če poudarimo, da je bil delež moških, ki so se poženili po hribovskih kmetijah, pri vseh generacijah mnogo manjši kot odstotek žensk, pri porokah na dolinske kmetije pa so moški vedno prevladovali nad

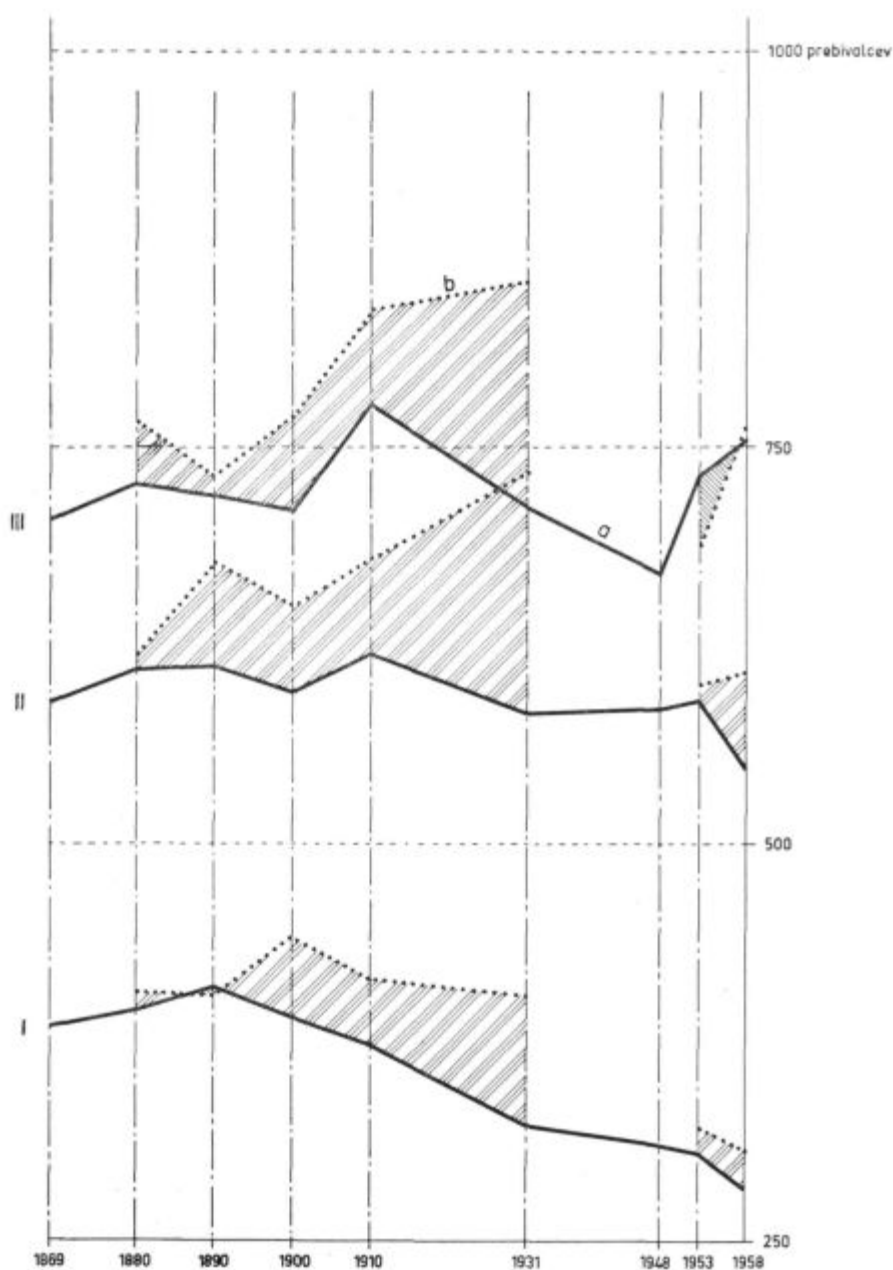
ženskami. Deloma opravičuje takšno stanje tudi dejstvo, da posestvo pripada po »rodbinskem pravu« najstarejšemu sinu. Drugič: urbanizacija dolinskih naselij je najprej odtrgala moško delovno silo z zemlje, klicale so jo tovarne in rudniki, velika »bela cesta«, gozdovi in žage ter splavi. Poleg tega je val urbanizacije močnejše zajel hribovskega moškega kot žensko, ki se je večinoma samo pasivno (gospodinja) vključila v razvojno rast naše pokrajine.

2. Rast števila prebivalstva

Številčna rast prebivalstva je neposredno odvisna od prirodnega prirastka ter migracij, ki sta odsev splošnega gospodarskega in kulturnega razvoja pokrajine. Z višanjem življenjskega standarda se morajo povečati produkcijske dobrine pri enakem številu ljudi ali pa se prebivavstvo izseljuje, kar je tudi najbolj pogost pojav v agrarnih predelih. Vsa naša naselja z dobroveljskega področja kažejo zelo pestro rast v številu ljudi. To je tudi izraz najrazličnejših vplivov, ki se pojavljajo v vseh začetnih fazah urbanizacijskega vpliva v pokrajini. Pri podrobnejšem pregledu prebivalstva po naseljih bomo skušali izluščiti vplive v posameznih pasovih ter jih povezati s celotno problematiko populacijskega razvoja pokrajine.

Za celotno dobroveljsko področje je značilna zelo počasna rast števila prebivalstva, ki kaže ob upoštevanju prirodnega prirastka pravo stagnacijo. Število prebivalstva se je v letih 1869—1910 povečalo samo za 6%, a po prirodnem prirastku pa kar za 588 ljudi ali 35% (od 1681 na 2.269). Po prvi svetovni vojni do leta 1951 se je zmanjšalo število ljudi za 9%, v primerjavi z letom 1869 pa za 5%. Prvo povojno štetje leta 1948 je prikazalo 4% manj prebivalstva kot popis med obema vojnama (1951). Do leta 1948 se je celo primerilo, da je postalo naše obrobno področje tudi imigracijsko privlačno. Številke kažejo, da se je v letih 1948—1953 priselilo k nam 17 ljudi več, kot se jih je izselilo. Priselitve so bile posledica rasti in razvoja Kmetijskega posestva »Žovnek« v Podvrhu, kjer bi se moralo prebivalstvo v tem obdobju povečati od 340 na 354, popis leta 1953 pa je naštel 339 ljudi. V najnovejšem času (1953—1958) se uveljavljajo na našem področju stare tendence z novimi namigi k depopulaciji. V letih 1958 do 1961 pa je prebivalstvo spet nazadovalo za 9,5%! Naravni prirastek je znašal v zadnjih letih le 6‰ ali 54 ljudi, kar potrjuje pozitivno rast števila prebivalstva, medtem ko podatki krajevnih matičnih uradov kažejo neprenehno zmanjševanje števila ljudi. To pa tudi pomeni, da so bila prva povojna leta, leta obnove ter leta uveljavljanja novih družbenih in proizvodnih odnosov na deželi privlačna za prebivalstvo. Že v naslednjih letih, ko so se razmere ustalile, se prične močno izseljevanje kmečke delovne sile v industrijska območja.

Proces depopulacije našega področja se je začel že v desetletju 1890—1900, ko se je zmanjšalo število ljudi v vseh naseljih razen v Stopniku, kjer se je povečalo le za 2,1, kar pa je tudi mnogo manj,

Grafikon gibanja prebivalstva. I. Hribovski predel: Dobrovolje, Čreta in Vologa. II. Prehodni predel: Jeronim, Selo, Tešova. III. Obrobni (nižinski) predel: Brode, Podvrh in Stopnik. a) dejanska rast števila prebivalstva, b) rast števila prebivalstva, kjer je upoštevan tudi prirodni prirastek. Črtkano polje prikazuje migracijski saldo.

kot pa bi se moralo po naravnem prirastku (za 12,5 ‰). Zato so tudi v tej vasi ljudje zapuščali domove ter se razseljevali po širši domačiji. Za Čreto (−22 ‰), v Brodeh (−17 ‰), v Jeronimu (−9,2 ‰) ter v Stopniku se pojavijo že v prejšnjem desetletju (1880—1890) močnejši sunki emigracij, katerim so najbrž vzrok zemljiško-posesstne razmere, v Brodeh pa že večja navezavost na veliko prometno cesto, ki je bila v teh letih ponovno oživiljena. Tudi naslednje, medvojno štetje 1931. leta prikazuje naše ozemlje kot močno področje izseljevanja in le Tešova (15 ‰) ter Brode (27 ‰) imata močan prirast v številu prebivalstva: v Brodeh še na račun sedmim priselitvam, na Tešovi pa zaradi sorazmerno močnega naravnega prirastka (9 ‰/100) in kljub temu so se priselili na Tešovo še štirje ljudje. V Brodeh so mogli električna centrala, žaga in prevoznišvo v nekaj večji meri nuditi kruh domačemu prebivalstvu. Najmočnejše se je prebivalstvo izseljevalo v medvojnih letih iz Podvrha (−20 ‰), in to prav zaradi tega, ker je prebivalstvo v prejšnjem desetletju (1900—1910) izredno močno naraslo. Razdrobljena zemljiška posest in nove gospodarske razmere po I. svetovni vojni so silile ljudi k izseljevanju. V teh dvajsetih letih se je izselilo 84 domačinov več, kot pa se je priselilo tujcev. Tudi Čreta (−18 ‰) in Selo (−17 ‰) kažeta močno nazadovanje v številu ljudi v medvojnih letih. Če prištejemo k številu iz leta 1910 še naravni prirastek, potem se je zmanjšalo število prebivalstva za Čreto za 27 ‰ ter za 25 ‰ na Selu.

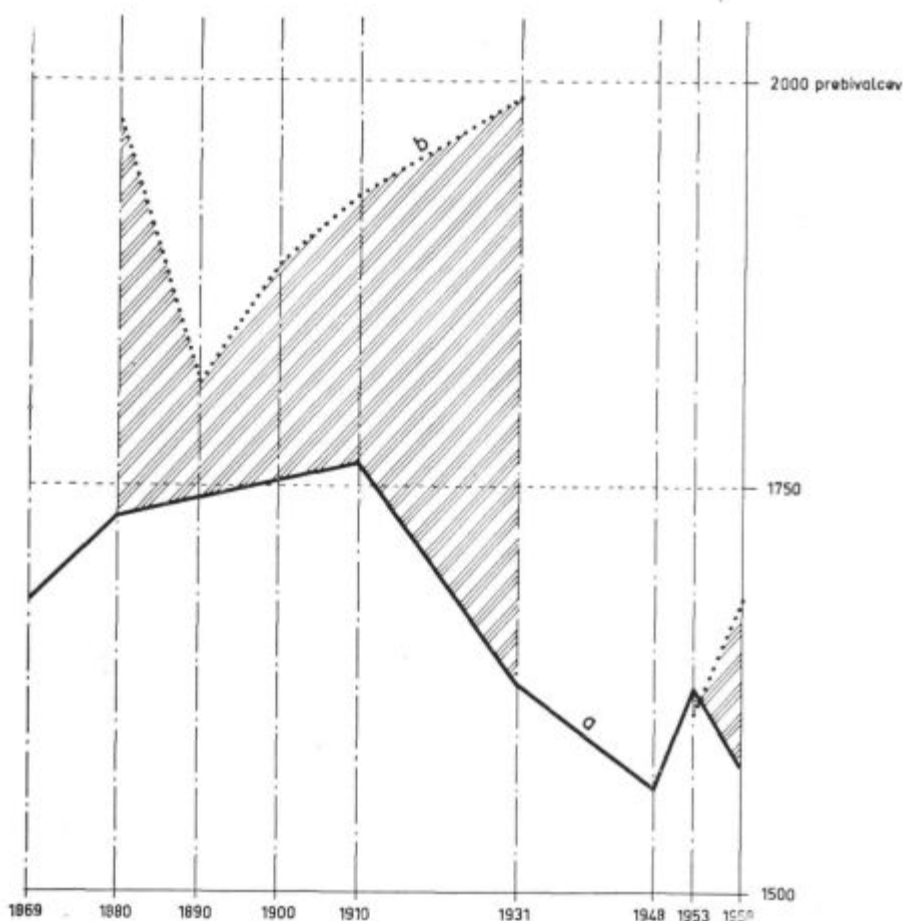
Prvo povojno štetje leta 1948 izkazuje zmanjšanje števila ljudi; le na Tešovi in v Jeronimu je čutiti komaj zaznavno rast. Vojna leta so najbolj prizadela Čreto, kjer je bilo požganih devet hiš od desetih, ljudje pa so bili tudi izseljeni (primerjaj 13, str. 50). V prvih povojnih letih se je vrnilo za Čreto manj kot polovica predvojnega prebivalstva (42 ‰), pa še do danes je opustošenih 5 kmetij. Za četrtno se je zmanjšalo prebivalstvo na Selu, v Stopniku za 16 ‰, na Dobrovljah za 6 ‰ itd. Poleg vojnih žrtev so tudi ekonomske razmere v zadnjih letih pred vojno, še bolj pa leta obnove vplivale na zmanjšanje števila ljudi po vaseh. Edino na Vologi se je prebivalstvo v teh letih povečalo kar za 22 ‰, deloma na račun visokega naravnega prirastka, deloma pa tudi zaradi reemigrantov, ki so v mladih letih zapustili Vologo.

V letih 1948—1953 se je število ljudi v vseh naseljih povečalo, razen v Stopniku in na Vologi, kjer je stagniralo število prebivalcev in na Tešovi, kjer se je število prebivalcev zmanjšalo kar za 17 ‰ ter na Dobrovljah za −36 ‰. Če upoštevamo še naravni prirastek prebivalstva, spoznamo, da kažejo samo štiri naselja povečanje števila prebivalcev (Podvrh 11 ‰, sem se je priselilo 45 ljudi, na Čreti za 17 ‰, na Selu za 8 ‰ ter v Stopniku za 2 ‰). V vseh ostalih naseljih se uveljavlja izseljevanje, največ na Tešovi, kjer je za 12 ‰ manj ljudi, kot bi jih moralo biti po računih naravnega prirastka. Z Dobrovelj se je izselilo 7 ‰ ljudi, z Vologe 6 ‰ ter iz Jeronima in Brodov po 10 ‰.

V zadnjih šestih letih (1953—1958) se je spet zmanjšalo število prebivalstva za 3,2 ‰ in področje najmočnejšega izseljevanja najdemo

na Dobrovljah, kjer je danes že (leta 1958) 21 % manj ljudi ko leta 1953, na Selu za 11 % ter v Jeronimu 9 %, V Podvrhu (7 %), za Čreto (29 %) in na Volgi (20 %) se je prebivalstvo številčno povečalo, k čemur so prispevale tudi nenormalne razmere takoj po vojni za Čreto, močnejša rodnost in slabša umrljivost na Volgi ter v Podvrhu živahnejša povezanost z industrijskimi predeli, od koder se vedno močnejše širijo vplivi urbanizacije in so že dopustili Podvrhu vsakodnevno potovanje delovne sile.

Ob primerjavi števila prebivalstva 1869 z letom 1958 najdemo na dobroveljskem področju 6,5 % manj ljudi kot pred 90 leti. O tem zelo zgovorno govore številke za posamezna naselja: prebivalstvo za Čreto se je v teh letih zmanjšalo za 67 % in je dalo 60 izseljencev. Na Dobrovljah se je zaradi 199 izseljencev število ljudi zmanjšalo za 45 %, v Stopniku za 29 %, od koder je šlo 205 domačinov več, kot pa je prišlo

Grafikon gibanja števila prebivalstva za celotno dobroveljsko področje.

tujcev v to naselje. Na Selu je zaradi 50 emigrantov 24 % manj ljudi kot ob prvem štetju. Tudi v Jeronimu se je s 305 izseljenci v zadnjih 90 letih zmanjšalo število ljudi za 10 %. Iz Podvrha se je izselilo 185 ljudi, danes je tukaj celo 25 % več prebivalstva, kot ga je bilo l. 1869. V vseh 90 letih se je izselilo iz Tešove komaj 14 ljudi, zato pa je prebivalstvo naraslo za 14,5 %, še močnejšo relativno rast imajo Brode (21 %), ki jih je zapustilo tudi 25 ljudi. Na Vologi se je povečalo število ljudi kar za 40 %!

Tudi hmelj, ki se je začel uveljavljati na njivah obrobnih naselij že v zadnjih letih preteklega stoletja, v višjih — hribovskih predelih pa nekaj let kasneje, ni mogel preprečiti depopulacije. Saj se je število prebivalcev v dobi 1890—1935 zmanjšalo za 7 %, največ seveda v naseljih, ki so bila že v preteklosti še bolj navezana na zemljo in katerim slabe prometne poti zavoljo reliefnih ovir niso dopuščale tesnejšega sožitja z urbanskimi središči. Tudi majhna zemljiška posest ni bila več sposobna dajati boljšega kruha vsej družini. Zaradi tega kažejo Dobrovlje (—28 %), Selo (—57 %) in Stopnik (—26 %) tudi močnejše izseljevanje, pa čeprav se je povsod sorazmerno močno uveljavila kultura hmelja, a ne na njivah vseh zemljiško-posesednih skupin kakor v dolini.

Kolikor se moremo zanesti na Schmutzove podatke o številu prebivalstva iz prvih let XIX. stoletja, se nam vsekakor nudi zelo poučna primerjava z današnjim stanjem. V poldrugem stoletju se je število ljudi na dobroveljskem področju povečalo za 17 %. Izredno močno rast kaže Podvrh z 92 %, Stopnik z 42 %, Vologa 38 %(!), Tešova 16 % in Selo 14 %. To povečano število prebivalstva ne kaže nobenih posebnosti, če upoštevamo višji prirodni prirastek. Toda Jeronim (—2 %), Dobrovlje (—39 %) in Čreta (—59 %) kažejo že skozi poldrugo stoletje tendenco izseljevanja.

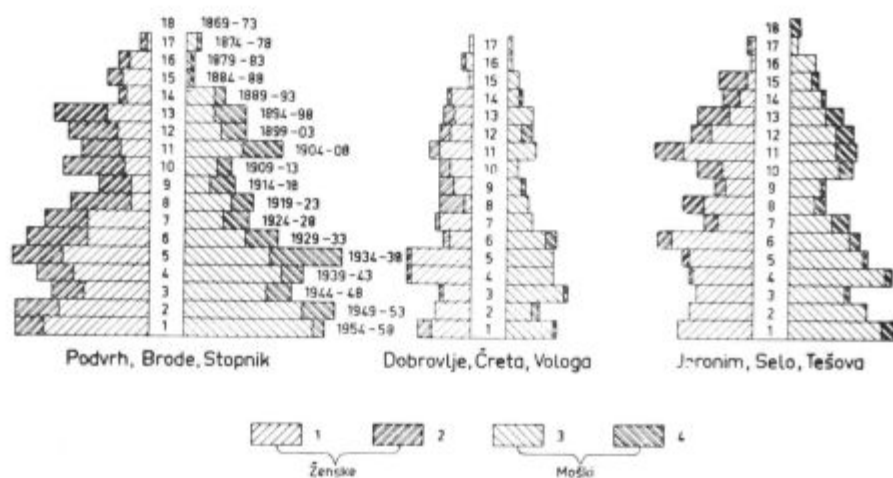
Prebivalstvo dobroveljskega področja je doživljalo v zadnjem stoletju svojstveni razvoj. Nobeno naselje, razen Podvrha in Brodov, ni bilo sposobno ne v preteklosti in ne v sedanjosti privabljati ljudi. Kruh, ki ga skopo odmerja hribovska zemlja, ni mogel nasiti vsega prebivalstva, pa tudi klic tovarn in rudnikov je bil močnejši in privlačnejši od duha, ki je dehtel iz domače zemlje. Pričelo se je močno izseljevanje v dolino in še naprej v rudarske in tovarniške kraje. Hrepenenje po udobnejšem življenju in nekmečkem kruhu je bilo močnejše od klica dobroveljskih njiv, travnikov, pašnikov ter gozdov in vinogradov in domačij, ki se kopljejo v soncu po uravnava in slemenih ter razvodjih po vseh Dobroveljskih planotah.

Ob koncu se nam postavlja vprašanje, ali je depopulacija hribovskega predela pozitivna ali negativna v pokrajinski podobi? Ako pogledamo ta problem s kompleksnega vidika, bomo spoznali, da se v depopulaciji kažejo in prihajajo do izraza vsi neugodni prirodni činitelji, katerih človek že v dolgih stoletjih ni mogel podrediti svojemu duhu. Iz trdega vsakdanjega boja za kruh odhaja človek premagan od narave, ki mu ni mogla dati vsega, kar mu ponuja delo v industriji. Človek na kmetiji je še vse preveč odvisen od naklonje-

nosti vremena, ki mu prizanaša ali pa tudi najbolj neusmiljeno uničuje sadove njegovih stvaritev. Višjim zahtevam našega človeka po udobnejšem življenju kmetija v hribovju ni bila sposobna ugoditi in prehranjovati ter oblačiti številno družino. Zato se pojavljajo vedno močnejši tokovi izseljencev ne le v dolino, od koder se jim odpro vrata v nekmetijsko delo, temveč tudi kar naravnost v mesta, kjer kipi življenje v sajah in prahu tovarniškega dima.

Depopulacija hribovskih kmetij po Dobrovljah prinaša novo pokrajinsko fiziognomijo. Opuščene njive preraščata trava ali plevel ali pa jih prekrivajo tiste krmne rastline, ki zahtevajo najmanj človekovega dela (detelje). Pridelek okopavin se zmanjšuje in zadostuje le potrebam domače hiše, a žitne kulture zahtevajo in tudi zavzemajo večje njivske površine. Iz vojnih let porušene hiše ter opuščene njive in senožeti pod Čreto so odvrnili še tako pogumnega človeka od obnove in poselitve.

Ves populacijski razvoj se najlepše odraža v starostni sestavi prebivalstva. V vseh treh pasovih (hribovski, obrobni in prehodni) se kaže pomanjkanje ljudi rojenih v letih 1910–1950, za kar moramo iskati vzrok ne samo v manjšem naravnem prirastku (1911–30 6,7 ‰), temveč v močnejšem izseljevanju v teh letih rojenega prebivalstva.

Starostna struktura prebivalstva. Ženske: 1. domačinke, 2. priseljenke. Moški: 3. domačini, 4. priseljenci.

Do 20 let starosti je v naseljih na planoti kot tudi v obrobni predelih 37 ‰ in v prehodnem pasu živi v tej starostni dobi samo 31 ‰ prebivalcev. Delež ljudi starih nad 50 let je najmočnejši v naseljih prehodnega pasu (52 ‰), sledi hribovski predel s 26 ‰ in obrobna naselja s 24 ‰. Za delo najbolj sposobno prebivalstvo, t. j. med 20 in 50 leti, zavzema v naseljih 37–39 ‰ vseh ljudi (za to prim. tudi 12, str. 53–55).

Podrobna analiza nam je najbolj prepričljivo dokazala gospodarski pomen dobroveljskega področja. Prav zaradi tega, ker je celotno

naše področje živelo v »urbanizacijskem zatišju«, so mogli različni vplivi zelo raznovrstno učinkovati na prebivalstveno strukturo različnih pasov. V njih se je moč posameznih demogeografskih činiteljev zelo različno uveljavila.

III.

SOŽITJE Z DOLINO

Že v samem začetku tega poglavja je treba poudariti, da je bila zelo različna povezava med dolino in hribovskimi kmetijami ter med urbanskimi naselji in hribovskimi domačijami. Brez dvoma so obrobna naselja živela v živahnejših stikih z dolinskimi kot pa hribovska, ki so jim to preprečevale reliefne pregrade. Prav v tem moramo iskati enega izmed glavnih faktorjev, ki so preprečevali hribovskemu kmetu in njegovi družini tesnejše občevanje z dolino. Sprememba njivskih kultur na hribovskih poljih, bogate zaloge lesa v dobroveljskih gozdovih ter izredni pomen živinoreje po hribovskih kmetijah so bili glavni činitelji, ki so silili hribovskega človeka v dolino in dolinskega k hribovski kmetiji in zemlji. Ta povezava, ki je organsko nastajala zaradi različne usmerjenosti kmetijstva v dolini ter v hribih, je pretrgala življenje avtarkiji ter prinesla nove momente v populacijski razvoj pokrajine.

V preteklosti je samo cerkev privabljala ljudi tudi iz najbolj oddaljenih dobroveljskih samin v dolino. Sele s šolo so se začeli živahnejši stiki z dolino, kjer so bile tudi trgovine. Soloobvezni otroci so bili posredovalci med trgovino in potrebami domače kuhinje.

Številni sejmi v dolinskih tržnih naseljih so bili vedno privlačni za dobroveljskega človeka. Saj so pomenili neposredne stike med kmetijskim in obrtniškim producentom, kjer sta oba, navadno brez posredovavca, cenila in prodajala svoje pridelke in izdelke. Tudi izdelki domače obrti, ki se je ohranila po samotnih kmetijah še do današnjih dni, so bili visoko cenjeni pri domačem prebivavstvu v dolini. Nov čas, ki je prinesel gostejšo mrežo trgovin v dolino, je zadal smrtni udarec sejmom. Z urbanizacijo pokrajine se javljajo že v manjših, a živahnejših urbanskih centrih tržni dnevi kot nadomestilo za sejme, kjer tudi ni posredovalca med kupcem in pridelovalcem (Zalec).

S prodajo lesa je hribovski človek tesneje zaživel z dolino. Navadno so se sklepale kupčije ob nedeljah pri farnih gostilnah. Prodaje lesa lesnemu trgovcu ali drv dolinskemu kmetu ter goveje živine na sejmih so dajale prve večje dohodke, s katerimi je hribovski kmet obnovil svojo domačijo. In s tem se je tudi zmanjšala razlika v fiziognomiji med dolinskimi in hribovskimi kmečkimi domovi.

Vsa obrobna naselja so tesneje živela s črnim revirjem (Trbovlje, Zagorje), kamor so številne žene pa tudi moški nosili na živilski trg kmetijske pridelke (jajca, smetano, surovo maslo, perutinino itd.). Višjim hribovskim kmetijam po Dobrovljah pa je bila iz dveh razlo-

gov onemogočena prodaja drobnega blaga kmečke domačije: 1. Socialno-posesna struktura hribovskih naselij skoraj ne pozna bajtarjev in sorazmerno obsežna površina njiv (Dobrovlje 3,6 ha, Čreta 3,7 ha), na katerih se ni mogel uveljaviti sodobni poljedelski stroj, je zahtevala številnejšo delovno silo, ki je zaradi stalnega izseljevanja komaj zadostovala potrebam kmetije. 2. Mnogo večja oddaljenost od rudarskih naselij, kamor so s prodajo drobnih kmetijskih artiklov gravitirala vsa obrobna naselja vse tja do Zakla in Grajske vasi. Zato so hribovske kmetije predelovale mleko v maslo, ki so ga v jeseni prodajale dolinskim trgovinam.

V obrobnih naseljih se že v poklicni strukturi prebivalstva kažejo znamenja močnejšega razvoja neagrarnih gospodarskih panog v Preboldu in na Polzeli, v Letušu in v Šmatevžu, ki so priklicale delovno silo tudi iz naših naselij. Mnogi, ki so našli kruh v tovarni ali drugi gospodarski dejavnosti, so se preselili v kraj zaposlitve. Mnogi pa so še do danes ostali zvesti svojemu domu, od koder hodijo ali pa se vozijo s kolesi na delo dan za dnem in se v popoldanskih urah spet vračajo na košček svoje zemlje. 22 % aktivnega prebivalstva je zaposlenega izven kmetijstva (v oklepaju so podatki za leto 1955 — 15%), to pa tudi pomeni, da 170 ljudi vsak dan v zgodnjih jutranjih urah zapuša svoje hišice in hiti na delo v številna podjetja, tovarne in premogovnike za Čemšeniško planino. V rudniku Zagorje je zaposlenih z našega predela 8 ljudi (0,9 %), 3,2 % aktivnega prebivalstva je leta 1961 delalo v tekstilni tovarni Prebold ali v Šempetru, iz Podvrha pa največ v tovarni nogavic na Polzeli (l. 1955 samo 1,7 %). V gozdarstvu je zaposlenih že 32 ljudi (16), ki delajo skoraj vsi v gozdovih Gorogranskega. Nekaj manj je zaposlenih v gradbeništvu (28, 1955 22 ljudi), največ kar v Celju ter po dolinskih naseljih, kjer se največ zida. Obrt daje zaslužek 56 ljudem (57), od katerih jih 50 dnevno odhaja na delo izven domačih vasi. Danes sta samo dva uslužbenca z našega področja (1955 12), in oba sta zaposlena v občinski upravi. V prometu in v trgovini je zaposlenih 15 (8) prebivalcev z dobroveljskega predela. Razumljivo je, da so tudi v tem pogledu ostale razlike med naselji obravnavanega področja, ki jih že vseskozi spremljamo. Od dobrih prometnih poti najbolj oddaljena naselja zaposlujejo večji del prebivalstva le na svoji zemlji. Naselja z razdrobljeno zemljiško posestvijo so bila prisiljena v večjem številu zaposliti svoje ljudi izven vasi; manjši zemljiški lastniki so našli delo najprej pri sosedu na kmetiji in kasneje že izven kmetijstva, česar tudi niso mogle preprečiti reliefne neugodnosti (Selo, Tešova). Vsakodnevno potovanje delovne sile ustvarja tesnejše vezi med kmečkimi in urbanskimi naselji in ruši pregrajo gospodarskemu napredku.

Če v tej luči motrimo hribovskega kmeta in človeka prihajamo do zaključkov, da mu še danes preprečujejo čisto naravni činitelji (relief) tesnejšo povezanost z dolino. Ali ni mar hribovska družina prikrajšana za marsikaj, česar ima v izobilju dolinska? Ali nista prav prevelika oddaljenost in slabe poti glavna krivca, da se mlad človek iz hribov ne more izučiti v obrti, razviti v dolini, poklica, ki bi ga

Ručigajeva domačija se je prislonila na manjšo uravnavo, kjer je tudi krpa vulkanskih kamenin

vodil s kmetije kot kvalificiranega delavca v tovarno, na gradbišča in še na druga delovna mesta? Praktično so hribovskemu otroku zaprta vrata številnih šol. Prav dober primer najdemo po naseljih na planotah (Dobrovlje, Čreta in Vologa), kjer je med 285 prebivalci samo eden na univerzi in še ta je iz najmočnejše kmetije na Dobrovljah; nihče pa ne obiskuje kakšne druge srednje šole ali njej enake strokovne šole. Prav zaradi tega se morajo dobroveljski izseljenci boriti s številnimi težavami, saj se zaposlijo kot nekvalificirana delovna sila. Težko se jim je odvaditi kmečkega dela ter se prilagoditi novemu načinu dela in življenja. Toda hrepenenje po boljšem kruhu in življenju je vendarle močnejše od vseh težav in nadlog, ki jih morajo še v sedanosti premagovati številni ljudje, ki zapuste sončne strmine dobroveljskih planot.

Modernizacija kmečkega doma je zahtevala intenzivnejše sožitje z dolino. Ne le obrtniki, ki so s svojimi izdelki prispevali k ličnosti in domačnosti hribovske kmečke hiše, temveč tudi opekarne v dolini so našle številne odjemalce iz visoko ležečih kmetij po Dobrovljah.

Število naročnikov posameznih časopisov mora biti pomemben pokazatelj ne le civilizacijske stopnje človeka, ki je odraz ekonomske sposobnosti naselja, ampak tudi sožitja s širšim področjem. Število naročnikov na dnevnik je komaj omembe vredno, saj prideta samo dva dnevnikarja na deset hiš, medtem ko so kmetije v višje ležečih pre-

delih (Selo, Čreta, Vologa in Dobrovlje) še vedno brez dnevnega časopisja. Drugačna je slika v dolinskih vaseh, ki smo jih že večkrat imenovali v številnih primerjavah. Poljče, vas s 15 hišami, kjer prevladujejo večje kmetije nad tremi manjšimi, imajo 6 dnevnikov na 10 hiš, v Taboru in na Gomilskem pridejo po 4 dnevnik na 10 hiš, v Trnavi ter v Kaplji in Ojstriški vasi ter v Zaklu so vasi, kjer najdemo spet samo 1 do 2 dnevnik na 10 gospodinjev.

Važnejši pomen ima pri sleherni hiši tedensko časopisje. Pri njegovi razširjenosti se kažejo očitne razlike med dolino in dobroveljskim področjem. V vseh dolinskih vaseh pride več kot 1 tednik na hišo (Trnava 1,4, Grajska vas 1,5, Poljče in Ojstriška vas 1 itn.). V obravnavanem predelu dobroveljskega območja čita tednik samo vsaka druga hiša! Tedensko časopisje je še najbolj razširjeno v Jeronimu, kjer pride že 7 naročnikov na 10 hiš, na Dobrovljah, za Čreto ter v Brodeh 6, na Selu že samo štirje časopisi na 10 hiš. Med tedniki prevladuje Kmečki glas, medtem ko sta Celjski tednik in TT v hribovskih naseljih še zelo redka.

Samo ta kratki pregled nam nudi nekaj ugotovitev, ki jih moremo strniti v zaključne misli. Večje število naročnikov dnevnega časopisja je v naseljih z večjim deležem nekmetijskega prebivavstva ali pa tam, kjer prevladuje močna kmetija (Tabor, Poljče). Pri tem pa ne smemo pozabiti čisto prirodnih momentov, ki primarno vplivajo na število naročnikov. Slabe prometne poti, ki so izraz izredno razgibanega reliefa s kraškimi potezami, preprečujejo tudi pismonošem vsakodnevno raznašanje pošte. Zaradi tega tudi nima smisla in ne pomena za hribovsko kmetijo dnevni časopis, ki bi ga dobila na pošti samo takrat, ko gre v dolino kdo od domačih. (Pošte ne raznašajo po Dobrovljah, za Čreto in ne na Vologi). Malo bolj je razveseljiva slika o naročnikih tedenskih časopisov. Relief in oddaljenost od pošte, ki sta pri dnevnikih med najpomembnejšimi činitelji, ki vplivajo na število naročnikov, pa sta pri tedenskem časopisju močno oslABLJENA. Ob nedeljah, ko gre človek tudi iz najbolj oddaljene kmetije na Dobrovljah v farno središče v dolino, kjer je pošta, dvigne tednik in v nedeljo popoldan ga prečita vsa družina.

Z elektrifikacijo dobroveljskega področja, ko so pred leti dobila tudi najvišja naselja električno luč, se bodo zbrisale razlike z dolino, stare že več desetletij. Radijski sprejemniki bodo mogli kmalu nadomestiti novice, ki so tiskane v dnevnem časopisju. Res pa je, da je še znatna razlika v številu radijskih naročnikov med dobroveljskim področjem in dolino. Toda priključimo si v spomin samo dejstvo, da imajo dolinska naselja električno napeljavo že tretje desetletje, medtem ko so Dobrovlje in Vologa, Jeronim in Selo in še številni zaselki drugih naselij dobili električno luč šele po drugi svetovni vojni. Pri številu radijskih naročnikov stopa močneje v ospredje ekonomski faktor, medtem ko se morajo drugi činitelji, pomembni pri časopisju, popolnoma umakniti. V Brodeh pride že kar 7 radijskih sprejemnikov na 10 hiš, kar je že tudi povprečje dolinskih predelov. V naseljih, kjer so

šele pred osmimi leti napeljali električno luč, pridejo samo 3 radijski sprejemniki na 10 hiš.

Stoletno avtarkijo v hribovskih naseljih je zrušila različna produkcijska usmerjenost in sposobnost dolinskih in hribovskih kmetij. S tem pa so bili podani šele skromnejši koraki k živahnemu sožitju z dolino. Ko so zajeli dolino prvi koraki urbanizacije, ki je jemala kmečki zemlji mlade in pridne ljudi, ji je prislunil tudi človek s hribovskih samin. Ta je povpročila stalno izseljevanje domačega kmečkega prebivalstva v industrijska ter v urbana središča, kjer so našli izseljenci novi dom in boljši kos kruha, ki ga ne reže več kmečka roka. Tudi vezi z rojstno domačijo postajajo vedno slabotnejše.

Izluščili sta se nam dve osnovni razliki sožitja s širšo domačijo: 1. Hribovska naselja, ki zaradi preoddaljenosti ne poznajo dnevnega gibanja delovne sile v neagrarne panoge gospodarstva, živijo samo z najbližjimi dolinskimi naselji, kjer sta trgovina in krajevni urad s šolo, kar jim »zadostuje« za potrebe vsakdanjega življenja. 2. Obrobna naselja pod Dobrovljami so se zaradi bližine in ugodnejših poti že aktivneje povezala z urbanskimi naselji in to ne le zaradi vsakodnevnega odhajanja delovne sile v tovarne ali v razme manjše obrtne delavnice, pač pa tudi zaradi preskrbe teh naselij s tistimi kmetijskimi pridelki, ki jih potrebujejo gospodinjstva sleherni dan. Kot izraz vsega tega se je morala roditi tudi razlika v načinu vsakdanjega življenja po hribih in v dolinskih naseljih.

ZAKLJUČEK

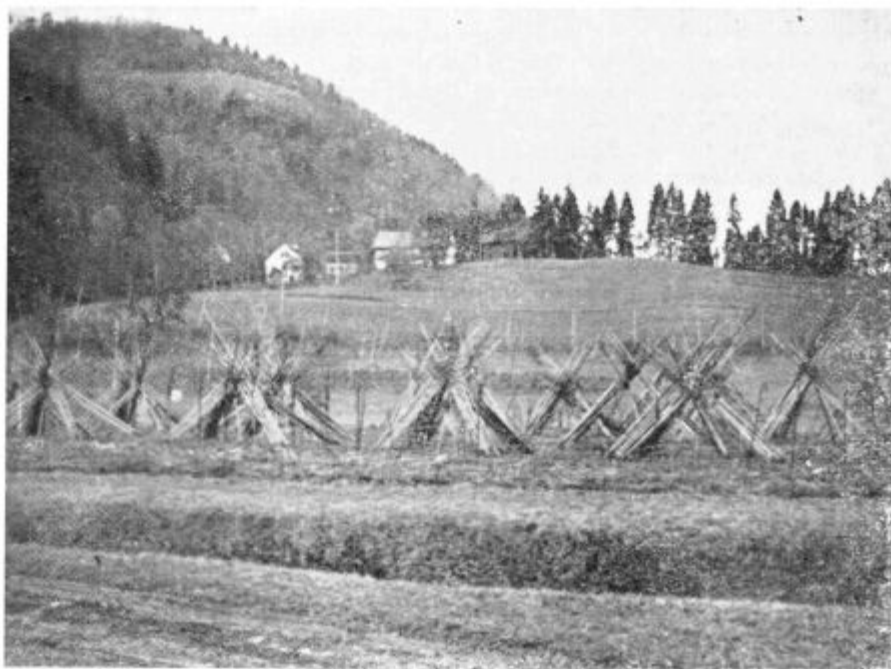
Dobroveljsko področje, ki v prirodi kaže raznolikosti in pestrosti, je doživelo samo v stoletju tako revolucionarne spremembe, da jih je vredno konstatirati. Natančnejša raziskovanja reliefnih oblik, ki dajejo s kraškimi oblikami reliefa vsem Dobrovljam tako markantno in svojstveno podobo med dvema kotlinama, bo moglo odkriti marsikatero novo svojstvo v razvoju kraškega reliefa na slovenskih tleh. Za poselitev dobroveljskih planot so bile odločilne uravnave in krpe vulkanskih kamenin, ki so nudile že prvim naseljencem na planoti zelo rodovitna polja na uravnavaš pa tudi po sončnih strminah, obenem pa so mu zagotovile številne izvirkе, ki jih je človek preuredil v studence. Na dnu suhih dolin, kjer se je na debelo nabrala prepepelina vulkanskih kamenin (pod Grmado), se niso mogla razviti rodovitna polja zaradi pomanjkanja sonca, pač pa jih je človek iztrgal gozdni površini in si je tod uredil košenice in pašnike.

Kraška svojstva so si prilastili tudi nekateri potoki, ki izvirajo neposredno pod Dobrovljami (Trnavca Pod gradom, Trebnik v Peklu). Ne le da sta njuna izvira prava obrha, ki je pri Trnavci tako močan, da sto metrov nižje že poganja mlinska kolesa, ampak se njun značaj kaže še v drugi podobi na vsem ozemlju, preko katerega se vijeta. Ob nalivih močno narasteta in zato na široko poplavljata ozemlje, ki ga je človek prepustil travnikom. Zaradi kraškega značaja Dobrovelj

tu ni potočkov in ne tesnih grap, v katerih bi mogli mlini v neposredni bližini kmetije mleti žitna zrna v moko za kruh.

Zaradi znatne dvignjenosti dobroveljskih planot na obrobni kotlini so se klimatski faktorji zelo različno uveljavili. Večja množina padavin v tišjih predelih pospešuje odplakovanje rodovitne zemlje; zaradi izrazitega toplinskega obrata najdemo v višinah nad 500 m mnogo manj pozeb, ki pa se proti vrhu planote spet stopnjujejo. Nizke temperature z močnimi padavinami v septembru in v oktobru, ko je primarni maksimum padavin, so poleg družbenoekonomskih faktorjev odrekle domovinsko pravico vinogradom, ki so se stoletja borili z neugodnim naravnim okoljem in so dolinskemu kmetu dajali v preteklih stoletjih najpomembnejše dohodke. Tudi koruza in hmelj sta se slabše uveljavila na hribovskih kmetijah. Zato se poljedelstvo še vedno naslaja na žitne kulture, ki so v preteklosti s slamo sodelovale tudi v stavbarstvu (streha). Klimatski faktorji vplivajo tudi na dobroveljskem področju na skrajšanje vegetacijske dobe v višjih legah, kar pogostokrat tudi preprečuje dvojno setev. Zato so na mnogih kmetijah po lazih posejali ajdo z ržjo, prvo so želi v jeseni, ko ji še tudi slana ni škodovala, a rž je dozorela šele v prihodnjem poletju.

Uveljavitev splošnih družbenih in ekonomskih činiteljev je bila zelo različna, tako v dolinskem kot tudi v hribovskem predelu. Moč-

Ena izmed številnih kmetij v Podvrhu, katere so si izbrale selišče na pliocenskih goricah. Zemljišče najrazličnejših zemljiških kultur je razporejeno okrog doma, zato v tem primeru govorimo o zemljiški razdelitvi na celke

nejša drobitev posesti v obrobnih naseljih in površinsko manjšanje parcel je najbolj tipični znak urbanizacije naše pokrajine, česar hribovske kmetije niso mogle doživeti. Tudi propadanje kmetij v dolini ali v hribih se različno odraža v pokrajinski fiziognomiji. Propadajoča kmetija v dolini, ki je že v območju gravitacijskih silnic neagrarnega gospodarstva, more s stavbnimi parcelami nuditi prostor delavskim hišicam, njen dom pa more na zunaj kot tudi po vsebini izgubljeni sledi kmetijskega gospodarstva. Nekateri primeri propadajočih kmetij v hribovskih predelih nam že z zunanostjo propadajočega doma dajejo kaj neprijetno podobo.

Manjša zemljiška posest se je obdržala ali razvila samo tam, kjer so bili tudi ugodni pogoji za zaposlitev izven kmetijstva. Zaradi tega tudi ne najdemo bajtarjev in ne kočarjev po Dobrovljah, ne za Čreto kot tudi ne na Vologi.

Bogastvo dobroveljskih gozdov je v 80 letih XIX. stoletja zasenčilo pomen živinoreje, za katero trdijo, da je bila v preteklosti močno razvita (Glej tudi I in 14. a). Toda Schmutzovi podatki nam povedo (14), da je prišla v povprečju le ena krava na hišo; voli so bili v hribovskih naseljih vprežna delovna sila in le v obrobnih dolinskih predelih se je že uveljavil konj. Na Dobrovljah (102), za Čreto (29), v Jeronimu (48) ter na Vologi (5) so redili še nekaj ovac, za število katerih pa menim, da je odločno prenizko. Kmetijsko gospodarstvo, ki se je v preteklosti naslanjalo na gozdarstvo in živinorejo, je zapustilo današnjemu času številne goličave in z grmovjem porasle pašnike.

Danes se je kmetijstvo naslonilo na poljedelstvo. Tukaj tudi še ni mogoče opaziti komercializacije v stopnji, kot prevladuje v dolini. Hmelj se ni mogel uveljaviti povsod in na sleherni njivi, zato njegov pomen narašča s približevanjem dolinskemu obrobju. Ohranile so se le še redke njive lanu, ki je še pred desetletji s svojo modrino poživiljal poletno podobo dobroveljskih planot. Usmerjenost kmetijstva hribovskega človeka se je izražala v obsežnih gospodarskih poslopih, ki so danes samo še relikti gospodarske moči kmetije in pomemben činitelj v pokrajini (14. a in 14. b).

Razvijajoče se kmetijstvo ni moglo preskrbeti vsemu svojemu prebivalstvu dovolj velikega kosa vsakdanjega kruha, ki so ga terjala številna mlada usta. Porokam, ki so bile dolgo časa dominanten faktor, ki je pospeševal gibanja prebivalstva od najbližjih sosedov pa v dolinska naselja na kmetije, je sledilo izseljevanje v Ameriko ter v domače rudnike, ki so močnejše zaživeli v času širjenja hmeljskih nasadov v dolini. Od zadnjega desetletja preteklega stoletja, ko so se pokazale v gospodarstvu razlike med dolino in hribi, pa do danes, ko je vpliv urbanizacije zajel že najbolj oddaljeno vas v dolini, so postala hribovska področja depopulacijski pasovi v hmeljarskem predelu Savinjske doline.

1. Ob splošni karakterizaciji dobroveljskega predela smo mogli že vseskozi spremljati različno uveljavitev družbenih in gospodarskih činiteljev v različnih prirodnih okoljih. Naselja na planoti kažejo

komaj opazno drobitev zemljiške posesti, zato tudi število zemljiških posestnikov ni doživljalo večjih sprememb. Zemljiška razdelitev je v odprtem ali zaprtem celku, na Vologi v gručah, kar se izraža tudi v naselbinskih oblikah: samotne kmetije in gručasti zaselek. Hmelj v te predele (Dobrovlje, Čreta, Vologa) ni prinesel korenitejših sprememb, ne v poljedelstvo, še manj pa v samo kmetijstvo. Raztreseni nasadi mošnic dajejo glavno pijačo za vroče poletne dni (14. a). Prebivalstvo sili v dolino, kjer se je mogoče zaposliti v industriji. To se kaže tudi v starostni strukturi, ki kaže zgodnje zrele stadij s sorazmerno majhnim deležem tujcev. Med tujimi priseljenci prevladujejo ženske, ki so se s poroko priselile na hribovske kmetije. Skromno je sožitje z dolino teh najvišjih naselij na planoti. Vse kmetije leže nad 500 m nadmorske višine, kar jim daje značaj hribovskih kmetij (3, str. 216—217).

2. V drugo skupino uvrščamo obrobna naselja pod Dobrovljami: Podvrh, Stopnik in Brode. Po mnogih znakih gospodarskega razvoja in demogeografske strukture smemo med nje prišteti še Tešovo, ki stoji okrog 500 m visoko ter je z dolino že tesneje povezana. Glavna značilnost teh obrobni naselij se kaže v močnejšem drobljenju zemljiške posesti. Zato se niso mogli uveljaviti učinki komercializacije v kmetijstvu v tisti meri kot v drugih dolinskih vaseh. V živinoreji je konj že zamenjal vola.

Posebnost tega predela se kaže v nekdanjih obsežnejših površinah vinogradov, pod katerimi so si dolinske kmetije postavile zidanice in hrame, kar je izpopolnilo praznino in samoto po triadnih peščencih in skrilavcih. V vseh starostnih skupinah prebivalstva je močan delež priseljencev, ki zavzemajo 37 % ali 277 ljudi, kar je tudi znamenje mnogostranskega sožitja z industrijskimi središči, ki so v teh naseljih našla del svoje delovne sile. Majhna zemljiška posest preprečuje modernizacijo hiše ali drugega gospodarskega poslopja. Po K l e m e n č i č u so to agrarna naselja z urbanskimi elementi v demogeografski strukturi (15, str. 3).

3. Med obema pasovoma, ki sta prirodno zasnovana, leže naselja: Selo, Jeronim in Prapreče s številnimi zaselki, ki jih vključujemo v p r e h o d n i p a s, v katerem smo že prej spoznali številne prehode med obema ekstremoma. Tod prevladujejo majhna posestva s kmečkimi domovi v gručah ali v zaselkih nad velikimi samotnimi kmetijami in vsak po svoje spremljajo gospodarski razvoj. Ljudje so se sem priseljevali zaradi porok in le redkokateri se je priselil iz drugih nagibov (20—30 % priseljencev). Svojstvenost tega pasu se kaže še tudi v tem, da je to mejno področje dnevnega gibanja delovne sile. Pomembno je stalno izseljevanje iz teh naselij, prav zato so vplivi urbanizacije manj učinkoviti.

Zaradi številnih svojstev, ki smo jih spoznali v teh poglavjih, smemo reči, da je hribovski kmečki človek v mnogo večji meri odvisen od prirodnega okolja kot pa dolinski, ki pa je vse bolj odvisen od prodaje kmetijskih pridelkov. Ta osnovno važna razlika se je rodila v komercializaciji dolinskega kmetijstva, ki jo je prinesel hmelj,

medtem ko je hribovski človek ostal zvest polikulturam na svojih njivah, ki so namenjene predvsem potrebam domačega gospodinjstva. Zaradi večje povezanosti dolinskega kmeta s širšim svetom se je v dolini prej in tudi močneje uveljavil stroj v kmetijstvu. Če gremo z dobroveljskih planot v dolino, nam prihaja nasproti močan hrup kombajna pri žetvi pšenice. Samo streljaj od nas se sklanjajo žanjice k prvim klasom dozorevajočega ječmena. Kakšna razlika med dolino in planotami, ki jim je človek nadel ime: *Dobrovlje*. In prav na tem majhnem in prijetnem koščku savinjske zemlje sta se srečali preteklost in sedanost. Zato je prav, da ponovno podčrtamo, kako različno so se uveljavili isti ali vsaj podobni družbeni in ekonomski činitelji v različnem prirodnem okolju in kako različno je človek dobroveljskega področja doživljal vplive urbanizacije! Nov čas in hitrejši razvoj bo prinesla Dobrovljam »Partizanska cesta«, ki bo povezala z dolino tako osamljene kmetije na planoti. Bela cesta, ki se v vijugah vije čez strmine na dobroveljske ravnine, ni samo dar slovenskega ljudstva partizanskim Dobrovljam, temveč je to lep spomenik revoluciji in njenim ljudem, ki so od tod ponesli po vsej zaslužjeni Štajerski upor slovenskega ljudstva.

S cesto bodo izpolnjene stoletne želje dobroveljskemu človeku. Povezala ga bo z dolino. Začel bo hitreje živeti, ker bo hotel v marsičem dohiteti dolino. Ali mu bo uspelo? Ali ne bo cesta na široko odprla vrata v svet vsem mladim Dobrovcem?

LITERATURA IN VIRI

1. Svetozar Ilešič: Sistemi poljske razdelitve na Slovenskem, Ljubljana 1950.
2. Fran V at o v e c: K starejši upravni in gospodarski zgodovini laškega okraja, Ljubljana 1927 (separat).
2. a Milko K o s: Srednjeveški urbarji za Slovenijo, Zvezek prvi: Urbarji Salzburške nadškofije, Ljubljana 1939.
3. Rudi M a r k o v i č: Problemi hribovskega kmeta v celjskem okraju, Celjski zbornik 1958, str. 216—251, Celje 1958.
4. Janko O r o ž e n: Gmajne na področju srednje Savinje in njenih pritokov, Celjski zbornik 1957, str. 153—190, Celje 1957.
5. Rajko V r e č e r: Savinjska dolina, s posebnim ozirom na splošno, krajevno in upravno zgodovino v besedi in sliki, Zalec 1930.
6. Ferdo G e s t r i n: Gospodarska in socialna struktura gornjegrajske posesti po urbarju leta 1426, Zgodovinski časopis VI.—VII. »Kosov zbornik«, str. 475—514, Ljubljana 1955.
7. Branko Z e m l j i č: Prirodno bogastvo savinjskega gorskega sveta, Planinski vestnik XL, str. 273—275, Ljubljana 1940.
8. Martin C o k l: Steljarjenje kot gozdno-kmetijski problem, Gozdarski vestnik IX, str. 81—95, Ljubljana 1951.
9. Igor V r i š e r: Doseljevanje v Zagorje, Geografski vestnik XXXII — »Melikov zbornik«, str. 247—257, Ljubljana 1960.
10. Marjan Z a g a r: Savinjska dolina in hmelj, Celjski zbornik 1957, str. 9—35, Celje 1957.

11. Warren S. Thompson: Population problems, New York — London 1942.
12. Drago Meze: Prebivalstvo Gornje Savinjske doline, Celjski zbornik 1960, str. 5—67, Celje 1960.
13. Dobrovlje v borbi in svobodi. Uredil S. Terčak, Celje 1955.
14. Karl Schmutz: Historisch-Topographisches Lexicon von Steiermark, I, II, III, IV Theil. Graz 1822—1825.
14. a Franjo Baš: Kašte na Dobrovljah, Slovenski etnograf — V., str. 18—43, Ljubljana 1952.
14. b Franjo Baš: Gospodarska poslopja v Savinjski dolini, Čas. za zgod. in narodopisje XXIV, str. 71—90, Maribor 1929.
15. Vladimir Klemenčič: Poizkus gospodarsko-geografske klasifikacije naselij v Sloveniji, Ljubljana 1958, rokopis, str. 6.
16. Orts-Repertorium des Herzogthumes Steiermark, Graz 1872 (rezultati štetja 31. decembra 1869).
16. a Obširen imenik krajev na Štajerskem, Dunaj 1885, (rezultati štetja prebivalstva 31. XII. 1880).
16. b Specialni repertorij krajev na Štajerskem, Dunaj 1893, (rezultati štetja preb. 31. XII. 1890).
16. c Leksikon občin za Štajersko, izdelan po rezultatih popisa ljudstva dne 31. grudna 1900, Dunaj 1910.
16. d Allgemeines Verzeichnis der Ortsgemeinden und Ortschaften Österreichs nach den Ergebnissen der Volkszählung von 31. Dezember 1910, Wien 1915.
16. e Splošni pregled Dravske banovine, Glavni statistični podatki z dne 1. julija 1939, Ljubljana 1939, (rezultati popisa prebivalstva z dne 31. marca 1931).
16. f Konačni rezultati popisa stanovništva od 15. marta 1948 godine, Knjiga I. Stanovništva po polu i domačinstvu, Beograd 1951.
16. g Popis stanovništva 1953, Knjiga XIV. Osnovni podaci o stanovništvu, Beograd 1958.
16. h Začasni rezultati popisa prebivalstva 31. marca 1961, Oddelek za statistiko in planiranje pri Obč. LO Zalec.
16. i Podatki matičnih uradov Braslovče in Vransko o številu prebivalstva v letu 1958, njihova rojstna naselja itd.
16. j Pregled rojstne in mrliške knjige ter poročne knjige na matičnem uradu Braslovče in Vransko.
16. k Število hiš v letu 1958, podatki Krajevnih uradov Braslovče in Vransko.
17. Protokoli in mape franciscejskega katastra iz leta 1823—1826, za k. o. Dobrovlje, Prekopa, Jeronim, Tešova, Vransko, Sp. Gorče, Braslovče, M. Braslovče, Ločica, Letuš, Ojstriška vas, Gomilsko, Šmatevž, Grajska vas, Državni arhiv LR Slovenije v Ljubljani.
18. Podatki Katastrske uprave v Celju za posestno-socialne razmere v zgoraj navedenih k. o. (17) za leto 1958.
19. Podatki DES v Sempetru v Savinjski dolini o elektrifikaciji dobroveljskega področja.
20. Anketa o izseljevanju prebivalstva (Dobrovlje, Creta in Vologa) je bila izvedena v maju in juniju 1959.
21. Podatki o številu naročnikov: Slovenskega poročevalca, Ljudske pravice, Kmečkega glasu in Tedenske tribune sem dobil pri upravah zgoraj navedenih časopisov v Ljubljani ter za Celjski tednik na upravi v Celju.
22. Število radijskih naročnikov za mesec maj 1959, RTV Ljubljana.

IZBOLJŠANI TEHNOLOŠKI POSTOPEK V NAŠEM HMELJARSTVU

inž. Janko Petriček

Še pred približno sedmimi leti je bilo stanje tehnologije v našem hmeljarstvu na isti ravni kot pred 50 leti. Tehnološki postopki od obiranja pa do pakiranja so ostali nespremenjeni, kljub hitremu napredku tehnike. Približno enaka situacija je bila tudi drugod v inozemstvu, kjer so imeli in deloma imajo še danes npr. klasičen način sušenja in preparacije. Šele v zadnjih treh letih opažamo prizadevanje po izpopolnitvi in modernizaciji tehnoloških postopkov v hmelju. Zaradi vedno večjega pomanjkanja delovne sile so že pred 12 leti začeli uporabljati stroje za obiranje hmelja. Te so že do danes precej izpopolnili in jih izboljšujejo iz leta v leto. En obiralni stroj nadomešča okrog 500 ljudi. Sušenje hmelja je še danes v večini drugih držav na isti ravni kot pred 50 leti. Še danes je videti v Angliji in Franciji hmeljske sušilnice, iz katerih veje duh konservativnosti. Savinjsko hmeljarstvo je pred ca. 50 leti dobilo za tiste čase novo tipo hmeljske sušilnice »Lorber«, ki je ostala enaka vse do današnjega dne.

Oddelek za agrokemijo in kemično tehnologijo pri Inštitutu za hmeljarstvo v Zalcu se je pred sedmimi leti lotil naloge, da prouči stare tehnološke postopke, predvsem sušenja in prepariranja hmelja. Rezultati teh proučevanj naj bi bili osnova za izboljšanje konstrukcij, tako sušilnic kot tudi naprav za preparacijo hmelja. Poleg navedenega je inštitut proučeval vzporedno s tem tudi odvolgnjenje hmelja, vskladiščenje posušenega hmelja in vpliv vlage ter temperature na njegovo kvaliteto. Odkar obstaja hmeljarstvo v Savinjski dolini, ni dosedaj še nihče proučeval pogojev in tehnoloških postopkov obiranja, sušenja in vskladiščenja hmelja. Šele z ustanovitvijo inštituta za hmeljarstvo so bile dane konkretne možnosti za proučevanje zastarelih postopkov in nesodobnih naprav.

Inštitut za hmeljarstvo je pričel s tem delom leta 1952, ko sta obstajala dva oddelka: oddelek za hmeljarstvo, ki je nadzoroval in sodeloval v proizvodnji in pričel tudi s selekcijo, ter oddelek za agrokemijo, ki je v prvi fazi opravljaval analitsko raziskovalna dela. Leta 1955 je ta oddelek pričel tudi s študijem tehnologije hmelja v fazah od obiranja do vskladiščenja. V letih 1955—1958 je proučeval

v času obiranja stopnje dozorevanja in opravljal aerodinamične meritve na sušilnicah vseh velikosti (od 4 m² do 16 m²) in to v najrazličnejših krajih Savinjske doline. Raziskovali smo one činitelje, ki vplivajo na potek sušenja, ter primerjali kvalitete hmelja, posušenega na sušilnicah raznih velikosti in pod različnimi pogoji, ter proučevali naslednje:

1. Vpliv okolice na potek sušenja, dimenzije zračnih jaškov in dostop zunanjega zraka v kurišče in sušilno celico ter jaškov za odvod vlažnega, še toplega zraka nad vsipno (»zeleno«) etažo. Nadalje količine in brzine sušilnega zraka, zunanje in notranje temperature pri različnih vremenskih pogojih, načine kurjenja, kalorično vrednost uporabljenega goriva, pravilnost izgorevanja na rešetkah kurišča, velikost kurišča in velikost izžarevalne površine grebenov ter dimnih cevi, temperature dimnih plinov in vlek dimnikov.

2. Določevali smo brzine in temperature sušilnega zraka na sušilnicah z in brez ventilatorja nad vsipno (»zeleno«) etažo. V obeh primerih smo izmerili porabo kuriva za količine posušenega hmelja v časovni enoti (čase izsipavanja posušenega hmelja). Vzoredno s temi določitvami smo beležili vse eventualne spremembe, ki so nastopile na svežem hmelju, obranem v različnih dnevih časih, kakor tudi eventualne spremembe na posušenem hmelju med vskladiščenjem. Istočasno pa smo dajali nasvete za odstranitev eventualnih napak in predlagali preureditve, ki bi odpravile obstoječe pomanjkljivosti, bodisi pri delu ali pa na samih napravah. Uvedli smo nove pomožne instrumente za kontrolo in meritve.

Povečanje hmeljskih površin v Savinjski dolini in nastanek novih hmeljskih nasadov na področju Dravske doline (Ptuj, Videm, Sobotinci, Kidričevo, Zavrč itd.) ter Dolenjske (Novo mesto, Straža, Črnomelj, Šentjernej, Škocjan, Kostanjevica itd.), poleg okoliša Brežice, Sevnica, Kozje, Bistrica ob Sotli, Rogaška Slatina, Šmarje je povzročilo pomanjkanje ne samo sušilnih objektov, ampak tudi skladiščnih prostorov za hmelj, dovožen v žalske hmeljarne. Zaradi pomanjkanja prostorov v skladiščih »Hmeljarne« in »Heda« ter zaradi premajhnih zmogljivosti starih komor za žveplanje hmelja je bil »Hmezad« primoran deponirati in prevzemati hmelj po različnih skladiščih izven Žalca. Ta skladišča pa niso bila vselej primerna, saj se je pri poznem prevzemu (v novembru ali decembru) očitno poznalo poslabšanje barve. Lepa barva je poleg arome, zraščенosti storžka in količine lupulina odločujoč faktor za priznavanje kakovosti.

V zvezi s projektom za izgradnjo novega objekta za skladiščenje in preparacijo hmelja smo v letu 1957 prevzeli nalogo, kako modernizirati zastarel, dolgotrajen in neekonomičen način preparacije. Cilj tega dela je bil, poiskati boljši in krajši postopek za preparacijo hmelja. Preden pa smo pričeli proučevati, kako odpraviti pomanjkljivosti dosedanjega načina preparacije, smo morali s številnimi meritvami in analizami zasledovati proces v različnih fazah preparacije na starih komorah pod različnimi danimi pogoji.

Ta dela so trajala tri mesece ter smo jih opravljali izključno le v nočnih urah od 18. do 3. ali 4. ure zjutraj. Čez dan bi bilo žveplanje zaradi plinov, ki bi vstopili delno tudi v delovne prostore, popolnoma nemogoče. Rezultati tega raziskovanja so nam omogočili poiskati najboljši tehnološko zasnovani postopek žveplanja hmelja in odpraviti pomanjkljivosti starega načina (neekonomičnost, neenakomernost absorpcije SO_2 , zdravju škodljivo delo). Ravno tako so bili dobljeni podatki potrebni za projektanta »Slovenija projekt« in »Industrijski biro«, ki sta prevzela celotno izdelavo načrtov za nov objekt. Ker je koncept zgradbe odvisen od tehnološkega procesa, smo bili v stalnem stiku s projektantom.

Gospodarski pomen te naloge je bil naslednji:

1. Skrajšati čas žveplanja na minimum.
2. Preprečiti uhajanje škodljivih plinov v delovne prostore in v okolico zunaj stavbe.
3. Popolnoma izkoristiti SO_2 plin do popolne absorpcije v hmelju in znižati količine žvepla.
4. Odpraviti odvisnost preparacije od vremenskih razmer in doseči enakomernost absorpcije v celokupni masi hmelja.
5. Poiskati nov princip žveplanja in izdelati primerno konstrukcijo kot prototip komore za nadaljnje poizkuse in meritve.

Naslednji sestavek naj nas seznani s starim načinom žveplanja hmelja v klasičnih komorah, na katerih je inštitut opravil vse potrebne analize in meritve. Ne samo pri nas, ampak tudi v inozemstvu niso dotlej še nikjer proučevali poteka absorpcije SO_2 v storžku in opazovali s primerjalnimi analizami vpliv na kvaliteto in izboljšanje zunanega videza. Kot smo že omenili, ni bil namen tega dela samo ta, da bi spoznali okoliščine v starih komorah, ampak ta, da bi lažje našli pot, kako voditi proces žveplanja neodvisno od zunanjih vplivov.

Hmelj pošiljamo naročniku v težkih vrečah iz jute, v katere ga tlačimo s hidravličnimi stiskalnicami. Pred tem delom je treba hmelj »preparirati« ali žveplati v že omenjenih komorah. Namen preparacije ali žveplanja hmelja je pa naslednji:

1. Primerno konservirati hmelj za daljšo dobo pri vskladiščenju in ga zaščititi pred vplivom mikroorganizmov.
2. Preprečiti prezgodnjo oksidacijo grenkih kislin, mehkih smol, humulona, lupulona in eteričnih olj. Vse imenovane komponente so važne za pivovarstvo.

Od množine teh je odvisna pivovarniška vrednost vsakega hmelja. Te snovi so zelo nestalne in se pod vplivom kisika v zraku kaj hitro pretvorijo v oksidacijske produkte, ki so brez vsake vrednosti za pivovarstvo.

3. Z zmernim žveplanjem hmelja izboljšamo barvo do določene mere in deloma tudi aromo zaradi tvorbe estrov. Sicer pa vpliva prekomerno žveplanje kvarno, ker se spremenijo določene molekularne spojine (dvovezi). Stopnja kislosti močno naraste, aroma pa postane vsiljiva.

PREPARACIJA HMELJA V KLASIČNIH KOMORAH

Potek žveplalnega procesa smo zasledovali v komorah z različno kapaciteto. Na razpolago smo imeli v objektih »HED« in »Hmeljarna« 12 zidanih žvepljenih komor, in sicer 6 v »Hmeljarni« in 6 v objektu »HED«.

Prostornina vseh razpoložljivih komor je znašala skupaj 917 m³ neto, kapaciteta pa 18.350 kg hmelja dnevno. To pa je le teoretična zmogljivost, ker niso bile vse komore enako uporabne, zlasti takrat, ko je potekala preparacija ob neugodnem vremenu. Neto tlorisna površina je znašala 315,9 m². Če računamo etažne površine v posameznih nadstropjih, znašajo le-te 1.125 m². S potrebnim prostorom za polnitev in praznitev komor, pa znaša skupna etažna površina skupno 2.121 m².

Hmelj smo žveplali na ta način, da smo v prvem ali drugem nadstropju nasuli v vsako komoro 800 — 2.600 kg suhega hmelja. V posebnih jaških v pritličju je zgorevalo žveplo, in sicer 1 % od teže hmelja v komori. Dno komore, na katerem leži hmelj, je mrežasto ter omogoča, da SO₂ plin z naravnim vlekem prehaja skozi plast hmelja v dimnik, ki je visok 20 metrov. Čeprav sta oba dimnika za odvajanje SO₂ plina relativno visoka, je zlasti pri nizkem barometriškem tlaku uhajala pretežna količina plina na prosto že v pritličju, se širila po skladiščnih prostorih in okolici zunaj objekta. Zato je bilo bivanje v skladiščnih prostorih pa tudi v neposredni bližini stavbe nemogoče. Prehod plina skozi hmelj v komorah je bil v teh primerih seveda otežkočen. Spodnje plasti hmelja so bile mnogo bolj žveplane kot višje. Zaradi tega je bila tudi povprečna množina absorbiranega žveplovega dioksida mnogo prenizka. Nasprotno pa je pri ugodnem vremenu, ko je v dimniku močno vleklo, prehajala celokupna količina SO₂ plina skozi vso komoro s hmeljem. V tem primeru je bil celokupni povpreček mnogo previsok, ker je bil proces žveplanja odvisen le od zunanjega vleka dimnika, med 0,08 % in 0,6 % SO₂. Omeniti moramo, da je po mednarodnih predpisih dovoljena količina 0,2 % SO₂.

Pri žveplanju v starih komorah nastajajoči plin SO₂ je prehajal, kot že omenjeno, v skladiščne prostore in je zaradi tega bilo mogoče žveplati hmelj samo ponoči, ko ni bilo nikogar v objektu. Velike nepravilike so povzročali tudi ostanki plina v komorah in skladiščih še v jutranjih urah, ko se je pričelo delo. Plin SO₂ je strupen, že male koncentracije hudo dražijo dihalne organe ter ovirajo normalen tempo dela. Zaradi tega je bilo delo v skladiščih »Hmeljarna« in »Heda« nezdravo. Opravljati so ga morali le popolnoma zdravi ljudje. Ob slabem vremenu so ostali SO₂ plini pri tleh in ogrožali tudi okolico skladišč, kajti pri žveplanju je ostalo povprečno le 20 % izgorelega žvepla v hmelju, ostalih 80 % pa je šlo v atmosfero. To je bilo mnogokrat neumestno zlasti zaradi bližine šole in železniške postaje. Poleg tega pa je plin na objektih v bližini žveplalnih komor povzročal prekomerno korozijo kovinskih delov na poslopih in ogrožal tudi vegetacijo v bližnjih vrtovih.

Maksimalna vlaga, ki jo sme imeti suhi hmelj, je po mednarodnih predpisih 12%. Pri neugodnih vremenskih razmerah in neprimernih skladiščnih prostorih pa lahko naraste vlaga do 15 ali še več odstotkov. Tak hmelj izgubi barvo, spremenijo se kemične sestavine in se hitro kvari. V neugodnem jesenskem času (dež, megla) naraste vlaga posebno hitro v tistem hmelju, ki je bil pri proizvodjavcu slabše sušen in vskladiščen dalj časa v slabo zaprtih skladiščih. Možno je, da hmelj, ki je bil ob prevzemu sicer še dovolj suh, vsrka med ležanjem v skladišču še do 4% vlage. Takega hmelja ne smemo žveplati, še manj pa pakirati in razpošiljati kupcem. Zaradi tega je treba preveč vlažen hmelj pred žveplanjem dosušiti. Na dnu starih žveplalnih komor so v ta namen zgrajene peči, ki jih kurimo z velenjskim lignitom. Zrak se segreva pod komoro. Tako segreti zrak prehaja po naravnem vzgonu skozi rešetko na dnu komore, nato skozi nasut hmelj in ga suši. Slaba stran takega sušenja je v tem, da traja v ekstremno neugodnih pogojih tudi po dva do tri dni. Poleg tega pa je hmelj v raznih višinah zelo neenakomerno posušen, saj znaša razlika med spodnjo plastjo, ki se najbolj osuši, in zgornjo tudi do 8% vlage. Enakomernost dosušenega hmelja dosežemo po izpraznjevanju komor šele takrat, ko z lopatami premečemo vso količino. Neenakomerno dosušen hmelj vsebuje po žveplanju tudi neenakomerne količine žvepla. Pri dosuševanju naraste vlaga v vrhni plasti na ca. 16% (medtem ko pade v spodnji plasti tudi na 5 do 7%) in to zaradi tega, ker kondenzira del vlage iz spodnjih plasti na zgornji hladnejši. Čim vlažnejši je hmelj, tem intenzivnejši je vpliv SO₂ na hmelj; tvori se namreč prekomerna koncentracija žveplaste kisline, ki kvarno deluje na barvo in kvaliteto.

Ves hmelj, ki ga imamo v skladiščih, moramo pred pakiranjem žveplati. Pri vlaganju v komore se istočasno hmelj sortira po kvalitetah, ugotovljenih pri prevzemu, kot pač zahteva naročnik. Kupci dobe pri naročniku tipizirane vzorce kvalitet vsakoletnega pridelka. Naloga Hmezadovih strokovnjakov je, da sestavijo mešanico, kakršno je kupec naročil. To sortiranje zahteva precej izkustva. Sortiranje in vlaganje v komore opravlja posebna skupina ljudi, ki jo sestavljajo: 1 hmeljski manipulant, 1 pisarniški evidentičar, 10 transportnih delavk, 3 paralci vreč, 1 potiskač in 2 ravnalca, skupno torej 18 ljudi.

Taka skupina napolni vseh 12 komor (ca. 18 ton) v 6 urah. Na uro sortirajo in vložijo v komore povprečno 3 tone hmelja ali ca. 66 kmečkih bal po 45 do 50 kg. Hmeljski manipulant, ki je dobil potrebna navodila za pripravo partije pri vodstvu podjetja, odredi, kateri hmelj je treba jemati v skladišču. Pri tem mora paziti, da vzame najprej stare zaloge. Transportni delavci navozijo po njegovem nalogu hmelj iz raznih etaž in delov skladišča na prostor pred žveplalnimi komorami. Na tem prostoru so odprtine, skozi katere vsipajo hmelj v komore. Delavke, ki dovažajo bale, vzamejo iz vsake bale iz kratko odparanega stranskega šiva pest hmelja ter ga prinesejo manipulantu, ki pregleda vzorec pri svetlobi, primerja s kontrolnim vzorcem ter določi, v katero komoro naj se strese, ali pa odredi, da je treba vsebino bale še prebrati. Transportni delavec pripelje nato svojo balo k vsipni odprtini žvep-

lalne komore, za katero je bil hmelj določen. Tu prevzamejo balo parafin, ki jo po šivih razparajo in stresejo vsebino na tla, da ugotove, ali morda ni v hmelju kvaliteta, ki ne bi ustrezala. Če je vse v redu, spravi potiskač hmelj skozi vsipno odprtino v komoro. Ravnalec nato poravna površino hmelja v komori tako, da je plast hmelja povsod enakomerno visoka, to je ca. 1,5 m. Komora se nato zapre, v posebnem kurišču pod njo pa prižgo žveplov prah. Običajno doziramo 1 % žvepla na težo hmelja v komori. Žvečer okrog 19. ure prižge obratovodja žveplov prah. Žveplanje poteka do zgodnje jutranje ure. Ob prihodu delavcev ob 7. uri zjutraj je žveplanje končano, delavci prično z izpraznjevanjem komor. Kakor smo že omenili, žveplanje v klasičnih komorah ne poteka enakomerno. Zato smo opravili mnoge meritve, ki bi omogočale odpraviti pomanjkljivosti in uvesti sodoben način preparacije hmelja.

Tehnološki proces žveplanja na starih komorah smo zasledovali v objektih »Hmeljarna« in »HED« v dnevih od 31. novembra 1956 do 5. februarja 1957. Posamezne komore so bile napolnjene že čez dan z določeno količino (npr. 1700 kg hmelja v komori prostornine 50 do 65 m³). Pod vsako komoro smo zažgali 1 % žveplene prahu (za komoro s 1700 kg hmelja 17 kg žvepla), in sicer vsak večer okrog 18. ure, nakar smo pričeli z meritvami plina v zraku in jemanjem vzorcev hmelja za kemično analizo. Zaradi visoke koncentracije SO₂ v zraku smo morali opravljati vsa dela z Drägerjevimi plinskimi maskami. Dosledno vsake tri četrt ure (od 19. do 4. ure zjutraj) smo merili in registrirali koncentracije SO₂ plinov v raznih plasteh hmelja — v spodnjem, srednjem in zgornjem delu komore. Za jemanje vzorcev hmelja iz raznih globin komore samo uporabljali posebno »prijemalko«, s pomočjo katere smo lahko dobivali vzorce iz najrazličnejših točk komore. To delo je obstajalo v tem, da smo načrtno merili koncentracije plinov in to vsake tri četrt ure od časa, ko smo prižgali žveplo, pa do časa, ko je padla koncentracija plinov pod 0,05 %. To je trajalo povprečno 8 ur. Istočasno pa smo jemali iz komore tudi vzorce hmelja za kemično analizo zaradi določitve SO₂ v storžku. Določanje koncentracij SO₂ v zraku komore in istočasno ugotavljanje absorbiranega SO₂ v hmelju je bil kriterij, s pomočjo katerega smo lahko zasledovali ves tehnološki proces žveplanja hmelja.

Teoretsko potrebna količina za žveplanje 1700 kg hmelja je 0,2 %, oziroma 3,5 kg žvepla. Za žveplanje vsake partije pa uporabljajo 1 % od teže hmelja, to je 17 kg žvepla. Pri tem sistemu žveplanja je ta količina nujna, če hočemo hmelj zanesljivo preparirati, kajti ta količina (17 kg) je včasih zadostovala, večkrat pa je bila ali prevelika ali premajhna, kar je bilo odvisno pač od tega, s kakšno brzino so prehajali plini skozi plast hmelja.

Ker nastane iz 32 gr žvepla 22,377 l SO₂ pri 0° C in 760 mm Hg, razvije 17 kg žvepla pod temi pogoji 11.888 litrov, oziroma 11,89 m³ plina SO₂.

Za koncentracijo 0,2 % SO₂ v zraku rabimo 23 litrov plina v 1 m³. Ker ima komora, v kateri je vloženo 1700 kg hmelja, prostornino 50 m³,

bi za žveplanje rabili 115 m³ plina SO₂ ali 1,6 kg žvepla. To je teoretična količina žvepla, ki bi zadostovala za žveplanje hmelja, če bi storžek absorbiral vso količino plina. Ker se pa plin premika z različnimi hitrostmi (ki so odvisne od atmosferskih razmer) skozi plast hmelja v komori in uhaja v zunanjo atmosfero, ta količina žvepla ne zadostuje. Potrebne so večje množine koncentracije, ki morajo prehajati skozi hmelj v 8 urah.

17 kg žvepla razvije 11,89 m³ SO₂, ki nastopa med izgorevanjem in mora sproti prehajati skozi hmelj v komori. Ker pa nihajo koncentracije plinov med 0,1 in 0,5 vol. % SO₂, rabimo za prehod vsega plina, ki nastane iz 17 kg žvepla — 6.087,68 m³ v 8 urah ali 760 m³ SO₂ v 1 uri. To pomeni, da mora komora s 1700 kg hmelja in 50 m³ prostornine v 1 uri z naravnim vlekem transportirati skozi plast hmelja 760 m³ zraka, v katerem je približno 0,2 vol. % SO₂.

Po končanem žveplanju bi morala biti količina absorbiranega SO₂ v hmeljskem storžku 0,2 % več ali manj enaka v vseh plasteh. Mešanje plinov SO₂ z vstopajočim zunanjim zrakom je različno. Tako nastaja atmosfera, ki nima konstantne količine primešanega SO₂. Žveplanje poteka zaradi tega počasneje in neenakomerno. Pri nizkem barometriškem tlaku skozi komoro razmeroma slabo vleče. Spodnje plasti hmelja zadržujejo prehod plinov v višje plasti hmelja. Zaradi tega je hmelj neenakomerno žveplan. S številnimi kemičnimi analizami smo ugotovili velike razlike med količinami absorbiranega SO₂ v spodnjih plasteh hmelja 0,8 %, v zgornjih pa komaj 0,08 % SO₂.

Poleg navedenega omenimo še naslednje:

Če zadrži hmelj še po štirih tednih več kot 0,3 % SO₂, učinkuje to v določeni meri na zmanjšanje vsebine alfa in beta kislin. Zato je pomembno ne samo pravilno doziranje pri žveplanju hmelja, temveč je pomembna tudi možnost reguliranja pri žveplalnem procesu tako, da dosežemo tisto količino absorbiranega SO₂ v hmelju, ki jo sami želimo in sami že vnaprej določimo neodvisno od vremenskih razmer.

Če samo na kratko pregledamo eno izmed številnih ugotovitev, moramo reči takole:

45 minut po začetku nastajanja SO₂ je zrak vseboval 0,02 polnoprocentnosti SO₂, po nadaljnjih 45 minutah se je razmerje dvignilo na 0,162 polnoprocentnosti in doseglo po trikrat 45 minutah maksimalno koncentracijo 0,212 polnoprocentnosti. Po nadaljnjih dveh urah je upadla koncentracija že na 0,09 oziroma na 0,005 polnoprocentnosti SO₂.

Pri ugodnem vleku plina skozi komoro je odstotek absorbiranega SO₂ med 0,297 in 0,397 odstotkov. Žveplanje poteka v takih primerih skoraj pravilno. V povprečju pa smo vendarle zabeležili za 0,1 odstotek previsoko količino SO₂. Iz diagramov, ki so priobčeni na koncu tega sestavka, je razvidno, kako odstopajo vrednosti absorbiranega SO₂ od normalne linije, ki je pri 0,2 %. Z večmesečnimi analizami smo le v nekaterih primerih ugotovili normalne količine SO₂.

Pri neugodnih vremenskih razmerah, če v dimniku slabo vleče, smo ugotovili mnogo prenizke količine, saj je koncentracija v raz-

ličnih slojih pod 0,2 polnoprocentnosti, tako da so imeli hmeljski vzorci, vzeti iz različnih plasti, samo 0,06 do 0,162 procenta SO_2 . Če zasledujemo koncentracijo pilnov, ki prehaja skozi komoro, vidimo naslednje: Eno uro po zažigu žvepla je koncentracija plinov v zraku 0,146 vol. % in doseže po 2 urah svoj maksimum 0,212 vol. % SO_2 . Po treh urah koncentracija zopet pade (zgorevanje žvepla pojema) in je v tem času že za 0,47 % nižja = 0,167 vol. %. Po nadaljnji uri pa pade že na 0,09 vol. %, tako da je po 9 urah samo še 0,05 vol. SO_2 .

Pri zelo ugodnem vremenu, ko v dimniku dobro vleče, je že po 1 uri dosegla količina SO_2 vrednost 0,502 vol. % in je narasla vse do 0,488 vol. %. V tem primeru je bilo žveplanje z 1 % žvepla premočno. Količina absorbiranega SO_2 v hmelju je bila v povprečju 0,450 % SO_2 ali 0,25 % nad predpisano količino. V tem primeru je bil hmelj za 100 % premočno žveplan. Čeprav je doziranje žvepla za vsako vloženo partijo hmelja enaka (1 %), vidimo, kako zelo različen je končni efekt žveplanja. Pri vedno enakih količinah uporabljenega žvepla je hmelj ali preveč ali premalo žveplan, kot je razvidno iz prejšnjih primerov. Končni učinek žveplanja je pravzaprav samo funkcija vleka plinov skozi plasti hmelja v komori, vlek pa je zase zopet odvisen od atmosferskih razmer. Koncentracija SO_2 v zraku spočetka hitro narašča, doseže po 1 do 2 urah svoj maksimum, nakar zopet hitro in enakomerno pada. Pri visoki relativni vlagi atmosferskega zraka naraste tudi vlaga v hmelju. Vzporedno s tem nastane tudi v hmelju več žveplene kisline, množina proste SO_2 pa pade. Da preprečimo škodljivi vpliv proste žveplene kisline, moramo vsak hmelj, ki vsebuje 12 ali več odstotkov vlage, pred žveplanjem dosušiti.

Po končanem žveplanju ni mogoče komore temeljito in hitro prezračiti. Masa hmelja zadržuje še manjše količine SO_2 , ki izhlapeva posebno med izpraznjevanjem komore in otežkoča delo s tem, da kvarno vpliva na oči in dihalne organe. Koncentracija 0,005 % je za človeški organizem komaj še znosna.

Žveplanje v klasičnih komorah traja 8 do 12 ur. Celokupna prostornina vseh komor je 1227 m³.

Celokupna površina, ki jo komore zavzamejo, je 442 m², kar bi odgovarjalo stavbi 20 m dolžine, 20 m širine in 3 m višine.

Poraba žvepla za normalno žveplanje je 5-krat večja od količine, ki je dejansko potrebna za hmelj.

Za vlek plinov skozi komore je potreben okrog 25 m visok dimnik, čigar funkcija pa je v popolni odvisnosti od zunanjih atmosferskih razmer.

Procesa žveplanja ni mogoče usmerjati do določenega in zaželenega učinka.

Zaključki, ki smo jih dobili iz proučevanja žveplalnega procesa na klasičnih komorah, so:

1. S tem načinom preparacije ni mogoče doseči enakomernost žveplalnega učinka.
2. Poraba žvepla je 5-krat večja od dejansko potrebne količine.
3. Popolna odvisnost od zunanjih vremenskih razmer in zato

4. vedno neznan končni učinek zaradi izgub plina SO₂.
 5. Otežkočeno in zdravju škodljivo delo pri izpraznjevanju komor in pri ostalem delu v skladišču zaradi ostankov plina v hmelju.
 6. Izguba časa zaradi dolgotrajnosti tehnološkega procesa.
 7. Klasične komore za žveplanje in dosuševanje hmelja so velike zidane naprave, ki zavzemajo mnogo prostora.
 8. Čas preparacije je odvisen od vremena in traja 6 do 12. ur.
 9. Kontrola pred žveplanjem je nemogoča ter je potek prepuščen samemu sebi.
 10. Vlek plinov skozi hmeljski sloj je neenakomeren in odvisen od barometriškega tlaka.
 11. Vsebina absorbiranega SO₂ v hmelju niha med 0,05 in 0,6 %, dovoljena količina pa je 0,2 %.
 12. Dosuševanje hmelja poteka neenakomerno, odvisno je od naravnega vleka in vremenskih razmer. Sušilni zrak učinkuje samo enosmerno in vodni hlapi se kondenzirajo v zgornjih plasteh. Včasih je za dosuševanje potrebno tudi 2 dni.
 13. V hmeljarnah zavzemajo te komore mnogo prostora.
 14. Od uporabljenega žvepla gre približno 80 % v izgubo. Plin je zdravju škodljiv, draži že v majhnih koncentracijah dihalne organe in ovira pri delu. Neabsorbirana količina SO₂ uhaja v atmosfero skozi dimnik, del plinov pa skozi odprtine in jaške pod komoro in vpliva na vegetacijo tudi zunaj objekta.
 15. Komore je treba ročno izpraznjevati, pri čemer se hmelj drobi in lupulin izpada. V eni komori je mogoč le en ciklus žveplanja.
- Naslednji diagrami nam nazorno prikazujejo potek žveplanja po starem načinu in potek koncentracij plinov.

NOV POSTOPEK ZA PREPARACIJO HMELJA

Pri projektiranju novega objekta za preparacijo hmelja nas je vodila misel, kako izboljšati konstrukcijo komore, da bi bili izločeni vsi prej navedeni negativni činitelji, in urediti proces žveplanja po sodobnih kemijsko-tehnoloških principih. Oprti na številne meritve in analize na starih komorah smo našli način, kako konstruirati nov tip komore, s katero bi bilo mogoče odpraviti vse pomanjkljivosti. Preparacija naj bi se izvedla na ta način, da bi bil ves potek žveplanja pod prisilnim režimom in torej tudi popolnoma dirigiran. S tem bi bila omogočena ne samo zanesljiva kontrola med žveplanjem, ampak bi bilo možno doseči mnogo boljše enakomernost prepariranega hmelja.

V ta namen smo izdelali prototip komore, ki naj bi omogočila temeljito proučiti potek preparacije pod prisilnim in popolnoma zaprtim režimom. Poskusno komoro smo zgradili v domačih delavnicah in jo postavili v 1. nadstropju bivšega objekta »Hmeljarne«, kjer smo opravili v 5 mesecih vse poizkuse in ustrezne meritve. Princip novega sistema žveplanja je v tem, da se s sistemom cevovodov in preklopnih loput ter z ustreznim ventilatorjem potiska plin v kratkih, zaporednih

časovnih obdobjih skozi hmelj in to izmenoma v obe smeri. Posebna komora za izgorevanje žvepla je v istem izmeničnem ciklu pretoka plinov. Ves sistem pa je neprodušno zaprt. Dimenzije nove poskusne komore so bile: 2,88 m višine, širina in dolžina pa 1×1 m. Na zgornjem in spodnjem delu komore sta dve cevi dovajali SO_2 , ki je nastajal v izgorevalni komori. Ta je bila zgrajena tako, da je potekalo izgorevanje žvepla brez dovoda zunanjega zraka. Ker se je uporabljal samo kisik zraka iz zaprtega sistema, smo uspeli dobiti mnogo večje koncentracije SO_2 plina pri mnogo manjših količinah žvepla. Že med izgorevanjem je bil prehod plinov skozi maso hmelja izmenično dirigiran, in sicer v smeri navzgor in v smeri navzdol. Z analizo plina in hmelja smo ugotovili najboljše pogoje za časovna obdobja izmeničnega obratovanja. Na ta način smo popolnoma obvladali potek preparacije in dosegli zaželeni končni učinek, ki je bil v tem, da smo preparirali hmelj na tisto stopnjo žveplanja, ki smo jo določili že vnaprej. Konstrukcija novega tipa komore je bila enostavna. Na zgornji horizontalni steni komore je bila 1×1 m široka odprtina za polnjenje s hmeljem. To odprtino je zapiral neprodušen pokrov, medtem ko je bila na dolnjem koncu vertikalne sprednje stene odprtina za izpraznjevanje s privijalnim pokrovom. Dovodne oziroma odvodne cevi za plin so vstopale v komoro od leve in desne strani na zgornjem in spodnjem delu komore. Zgornje in spodnje odvodne oziroma dovodne cevi so bile združene preko ventilatorja in preusmerjevalne cevi in v direktni povezavi s komoro za zgorevanje žvepla. Sistem loput, termometri, higrometer in manometer so bili vgrajeni na raznih kritičnih kontrolnih točkah in so omogočili točno opazovanje, kako poteka preparacija. S pomočjo glavnih loput na zgornjem in spodnjem koncu komore je bilo mogoče točno regulirati množino vstopajočih in izstopajočih plinov. Kontrolo med preparacijo in odvzemov vzorcev v vsaki vmesni fazi iz komore je omogočalo po 14 mest — v nasproti si ležečih stenah. Skupno je bilo v komori pripravljenih 50 kontrolnih mest, ki so omogočala jemati vzorce in kontrolirati ves proces v vsaki poljubni fazi in v vsaki poljubni plasti. Vsa ta mesta so bila zvezana neposredno z absorpcijskimi posodami, ki so bile pa zopet po svoje zvezane z ustreznimi aspiratorji za vsrkavanje plina iz komore v absorpcijske aparate. Poleg tega so bile na vsaki izmed vertikalnih sten po 4 mesta (skupaj 16 mest) za odvzem hmeljskih vzorcev, kar je omogočalo, da smo zasledovali proces v notranjosti in analitično ugotavljali napredovanje absorpcije SO_2 v hmelju ob vsakem času. Žveplov dioksid, ki se je razvijal v izgorevalni komori, je vstopal v cirkulacijski cevni sistem, ki je z ventilatorjem, dušilnimi in smernimi loputami tvoril preko komore zaključen krog. Poizkusi za določitev najbolj primernega časovnega obdobja, v katerem naj bi se menjala smer plina, so trajali dalj časa. Najboljše rezultate smo dosegli pri izmeničnem usmerjanju plina skozi komoro v časovnem obdobju 5 minut. Meritve statičnega in dinamičnega pritiska plina v komori, obenem z možnostjo, spreminjati število obratov, oziroma učinek ventilatorja so nam pokazale, kakšne količine mešanice plina in zraka se nahajajo v komori v času,

ko smo vzeli vzorce. Pritiske smo merili s Prandtlovo merilno sondo premera 3 mm, razliko pritiskov pa je pokazal manometer v U cevi napolnjeni z vodo. Iz dinamičnega pritiska je preračunana hitrost C in sekundarni pretok. Izguba pritiska v plasti hmelja je izmerjena z dvema statičnima priključkoma nad in pod plastjo. Pri obratovanju s cirkulacijo zraka brez ozira na smer kroženja skozi prazno komoro kakor tudi pri pretočnem obratovanju je bil pri statičnem pritisku 12 Kp/m^2 dinamični pritisk pa $0,5 \text{ Kp/m}^2$, je to pri spevifični teži zraka $1,20 \text{ Kp/m}^3$ 9 m^3 plina/zraka na 1 minuto ali 540 m^3 na uro. Opisana komora daje možnost cirkulacije plina od spodaj navzgor ali od zgoraj navzdol ter direktno izpihanje navzgor in direktno izpihanje v smeri navzdol. Izmenično kroženje v komori nam je omogočalo doseči enakomerne rezultate pri žveplanju hmelja. Dovodna in odvodna odprtina sistema sta bili med žveplanjem zaprti, tako da je moral plin neprenehno in vedno krožiti izmenoma v obe strani skozi hmelj. To je trajalo praktično tako dolgo, dokler ni hmelj absorbiral celotne količine SO_2 iz krožeče plinske mase. Prvi poizkusi so bili opravljeni tako, da so se plini lahko gibali samo v eni smeri od spodaj navzgor. Za izgorevanje smo vzeli 0,5 odstotke žvepla od teže vložnega hmelja, za vsakokratno polnjenje komore pa 70 kg hmelja. Vsakih 5 minut po pričetku procesa smo kemično analitično določali koncentracije plina. Pri tem smo opazili naslednje: V prvih 15 minutah smo izmerili pred vstopom plina v plast hmelja (v spodnjem delu komore) 0,9 polnoprocentnosti. Po preteku nadaljnjih 30 minut je narasla spodaj koncentracija (žveplo je prešlo v polno gorenje) na 1,08 polnoprocentnosti in hkrati zgoraj pri izstopu iz hmelja 0,71 polnoprocentnosti SO_2 . Po enournem učinkovanju sta padli obe koncentraciji na 0,17 oz. 0,14 %. Hmeljni vzorci, ki smo jih vzeli istočasno iz različnih plasti, so pokazali, da je vseboval hmelj, ki je bil izpostavljen enosmerni cirkulaciji v plasti, najbližji vstopajočemu plinu, več SO_2 kot bolj oddaljene plasti. Spodnja plast je vsebovala 0,359 % SO_2 , zgornja pa 0,158 % SO_2 . Hkrati smo merili tudi vlago v hmelju in ugotovili, da sprejme hmelj, ki ima 6,0 % vlage samo 0,16 % vlage v hmelju, količina absorbiranega SO_2 0,34 %. Absorbcija žvepla je torej odvisna od vsakokratne vlažnosti hmelja. Ko smo po eno ali dveurnem žveplanju kemično raziskali nadaljnje vzorce in jih med seboj primerjali, smo videli, da ni med obema praktično nobene razlike in da dobi hmelj že v eni uri zahtevano količino SO_2 . Vsa količina SO_2 je absorbirana v manj kot 1 uri. Po končani enosmerni cirkulaciji smo s pomočjo svežega zraka vso maso hmelja v 5 minutah zventilirali in s tem odstranili eventualne ostanke prostega SO_2 v hmelju. V splošnem smo opazili, da pade koncentracija plinov v 1 uri od začetnih 0,35 % SO_2 na 0,4 % SO_2 . Absorbcija poteka torej zelo hitro, tako da smo po eni uri dosegli zaželeni učinek žveplanja. To so bili izsledki pri enosmerni cirkulaciji, pri kateri pa nismo mogli doseči enakomernost žveplalnega učinka. Zaradi navedenih pomanjkljivosti smo napravili spremembe na komori, ki so nam omogočile (z menjavanjem smeri plinov v enakih časovnih presledkih), da smo dosegli v vsej masi hmelja skozi in skozi enak žve-

plalni učinek. Po ustreznih preureditvah prototipa smo preizkušali in študirali dalje ter upoštevali vse možne okoliščine. Rezultati številnih poizkusov in analiz so nas privedli do zaključka, da je mogoče skrajšati čas žveplanja na 30—35 minut, če v enakih kratkih intervalih menjavamo smer krožečega plina. Videli smo pa tudi, da je s tem ukrepom hmelj v vsej masi enakomerno žveplan. Izmenično menjavanje smeri pri zaprtem ciklusu jamči za popolno enakomernost žveplalnega učinka na hmelju. Žveplanje hmelja v tej komori je kratkotrajno in docela enakomerno. Žveplo, ki ga vžgemo v komori za izgorevanje, gori zaradi delovanja ventilatorja zelo intenzivno in razvija v kratkem času zadostne količine SO_2 . Ta plin kroži v zaprtem sistemu toliko časa, da ga hmelj vsega absorbira — kar traja največ 35 minut. Ker je komora popolnoma zaprta, kroži vedno ena in ista masa zmesi zraka in žveplovega dioksida skozi komoro. Osebjc, ki je zaposleno pri žveplanju, sploh ne pride v dotiko s škodljivimi plini. V starih komorah pa se mora žveplati hmelj samo v nočnih urah, ko ni nobenega človeka v objektu. Ker je krožil plin v komori prisilno v zaprtem sistemu, je bil tudi kontakt žveplovega dioksida s hmeljem intenzivnejši kot pri komorah z naravnim vlekom. To prisilno premikanje velike mase plina v majhnem prostoru in intenzivnem kontaktu s hmeljem je bilo vzrok hitrejše absorbcije SO_2 . Gibanje plinov skozi komoro je bilo tudi razmeroma hitro. Količina mešanice plina in zraka, ki jo je transportiral ventilator, je bila $9 \text{ m}^3/\text{min}$. V starih komorah pa je bilo gibanje plinov skozi plast hmelja zaradi naravnega vleka mnogo bolj počasno in zaradi velikih izmer komor so morali uporabljati pretirano velike količine žvepla, od katerega pa je šlo 80 % v izgubo.

Pravilno in dobro žveplan hmelj mora imeti 0,2 % SO_2 . Medtem ko smo pri starih komorah morali zažgati 1—1,5 % žvepla (računano od teže hmelja v komori), je pri novem načinu žveplanja potrebno samo 0,2—0,3 % žvepla za doseg enakega učinka, torej petkrat manj. Nova komora ni samo bolj ekonomična v pogledu porabe časa in žvepla, ampak je poleg tega tudi zelo elastična, ker je možno uravnati in poljubno voditi ves tehnološki proces žveplanja in sušenja. Tako je mogoče točno dozirati tisto količino žvepla, ki jo hočemo imeti v tisti partiji hmelja. Številni poizkusi so dokazali zanesljivost delovanja te komore, ker pač odpadejo vsi zunanji vplivi, ki bi delovali negativno na potek preparacije hmelja. S to komoro je možno zanesljivo doseči tisto stopnjo žveplanja, ki jo hočemo sami doseči.

Konstrukcijo prototipa komore smo si zamislili tako, da je bilo možno hmelj pred žveplanjem dosušiti na predpisano minimalno količino vlage. V posebnem cevovodu smo namestili dve napravi za segrevanje zraka z učinkom 11.000 W. Segrevanje zraka je bilo možno poljubno regulirati in vskladiti s tako množino zraka, ki je bila potrebna za dosuševanje. Pri dosuševanju hmelja pred žveplanjem v komori je možno doseči zaželeno znižanje vlage. Največja dopustna vlaga pri žveplanju je 12 %. V mokrih letih pa se kaj rado dogaja, da ima hmelj pred žveplanjem 12 do 15 % vlage. V teh primerih je treba hmelj dosušiti. Zmanjšati je treba s toplim zrakom 4—6 % vlage. Na

novih komorah traja to dosuševanje pol ure do 1 ure, medtem ko rabimo v starih komorah za to delo 24 in več ur. Na novi komori je možno dosušiti hmelj s prisilno cirkulacijo toplega zraka in istočasnim izpihovanjem vlažnega zraka v smeri navzgor in v smeri navzdol. Čas dosuševanja je kratek in je redkokdaj daljši kot 2 uri. Za obratovanje so izdelani diagrami, iz katerih je takoj razvidno, koliko minut je treba hmelj dosušiti na poljubno končno vlago.

S pomočjo posebne priprave, ki bo omogočala naglo izsipavanje cele partije hmelja v niže ležeč prostor k hidravličnim stiskalnicam, je možno nove komore po žveplanju zelo hitro izprazniti. Pri starih komorah mora izpraznjevati hmelj večje število ljudi z lopatami. Ta hmelj morajo metati v sosednji prostor, pri čemer se hmelj deloma drobi in izgubi pri tem tudi del lupulina. Pri starih komorah ostaja v hmelju še vedno nekaj prostega SO_2 , ki otežkoča delo zaradi draženja dihalnih organov.

Prednost nove komore je v tem, da jo lahko izprazni en sam človek v 1 do 2 minutah in da pri izpraznjevanju ni več nobenih plinov, ki bi ogrožali zdravje ljudi. Ko je končano žveplanje, je praktično absorbiran ves plin v hmelju, koncentracije ostalega prostega SO_2 so tako minimalne, da jih praktično ne čutimo več, in znašajo le še okrog 0,02 vol. %. Da pa odpravimo še te zadnje ostanke plina iz hmelja, ga prezračimo s tem, da puščamo ostanke plina iz hmelja in s tem, da puščamo svež zrak nekoliko minut skozi komoro. Te izpihane količine SO_2 so tako minimalne, da okolici sploh ne škodujejo in ni treba za odvajanje teh nobenega dimnika. To zračenje traja normalno 5 minut.

Takoimenovano potenje hmelja med žveplanjem — to se opaža zlasti pri žveplanju v starih komorah — se pojavlja prav tako tudi pri žveplanju v novi komori. To potenje se pojavi vedno, če pride material, ki ga je treba žveplati, v dotik z SO_2 in je nekak zunanji križa presojo, če je žveplanje sploh nastopilo. Vzrok temu »potenju« je kemična reakcija, ki nastane pri vsakokratnem žveplanju organskih snovi zaradi sprostitve majhnih količin vode, ki pa po končanem žveplanju zopet izgine.

Z novim postopkom smo dosegli predvsem popolno enakomernost žveplanega hmelja in skrajšali čas 10—15 krat. Po vsakokratnih pozkusih je posebna komisija pregledala in organoleptično ocenila pripravirani hmelj. Skupaj je bilo opravljenih 1080 analiz in meritev, ki so pokazale velike prednosti novega načina preparacije.

V naslednjem hočemo prikazati prednosti nove žveplalne komore:

1. Komora je popolnoma zaprta. Plini ne uhajajo nikamor v delovne prostore in v okolico objekta.
2. Zaradi prisilne cirkulacije plina skozi komoro je hmelj v vsej plasti enakomerno žveplan.
3. Popolna neodvisnost od vremena.
4. Čas žveplanja traja samo 35 minut.
5. Pri izpraznjevanju ni več prostega žveplovega dioksida, zato je delo olajšano in ni več zdravju škodljivo.
6. Na žveplu prištedimo 80 %.

7. Dozajico žvepla je možno prilagoditi vsaki kvaliteti hmelja in s tem doseči poljubni žveplalni učinek.

8. Ves plinski režim je zaprt in ga je možno poljubno regulirati in kontrolirati.

9. Preveč vlažen hmelj je mogoče dosušiti v zelo kratkem času (50–60 minut).

10. Presuh hmelj pa je mogoče zopet navlažiti, če priključimo humidifikator.

11. Nova komora z vsemi napravami zavzema le $\frac{1}{20}$ prostornine stare komore.

12. Komoro lahko izpraznimo avtomatično, pri čemer je prihranek na delovni sili znaten.

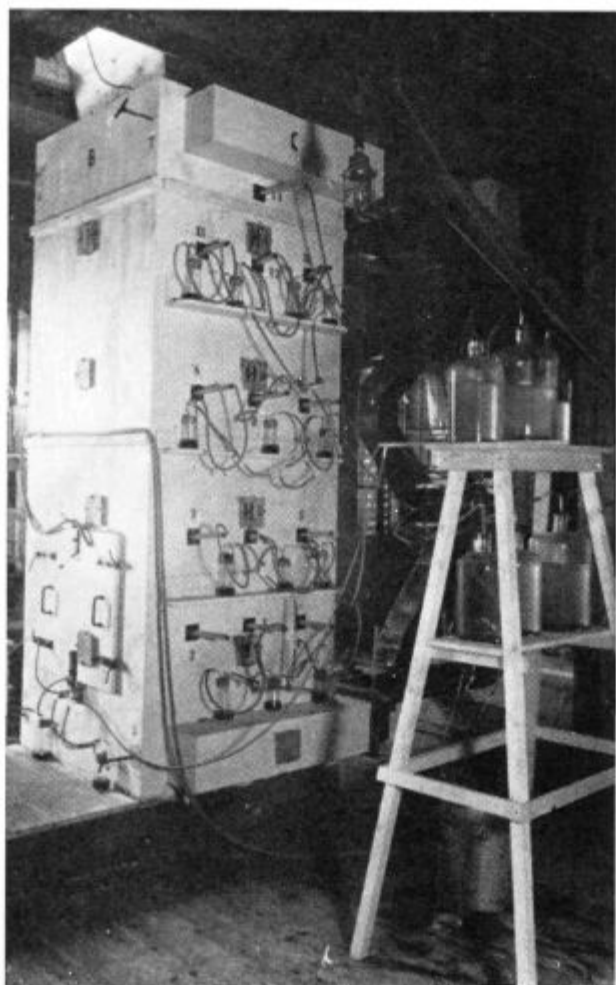
13. Z novo komoro je omogočeno nepretrgano obratovanje pri $12 \times$ večji zmogljivosti.

14. Nova komora ne potrebuje visokega dimnika.

15. Kvaliteta v novi komori prepariranega hmelja je po mnenju strokovnjakov boljša od hmelja prepariranega v klasični komori.

Ko je požar v letu 1960 uničil skladišče Hmeljarne, je ostalo za preparacijo hmelja samo še 6 komor v objektu »HED« s celokupno dnevno zmogljivostjo 11 ton suhega hmelja. Ker pa je bil v tem letu celokupen pridelek hmelja preko 4000 ton, bi bilo nemogoče dokončati preparacijo do aprila meseca, ko se že pričnejo topli dnevi. Vemo, da se hmelj hitro pokvari, če leži slabo tlačjen in nežveplan v skladišču pri višjih temperaturah, kot je to pomladi in poleti. Zato zahtevajo vsi naročniki, da se hmelj čimprej po obiranju, najkasneje pa do konca februarja odpošlje. Ker bi s preostalimi stariimi komorami bilo nemogoče pravočasno preparirati hmelj in ga v naročenih rokih dobaviti, je Hmezad sklenil preurediti 2 komori po novem sistemu. Zmogljivost obeh komor je narasla skupaj za ca. 55 ton v 15 urah, medtem ko sta poprej isti komori v enakem času dali le ca. 5 ton prepariranega hmelja. Ker traja proces žveplanja samo 35 minut, so komore zmogle večje količine hmelja, kot pa je bila kapaciteta stiskalnic, in večkrat je bilo potrebno počakati s preparacijo tako dolgo, da so stiskalnice zopet lahko sprejele nadaljnje količine. Zaradi novega načina žveplanja je bilo mogoče že do konca februarja preparirati in odpremiti vso količino pridelka 1960 — torej pravočasno in brez poslabšanja kvalitete, do česar bi prišlo, če bi se predolgo deponiral v toplih mesecih. Po izjavah strokovnjakov je tudi kvaliteta na nov način prepariranega hmelja vidno boljša od onega, ki je bil prepariran v klasičnih komorah. Z novimi komorami je omogočena tudi dalekosežna mehanizacija in avtomatizacija tehnološkega procesa od prevzema pa do pakiranja hmelja. Temu je prilagojen tudi načrt nove zgradbe hmeljskega skladišča v Žalcu, tako da bo to ne samo po gradbeni, ampak tudi po tehnološki plati najmodernejša na svetu.

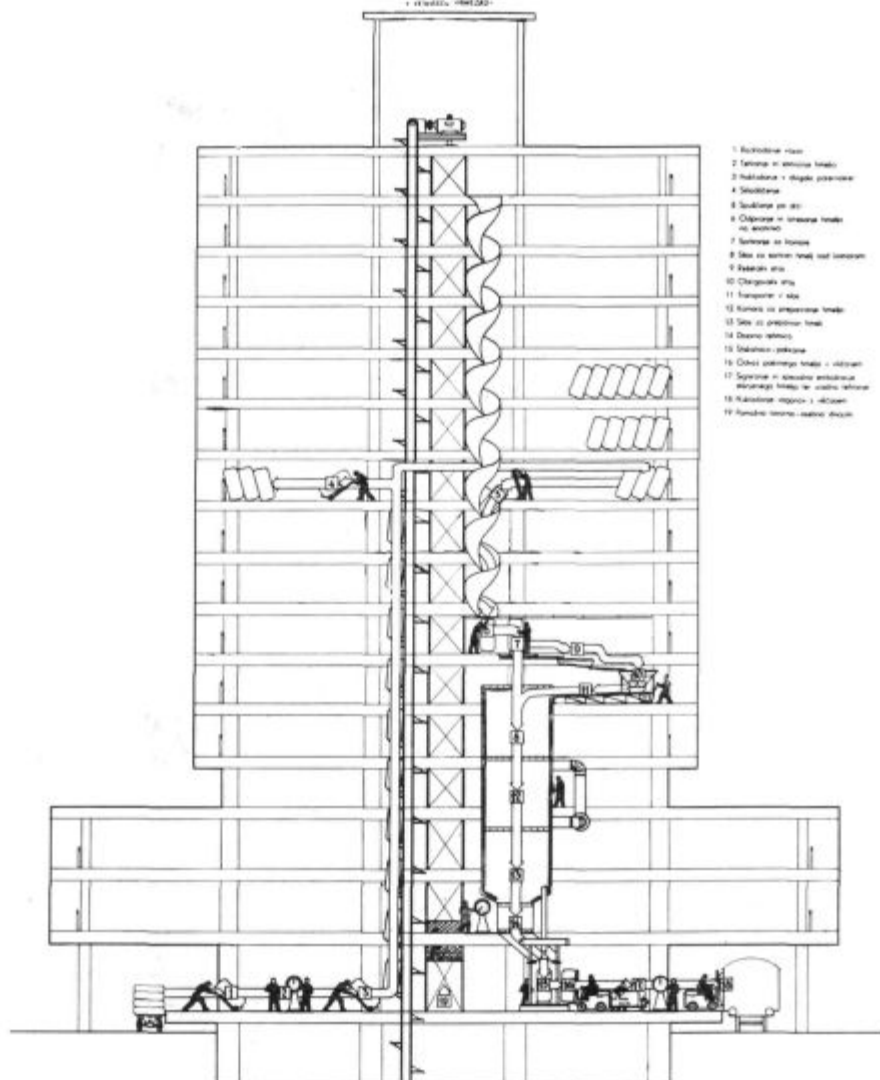
H koncu naj prikažemo nekaj slik in diagramov za lažje razumevanje:

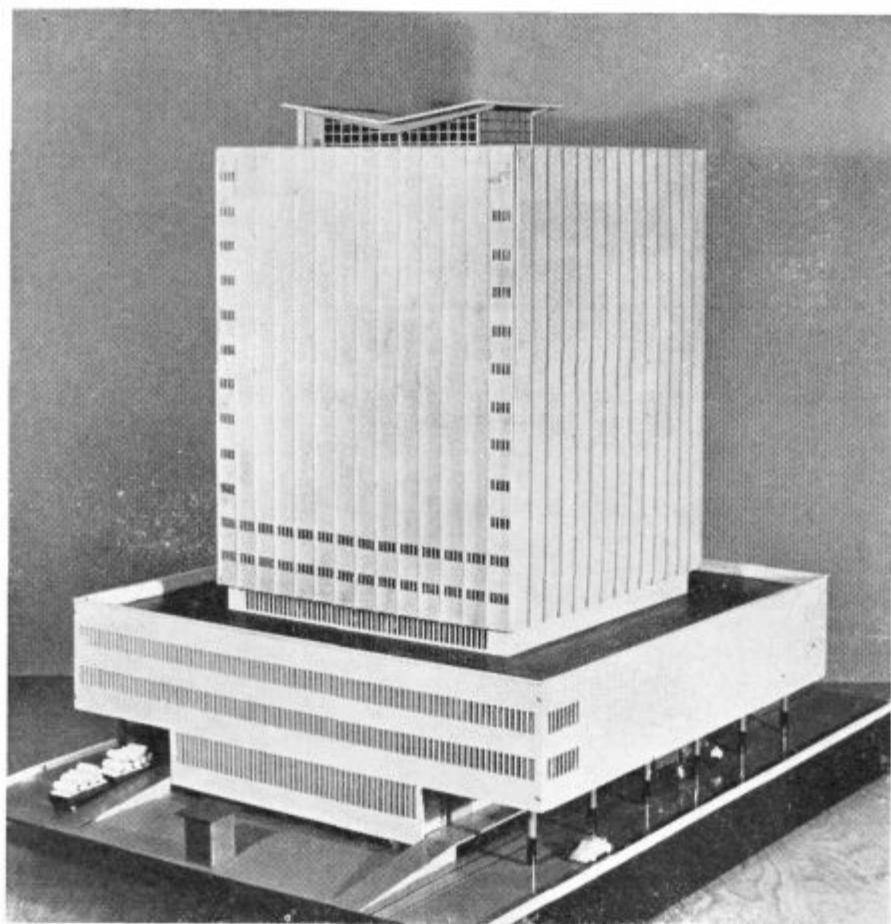
Prototip komore, na kateri smo proučevali proces preparacije hmelja in ki je bila osnova za nov način

TEHNOLOŠKI PROCES

• 1960 •

Pregled tehnološkega procesa preparacije z vrisanimi komorami

Maketa nove zgradbe z zunanjimi stenami

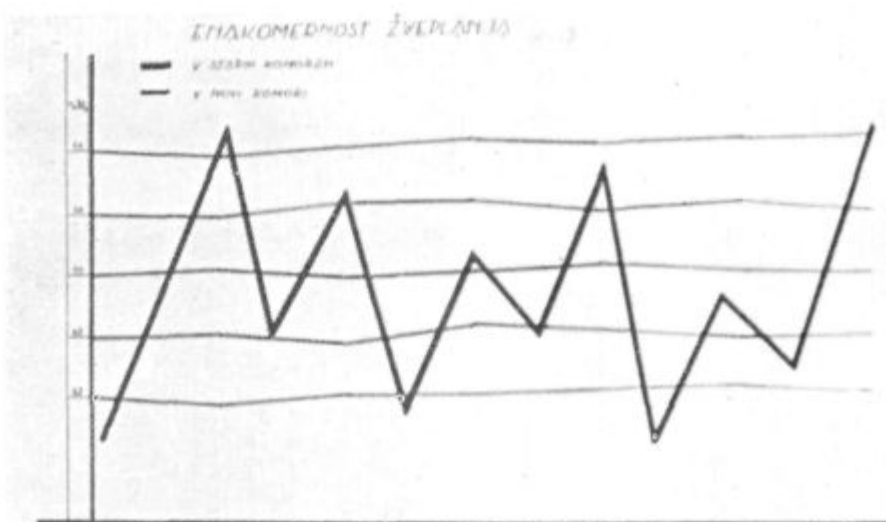

Diagram prikazuje neenakomernost preparacije v starih komorah in enakomernost v novih komorah

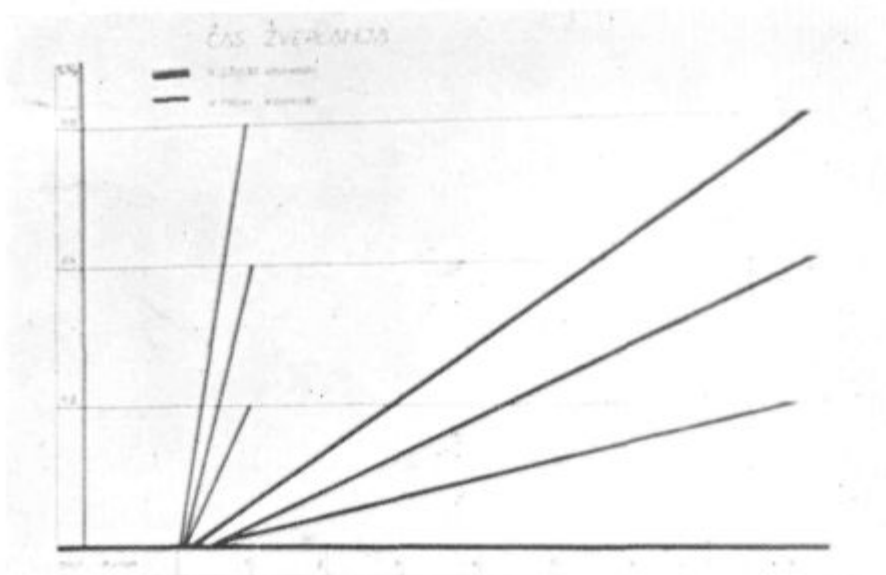

Diagram prikazuje čase, ki so potrebni za preparacijo v starih in novih komorah

V preteklem letu so bile nove komore stalno v obratu ter smo primerjali njih učinek z učinkom starih komor. Od registriranih 457 partij (to je 1.167.500 kg hmelja, ki so bile vložene v nove komore, je bilo treba dosušiti 457 partij, ker so imele preko 12% vlage). Za dosuševanje omenjene količine (to je 1.092.500 kg) hmelja se je porabilo skupno 155 ur. Za dosuševanje navedene količine v starih komorah pa bi porabili 5244 ur.

Razmerje med časom dosuševanja:

Nove komore: stare komore = 155 : 5244.

Razvidno je, da porabimo za dosuševanje v starih komorah 54 × več časa kot pri dosuševanju po novem načinu v novih komorah. Velja še poudariti, da je pri dosuševanju v novih komorah izključena vsaka nevarnost požara.

Pri lauskoletni primerjavi rezultatov žveplalnega učinka na starih in novih komorah smo ugotovili naslednje:

Odstotek SO₂ v hmelju je razmeroma konstanten in enakomeren ter znaša v povprečju 0,2%. Odstopanje znašajo v celokupnem povprečju 0,06%. Za kontrolirane partije v 5 mesecih smo porabili 4670 kg žvepla za 1.167.500 kg hmelja ali 0,4% žvepla, računano na težo hmelja.

Pri starih komorah pa je poraba žvepla 1%. Za l. 1960 pridelano količino hmelja (za ca. 4000 ton) bi v novih komorah porabili 16.000 kg žvepla, v starih pa 40.000 kg. V tem primeru (če bi žveplali samo v novih komorah) bi prihranili 40.000 — 16.000 = 24.000 kg žvepla.

V letu 1960/61 smo žveplali hmelj v dveh komorah po starem in v dveh komorah po novem načinu. V novih komorah smo žveplali 5.161.608 kg hmelja ter porabili za to 12.645 kg žvepla. Če bi pa navedeno količino hmelja žveplali samo v starih komorah, bi pa porabili 51.616 kg žvepla. Iz tega sledi, da smo z uporabo novih komor prišedili 18.917 kg žvepla.

Glede na čas in na enoto prostornine (1 m³) je razmerje zmogljivosti med novimi in starimi komorami brez sušenja 0,5 : 12, z dosuševanjem pa 1 : 20 — 24 pri prostornini žveplalne komore 175,5 m³.

Nov tip komore je zaščiten pri patentnem uradu v Beogradu pod števil. 946, in se tudi inozemstvo zanima za uvedbo novega postopka preparacije.

NASE HMELJSKE SUSHNICE

Trgovska vrednost hmelja ni odvisna samo od zunanjšega videza (n. pr. barva, zračenost storžka, količina lupulina, aroma itd.). Njegovo pravo pivovarniško vrednost pa določi šele kemična analiza, s katero je moč ugotoviti množino tistih sestavin, ki so važne za pivovarstvo. Te visokomolekularne spojine storžka so razne grenke snovi in kisline, poleg velikega števila eteričnih olj. Od vseh pa je najvažnejši humulon ali alfa grenka kislina, ki daje pivu ne samo grenak okus, ampak ga poleg lupulina (kot antiseptični komponenti) varujeta pred razkrojnimi delovanjem mikroorganizmov. Humulon in lupulon kon-

servirata pivo, da je dalj časa uporabno. Omenjene snovi so poleg eteričnih olj neobstoje spojine, ki se s kisikom zraka v toploti sčasoma spremenijo v oksidacijske produkte. Tak hmelj izgubi aromo, vonja po valerijanski kislini in je neuporaben za pivovarstvo.

Pri sušenju hmelja pri previsokih temperaturah lahko nastopi oksidacija omenjenih spojin, iz mehkih smol (alfa in beta smole) nastane večja množina gama smole, ki pa nima pivovarniške vrednosti. Normalno je zastopana v količinah 0,05—0,1% v storžku. Zaradi slabega sušenja pa ta vrednost naraste lahko tudi do 2 ali več odstotkov. Nizko grajene zastarele sušilnice z majhno sušilno površino 2 do 8 m² so bile največkrat vzrok poslabšanja kvalitete. Na takih sušilnicah vladajo pomanjkljive termične in aerodinamične razmere, ki so vzrok, da je nemogoče pravilno posušiti še tako lep hmelj in mu ohraniti tisto kvaliteto, ki jo je imel v svežem stanju.

Druga možnost, ki povzroča poslabšanje kvalitete hmelja med sušenjem, je premajhna kapaciteta nekaterih sušilnih objektov, tudi če drugače ustrezajo za manjše količine. Ker so se površine, zasajene s hmeljem, od l. 1950 občutno povečale, kapaciteta obstoječih sušilnic ni več ustrezala in pričeli so z gradnjo novih sušilnic. Od leta 1945 do leta 1950 je narasla s hmeljem zasajena površina od prvotnih 650 ha na ca. 1550 ha, torej več kot 100 %, pri hektarskih donosih pa od 900 do 1200 kg.

Kapaciteta hmeljskih sušilnic je bila glede na naraščajočo proizvodnjo premajhna, ker so se večale ne samo površine hmeljišč, ampak tudi hektarski donosi. Ti so se povečali od 1200 kg v letu 1956 na 1685 kg v letu 1960.

Pri hektarskih donosih 1400 kg zadostuje 1 sušilnica s 16 m² sušilne površine za 2,5 ha, pri 14 dnevem obiranju in dnevem sušenju 24 ur. Če se pa hektarski donos poveča na 2000 kg, zadostuje ena 16 m² sušilnica samo za 1,8 ha, če obiramo 14 dni in sušimo dnevno 24 ur.

Največje možnosti za poslabšanje kvalitete nastopijo v sušilnici med sušenjem. Iz toplotnih bilanc, ki smo jih napravili na najrazličnejših sušilnih objektih, smo dobili važne zaključke ne samo za racionalno sušenje, ampak tudi za izboljšanje konstrukcije že obstoječih sušilnic. Vemo, da so naše sušilnice neekonomične, ker premalo izkoriščajo toplotno energijo, ki jo dovajamo s kurivom. Velike so izgube kalorij, ki odhajajo z dimnimi plini iz kurišča zaradi izžarevanja, neracionalnega kurjenja, neprimerne brzine zraka, ki vstopa skozi sloj hmelja, prenizko zgrajenega prostora nad izžarevalnimi cevmi itd. Neekonomičnost pa se izraža zlasti v dejstvu, da pri visokih investicijskih stroških uporabljamo sušilnico samo 14 dni v letu in je ne moremo uporabiti za sušenje drugih produktov.

Sušenje hmelja je pravzaprav problem ventilacije, to je zračenja hmelja s toplim zrakom. Ker vsebuje svež hmelj ca. 80 % vode, bi se kot tak v najkrajšem času pokvaril, izgubil barvo in pivovarniško vrednost. Sele ko se osuši na 12 % vode, je primeren za skladiščenje in prodajo. V zvezi s tem so v 80 letih razvili razne konstrukcije sušilnic, ki se še stalno izboljšujejo. Vodilni principi pa so v glavnem ostali

isti. Kot največja dopustna temperatura za ohranitev kvalitete je 55 do 60 °C, pri kateri sušenje še poteče v ekonomsko ugodnem času. Važen činitelj je brzina segretega suhega zraka, ki prehaja skozi sloj hmelja in je v določeni odvisnosti od specifične teže hmelja, ki se manjša, čim bolj se približuje hmelj suhemu stanju. Poudariti je treba, da je mešanje in sploh vsako mehanično premikanje hmeljskega storžka v suhem in napol suhem stanju nedopustno, ker se utegne izgubiti del lupulina. Še pred nedavnim časom je prevladovalo mnenje, da ni dopustno prekoračiti temperature 40–50 °C. Zavoljo tega je sušenje dalj časa trajalo in je bila kapaciteta sušilnice majhna.

Čeprav so starejša navodila opozarjala, da ne smemo sušiti hmelj pri več kot 45 °C, je bilo malo hmeljarjev, ki so to upoštevali. Praksa je pokazala, da se kvaliteta ni poslabšala, če niso bistveno prekoračili 50 °C.

Po naših opazovanjih pa smo napravili zaključke, da je mogoče sušiti hmelj tudi pri 60–68 °C, če imamo na razpolago ustrezne brzine sušilnega zraka.

Hmelj mora biti obran najkasneje v 14–16 dneh, potem ko je gospodarsko zrel, ne oziraje se na vremenske razmere. Treba ga je tudi takoj sproti sušiti. Kot smo že omenili, imajo storžki okrog 80 % vode. Te je približno $\frac{2}{3}$ v lističih, ostala pa je v vretencu. Pri sušenju oddajo lističi vlago razmeroma hitro, medtem ko se vretence, ki je čvrsto in pokrito z lističi, počasi suši. Iz navedenega diagrama vidimo, da pada vlaga v krovnih lističih še po 90 minutah za ca. 20 %, nakar pa vlaga zelo počasi pada, tako da doseže po 4 in pol urah ca. 10 %.

V vretencu pade vlaga po 90 min. komaj za ca. 5 %, v naslednjih 90 minutah za 20 %, v nadaljnjih 90 minutah za 10 % in po zadnjih 90 minutah za 25 %. Ko je storžek po 6 urah tehnično suh, vsebujejo listi ca. 5 %, vretenca pa okrog 14 % vlage.

Rezultanta: storžek, posušen v 6 urah, ima ca. 8–9 % vlage. Neposredno po sušenju so lističi storžka zelo krhki in se radi drobijo. Posušen in še tople hmelj mora ležati nekaj ur, da nekoliko »odvolgne«, to je, da navleče nekoliko vlage iz zraka, nakar ga stresemo v deponijski prostor. Tu čaka tako dolgo, da dobi še nadaljnjo vlago iz zraka, in ko ta naraste na ca. 10–11 %, ga šele smemo stlačiti v vreče.

Sušenje hmelja je zahtevno delo, za katero je potrebno precej znanja in večletnega izkustva. Osnova za proučevanje procesa sušenja so pa fizikalni zakoni. Vemo, da je količina vode, ki je izhlapela, prenosorazmerna razliki med pritiskom vodnih hlapov, ki izhlapeva iz hmelja, in pritiskom onih vodnih hlapov, ki so posledica vlage v zraku. Sušenje je proporcionalno razliki med pritiskom nasičene vodne pare (ki ima isto temperaturo kot sušičji zrak) in pritiskom vodnih hlapov, ki se je prvotno nahajala v atmosferi.

Če spreminjamo debelino plasti pri sušenju hmelja in če sušimo pod istimi pogoji (ista atmosferska vlaga, temperatura, brzina zraka) vidimo, da ni mogoče reducirati čas sušenja pod določeni minimum. Ta čas je seveda v zvezi s časom, ki je potreben za difuzijo vlage iz notranjosti vretenca na površino, in velja za neko minimalno debelino

plasti. Za razne debeline plasti rabimo »dodatne čase« sušenja. Razumljivo je, da vpliva vsaka sprememba brzine prehajajočega zraka tako na minimalni kakor tudi na maksimalni dodatni čas.

Za sušenje hmelja je odločilnega pomena množina zraka, ki prehaja v časovni enoti skozi plast hmelja. Ta množina je pa seveda zopet odvisna od količine vode, ki naj izhlapi, od nasičenosti vstopajočega zraka in brzine zraka, ki uhaja nasičen z vodnimi parami iz sušilnice.

Sveže obran hmelj ima okrog 80 % vode, to je 20 kg suhe snovi in 80 kg vode. Posušiti ga moramo do stanja, da bo imel samo še 10 % vode (to je 90 kg suhe snovi in 10 % vode).

Potemtakem ustreza 100 kg suhega hmelja

$$\frac{20}{90} \times 100 = 450 \text{ kg svežega hmelja.}$$

Teh 450 kg svežega hmelja vsebuje pri vlagi 80 %

$$450 \times 0,8 = 360 \text{ gr vode.}$$

Da dobimo po sušenju 100 kg suhega hmelja z 10 % vode, moramo potemtakem izprazniti 350.000 gr vode.

1 kg suhega zraka odstrani iz hmelja

15 gr vode, seveda samo v primeru, da odhaja iz sušilnice skoro nasičen.

Za izparevanje 350.000 gr vode porabimo torej najmanj

$$350.000 : 15 = 26.924 \text{ kg zraka}$$

S pomočjo $i - x$ diagrama lahko točno izračunamo tisto količino toplote (kalorij), ki je potrebna za sušenje. Razlika v toplotni vsebini med zunanjim zrakom in zrakom po segrevanju (vzeli smo povprečje za časa sušenja hmelja) znaša 9 kilogramskih kalorij za 1 kg suhega zraka.

Množina toplote, ki je potrebna za izparevanje vode, je torej: $26.924 \times 9 = 213.516$ Kcal, da dobimo 100 kg suhega hmelja. K teoretični porabi toplote za sušenje je treba prišteti še vse toplotne izgube, ki nastanejo z izžarevanjem, in tisto toploto, ki je potrebna za segrevanje mrzlega svežega hmelja. Ako upoštevamo vremenske razmere, ki vladajo med sušenjem, lahko trdimo, da znašajo izgube še ca. 10 %. Da dobimo 100 kg suhega hmelja, porabimo torej

266.548 Kcal

Te številke so praktično še višje, ker pač niso vrednosti zunanje-ga zraka vedno enake, tako da znašajo v praksi toplotne izgube ca. 30 % in več.

Poraba viška toplote za sušenje je najbolj odvisna od tega, koliko časa leži hmelj na spodnjih lesah in kako visoko je nasut. Vemo, da je oddaja vlage tem večja, čim doseže storžek določeno stopnjo osušenosti. To »higroskopicitetno« točko doseže hmelj nekako pri 25 % vlage

in razumljivo je, da bi bilo treba dovajati najbolj »aktivne« množine zraka tja, kjer se hmelj najbolj »upira« sušenju. To pa je v drugi polovici časa, ko hmelj leži na srednji lesi.

Napetost vodnih par, ki izhlapevajo iz storžka, je naravno tem nižja, čim bolj postaja hmelj suh. Te med izhlapevanjem ščitijo lupulin pred eventualno previsoko temperaturo in šele ko pade vsebina vode v storžku pod določen minimum, nastaja nevarnost, da se lupulin pokvari, »zažge«. Z izhlapevanjem vodnih par tudi odhajajo aromatske snovi (eterična olja) iz hmelja. Ta eterična olja izhlapevajo istočasno z vodno paro med sušenjem.

Suh zrak ima v predelih sušilnice okrog 55 °C, zrak pa, ki je pasiral srednjo in zgornjo etažo, je nasičen z vodno paro (ca. 90 % relativne vlage) pri povprečni temperaturi 28 °C.

Da je čas sušenja odvisen od brzine zraka, vemo iz orientacij, ki smo jih dobili pri meritvah na modelu zračnega ogrevalnika. Tako traja sušenje pri brzinah zraka 0,2 m/sek. okrog 5 in pol do 4 ure. Čim večja je brzina zraka, tem hitreje je sušenje. To se pa nanaša samo na zrak, ki odhaja skoro nasičen iz celice s ca. 95–98 % vlage.

Sušenje hmelja lahko razdelimo v dve fazi:

1. Prva faza zavzema približno 40–50 % celokupnega časa, ki je potreben za sušenje. V tem času se lističi popolnoma osušijo, medtem ko pa vretence izgubi le zelo malo vode.

2. V drugi fazi sušenja, ki znaša 50–60 % od celokupnega časa za sušenje, izgubi vretence zadostno količino vode in je ravno pravilno osušeno. Razumljivo je, da postajajo lističi sčasoma mnogo preveč suhi. Zato je pa treba s hmeljem, ki smo ga pravkar vzeli iz sušilnice, skrajno previdno ravnati, da ne zdrobimo storžkov.

Kako vplivajo različne množine zraka pri različnih temperaturah na kvaliteto hmelja, vidimo iz naslednjega:

Če uporabljamo okrog 700 m³ zraka na 1 m² v 1 uri pri temperaturah okrog 70 °C, ne opazimo praktično nobenih bistvenih izgub alfa grenke kisline. Pri manjši količini zraka, to je pri 400 m³ na 1 m²/uro, prav tako ni opaziti izgub, če sušimo pri 50–60 °C, medtem ko povzroča dvig temperature na 70 °C (pri količini zraka 400 m³/1 m²/uro) m že vidno izgubo humulona, lupulin pa postane rjav, gama smole se znatno dvignejo.

Kar pa se tiče porabe premoga, je treba omeniti, da niha med 1,7–2,4 kg velenjskega lignita z 2600 Kcal na 1 kg posušenega hmelja s povprečno 6 % vlage. K tej uporabi je prišteti še 15 % za razne toplotne izgube, ki so odvisne od vremena, pravilnega kurjenja, od zgradbe sušilnice itd. Te razne izgube, zlasti pa one, ki nastanejo zaradi zelo nihajočih vremenskih razmer, povzročajo podaljšanje časa za sušenje. To je posebno občutno pri gravitacijskih sušilnicah z naravnim vlekem toplega zraka. Za uspešno sušenje je predvsem važno, koliko časa je treba zadržati sveže nasut hmelj na nasipni (vrhnji) etaži. Tu izhlapi samo tisti del vlage iz hmelja, ki lahko še izhlapi pri delno nasičenem zraku, prihajajoč iz spodnjih etaž. V »zeleni« nasipni etaži nasipamo hmelj ca. 20 cm visoko (pri novem ogrevalniku za zrak pa

ca. 35 cm) in leži tam 1 do 2 uri, kar je pač odvisno od temperature in brzine zraka ter temperature in vlage hmelja. V začetni fazi, v prvi pol uri — ima zrak 28 °C in 98 % relativne vlage, nakar temperatura polagoma narašča, relativna vlaga pa pri tem primerno pada. Poslabšanje barve lahko nastane že v zeleni etaži, če je odvajanje z vlago nasičenega zraka prepočasno in se hmelj »kuha« v vodni pari. V tem primeru izgubi storžek svojo živo zeleno barvo. Isti pojav lahko nastopi, če prehitro izsujemo hmelj iz zelene etaže v naslednjo nižjo, na »zeleno« pa že zopet nasujemo svež hmelj. Zaradi tega pa moramo paziti tudi na to, da ne ostane hmelj predolgo na zeleni (nasipni etaži). To ni samo izguba časa in toplotne energije, ampak se hmelj pri tem v predalih po nepotrebnem preveč osuši. Poraba toplote je v veliki meri odvisna od časa, kako dolgo leži hmelj v predalih (v »suhi« etaži) in seveda tudi od višine nasutega sloja na sušilni ploskvi. Omenili smo že poprej, da odvaja hmelj od določene točke naprej svojo vlago le zelo počasi. Ta kritična točka nastopi takrat, ko pade vlaga v storžku na ca. 25 % to pa je odvisno od strukture in velikosti storžka in vretenca. V takem stanju je hmelj v etaži nad predali ter mu moramo zato dovajati najbolj »aktivne« količine zraka.

Ko nasujemo na zeleno etažo sveže obran hmelj (zlasti v jutranjih urah), je jasno, da ta hmelj občutno ohladi (sušilni) zrak, ki prihaja iz spodnjih etaž. Posledica tega je, da mora priti do kondenzacije vodnih hlapov. Ta kondenzirana voda pa znatno poveča vlago hmeljskega storžka. Hmelj »se poti« na zeleni etaži, to »potenje« pa povzroča zmanjšanje leska in poslabšanje barve. Kako velike so količine tega kondenzata, je možno ugotoviti z računom. Če pade n. pr. temperatura nasičenega zraka v zeleni etaži od 28 °C na, recimo, 25 °C, je količina vode, ki se nabere na 1 m² v 1 uri 4840 gramov. Za sušenje porabimo več časa in več kurjave. Ta kondenzirana voda, ki se nahaja na površini hmeljskih storžkov, začne pri višjih temperaturah hlapeti in tako nastajajoča vodna para nosi seboj tudi dele lahko hlapljivih eteričnih olj. Zato čutimo v bližnji okolici zlasti v jutranjih urah intenziven vonj »po hmelju«. Iz tega pa tudi sklepamo, da so izgube na eteričnih oljih večje pri hmelju, ki ga nasujemo hladnega na zeleno etažo, kakor pri hmelju, ki ga nasujemo v razmeroma toplem stanju (ko je bil obran v vročih opoldanskih urah).

Ta pojav je mogoče v precejšnji meri odstraniti s tem, da vgradimo nad zeleno etažo dodaten ventilator, ki ima to nalogo, da hitreje odstranjuje vodne hlape in zmanjša upor, ki ga povzroča masa nasutega hmelja.

To »potenje« hmelja pa zanesljivo preprečimo pri sušilnicah, ki imajo vgrajen nov tip zračnega grelca, ker daje ta prebitek zraka z večjo hitrostjo in prepreči, da doseže odtočni zrak absolutno mejo nasičenosti.

Pri etažnih sušilnicah bi si želeli, da bi v vsaki etaži sušili hmelj pri tistih temperaturah, ki bi ustrezale vsakokratni vsebini vlage v hmelju in da bi se dale temperature tudi temu primerno spreminjati. V sušilnih napravah, ki delujejo v kontinuiranem postopku s pomočjo

tekočega traka, so ti momenti dalekosežno upoštevani. Tak sušilni stroj je zelo ekonomičen in ima 4 krat večjo zmogljivost od gravitacijske sušilnice. Vprašanje sušilnic na tekoči trak bo postalo aktualno zlasti takrat, ko bo treba posušiti sproti velike količine s strojem obrabnega hmelja.

Kot smo poprej omenili, je mogoče povečati zmogljivost običajne sušilnice s tem, da vgradimo nad »zeleno«
etažo ventilator, ki hitreje odvaja z vlago nasičeni zrak iz sušilne celice. Če je uporaba ventilatorja res v večjih rokah, je možno skrajšati čas sušenja za ca. $\frac{1}{8}$ — $\frac{1}{6}$. Pri pregledu raznih sušilnic smo pri nekaterih hmeljarjih videli v pogonu razne ventilatorje z boljšim ali slabšim učinkom. Vsi ti ventilatorji na hmeljskih sušilnicah so vgrajeni po čisti empiriki, po občutku posameznika, ki ne vpraša, kolike količine zraka naj da ventilator, kakšen naj bo motor in kako naj bo zgrajen propeler.

Ventilator nad zeleno etažo ima namen, da sproti odvaja z vlago nasičen zrak v začetni fazi. Odvajanje nasičenega toplega zraka mora biti seveda v skladu z izžarevalno površino dimnih cevi in v približnem ravnotežju z zmogljivostjo kurilne naprave. Pri uporabi ventilatorja mora sušilec strogo paziti na to, da ga pravočasno ustavi, ko je »po občutku«
hmelj v zeleni etaži že dovolj osušen in pri rahlem stiskanju že malo zašumi. Zaradi nepravilne uporabe ventilatorja kaj lahko »zažgemo«
hmelj v predelih. V nasprotnem primeru pa se čas sušenja po nepotrebnem podaljša in je poraba goriva prevelika. Zaradi tega je že marsikateri hmeljar odstranil ventilator iz svoje sušilnice. Uporaba ventilatorja je koristna samo v rokah veččega in zanesljivega sušilca, ki vestno spremlja potek sušenja, kontrolira temperature in čase izsipavanja.

Pri odvajanju vlažnega zraka iz zelene etaže bi moral biti ventilator zgrajen tako, da bi z regulacijo lahko poljubno zmanjševali število obratov in s tem tudi tiste količine vlažnega zraka, ki nastajajo sproti.

V splošnem vemo, da je efekt sušenja hmelja tem manjši, čim manj je zrak, ki odhaja iz »zelene«
etaže, nasičen z vodnimi parami. To pa pomeni le del izkoristka in izgubo na gorivu. Z ventilatorjem, pri katerem lahko spreminjamo brzino, bi bilo mogoče odvajati zrak v vsaki fazi sušenja s takimi hitrostmi in v takih količinah, ki bi odgovarjale optimalni nasičenosti zraka. S tem ugodno povečamo kapaciteto sušilnice.

Za splošni potek sušenja so odločilne začetne temperature v etaži sveže nasutega hmelja. Pri gravitacijskih sušilnicah ne prekorači temperatura na zeleni etaži 32°C , medtem ko smemo pri uporabi zračnega ogrevalnika dvigniti temperaturo tudi do 45°C . To si razlagamo z znanim pojavom, da vsako izhlapevanje porabi toploto. Zavrholjo te izparilne toplote in pa zaradi hitrega odvajanja vodnih par iz območja sveže hmeljske mase, je možno z zračnim ogrevalnikom povečati kapaciteto gravitacijske sušilnice in začeti sušenje z višjo temperaturo.

Zmogljivost in korist dosedanjih sušilnic sta bili razmeroma majhni. Pri ugodnih vremenskih pogojih (suho in toplo vreme, tople

in suhe noči) dobimo komaj 400—450 kg suhega hmelja v 24 urah na 16 m² sušilnici.

Leta 1958 smo pričeli proučevati, kako povečati kapaciteto obstoječih gravitacijskih sušilnic, ki bi bile uporabne tudi za sušenje drugega rastlinskega materiala. Uvedli smo prvi prototip zračnega ogrevalnika na posestvu KG Vrbje. Ta tip dovaja sušilni zrak v dve celici hkrati z večjo hitrostjo in neodvisno od zunanjih vremenskih razmer. Dva takšna prototipa sta bila v sezoni v letu 1959 in ves čas obiranja stalno v pogonu in vsak od njih je sušil v dveh celicah istočasno. Kapaciteta ogrevalnika: 500.000 K cal/h pri 22.000 m³ zraka v 1 uri. Že prvi poskusi sušenja so pokazali pozitivne rezultate. Dosegli smo 1080 kg suhega hmelja v 24 urah v eni celici. Zmogljivost ene celice je narastla od 400—450 kg na 1080 kg suhega hmelja v 24 urah. Razlika med sušilnicami tipa »Lorber« in sušilnico z zračnim ogrevalnikom je naslednja:

1. Sušilnica tipa »Lorber« ima kurišče 6 m pod spodnjo ploskvijo (pod predali »suhe etaže«) z razmeroma kratko površino rešetke in malim izgorevalnim prostorom. Dimni plini odhajajo iz kurišča skozi sistem pločevinastih cevi premera 25 cm v dimnik. Te dimne cevi so razporejene ca. $\frac{2}{3}$ metra nad kuriščem in litoželeznim grebenom kurišča v obliki štirioglate spirale z dvema zavoji. Zrak, ki prihaja od zunaj skozi zračne jaške v sušilno celico, se ogreva na dimnih ceveh in prehaja segret skozi vse štiri etaže (mreže) nasute s hmeljem. Brzine tako segretega zraka so relativno majhne — komaj 0,09—0,1 m/sek. in zato traja sušenje tudi dalj časa. Od časa, ko nasujemo sveži hmelj na vrhnjo »zeleno« etažo, pa do časa, ko je hmelj v spodnji etaži posušen, preteče 8 ur. Ob slabem vremenu, nizki temperaturi in veliki vlagi zunanjega zraka (megla, dež) pa lahko traja sušenje tudi 10 do 12 ur. V tem primeru mora sveže obran hmelj čakati v koših ali pa razgrnjen po podu po 6 do 10 ur, preden pride v sušilnico. Razumljivo je, da se tak hmelj kvari in izgubi na barvi in lesku, kar pomeni tudi znatno poslabšanje kvalitete. Pri slabem vremenu pade zmogljivost sušilnic s starim sistemom kurišč na komaj okrog 300 kg suhega hmelja v 24 urah.

Poleg omenjenih pomanjkljivosti je omembe vredno še dejstvo, da uhajajo dimni plini še zelo vroči (320 °C) iz dimnika in to zaradi slabega izkoriščanja kuriva in izžarevalne površine, ki znaša samo ca. 32 m². Poleg tega pa so peči tudi zelo neelastične. Če pade temperatura ogretega zraka zaradi nesmotrnega kurjenja pod 45 °C, je potrebno 15—30 minut, da se v kurišču naloženo gorivo razgori do polne moči. Enakomernost sušenja je odvisna od velikosti in lege jaškov za dovod zunanjega vetra, ki potiska zrak enostransko z večjo silo v jašek, kjer je tudi tok segretega zraka v celici neenakomeren. Tako se pogostokrat dogaja, da je hmelj v predalih na enem koncu preveč, na drugem pa mnogo premalo suh. Nasipna višina svežega hmelja sme biti največ 20 cm.

2. Nov tip zračnega ogrevalnika, s katerim smo nadomestili stare peči sistema »Lorber«, ima pa naslednje prednosti:

a) S to napravo dosežemo večje hitrosti sušilnega zraka (0,2—0,3 m) v sekundi in dovajamo količine sušilnega zraka. Poleg tega je pa tudi višina nasipa na sušilnih mrežah za 15—20 cm večja, kar pomeni skrajšani čas sušenja in večjo zmogljivost sušilnice.

b) Ventilator potiska sušilni zrak z vedno enakim pritiskom skozi vse sušilne mreže. Na ta način je sušenje popolnoma neodvisno od vremena, vetra, vlage zunanjega zraka. Zaradi velikih brzin zraka je izhlapevanje vode iz hmelja intenzivnejše, čas sušenja se skrajša na polovico pri skoro 2 in pol krat večji količini posušenega hmelja. Pri starem sistemu je morala imeti vsaka sušilna celica svoje kurišče. Z uporabo novega zračnega ogrevalnika smo dosegli, da je moč z eno pečjo hkrati ogrevati dve celici. Pri tem sistemu je zračenje (sušenje) vedno enako, ker je peč termično izpopolnjena.

S poskusi na zračnih ogrevalnikih smo dokazali, da je možno povečati zmogljivost sušilne celice za 2—3 krat napram gravitacijski sušilnici. Če bi hoteli povečati kapaciteto dveh sušilnih celic za 100 % pri uporabi starega načina ogrevanja zraka, bi morali dozidati še dve celici in vgraditi dve kompletni sušilni napravi. Stroški za to povečavo bi znašali okrog 8—9 milijonov dinarjev. Za enako povečanje zmogljivosti dveh sušilnih celic pa odpade pri uporabi zračnih ogrevalnikov dozidavanje objekta in investicija za nabavo dveh sušilnih naprav. Z enim ogrevalnikom postavljenim med 2 celici posušimo lahko toliko hmelja, kakor bi ga sicer posušili v 4 celicah.

Iz opisanega je razvidno, da je delovanje ogrevalnikov neodvisno od vremena. Izdelamo lahko edinice, ki proizvajajo topel zrak za 2 celici hkrati. Cena takšnih pa ni 2 krat večja od ogrevalnikov za 1 celico, ampak znatno manjša.

Kurišče novih zračnih ogrevalnikov omogoča popolno zgorevanje večjih količin premoga, kar ni mogoče pri pečeh sistema »Lorber«.

V naslednjem hočemo prikazati kapacitete hmeljske sušilnice s 6 celicami opremljene z Lorberjevimi pečmi napram kapaciteti iste sušilnice, potem ko smo vgradili 2 zračna ogrevalnika za pogon štirih celic, medtem ko smo ostali dve celici segrevali še s starimi ogrevalnimi napravami.

Rezultate smo dobili po 14 dnevnom sušenju hmelja na sušilnici s 6 celicami na KG Vrbje.

Proizvodnja subega hmelja te 6 celične sušilnice s starim sistemom ogrevanja zraka je bila naslednja:

1 celica dnevno (v 24 urah) ca.	400 kg subega hmelja
6 celic dnevno (400 × 6) ca.	2.400 kg subega hmelja
6 celic v 14 dnevih (2400 × 14) ca.	33.600 kg subega hmelja

V isto 6 celično sušilnico v Vrbju smo vgradili 2 zračna ogrevalnika novega tipa, od katerega je vsak oddajal sušilni zrak istočasno v 2 celici. Oba nova ogrevalnika sta torej ogrevala 4 sušilne celice. V ostalih dveh celicah se je pa ogreval zrak s starimi pečmi.

Produkcija sušilnice se je z uporabo obeh zračnih ogrevalnikov dvignila, kot sledi:

1 celica dnevno (v 24 urah) ca.	900 kg suhega hmelja
4 celice dnevno 900×4	3.600 kg suhega hmelja
4 celice ali v 14 dneh	3.600×50.400 kg suhega hmelja

K temu še prištejemo:

2 celici s starimi pečmi, ki dajo dnevno $400 \times 2 =$	800 kg suh. hmel.
2 celici v 14 dneh	$800 \times 14 = 11.200$ kg suh. hmel.

Celokupna sušilnica v 14 dneh:

zračna ogrevalnika	50.400 kg
stare peči »Lorber«	11.200 kg
v 14 dneh skupno	61.000 kg

Z vgraditvijo dveh novih zračnih ogrevalnikov smo povečali zmogljivost celokupne 6 celične sušilnice od prvotnih 33.600 kg na 61.600 kg— $33.600 = 28.000$ kg ali za ca. 80 %.

Če bi bilo vseh 6 celic opremljenih z novim tipom zračnega ogrevalnika, bi bila kapaciteta take sušilnice 65.000 kg suhega hmelja v 14 dneh napram 33.000 kg pri starem sistemu.

Oba ogrevalnika smo termično izpopolnili, tako da je padla temperatura dimnih plinov pod 28°C s tem, da smo povečali izžarevalno površino odvodne cevi za dimne pline in to oddano toploto uporabili tudi za sušenje.

Ker so ti zračni ogrevalniki zelo elastični v obratovanju, je uspeh odvisen predvsem od pravilnega kurjenja, to je od pazljivosti kurjača. Če primerjamo rezultate, ki smo jih dobili pri sušenju hmelja s tem zračnim ogrevalnikom v času, ko je kurjač pazil na potek gorenja, in na temperaturo z rezultati, ko je kurjač nepravilno uporabljal peč, vidimo naslednje:

- a) pri pravilnem kurjenju smo dosegli 1080 kg suh. hmelja v 24 urah
- b) pri nepravilnem kur. smo dosegli 715 kg suh. hmelja v 24 urah

Količina posušenega hmelja je pri nepravilnem skoro za 30 % manjša. Obe peči smo opremili še z umetnim podpihom in s tem dosegli neodvisnost od vleka dimnika. Temperaturo sušilnega zraka je moč ali hitro zvišati ali pa hitro znižati, kar dosežemo že v nekaj minutah. Na ta način je danes možno enakomerno sušenje. V gravitacijskih sušilnicah pa pomenijo odstopanja od optimalnih temperatur navzdol precejšnjo izgubo časa, zlasti v nočnih urah in pri vlažnem in hladnem vremenu.

Rezultati, ki smo jih dosegli na obeh prototipih, so bili zelo dobri vendar je bilo še nekaj pomanjkljivosti sekundarnega značaja.

Tako n. pr. žarenje okoli kurišča je bilo še nekoliko premočno, temperatura dimnih plinov je bila še previsoka in našli smo še razne pomanjkljivosti aerodinamične narave. Na podlagi izkušenj z novimi zračnimi ogrevalniki je podjetje »Agroservis« v Sempetru izdelalo s so-

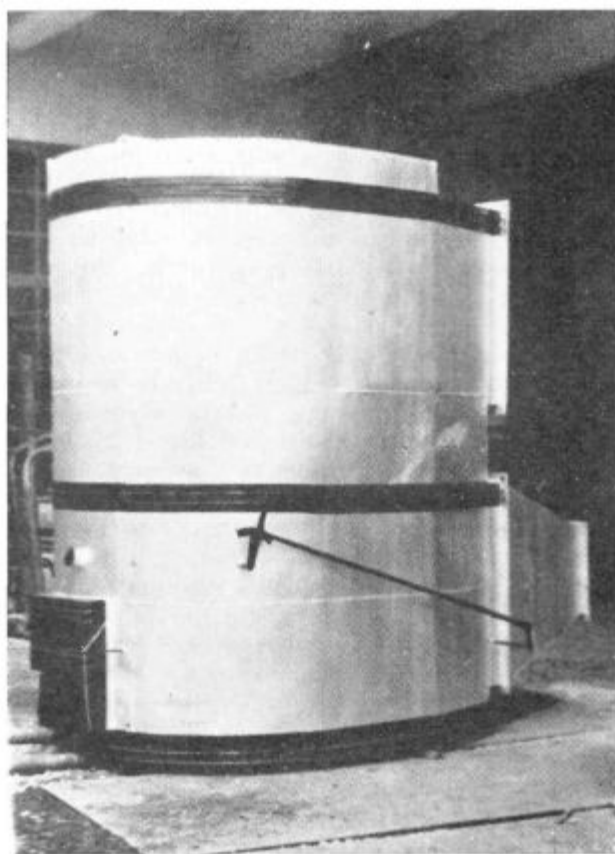
delovanjem inštituta in dvema zunanjima sodelavcema nov tip zračnega ogrevalnika. Ob tem moramo poudariti, da je podjetje »Agroservis« spremljalo ves razvoj izboljšanja sušilnic, izdelalo prototipe in pokazalo polno razumevanje za vse težave in eventuelne neuspehe, ki so se pokazali med obratovanjem. Vodstvo podjetja se je s tem svojim konstruktivnim delom zavedalo, kako pereče je vprašanje novih sušilnic za celokupno hmeljarstvo. Za vse dosedanje prizadevanje pri uresničenju načrtov za modernizacijo hmeljskih sušilnic, gre kolektivu podjetja »Agroservis«, posebno pa še njegovemu nikdar mirujočemu direktorju Albinu Reharju posebna zahvala.

V letu 1958/59 je podjetje Agroservis izdelalo na podlagi pridobljenih izkušenj dva ogrevalnika, in sicer enega za enocelično sušilnico na Inštitutu za hmeljarstvo v Zalcu, drugega pa za ogrevanje prostorov Kmetijske šole v Vrbju. Pred tem so ogrevali prostore Kmetijske šole s »Termogenom«, ki ga je dostavilo podjetje »Ventilator« — Zagreb. Omenjena naprava je bila opremljena s kuriščem na nafto, tako da so porabili za ogrevanje prostorov dnevno tudi za 20.000 din nafte, pri čemer pa ni bila temperatura v učilnicah več kot povprečno 10° C in je bil pouk zelo otežkočen. Zaradi tega so odstranili »Termogen« in namesto njega postavili zračni ogrevalnik, ki ga je prav tako izdelalo podjetje »Agroservis« Šempeter. Z zračnim ogrevalnikom so bili doseženi zelo dobri rezultati. Vsi prostori so bili dobro ogrevani, saj je bilo moč doseči s primerno regulacijo tudi temperature 25–28 °C. Ker se pri zračnem ogrevalniku uporablja kot kurivo velenjski lignit, je ogrevanje zelo ceneno. Za ogrevanje vseh prostorov Kmetijske šole Vrbje je dnevni izdatek za kurjavo samo 5.000 dinarjev, torej za 75 % manj kot za »Termogen«. Dnevni prihranek znaša okrog 15.000 dinarjev, in če računamo, da je treba ogrevati prostore od novembra do konca marca, to je 5 mesecev, znaša prihranek ca. 1.900.000 dinarjev. Naprava je v enem letu že skoro plačana.

Leta 1960 smo postavili 3 zračne ogrevalnike v boljši izvedbi za hmeljske sušilnice na Dolenjskem, in sicer v Kostanjevici, Šentjerneju in Škocjanu. Tipske sušilnice s sušilnimi ploskvami po 32 m² so postale premajhne za vedno večje hektarske površine hmeljišč. Nastalo je vprašanje, ali povečati obstoječe tipske sušilnice z 32 m² sušilne ploskve z dograditvijo še 2 celice (tako da bi imela vsaka sušilnica po 4 sušilne celice s skupno površino 64 m²) ali pa brez gradbenih stroškov doseči povečanje kapacitete z vgraditvijo zračnega ogrevalnika. Po nasvetu Inštituta za hmeljarstvo so se posestva v omejenih krajih na Dolenjskem odločila za drugo varianto — za vgraditev zračnih ogrevalnikov. Podjetje »Agroservis« je v 2,5 mesecih izdelalo 3 zračne ogrevalnike, od katerih tehta vsak ca. 2,5 tone, in jih je postavilo v omejene sušilnice. Inštitut za hmeljarstvo je v vseh fazah sodeloval in opravil tudi vse kontrolne meritve.

V prvih dneh sušenja s temi ogrevalniki je inštitut dajal potrebna navodila tako kurjaču pri opravljanju ogrevalnika kot tudi pri sušenju hmelja ter istočasno kontroliral potek vseh del kakor tudi kvaliteto posušenega produkta.

Zračni ogrevalnik oziroma naprava za pospešeno sušenje hmelja in drugega rastlinskega materiala je zaščitena pri patentnem uradu v Beogradu, edino pravico za izdelovanje tega pa ima »Agroservis« Sempeter in to za vso državo pod znamko PE-KA-I.O. V bistvu je sestavljen zračni ogrevalnik iz toplega izmenjalnika in ventilatorja. Ta ventilator sesa zunanji sveži zrak, ga potiska skozi izmenjalnik toplote in nato skozi žične mreže — sušilne etaže, na katerih je nasut hmelj. Žične mreže v obliki žaluzij so ostale nespremenjene, vloga dimnih

Tipa zračnega ogrevalnika

cevi iz pločevine z litoželeznim kuriščem pa je prevzel zračni ogrevalnik z ventilatorjem. Zračni ogrevalnik se sestoji iz kurišča, sistema cevi ter plašča. Na eni strani teh elementov prehaja zrak pod pritiskom ventilatorja, na drugi strani pa uhajajo dimni plini po prirodnem vzgonu skozi dimnik. Zračna stran je tesnjena proti dimni strani in razen tega pod nadpritiskom ventilatorja, tako da je pri eventualni netesnitvi možno uhajanje zraka v dimni prostor, ne pa obratno. Zračni

ogrevalnik je dimenzioniran tako, da istočasno oskrbuje s toplim zrakom dve celici prereza 4×4 m in višine 16 m. Ogrevalnik proizvaja 580.000 kal./uro pri zmogljivosti ventilatorja 35.000 m³/h zraka. Koeficient izkoristka pa znaša 0,70.

Pri zadnji tipi zračnega ogrevalnika je sestavljen izmenjalnik toplote iz sistema cevi in zunanjega plašča. Cevi so razporejene takoj nad kuriščem in to po njegovem obodu. Za tem pa je še ena oziroma dve vrsti cevi 2,5 in dolžine 1,2 m. Vse cevi so zaprte v pločevinasti škatli, ki ima obliko paralelepipeda. Plamen in dimni plini se dvigajo iz kurišča med strnjeni cevni zastor ter oddajajo toploto večinoma z žarenjem, nato pa se okrenejo nazaj proti vratom, kjer je prva vrsta cevi nekoliko razmaknjena, zavijejo med zadnjo vrsto cevi in notranjo steno prej omenjene škatle proti dimniku. Na tej poti oddajajo dimni plini toploto večinoma konvektivno. Kurišče in prej omenjeno škatlo, ki je postavljena na kurišče, obdaja z zunanje strani še plašč, tako da je med plaščem in zunanjo steno reža široka samo nekaj centimetrov. Okoli kurišča skozi cevi in skozi rezo teče zrak ter hladi te elemente in odnaša toploto. Ves segreti zrak se zbira v kapi nad pločevinasto škatlo ter prehaja v sušilnico.

UPORABA ZRAČNEGA OGREVALNIKA ZA SUŠENJE DRUGEGA RASTLINSKEGA MATERIALA NA HMELJSKI SUŠILNICI

Čas uporabe hmeljskih sušilnic je zelo kratek, ker traja sušenje hmelja približno le 14 dni na leto. Z uvedbo zračnih ogrevalnikov je mogoče uporabiti hmeljske sušilnice tudi za sušenje krmnih in zdravilnih rastlin ter povrtin. Opravili smo poskusno sušenje lucerne na hmeljski sušilnici z vgrajenim zračnim ogrevalnikom in paralelno sušenje lucerne na običajni, gravitacijski sušilnici. Uporabili smo v silosu kombajnirano lucerno, ki smo jo po sušenju zmleli z mlinom »Kladivarjem« v lucernino moko. Že med sušenjem smo opazili, da je mogoče lucerno v takem stanju (pokošeno in razrezano na 3—4 cm) uspešno sušiti v hmeljski sušilnici. Primerjali smo zmogljivost sušilnice s staro kurilno napravo napram sušilnici, ki ima vgrajen zračni ogrevalnik.

Rezultat: Količina dnevno posušene lucerne z zračnim ogrevalnikom je približno dvakrat večja od one, ki je posušena na gravitacijski sušilnici. Z zračnim ogrevalnikom smo posušili v 24 urah 2755 kg svežega hmelja, napram 1522 kg na gravitacijski. Stroški sušenja (goriva, elektrika) znašajo pri sušenju z zračnim ogrevalnikom 24,55 din za 1 kg suhe lucerne, medtem ko znašajo stroški za 1 kg suhe lucerne, posušene na gravitacijski sušilnici 31,44 din. S tem poskusom naj bi dokazali, da je možno uporabiti hmeljske sušilnice tudi za sušenje drugega rastlinskega materiala, zlasti še če je vgrajen zračni ogrevalnik. V vsej Sloveniji imamo ca. 14.000 m² sušilnih površin, ki se uporabljajo samo 14 dni v letu. Te v vsem ostalem letnem času »neaktivne«

sušilne površine bi se utegnilo izkoristiti po vgraditvi zračnih ogrevalnikov za sušenje navedenega materiala.

Če primerjamo porabo kalorij v sušilnici z zračnim ogrevalnikom in gravitacijsko sušilnico, vidimo:

Za sušenje 2733 kg sveže lucerne z zračnim ogrevalnikom smo porabili 5.457.000 Cal. oz. za 1 kg suhe lucerne na 6.766 Cal. z zračnim ogrevalnikom napram 9.540 Cal. na gravitacijski sušilnici.

SUSENJE PORA NA HMELJSKI SUSILNICI

Iz rezultatov, ki smo jih dobili pri sušenju lucerne na hmeljski sušilnici, smo prišli do zaključka, da bi mogli sušiti še druge produkte. V dogovoru s podjetjem »Vinocet« Ljubljana je inštitut prevzel sušenje večje množine makedonskega pora, ki je bil določen za izvoz. Poprej je bilo treba proučiti način priprave materiala za sušenje (čiščenje, rezanje, transport in pogoje za uspešno sušenje tega v tehnološkem pogledu še neznanega materiala). Kot poskus smo začeli s pripravo in sušenjem ca. 1.500 kg v kolute (1–2 debeline) nerezanega pora na sušilnici z zračnim ogrevalnikom. Za ohranitev kvalitete in barve smo sušili pri maksimalno dopustni temperaturi 60 °C. Zaradi strukture materiala je bil čas sušenja razumljivo tudi daljši kot pri hmelju. Z zračnim ogrevalnikom smo v 24 urah posušili ca. 2.200 kg svežega pora, iz česar smo dobili 250 kg suhega materiala, medtem ko smo posušili na gravitacijski sušilnici v istem času samo 1050 kg svežega pora, ki je dal 105 kg suhega. Vzorci posušenega pora so ustrezali predpisom, po katerih je bila sklenjena pogodba za sušenje pora, to je okrog 150 ton pora. Pripravljalna dela: čiščenje, pranje in rezanje surovega pora so bila precej zahtevna in marsikaj je bilo potrebno sproti improvizirati. V obratu sta bili stalno dve sušilni celici (ena z zračnim ogrevalnikom in ena gravitacijska). Pri dovozu večjih količin (material smo dobivali direktno iz Makedonije po železnici) pa je bila v obratu še tretja in četrta sušilnica (sušilna celica). Z majhnimi presledki smo obratovali ves mesec november in december 1960. Vsega skupaj smo posušili 29 vagonov, to je 154.824 kg svežega pora in odposlali 14.927 kg suhega, predpisano pakiranega v poletilenske in natrijske vrečke s povprečno vlago 8,5 %.

Naslednji večji poskus je bilo sušenje droge *digitalis lanatae* in *digitalis purpureae* za farmacevtske namene. V povezavi z izvoznim podjetjem »Gosad« v Ljubljani je Inštitut za hmeljarstvo v Žalcu sklenil pogodbo za poskusno gojenje in sušenje omenjene rastline. Navedeno podjetje je dalo za to potrebno seme, ki smo ga posejali v pripravljene tople grede. V eno smo posejali *digitalis lanata*, v drugo pa *digitalis purpurea*. Obenem je bil pripravljen tudi poskus za pripravo sadik na prostem. Od časa, ko smo posejali *digitalis* v toplo gredo, pa do posaditve sadik na njivi sta potekla 2 meseca. Zračenje, insolacija, zalivanje, pletev in redčenje sadik je bilo v tem času zelo važno delo.

V mesecu juniju smo posadili prve sadike digitalisa na njive. Zalivanje in okopavanje je bilo edino delo do prve rezi, ki je bila 26. septembra. Digitalis smo sušili na hmeljski sušilnici z zračnim ogrevalnikom. Sušenje je trajalo 3 dni. Sušenje ene partije pa 24 ur pri povprečni temperaturi 55—65 °C. Pri prvem sušenju smo dobili iz 375 kg sveže mase 95,50 kg suhe digitalis lanatae in od 287 kg sveže digitalis purpureae 76,50 kg osušine. Po prvi rezi ni bilo na njivi nobenega dela razen ročnega okopavanja. Za osušitev ca. 700 kg digitalisa je bilo porabljenega okrog 4000 kg velenjskega lignita in 328 KW električne energije. S tem poskusom, ki pa ni bil dokončan, smo opazovali sušenje zdravilnih rastlin na hmeljski sušilnici. Tako smo proučevali možnost, kako bi se dala ta sušilnica vsestransko racionalno izkoristiti.

Vendar ta poskus, ki je trajal nekaj več kot 6 mesecev, še ne zadostuje za kakršnokoli definitivno izjavo.

Skupna količina suhega pridelka je bila 249 kg.

HUMIDIFIKACIJA PROSTOROV IN POSUŠENEGA HMELJA

Premajhni prostori za deponiranje posušenega hmelja in dolgotrajen proces odvolgnjenja sta privedla do poizkusov, kako umetno skrajšati ta čas. Vemo, da ima hmelj, ki ga vzamemo iz sušilnice, komaj 6% vode in da je v tem stanju silno krhek in se hitro drobi. Šele potem, ko leži dalj časa, vsrka iz zraka 4—6% vlage in ko ta naraste na 10%, postane toliko elastičen, da se ne drobi in ga lahko tlačimo v vreče. To »odvolgnjenje« pa traja ob suhem vremenu lahko precej dolgo. Tako prihajajo dnevno iz sušilnice v deponijske prostore večje količine posušenega hmelja. Ob vlažnem zunanem vremenu ali vlažnih nočeh hmelj hitro odvolgne ter ga v najbolj ugodnem primeru lahko že po 4—5 dnevih stlačimo v vreče. Tako pridobimo zopet prostor za nasipavanje nadaljnje količine suhega hmelja, ki prihaja iz sušilnice. Če pa traja suho vreme ves čas sušenja, smemo stlačiti hmelj šele po 3—4 tednih v vreče. V novo zgrajenih tipskih sušilnicah so deponijski prostori sploh premajhni in tu je problem, kam odlagati posušen hmelj, posebno pereč. Gradnja obsežnih deponijskih prostorov (ki se rabijo samo nekoliko tednov na leto) pa zahteva drago investicijo. Da bi torej skrajšali čas, ki je potreben za naravno odvolgnjenje, smo že pred 3 leti začeli s poizkusi, kaj storiti, da bi hmelj umetno odvolgnil. Najprej je bila opravljena serija laboratorijskih poskusov, ki so nam dali osnovo za izdelavo »ovlaževalca« zraka. Ta nam je dal samo orientacijske podatke, tako glede odvolgnjenja hmelja kakor tudi glede konstrukcije aparata samega. Do lanskega leta 1961 smo po raznih izboljšanjih prišli do četrte in dokončne izvedbe humidifikatorja, kakor tudi do končnih podatkov ovlaženja velikih količin hmelja. Napravo za humidifikacijo zraka smo opremili z avtomatiko, ki vklopi elektromotor ovlaževalca v trenutku, ko pade relativna vlaga zraka v prostoru na poljubno določen maksimum. Na ta način je bilo

Tip ovlaževalca zraka

mogoče obdržati konstantno relativno vlago v prostoru, ne oziraje se na vlago zunaj. Z mnogimi poskusi in meritvami smo prišli do prepričanja, da je princip te naprave za ovlaženje zanesljiv, da se z njo ustvarijo tisti klimatski pogoji, pod katerimi hmelj hitro odvolgne, da smo torej popolnoma neodvisni od vremena. Aparat sam je enostaven in prekaša po učinku slične aparate inozemskega izvora in ne daje odpadne vode. Ta aparat porabi ca. 50 litrov vode na uro. Pri uporabi humidifikatorja hmelj sploh ne pride v dotiko z vodo ali vodnimi kapljicami — ampak samo z zrakom, ki je nasičen z vlago. Nastajajo enaki pogoji, kot jih imamo v naravi v vlažnih jesenskih nočeh, ko hmelj hitro odvolgne. Poizkusi so v prostoru s 160 m³ pokazali naslednje: Začetna temperatura v prostoru je bila 36,5 °C pri 42,8 % relativne vlage. V 9 minutah je uspelo z vlažilcem dvigniti relativno vlago na 100 %, temperatura pa je padla na 25,5 °C. Poizkuse smo večkrat ponavljali in opravili ustrezne meritve. Za časa sušenja hmelja smo opravili tak poizkus na sušilnici v Medlogu. Na voljo smo imeli ca. 1000 kg posušenega hmelja s 77,5 % vlage. Vreme je bilo za časa poizkusa suho in toplo (25 °C, 55 % relativne vlage). Poizkus je trajal 12 ur. V tem času je hmelj pridobil 4,6 % vlage, to je od prvotnih 6 % na 10,4 % po končanem umetnem odvolgnjenju. Pri tem poizkusu so bili navzoči tudi drugi hmeljarji, ki so bili mnenja, da je hmelj primerno in pravilno odvolgnil.

Aparat je mogoče namestiti tudi povsod drugod v delovne prostore ali skladišča, kjer je potrebna določena količina vlage v zraku.

OBIRANJE HMELJA S STROJEM

Ing. Lojze Četina

I.

Hmelj je intenzivna industrijska rastlina, ki zahteva pri dose-danji tehnologiji od 3.700–5.000 delovnih ur letno na ha.

Od tega je potrebno za obiranje od 50–70% delovnih ur. Pri večjem pridelku je odstotek večji, ker število delovnih ur za obiranje raste proporcionalno s pridelkom, delovni čas za večino ostalih del v hmeljiščih pa je konstanten ne glede na pridelek, oziroma le malo od njega odvisen.

Če hočemo obrati hmelj v 16 dneh pri pridelku 2800 škafov (okrog 1400 kg) na ha in povprečni storilnosti obiralcev 13–14 škafov na dan, potrebujemo na ha 13 obiralcev ali za 2300 ha okrog 30.000 obiralcev za področje LR Slovenije. Včasih, ko je bilo hmeljarsko področje in tudi količina pridelka manjša, smo potrebovali okrog 20.000 obiralcev. Večji del teh prihaja na sezonsko delo iz bolj ali manj oddaljenih gospodarsko pasivnejših področij. Z industrializacijo teh področij in možnostjo, da si prebivalci najdejo stalno zaposlitev v raznih panogah gospodarstva tudi zunaj svojega prebivališča, lahko pričakujemo, da bo vedno večji problem dobiti zadostno število obiralcev. Hmelj ne bo mogoče obrati pravočasno, kar lahko povzroči veliko škodo na kakovosti hmelja.

Delovna sila bo tudi pri nas vedno dražja. Ta tendenca se kaže povsod v svetu, posebno v razvitih in razvijajočih se državah.

Obe navedeni dejstvi pospešujeta razvoj mehanizacije, t. j. zamenjavo ročne delovne sile s stroji tudi na področjih, kjer se nam je še pred nedavnim zdelo nemogoče, da bo stroj lahko zamenjal človeške roke. Tak primer je tudi obiranje hmelja s strojem. In vendar je danes strojno obiranje hmelja že močno razširjeno po svetu.

Prvi stroji za obiranje hmelja so bili skonstruirani že okrog leta 1900 v ZDA. Do večje razširitve ni prišlo vse do leta 1942, ko je pomankanje obiralcev prisililo ameriške hmeljarje, da so začeli uporabljati obiralne stroje v večjem obsegu. Od takrat, posebno pa po drugi svetovni vojni so se hitro razširili. Danes obirajo v ZDA večji del pridelka s stroji.

V Angliji so leta 1922 uvozili iz ZDA prvi stroj, ki pa ni bil primeren za angleški hmelj. Leta 1932 so začeli z lastnimi poskusi in leta

Hmeljno rastlino na njivi porežemo in naložimo na prikolico

1938 sta bila zgrajena dva obiralna stroja. Po drugi svetovni vojni so izdelali že več tipov, vendar si je strojno obiranje le počasi utiralo pot. Leta 1950 so obrali s stroji le okrog 10 %, danes ga oberejo že okrog $\frac{3}{4}$.

V Nemčiji se je strojno obiranje izredno hitro razširilo potem, ko so leta 1955 uvozili prvi stroj iz Anglije.

Obiralne stroje prav tako uporabljajo v Čehoslovaški, Franciji, Belgiji in drugih državah, kjer gojijo hmelj.

Zanimivo je, da tako hiter razmah obiralnih strojev ni narekovala boljša kakovost dela — kakovost ročnega obiranja je še vedno boljša od strojnega, posebno če upoštevamo tudi izgube, ki nastajajo pri strojnem obiranju, ampak pomanjkanje obiralcev in vedno večji izdatki zanje.

Tudi v našem gospodarskem razvoju se približujemo takemu položaju. Zato smo začeli na Inštitutu za hmeljarstvo v Žalcu proučevati, kako bi se stroji za obiranje hmelja obnesli v naših pogojih in za našo sorto hmelja, savinjski golding.

Leta 1959 smo uvozili prvi obiralni stroj v Savinjsko dolino, ki je bil prvi in edini v Jugoslaviji. Stroj je belgijske znamke »Allaeyse« tip »HPT 2 × 2 Standard«. To je stroj srednje velikosti.

Poznamo stabilne stroje, ki stojijo na enem mestu in jim dovajamo rastline, in mobilne, ki se premikajo po hmeljišču. Slaba stran prvih je v tem, da moramo rastline porezati, ko jih obiramo. Ker rastlina v času obiranja še ni fiziološko zrela — rezervni sokovi se še niso umaknili v korenine — pomeni predčasna rez izgubo hranilnih snovi, kar se odraža naslednje leto na pridelku. S primernimi agrotehničnimi ukrepi pa je mogoče to znižanje pridelka preprečiti ali vsaj

Na posebej za to pripravljeni prikolici vozimo porezane hmeljne rastline k obiralnemu stroju

zmanjšati. Zato so danes v uporabi v glavnem stabilni stroji, ki imajo pred mobilnimi prednost, da je njihova kapaciteta lahko mnogo večja, kar je za ekonomiko obiranja bistvene važnosti.

Obiralni stroj »Allaey« tip »HPT 2 × 2 Standard« je stabilna vrsta stroja manjše kapacitete. Njegova kapaciteta je 160 do 240 rastlin na uro, medtem ko imajo večji stroji kapaciteto 500 in več rastlin na uro. Stroj sestavljata dva glavna dela *obiralnik* in *čistilnik*.

Potek dela je naslednji: Hmeljne rastline na njivi porežemo in pripeljemo k stroju na prikolicah, ki so za ta namen posebej pripravljene. Pri vlaganju v stroj spodnji del rastline pritrdimo za vlagalno verigo, ki teče kot neskončni trak in vleče rastline mimo obiralnih bobnov. Obiralni bobni se vrtijo s hitrostjo od 100–120 obratov na minuto in imajo posebno prožne prste, ki obirajo hmeljne storžke. Pri omenjenem tipu stroja je 9 takih bobnov. Obrana rastlina se s tekočim trakom vrne nazaj, kjer jo delavec odpne in vpne novo rastlino.

Storžki, vejice in listje padejo skozi predčistilni mrežasti trak na dvžični trak čistilnika. Veliko listje in panoge se že tudi izločijo. Storžki se izdvojijo od listja na mrežastem traku, pod katerim močan zračni tok vsrkava listje in ga odstranjuje. Storžki in vejice padajo na poševni brezkončni trak s hrapavo površino, na katero se prilepljajo vejice in jih odnašajo navzgor, storžki pa se zaradi svoje oblike in nagiba skotalijo na drugi tekoči trak. Na tem traku obrani hmelj 4 do 6 delavcev ročno prebere. Izločijo preostale peclje listov in vejice, ki jih zaradi enake teže s storžkom stroj ni izločil, rjav in poškodovan hmelj.

Ob straneh stroja se izločujejo obrane panoge, listje in zdrobljeni hmelj.

Pri naših poskusih smo v prvi vrsti skušali odgovoriti na naslednja vprašanja:

1. kako stroj obira (kakovost obiranja)
2. kaj vpliva na kakovost obiranja
3. kakšna je storilnost stroja in najprimernejša organizacija dela
4. kakšen je gospodarski račun strojnega obiranja v primerjavi z ročnim obiranjem.

II.

Težišče naših opazovanj je bila *kakovost obiranja*. Pod kakovostjo razumemo ne le kakovost obranega hmelja, ampak tudi to, koliko hmelja ostane neobranega na rastlini in koliko hmelja stroj zdrobi in izloči v obliki plev. Če bi merili kakovost obiranja samo po vzorcih posušenega hmelja, bi ugotovili, da je kakovost obiranja dobra. Rezultati primerjalne analize vzorcev suhega hmelja so prikazani v tabeli številka 1.

Tabela št. 1

Mehanična analiza vzorcev suhega hmelja v letu 1960

	Povprečje vzorcev v odstotkih	
	strojno obranega hmelja	ročno obranega hmelja
celi storžki s pecljem	25,0	27,6
celi storžki brez peclja	21,7	15,6
celi storžki skupaj	44,7	43,2
poškodovani storžki	51,5	49,6
pleve	3,6	7,2

Tudi kemična analiza pri nas ni pokazala nobene bistvene razlike med strojno in ročno obranim hmeljem, čeprav angleški podatki navajajo večje ali manjše izgube na odstotku skupnih smol. Podatki naših analiz so prikazani v tabeli št. 2.

Tabela št. 2

Kemična analiza strojno in ročno obranega hmelja leta 1959 in 1960

	Odstotek skupnih smol	
	1959	1960
Strojno obran hmelj (povprečje vzorcev)	15,66	16,15
Ročno obran hmelj (povprečje vzorcev)	15,89	16,01
Razlika glede na ročno obran hmelj	- 0,23	+ 0,14

Samo ob navedenih primerjavah še ne moremo napraviti zaključkov o kakovosti obiranja. Pogledati moramo še, koliko hmelja se zdrobi in ga stroj že izloči posebej, deloma med listjem, deloma kot pleve, in koliko hmelja ostane na obrani rastlini. Primerjalni podatki za sveži hmelj so navedeni v tabeli št. 3.

Tabela št. 3

Rezultati analize svežega hmelja, ki je bil obran z obiralnim strojem
(v utežnih odstotkih)

	Naši podatki			Nemški podatki		Angleški podatki
	1959	1960	1961	1957	1958	1950—53
Celi storžki	81,6	54,1	76,6	95,2	81,7	25,2
poškodovani storžki		21,7		4,5	12,9	41,4
zdroblj. hmelj (pleve)	17,0	19,6	18,7	0,5	1,8	24,0
deli listov	—	—	—	—	1,4	8,0
deli pecljev	—	—	—	—	2,5	0,9
neobran hmelj	1,4	4,6	4,7	—	—	—
Skupaj:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,1	99,5

Tako vlagamo hmeljne rastline v obiralni stroj

Naši poskusi so pokazali, da je najbolj problematično drobljenje storžkov na posamezne lističe. Ta odpadki stroj posebej izloči. Mi smo to imenovali pleve. Utežni odstotek plev od obranega hmelja je za nas pokazatelj o drobljenju hmelja. Že pri prvih poskusih leta 1959 smo ugotovili, da smo imeli povprečno 17 % odpadka zaradi drobljenja, v letu 1960 pa 19,6 %. Nemški podatki ne navajajo tako visokih % zdrobljenega hmelja, angleški pa še celo več, okrog 24 % (podatki iz poskusov 1950—53). Angleži navajajo tudi, da so sorte golding in fuggle bolj občutljive za strojno obiranje. Po nemških podatkih je pri njih mnogo manj zdrobljenega hmelja — povprečje v letu 1958 — 1,77 %. Verjetno gre pri tem tudi za razlike v metodiki zajemanja podatkov, vendar je gotovo, da so sorte različno občutljive za strojno obiranje. Če bodo to ugotovitev potrdili tudi nadaljnji poskusi, bomo morali temeljito razmisliti o tem: Ali lahko vzamemo tako velik odpadki v račun, o tehnični izpopolnitvi stroja in mogoče tudi o uvedbi sorte, ki bi bila primernejša za strojno obiranje in bi bila v kakovosti podobna savinjskemu goldingu.

III.

- Na kakovost obiranja vpliva poleg vrste stroja in sorte hmelja:
- hitrost vrtenja obiralnih bobnov
 - razporejenost hmeljne rastline na vodilu
 - stopnja zrelosti
 - občutljivost storžkov za udarce obiralnih prstov kot posledica vremenskih razmer v tistem letu in
 - manipulacija pri dovozu in obiranju.

Hitrost vrtenja obiralnih bobnov vpliva na kakovost obiranja tako, da se pri večji hitrosti poveča odstotek zdrobljenega hmelja, zmanjša pa odstotek neobranega hmelja. Rezultati naših poskusov v letu 1959 dajejo le orientacijsko sliko o tem in so prikazani v tabeli 4.

Tabela št. 4

Primerjava kakovosti obiranja pri različni hitrosti obiralnih bobnov leta 1959

Hitrost vrtenja bobnov vrtljajev/min.	zdrobljenih storžkov %	neobranega hmelja %	skupaj
109	19,2	1,84	21,04
120	24,0	0,90	24,90

Če je hmelj enakomerno razporejen na vodilu, stroj bolje obira, kar je razumljivo. Pri enakomerno razporejenih rastlinah je pri poskusih leta 1959 ostalo neobranega hmelja 0,9 %, pri košatih rastlinah pa 1,67 % ali skoraj enkrat več.

Velik vpliv na kakovost obiranja ima stopnja zrelosti storžka. Odstotki zdrobljenega hmelja pri poskusih v letu 1960, prikazani po dnevih obiranja v tabeli 5, nam to pokažejo:

Tabela št. 5

Odstotki zdrobljenih strožkov v posameznih dneh obiranja v letu 1960

Datum	Odstotek zdrobljenega hmeljja	
	pri 120 obr./min.	100 obr./min.
22. 8.	16	
23. 8.	18,2	
24. 8.	19,3	16,7
29. 8.	20,4	20,3
30. 8.		20,3
31. 8.		21,1

Delaoka odstranjuje obrane hmeljne rastline

Hmelj ni vsako leto enako občutljiv za drobljenje. Gotovo je to odvisno od vremenskih razmer v določenem letu. Zato so za dokončno oceno izgub, ki nastajajo pri obiralnih strojih, 3-letni podatki premalo. Služijo nam lahko le za orientacijo. Po nemških podatkih so imeli v letu 1957 4,5 %, v letu 1958 pa 12,9 % poškodovanih storžkov. Razliko pripisujejo vremenskim razmeram.

Tudi slaba manipulacija s hmeljem pri rezanju, nakladanju, razkladanju in vlaganju v stroj vpliva na količino odpadkov. Zato je potrebna pri tem delu čim večja pazljivost.

Opazili smo tudi, da je strojno obran hmelj bolj občutljiv za nadaljnjo manipulacijo in sušenje. Ne smemo ga pustiti predolgo v koših, ampak ga moramo čimprej nasuti na sušilnico. Zato proučuje Inštitut za hmeljarstvo v Žalcu uvedbo kontinuiranega postopka od obiranja do sušenja in basanja. V tem primeru bi padel hmelj iz stroja takoj na tekoči trak posebne sušilnice, ki je drugačna kot dosedanje tipske sušilnice. Hmelj se v njej giblje na tekočih trakovih in se suši. Ko pride iz sušilnice, se ohladi, potem pa v umetno ustvarjeni atmosferi jesenskega vlažnega vremena odvolgne. Takšno atmosfero ustvarimo s posebnim ovlaževalcem zraka. Po 1—2 dneh je hmelj primeren za basanje.

Strojno obran hmelj se bolj počasi suši kot ročno obran. Pričakovali bi nasprotno, kajti del vode izhlapi že pri obiranju zaradi tokov ventilatorjev v čistilniku. Počasnejše sušenje si razlagamo takole: Hmelj, ki ga oberemo s strojem, je »izmučen« in ovel. Zato se na lesi bolj stlači in težje propušča topel zrak skozi plast in se zato bolj počasi suši.

IV.

Storilnost obiralnega stroja je važno vprašanje, ker je od tega odvisno, v koliko dneh bomo lahko hmelj obrali, in stroški obiranja. Pri večji storilnosti stroja stroški padajo.

Storilnost oziroma kapaciteto obiralnega stroja merimo s kilogrami obranega svežega hmelja na uro ali s številom rastlin na uro. Tovarniški podatki navajajo kapaciteto stroja običajno s številom rastlin, ki jih stroj obere na uro. Ker je število vloženih rastlin odvisno od hitrosti vlagalne verige, je to tehnični podatek, ki izraža kapaciteto stroja npr. 400 rastlin na uro. Seveda je praktična storilnost nekoliko manjša, ker pri najboljši organizaciji dela odpade nekaj časa na neefektivno delo. V ZDA računajo, da je lahko kapaciteta v praksi največ 90 % od potencialne (teoretične) kapacitete, ki je podana s hitrostjo vlagalne verige. Pri naših poskusih je bil ta odstotek mnogo manjši, v letu 1959 66, v letu 1960 pa 60 %. Izkoristek je bil pri naših poskusih tako nizek zato, ker je stroj delal le v poskusne namene in smo morali delovni postopek pogosto prekinjati.

Industrija izdeluje obiralne stroje z najrazličnejšo kapaciteto od 50 do nekaj čez 1000 rastlin na uro. V ZDA in Veliki Britaniji imajo

obiralne stroje z večjo kapaciteto — običajno okrog 850 rastlin na uro — v srednji Evropi pa manjše s kapaciteto od 150 do 450 rastlin na uro. Stroj, ki smo ga pri nas preizkušali, ima kapaciteto 160 do 240 rastlin na uro.

Storilnost stroja, izražena v kilogramih hmelja, je odvisna še od pridelka hmelja na rastlini. Čim večji je pridelek, tem večja bo storilnost stroja pri enaki kapaciteti rastlin na uro.

Obiralni stroj »Allaey's — Standard«, ki ima potencialno kapaciteto največ 20, doseže v praksi kapaciteto okrog 200 rastlin na uro, če je izkoristek 80 do 90%. Kakšna je storilnost tega stroja v kilogramih svežega hmelja na uro pri različnem pridelku, kaže tabela 6.

Tabela št. 6

Storilnost obiralnega stroja pri različnem pridelku hmelja na ha

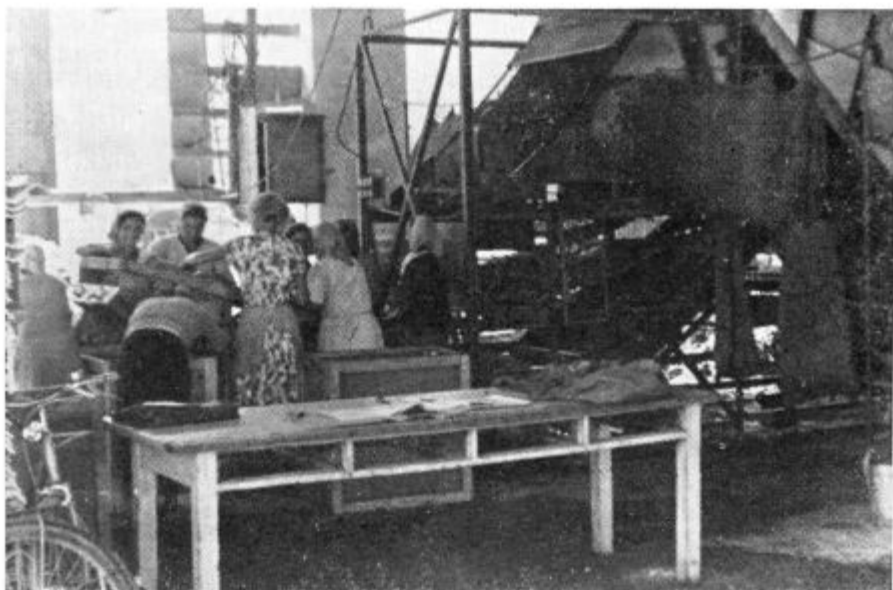
Pridelek suhega hmelja mtc/ha ¹	Pridelek svežega hmelja kg/rastl. ²	Storilnost stroja svež. hmelja kg/uro pri kapaciteti 200 rastl./uro
10	1,07	214
12	1,29	258
14	1,50	280
16	1,72	320
18	1,93	360
20	2,14	400
22	2,36	440

Iz tabele 6 vidimo, da je storilnost stroja močno odvisna od pridelka. Čim večji je pridelek, tem večja je storilnost stroja in tem manjši so stroški obiranja na 1 kg hmelja. Večina stroškov ima namreč značaj fiksnih stroškov, ki po enoti proizvoda z večjo storilnostjo stroja padajo. Po izkušnjah iz prakse v Nemčiji lahko čistilnik omenjenega obiralnega stroja očisti okrog 350 kg svežega hmelja na uro, to je pri kapaciteti 200 rastlin na uro okrog 1,7 kg svežega hmelja na rastlino. Pri višjih pridelkih, ki pri nas že niso več redkost, je treba zmanjšati hitrost vlaganja ali pa povečati število rastlin, oziroma vodil na hektar. Pri naših poskusih smo dosegli leta 1959 storilnost od 182 do 316 kg, povprečno pa 210 kg (98 škafov) svežega hmelja na uro. V Nemčiji so v letu 1958 dosegli z istimi stroji od 291 do 372 kg ali povprečno 332 kg (154 škafov) svežega hmelja na uro.

Po podatkih tovarne je potrebno za delo pri stroju, za rezanje in dovoz rastlin 12 delavcev. Pri naših poskusih smo dejansko potrebovali

¹ Pridelek na ha smo izrazili v mtc suhega hmelja na ha, zato ker je to merilo pri nas najbolj običajno.

² Pridelek svežega hmelja na rastlino smo izračunali tako, da smo vzeli razmerje med suhim in svežim hmeljem = 1 : 4,5, na ha pa 4200 rastlin.

Cistilnik obiralnega stroja z izstopnim tekočim trakom...

25 delavcev, 1 mehanika in 3 traktoriste. Tudi Nemci navajajo, da je delalo pri stroju istega tipa leta 1957 povprečno 20, leta 1958 pa 27 delavcev. Tako velika razlika nastane zato, ker računa tovarna za prebiranje na izhodnem tekočem traku samo z 2 delavcema, medtem ko smo jih potrebovali v našem primeru 6, če smo hoteli, da je bil hmelj kvalitetno prebran, nadalje v podatkih tovarne niso upoštevani delavci za pobiranje hmelja na njivi, kasnejše obiranje preostalega hmelja in druga pomožna dela. S primerno organizacijo dela bo verjetno mogoče število delavcev, ki so potrebni za delo pri stroju, zmanjšati na 20, kar bo morala praksa še potrditi. Če je storilnost stroja 150 škafov (280 kg svežega hmelja na uro) in če nabere obiravec 1 škafo na uro, zamenja stroj z 20 delavci do 150 obiravcev. Razmerje je 1 : 6,5. Stroji z večjo kapaciteto imajo to razmerje širše, torej ugodnejše v korist stroja.

V.

Najvažnejše vprašanje pri presoji obiranja hmelja s strojem je ekonomski račun. Vsak nov ukrep, vsak nov tehnološki postopek mora skozi sito ekonomike.

V naslednjem bomo primerjali stroške za ročno in strojno obiranje med seboj. Kalkulacija za strojno obiranje je izdelana za obiralni stroj tipa »Allaeyss — Standard«, ki smo ga pri nas preizkušali.

Čeprav vsebuje kalkulacija za strojno obiranje nekatere pri-

... kjer delavke prebirajo obrani hmelj

bližne ocene, ki jih bo morala praksa še potrditi, zadostuje za orientacijsko primerjavo.

Pri obiralnem stroju ločimo stalne stroške, ki nastajajo ne glede na to, koliko časa stroj dela, t. j. amortizacijo, investicijsko vzdrževanje, obresti na investicijski kredit in zavarovanje. Ti stroški znašajo pri strojnem obiranju v našem primeru letno 1.071.500 din ali pri 200 urah obratovanja (približno 15 din po 15 ur na dan) 5360 din na uro. Stalne stroške lahko znižamo, če podaljšamo čas obratovanja. Ako bi na primer z uvedbo ene zgodnje in ene pozne sorte hmelja podaljšali čas obiranja hmelja na 30 dni, bi lahko znižali stalne stroške za polovico. To pomeni, da bi pri storilnosti stroja 116 škafov na uro lahko zmanjšali stalne stroške strojnega obiranja od 46 na 23 din ali na kg suhega hmelja *približno za 46 din*.

Druga vrsta stroškov so variabilni stroški, ki nastajajo le, če stroj dela. Sem spadajo stroški za material, stroški za električno energijo, traktorske usluge, obresti na obratna sredstva in osebni dohodki. Variabilni stroški znašajo v našem primeru *6385 din na uro*. Tudi ti stroški imajo na enoto obranega hmelja značaj stalnih stroškov. Pri povečani storilnosti stroja ostanejo skoraj enaki na uro, na enoto obranega hmelja pa padajo. Zato moramo gledati, da bo storilnost stroja čim bližja maksimalni zmogljivosti. Kako pa na to vplivamo, smo obravnavali že v prejšnjem poglavju.

Skupni stroški na uro so za različno število ur obratovanja na leto prikazani v tabeli 7.

Tabela št. 7

Skupni stroški za strojno obiranje hmelja pri različni stopnji izkoriščanja stroja

	Če dela stroj letno ur			
	200 (15 dni à 15 ur)	250 (18 dni à 14 ur)	300 (22 dni à 13,5 ur)	420 (30 dni à 14 ur)
Stalni stroški (1,071.500 din letno)	5560	4290	3580	2550
Variabilni stroški	6385	6385	6385	6385
Skupaj stroški obiranja na uro	11.745	10.675	9965	8935
Indeks	100	92	85	76

Ker se stroški obiranja na uro pri različni storilnosti stroja ne spremenijo bistveno — imajo torej značaj fiksnih stroškov — storilnost stroja močno vpliva na stroške obiranja za enoto obranega hmelja. Čim večja je storilnost stroja, tem manjši so stroški obiranja na enoto obranega hmelja (glej tabelo št. 8).

Tabela št. 8

Odvisnost stroškov obiranja od storilnosti obiralnega stroja
(Stroški obiranja v din na škaf; 1 škaf 2,15 kg svežega hmelja
ali 0,5 kg suhega)

Storilnost stroja		Če dela stroj letno ur			
kg svežega hmelja na uro	škafov na uro	200	250	300	420
		znašajo stroški din/škaf			
150	70	168	152	142	128
200	93	126	115	107	96
250	116	101	92	86	77
300	139	84	77	72	64
350	162	72	66	61	55

Iz tabele 8 vidimo: Čim bolj podaljšamo čas obiranja in čim večja je storilnost stroja, tem manjši so stroški strojnega obiranja na škaf. Ker še nimamo izkušenj, kako bi bilo mogoče obirati hmelj (predvsem dovoz rastlin je problematičen) tudi ponoči in ker pri sedanji sorti hmelja ne moremo podaljšati sezone obiranja nad 15 dni, če hočemo obdržati kakovost hmelja, računamo, da lahko stroj učinkovito dela okrog 200 ur na leto. Z izpopolnitvijo organizacije dela bo storilnost stroja v naši praksi verjetno od 250 do 300 kg (116 do 139 škafov) svežega hmelja na uro. V tem primeru so stroški obiranja *od 84 do 101 dinar* za škaf svežega hmelja.

Prebrani hmelj pada z izstopnega tekočega traku v hmeljne koše

Preden stroške strojnega obiranja primerjamo z ročnimi, moramo upoštevati še eno dejstvo, to je zmanjšanje pridelka zaradi predčasnega rezanja hmeljne rastline in izgub, ki nastanejo pri obiranju s strojem. Za prve izgube še nimamo zanesljivih podatkov. Tudi podatki v literaturi si nasprotujejo. Kaže, da je izgube te vrste s primerno oskrbo in visoko rezjo (2 m in več nad zemljo) mogoče zmanjšati. Zaradi tega jih v naši primerjavi ne upoštevamo.

Bolj problematične so izgube, ki nastanejo pri obiranju zaradi drobljenja hmeljnih storžkov. Po naših ugotovitvah jih je bilo v letu 1959 — 1961 povprečno okrog 18%. Tudi pri ročnem obiranju se izgubi nekaj hmelja (razsip na njivi in pri merjenju), zato vzemimo, da znašajo izgube pri strojnem obiranju v primerjavi z ročnim obiranjem še 15%. Neobranega hmelja ne upoštevamo, ker sodimo, da ga ostane tudi pri ročnem obiranju na rastlini toliko kot pri strojnem.

Če je proizvodna cena brez sušenja 700 din za kg suhega hmelja, znašajo izgube pri strojnem obiranju na vsak kg hmelja 15% od 700, to je 95 din na vsak kg posušenega hmelja ali približno 47 dinarjev na vsak škof obranega hmelja. Za toliko se povečajo stroški strojnega obiranja napram ročnemu obiranju zaradi izgub in znašajo v našem primeru od 131 (84 + 47) do 148 (101 + 47) dinarjev na škof.

Na vrednost izgub vpliva še cena hmelja. Čim višja je cena, tem večja je vrednost izgub in tem dražje je strojno obiranje v primerjavi z ročnim.

Če hočemo oceniti stroške strojnega obiranja, moramo stroškom za ročno obiranje prišteti še tiste stroške, ki so tudi pri strojnem obiranju všteti, to je poleg plačila obiralcem, prispevkov in oskrbe obiralcev še stroške za merjenje, odvoz hmelja ter rezanje in odvoz hmeljevine. Tako izračunani stroški znašajo za ročno obiranje hmelja okrog 110 do 120 dinarjev za škaf svežega hmelja.

V primerjavi s strojnim obiranjem, ki stane v našem primeru vključno z izgubami 151 do 148 dinarjev na škaf, je ročno obiranje zaenkrat še cenejše. Zmanjšanje izgub zaradi drobljenja in povečanje storilnosti stroja bi ta odnos takoj spremenilo v korist strojnemu obiranju. Če bi povečali storilnost stroja na 500 kg na uro in zmanjšali izgube na 5 %, bi znašali stroški strojnega obiranja 99 din na škaf svežega hmelja. V tem primeru bi bilo strojno obiranje že cenejše od ročnega. Iz tega razloga je važno še temeljito proučiti oba činitelja: storilnost stroja in izgube zaradi drobljenja.

Na odločitev za ali proti strojnemu obiranju ne bo vplivala le navedena izolirana ekonomska primerjava, ampak bo treba upoštevati tudi nacionalno ekonomske momente — obiralne stroje moramo zaenkrat uvažati, zato bo uvoz teh vplival na bilanco zunanje trgovine. Verjetno je, da bo pri nas najmočnejši činitelj, ki bo vplival na postopno uvajanje obiralnih strojev, pomanjkanje obiralcev posebno na velikih družbenih obratih, kjer bo le s pomočjo obiralnih strojev mogoče sigurno in pravočasno pripraviti pridelek hmelja. Le z uvedbo obiralnih strojev je mogoče vpeljati kontinuiran industrijski delovni postopek od obiranja do basanja hmelja. Tak postopek bo pa prej ali slej terjala proizvodnja na velikih družbenih hmeljarskih obratih.

Pri oceni te študije je treba imeti pred očmi, da je to le groba orientacija. Za eksaktnejšo analizo so poskušali z enim strojem premalo. Zaradi pomanjkanja podatkov smo se morali ponekod naslanjati le na ocene in predpostavke. Vendar vse to ne zmanjša vrednosti primerjave med stroški za ročno in strojno obiranje hmelja. Preden bo ta postopek uveden v široko prakso, bo potrebno še več poskusov in izkušenj.

LITERATURA

Pelikan, Četina: Izkušnje pri obiranju hmelja s strojem leta 1959 (Hmeljar 16/59).

Četina: Strojno obiranje hmelja v letu 1960 (Hmeljar 11-12/60).

Hupfauer: Vergleichende Untersuchungen am Hopfenpflückmaschinen (Hopfenrundschau 7/59).

The Hop Industry (Report 1951).

Wye College — Annual Report 1950 do 1953 in 1955 do 1958.

Zadnja tri leta se je povečal konsum piva tako močno, da podjetje Pivovarna Laško v sezonskih mesecih povečuje proizvodnjo piva. Ta pa zahteva, da se glavno alkoholno vretje hitreje vodi. Glavno alkoholno vretje je zelo važen činitelj za kvaliteto piva. Večje pivovarne stalno vzgajajo kvasovke, da ne bi bile odvisne od drugih pivovarn ali celo od uvoza. Okolico, v kateri kvasovke živijo, je nemogoče vzdrževati tako, da ne bi prišlo do okužbe z raznimi škodljivci, ki kvarno vplivajo na proizvod piva. Razen tega pa pride do največjega problema pri dobavi kvasovk v tako imenovani mrtvi sezoni, ko pivovarne ne varijo piva. Zato smo bili prisiljeni kvas kupovati v inozemstvu, kar pa ni lahko, saj je težko najti pravo kakovost.

Vse te okoliščine so naše podjetje prisilile k vzgoji kvasovk. Skupno z Inštitutom »Boris Kidrič« v Ljubljani smo se v letu 1962 lotili tega problema. Ker v podjetju za to delo nimamo urejenega laboratorija in potrebnega strokovnega kadra, nam biološki oddelek inštituta pod vodstvom dr. Brinčeve vzgaja kvas. Zaradi manjkajočih naprav za razmnoževanje imamo trenutno težave. Podjetje si je s tem delom zagotovilo potrebne količine kvasovk in se izognilo trošenju deviz za uvoz.

Radi bi v kratkem opisali pomen kvasovk in način, kako jih vzgajamo.

Pripravljanje in uživanje piva kakor tudi drugih alkoholnih pijač je staro kot človeška zgodovina. V stoletjih se je pivovarstvo razvijalo in izpolnjevalo, nastajali so novi in boljši postopki slajenja, hmeljenja in pripravljanja pivine. Zanimivo pa je, da bistva procesa — alkoholnega vretja in njegovega povzročitelja — mikroorganizmov niso poznali do sredine preteklega stoletja. To je bilo v protislovju s stanjem pivovarstva, ki je bilo pred dobrimi sto leti že razvito v veliki industriji, sam vrelni proces pa je bil še na stopnji srednjega veka. Veljala je Liebigova kemijska razlaga procesa fermentacije, ki jo je ovrgel šele slavni Pasteur s svojimi vrelnimi študijami, iz katerih izhajajo kasnejši rezultati in uspeh znastvenih dognanj na področju mikrobiologije. Vendar v primerjavi z blestečim

razvojem medicinske mikrobiologije, predvsem v borbi proti bakterijskim infekcijskim boleznim, tehnološka mikrobiologija ni tako hitro napredovala.

Znanstvena dognanja mikrobiologije so prinesla bistvene spremembe tudi v pivovarstvu. Pripravljanje piva ni bilo več prepuščanje naključju, ampak usmerjeno k naprej postavljenemu cilju. Z uvedbo čiste kulture kvasnic sta zagotovljeni kvaliteta in stalnost izdelka.

Danes je delo mikrobiologa v pivovarni dvojno: Skrbeti mora za vzgojo in uporabo biokemijske aktivne in genetsko čiste kulture kvasa, ki mora biti absolutno brez nezaželene spremljevalne mikroflore, po drugi strani pa mora stalno nadzorovati ves proces od začetka preko vmesnih faz do konca ter izključevati škodljive mikroorganizme iz proizvodnega postopka. Prva naloga mikrobiologa je torej vzgoja nastavnega kvasa, druga pa mikrobiološka kontrola obrata.

Pivovarne, ki imajo urejen mikrobiološki laboratorij, naj bi sistematsko vršile popolne mikrobiološke kontrole sladu, vode, zraka, cevodovod in delov aparaturo. Važno je, da pridemo pri obratni kontroli hitro do zaključkov. V ta namen se poslužujemo posebnih metod in določenih gojišč za dokazovanje škodljivih mikroorganizmov. Pod pojmom čista kultura kvasa razumemo kulture določenih kvasnic, npr. izbranega soja glive *Saccharomyces carlsbergensis* z enakimi fiziološkimi in genetskimi lastnostmi, ki morajo ustrezati proizvodnim zahtevam.

V vsakem naravnem substratu je navzočih nešteto mikroorganizmov. Če hočemo iz take mešanice izločiti neko določeno klico, moramo za vzgajanje izbrati pogoje, ki so zanje posebno ugodni, ne pospešujejo pa rasti njenih spremljevalcev. Ako se nam to posreči, govorimo o naravni čisti kulturi.

Drug način je Kochova metoda nalivanja petrijevk. Po tem načinu pripravimo čisto kulturo tako, da s sterilno kovinsko zanko prenesemo nekaj klic izhodne kulture v komaj še tekočo agarno raztopino. Agar se strdi in iz posameznih celic zrastejo po določenem času kolonije, ki so vidne s prostim očesom. Ta postopek lahko ponavljamo, dokler nismo izolirali zaželenega tipa kvasnic. Po Hansenu pa si pripravimo čisto kulturo kvasnic po postopku razredčevanja na ta način, da suspenzijo kvasnic razredčujemo toliko časa, da vsebuje ena kapljica hranilne podloge le eno kvasno celico, ki jo razmnožujemo dalje.

Po enem od opisanih načinov smo si pripravili izhodne kulture na trdni podlogi. Te kulture hranimo v zamašenih epruvetah v hladilniku pri temp. 5°C. Kulture kvasa v glukozni raztopini, ki so jih priporočali starejši avtorji, danes opuščamo, ker ni jamstva, da bi se dedne lastnosti kvasnic ne spreminjale. Najmodernejši in najprimernejši način shranjevanja kultur je metoda liofizacije, pri kateri sušimo kvasno suspenzijo ob zelo nizki temperaturi in v močnem vakuumu. Tako »konservirane« kvasnice ostanejo aktivne in dedno nespremenjene tudi dalj časa.

Jasno je, da moramo vršiti vse operacije pod skrajno sterilnimi pogoji, da onemogočimo vsako sekundarno okužbo.

Agarna kultura kvasnic služi kot izhodni material za nadaljnje vzgajanje. Pripravimo si redko suspenzijo kvasnic v tekoči pivini. S sterilnim peresom napravimo kapljično kulturo po Lindnerju. S pomočjo mikroskopa se prepričamo, da vsebujejo kapljice le eno celico in te celice s pomočjo sterilnega filtrirnega papirja prenesemo v manjšo količino sterilne pivine. Ko je kvas na višku vrenja (po dveh do treh dneh), prelijemo pivino v posodo z večjim volumnom, ki vsebuje sterilno pivino. To ponavljamo, dokler ne dobimo dovolj velike količine vcepka za obrat. Sorazmerno z gostoto kvasne suspenzije rabimo le do 20 litrov tekočine na 2 hl pivine. Klasičnih okroglih Pasteurjevih steklenic danes ne uporabljamo več, ker je delo z njimi zamudno. Zadoščajo steklenice različnih velikosti s stranskim nastavkom, ki so cenejše, stabilnejše in je delo z njimi enostavnejše. Tudi klasičnih kovinskih aparatov za pripravo nastavnega kvasa (npr. po Hansenu) novejša literatura ne priporoča več, ker se težko čistijo in so razmeroma drage.

Iz omenjenih steklenic prenesemo kvasovke s pivino direktno v prekučno aluminijasto kad s prostornino 1 do 3 hl, od tu pa po fermentiranju v vrelni kadi.

Sodoben način gojenja kvasnic je kontinuirana fermentacija, pri kateri imamo vertikalno povezane posode vedno večje prostornine, ki so napolnjene s pivino. V zgornjo posodo cepimo kvas iz epruvete in ko ta močno vre, spustimo del pivine v spodnjo, večjo posodo in tako dalje. V zgornjo posodo doteka pivina, iz najnižje nameščene pa odteka dokončna suspenzija nastavnega kvasa. To je nova tehnika, s katero pri nas še nimamo praktičnih izkušenj.

Razumljivo je, da moramo kvas med razmnožitvijo neprestano kontrolirati tehnološko in biološko. Pri tehnološki kontroli zasledujemo naslednje lastnosti kvasnic: (bistrost) hitrost usedanja, potek vrenja, hitrost in trajanje vrenja, bistrenje piva, usedanje kvasnic, stopnjo prevrevanja in končno organoleptično poskušnjo piva.

Ce nastavimo več sojev kvasovk istočasno in pozorno ocenjujemo nastale lastnosti, kmalu opazimo razlike med soji. Izberemo tistega, ki našim zahtevam najbolj ustreza. Pri biološki kontroli nastavnega kvasa pa moramo ugotoviti, ali med našimi kvasnicami res ni bakterij in divjih kvasnic. Kontrola z navadnim mikroskopiranjem je težka in nezanesljiva. Uspešno nam pomaga tehnika mikroskopiranja v temnem vidnem polju in metode barvanja. Zanesljivejši pa je preizkus kultiviranja, pri katerem skušamo dokazati infektivne mikroorganizme v kulturi.

Čista kultura naj bi bila v načelu brez infekcije. Pri kvasovkah, ki so že fermentirane v odprtih kadeh, pojava bakterij navadno ne moremo izključiti. Vendar infekcija ne sme presegati šest klic na 50 vidnih polj pri pogledovanju z mikroskopom ob šestokratni povečavi.

Pri mikroskopskem pregledu nastavnega kvasa moramo oceniti tudi biološko stanje kvasnih celic. Zdrave in aktivne celice živahno brstijo in vsebujejo zrnca rezervnih snovi, kar kaže, da so dobro hranjene. Z barvanjem z metilenskim modrilom ugotavljamo število mrtvih celic, ki ne sme presegati 5 %. Pri vsem tem delu so potrebna poleg teoretičnega znanja in praktičnih izkušenj še mikrobiološka vestnost in biološko razumevanje dogajanja v celicah mikroorganizmov.

Ne bo odveč, če ponovno poudarimo, da je vzgoja čistega nastavnega kvasa osnova za uspeh pri celotnem postopku v proizvodnji piva.

GOZDNO GOSPODARSTVO GORNJE SAVINJSKE DOLINE

Ing. Anton Knez

U V O D

Gozdna proizvodnja je za narodno gospodarstvo izredno pomembna, ker oskrbuje z industrijskim lesom mehanično in kemijsko lesno industrijo ter direktne potrošnike: rudnike z jamskim lesom, gradbeništvo s stavbenim lesom, železnice s pragovi, elektrogospodarstvo z drogovi, široko potrošnjo z drvni za kurjavo itd. Potrošnja lesa postaja vsak dan širša in večja. Moderna družba sicer postopoma zamenjuje les z modernejšimi materiali, na drugi strani pa se odpirajo novi načini potrošnje industrijskega lesa, predvsem v proizvodnji celuloze in umetnih vlaken.

Z gospodarsko in kulturno rastjo sodobne družbe postajajo potrebe po papirju in celuloznem lesu iglavcev vsak dan vse večje, kar prikazujejo nižje navedeni podatki.

Po podatkih ing. Stj. Suriča je znašala v FLRJ potrošnja celuloznega lesa iglavcev v letu 1960 645.000 m³, od tega ca. 100.000 m³ žagarskih odpadkov. Za leto 1965 pa se pričakuje, da bo znašala taka potrošnja ca. 1.140.000 m³ ali 178 % od potrošnje v letu 1960.

V LR Sloveniji pa se računa z naslednjim porastom potrošnje celuloznega lesa iglavcev:

Leto potrošnje	Pričakovana potrošnja v m ³	Indeks potrošnje (1960 z 100)
1960	241.000	100
1961	252.000	105
1962	354.000	139
Potrjeni programi	500.000	208
1965	558.000	232

V letu 1960 je znašala potrošnja papirja na enega prebivalca letno: ZDA — 196 kg; Kanada 127 kg; Švedska 121 kg; V. Britanija 107 kg; Danska 90 kg; Švica 88 kg; Nizozemska 84 kg; Norveška 82 kg; N. Zelandija 80 kg; Avstralija 80 kg; Zap. Nemčija 79 kg; Belgija 62 kg;

Francija 58 kg; Avstrija 47 kg; Vzh. Nemčija 42 kg; Irska 41 kg; Kuba 33 kg; Argentina 29 kg; Italija 29 kg; Izrael 26 kg; Poljska 21 kg itd.

Potrošnja na enega prebivalca v Jugoslaviji znaša 9 kg in je naša država glede potrošnje papirja na 46. mestu v svetu. Ker računajo gospodarski načrti naše države s splošnim porastom materialnega blagostanja in kulture, bo tudi pri nas potrošnja papirja, zaradi tega pa tudi potrošnja celuloznega lesa iglavcev v bodočih letih hitro rastla.

Po podatkih ing. L. Žumra (*Verwertung schwacher Laubholzsortimente*, Schweizerische Zeitschrift für Forstwesen, številka 2/1960) je porasla v obdobju 1948 do 1957 potrošnja žaganega lesa za 131 %, vezanih plošč za 270 %, celuloznega lesa za 175 %, papirja in kartona za 169 % in ivernih plošč za 181 %. V novejšem obdobju je porast potrošnje še nekoliko večji.

Celokupna proizvodnja celuloznega lesa iglavcev v Evropi je znašala leta 1957 48,5 milij. m³. V tej proizvodnji je sodelovala Jugoslavija z 1,09 %. Naša proizvodnja celuloznega lesa iglavcev ima torej tudi v mednarodni delitvi dela zelo ugodno gospodarsko perspektivo. Potrošnja papirja hitro raste. Zaradi tega raste zelo hitro tudi potrošnja celuloznega lesa, predvsem celuloznega lesa iglavcev.

Ker v potrošnji papirja še močno zaostajamo, pričakujejo dolgoročni načrti naše države, da se bomo glede njegove potrošnje v bodočih letih približali gospodarsko razvitim državam. Ker gozdovi v FLRJ ne bodo zmogli kriti povečane potrebe po celuloznem lesu, računajo družbeni plani naše države, da se bo proizvodnja celuloznega in ostalega industrijskega lesa povečala s plantažno proizvodnjo, ki naj bi zajela obsežna zemljišča v ravninah okoli Save, Drave in Donave.

Kljub plantažni proizvodnji bo ostala osnovna proizvodnja lesa še vedno proizvodnja v ekonomskih gozdovih. Območja za klasično proizvodnjo lesa, predvsem ona, ki so po svojih ekoloških razmerah primernejša za gozdno kot kmetijsko proizvodnjo, pridobivajo vse večji pomen za proizvodnjo industrijskega lesa. Ker je v Jugoslaviji lesna bilanca iglavcev močno deficitna (70 % gozdov v Jugoslaviji je listnatih, pretežno bukovih), plantažna proizvodnja lesa pa je usmerjena predvsem v proizvodnjo mehkih listavcev, pridobivajo na svojem gozdnogospodarskem pomenu ona območja, ki ustrezajo po svojih ekoloških razmerah proizvodnji deficitnih iglavcev. Med taka območja spada tudi Gornja Savinjska dolina.

Proizvodnja deficitnih in zato tudi za dolgo obdobje rentabilnih iglavcev ima za Gornjo Savinjsko dolino razen splošno gospodarski še tudi velik lokalni ekonomski pomen, ker ta dolina nima drugih surovinskih virov razen lesa in druge industrije razen lesne. Ekonomski razvoj doline je odvisen predvsem od razvoja in napredka lesne industrije, ki ima v gozdovih Gornje Savinjske doline potencialno surovinsko zaledje.

Gospodarski pomen Gornje Savinjske doline za gozdno in lesno gospodarstvo je odločil že leta 1949, da jo je naša republika pri oblikovanju gozdnogospodarskih načrtov oziroma območij v Sloveniji

vključila v posebno »gornjegrajsko« (XI.) gozdnogospodarsko območje kot potencialno surovinsko zaledje, ki naj zagotovi njeni lesni industriji potrebno surovino.

Pri uvajanju komunalnega sistema je formirana za to območje tudi samostojna občina v Mozirju. Dejansko pa bo uveljavljanje komunalnega sistema v občini Mozirje odvisno od njenega gospodarskega razvoja, pri čemer bosta pretežno odločala gozdno in lesno gospodarstvo. Materialno bazo za razvoj mozirske komune lahko ustvari v glavnem lesna industrija z gozdovi tega področja kot svojo surovinsko bazo.

Razen neposrednega (gospodarskega) pomena je važen tudi posreden pomen gozdov, ki se sestoji v preprečevanju preneglega odtekanja meteorskih vod (retenzivna funkcija gozdov), v zaščiti gozdnih tal od izpiranja in odnašanja (erozije), v zaščiti objektov, v zaščiti od vetrov itd. Važna posredna funkcija gozdov je tudi njihova vloga pri razvoju turizma in rekreacije.

Ker je Gornja Savinjska dolina izredno primeren objekt za razvoj turizma, istočasno pa predstavlja povodje gornjega toka hudourniške Savinje, je v tem območju izredno važen tudi posredni in ne samo gospodarski pomen gozdov.

GORNJA SAVINJSKA DOLINA KOT GORSKI GOSPODARSKI PROSTOR

Gornja Savinjska dolina predstavlja po svoji morfološki oblikovitosti in reliefu terena, geološki podlagi, po svojih edafskih, klimatsko — edafskih, klimatičnih in prometnih razmerah, gostoti prebivalstva, gospodarski strukturi tipičen in izrazit del slovenskega gorskega gospodarskega prostora. Tvori povodje gornjega toka reke Savinje in je omejena na vseh straneh z visokimi, prometno neprehodnimi, visokogorskimi grebeni. Morfološko je to območje zelo izrazito, topografsko nehomogeno in prometno izolirano od ostalih predelov Slovenije. Edini prometni zvezi z ostalo Slovenijo sta cesti Kamnik—Črnilce—Gornji grad—Mozirje in Logarska dolina—Ljubno—Mozirje—Letuš. Prva cesta ne pride zaradi svojih slabih elementov in snežnih razmer v poštev za transport voluminoznega lesa v smeri proti Kamniku, ampak samo v smeri navzdol proti Mozirju. Druga cesta predstavlja glavno oziroma edino gospodarsko — prometno povezavo z ostalo Slovenijo.

Terenski relief je zelo razgiban in se naglo spreminja. Na silikatih prevladujejo bolj položne in umirjene, na apnencih pa bolj razgibane, ostre in strme oblike.

Pretežni del doline je pokrit z gozdovi. Kmetijstvo se je razvilo v dolinah. V hribih pa le na bolj položnih pobočjih, na zaobljenih hrbtih, na majhnih visokih ravninah oziroma planotah, to je na zemljiščih, ki so še sposobna za ekstenzivno alpsko kmetijstvo. Taka zemljišča ne predstavljajo strnjenih kompleksov, ampak majhne izolirane predele, obdane z gozdovi. Na njih so se razvile izolirane vi-

šinske (gorske) kmetije, ki ležijo do 1500 m visoko in dajejo tem območju izredno slikovit in pester pejzaž, ki vabi tujce in turiste.

Ekonomski gozdovi se razprostirajo do 1400 m visoko, potem prehajajo v alpske pašnike ali v bojni gozdni pas z viharniki. Nad višino 1800 do 2000 m pa se razprostira tipično, golo, strmo in močno erodirano alpsko skalovje.

V obdobju naturalnega gospodarstva, do pred ca. 100 leti, je bilo gospodarsko življenje Gornje Savinjske doline precej izenačeno s takim življenjem po dolinah in gričevnatem svetu. Razvoj industrije, trgovine in prometa pa je povzročil, da se je občutno znižala produktivnost dela v gorskem gospodarskem prostoru, ki mu je razvijajoče se gospodarstvo zaprlo trg za mnoge proizvode. Čim bolj je zunaj tega prostora napredovala industrializacija, tembolj se je povečala razlika med že itak nizko produktivnostjo dela v gorskem gospodarskem prostoru in tako produktivnostjo v dolinah, zaradi česar pada življenjski standard ljudi v gorskem gospodarskem prostoru že več desetletij. Tako padanje standarda pa ne predstavlja ugodne perspektive za materialni in kulturni razvoj komune.

Značilnosti Gornje Savinjske doline kot gorskega gospodarskega prostora so naslednje:

1. Topografska nehomogenost povzroča veliko prometno raznolikost, zahteva visoke naložbe za gradnjo in vzdrževanje cest in povzroča, da je ekonomska gostota prometnih sredstev vedno manjša od take gostote v dolinah. Zaradi tega so v tem prostoru transportni stroški večji od onih v dolinah, proizvodnja pa manj rentabilna. Ta ugotovitev je zelo važna za gozdarstvo tega območja, ker povzroča njegovo slabo akumulativnost, manjšo rentabilnost, nižjo produktivnost in manjše možnosti za povečanje primarne gozdne proizvodnje.

2. Ekološke razmere so mnogo bolj neugodne od takih razmer v dolinah. Razen velike nadmorske višine, topografske nehomogenosti, za katero so značilne strme soteske z dolgimi, ozkimi dolinami in strmimi pobočji, razoranimi z grapami, so važne toplotne razmere, ki odločajo o trajanju vegetacije, o vrsti, kakovosti in količini poljedelske in gozdne proizvodnje. Na vsakih 100 m višine pade letno povprečne temperature za ca. 0,6° C. Vetrovi vplivajo na rastlinsko proizvodnjo skrajno negativno, zmrzal, zgodnji in pozni mrazovi, visoki in dolgotrajni sneg so redni pojavi.

Že itak velika množina padavin (od 1200 do 1700 mm letno) se povečuje z nadmorsko višino. Njihova letna razporeditev otežuje delo na polju. Povzroča močno izpiranje humusa, predvsem na škrlavcih in peščenjakih. Zato je potrebno česče gnojenje kot v nižinskih predelih. Geološka podlaga (škrlavci in peščenjaki) povzročajo kislila tla. Njihovo kislost povečuje še gnojenje s kislim hlevskim gnojem iz smrečnatega nastilja.

Zaradi povečanih padavin, rastoče nadmorske višine, vetrov, manjše toplote itd. je vegetacijska doba krajša, za vsakih 100 m višinske razlike se skrajša povprečno za en teden.

3. Opisane ekološke razmere onemogočajo gojenje nekaterih kultur (npr. koruze na splošno in žita nad 1100 m) ali pa povzročajo občutno padanje njihovih donosov. V gozdarstvu povzročajo za ca. 50 % manjši prirastek od onega v nižjih predelih. Povprečni pridelek suhe krme — kar je gospodarsko izredno važno za živinorejo — se ob enakih pogojih zmanjšuje z nadmorsko višino in znaša:

v višini od 400 do 600 m	od 145 do 120 centov
v višini od 600 do 800 m	od 120 do 100 ..
v višini od 800 do 1000 m	od 100 do 80 ..
v višini od 1000 do 1200 m	od 80 do 60 ..
v višini od 1200 do 1400 m	od 60 do 40 ..

(Po ing. L. Žumru: »Gorski gospodarski prostor«, Ekonomska revija števil. 1/1961).

Ker leži večina kmetijskih zemljišč na bolj strmih pobočjih, ki nimajo z dolino nobene prometne povezave, ker so kmetijska zemljišča majhna in zelo raztresena, ni mogoča strojna obdelava in gnojenje z umetnimi gnojili. Taka oblika kmetijskih zemljišč povzroča velike fizične napore, onemogoča mehanizacijo in sodobno agrikulturo ter daje manjše donose.

Na splošno je kmetijska proizvodnja v gorskem gospodarskem prostoru izredno ekstenzivna, slabo donosna in mnogo manj rentabilna od dolinske. Ta nerentabilnost se bo v bodoče še povečala. Medtem ko se bo v dolinah kmetijska proizvodnja postopoma industrializirala, bo v gorskem gospodarskem prostoru še nazadovala. Delovne sile bo vedno manj; zaradi zelo slabih prometnih razmer in neugodnih reliefnih položajev kmetijskih zemljišč, ne bo mogoče nadomestiti delovno silo z mehanizacijo in uvesti sodobno agrotehniko. Pri večini višinskih kmetij je umetno gnojenje sploh izključeno, ker ni mogoč dovoz umetnih gnojil.

4. Nagli gospodarski razvoj dolinskega sveta je gospodarstvo gorskega gospodarskega prostora prehitel in povzročil njegovo stagnacijo ali propadanje. V tem svetu pada že ca. 60 do 80 let površina njiv, sadovnjakov, travnikov in pašnikov, raste pa površina gozdov, neproduktivnih grmišč in novin. Planinski pašniki, tudi oni, ki so osnovani s krčivijo gozdov v letih 1951 do 1957 in 1951 do 1956 so v akutni krizi, ker postajajo vse bolj nerentabilni.

Čeprav nimamo statističnih podatkov o strukturi kmetijskih obratov, kaže, da prevladujejo v višinskih predelih pretežno kmetijskogozdni obrati, v dolini pa mešani njivsko-travniški-gozdni obrati.

5. Po citiranih podatkih ing. L. Žumra sodelujejo v vrednosti osnovnih sredstev pri kmetijskogozdskih obratih, ki ležijo v gorskem gospodarskem prostoru, zemljišča z 22 %, poslopja in oprema s 26 %, rastlinski sklad (lesna zaloga) pa z 52 %, medtem ko znaša delež rastlinskega sklada pri dolinskih njivskih obratih komaj 12 %, delež zemljišč 45 %, delež poslopij in opreme pa 45 %.

Izredno visok je v gorskem gospodarskem prostoru delež rastlinskega sklada, ki ga lahko ustvari le izredno dolgo proizvodno obdobje.

Kmetijskogozdni obrati v Gornji Savinjski dolini so slabo produktivni. Kmetijska proizvodnja se sestoji v glavnem iz živinoreje in deloma iz proizvodnje žit in krompirja. Zaradi nizke agrotehnikе in vladajočih ekoloških razmer daje proizvodnja žit izredno nizke donose in postaja vedno bolj nerentabilna. Tudi pospeševanju živinoreje so postavljene meje. Možna je samo ekstenzivna živinoreja, izključena pa je industrijska proizvodnja mesa in so vsa drugačna načrtovanja v bistvu nerealna.

Zaradi slabe produktivnosti kmetijskogozdnih obratov pada tudi obseg kmetijske proizvodnje, predvsem živinoreje, kar povzroča že ca. 60–80 let širjenje iglastih gozdov v škodo kmetijskih zemljišč. Ker ima Jugoslavija le ca. 30 % gozdov ter primanjkuje iglastega lesa v Jugoslaviji in na mednarodnem trgu, ima širjenje iglastih gozdov v gorskem svetu svojo ekonomsko osnovo, ker ustrezajo ekološki činitelji tega prostora predvsem proizvodnji teh drevesnih vrst.

Območje gorskega sveta postaja torej vedno bolj področje gozdne proizvodnje, medtem ko izgublja kmetijska proizvodnja na svojem gospodarskem pomenu.

6. Gorski gospodarski prostor ima slabo razvito industrijo, ker nima surovinskih in energetskih virov ter potrebne transportne mreže. V gorskem prostoru se lahko praviloma razvije le lesna industrija, ki ima v njem surovinsko zaledje. Industrializacija se je pred pragom gorskega sveta ustavila, kar je povzročilo velike razlike med tehnično opremljenostjo in produktivnostjo dela med gorskim in dolinskim svetom. Ne samo to! Razlika v življenjskem standardu povzroča, da razvijajoča industrializacija odvzema gorskemu svetu delovno silo. Gorski svet postaja vedno bolj sestavni del gospodarsko nerazvitih območij.

7. Naseljenost gorskega sveta je najnižja v Sloveniji in znaša ca. 30 prebivalcev na km², medtem ko znaša povprečna gostota naseljenosti v LRS 79. Po statističnih podatkih pada relativna gostota naseljenosti že več desetletij. Ti podatki povedo, da je prebivalstvo Gornje Savinjske doline glede števila prebivalcev padlo leta 1961 pod takim številom v letu 1880.

8. Gospodarska struktura Gornje Savinjske doline ni ugodna. Od celotne površine, ki znaša 50.758 ha, odpade na njive, vrtove, sadovnjake in travnike 12,9 %, na senožeti in planine 4,6 % na gozdove 69,5 % in na nerodovitne površine 13,2 %. Obdelovalne zemlje je zelo malo in še ta je raztresena na zadrečki in savinjski ravnini ter na višinske kmetije.

Gospodarsko strukturo nam kažejo naslednji ekonomski pokazatelji iz leta 1961:

a) Brutoproizvod na narodni dohodek

Pokazatelj	Za okraj Celje	Za občino Mozirje	Delež občine Mozirje v % od podatkov za okraj Celje
Bruto proizvod (milij. din)	105,787	3,825	3,6
Bruto proizvod na prebivalca (v 000 din)	534	252	47,5
Narodni dohodek (milij. din)	46,075	2,055	4,4
Narodni dohodek na prebivalca (000 din)	232	134	47,5
Število prebivalcev	197,955	15,149	7,6

b) Pregled gospodarske dejavnosti po strukturi za celjsko skupnost
komun:

Gospodar. dejavnost	Bruto proizvod		Prebivalstvo	
	v milij. din	v %	število	v %
Kmetijstvo	16.015	15,15	65.424	33,05
Gozdarstvo	950	0,89	4.056	2,05
Lesna industrija	5.225	4,94	2.770	1,41
Ostala industrija	64.502	60,79	21.524	10,77
Gostinstvo	2.040	1,95	6.720	3,39
Trgovina	3.562	3,37		
Ostale dejavnosti	13.695	12,95	97.661	49,33
S k u p a j :	105.787	100,00	197.955	100,00

c) Za komuno v Mozirju pa so isti podatki naslednji:

Gospodarska dejavnost	Bruto proizvod		Prebivalstvo	
	v milij. din	v %	število	v %
Kmetijstvo	1.490	38,95	5.911	39,02
Gozdarstvo	471	12,30	1.604	10,59
Lesna industrija	1.214	31,74	546	3,60
Ostala industrija	149	3,92	62	0,41
Gostinstvo	121	3,16	316	2,09
Trgovina	85	2,22		
Ostale dejavnosti	295	7,71	6.710	44,29
S k u p a j :	3.825	100,00	15.149	100,00

Iz navedenih podatkov ugotavljamo, da je Gornja Savinjska dolina pretežno kmetijsko in gozdarsko proizvodno območje z relativno zelo razvito lesno industrijo in da spada med gospodarsko slabo razvita območja. Preko polovice prebivalcev je zaposlenih v teh treh gospodarskih dejavnostih. Ostala industrijska dejavnost je gospodarsko brezpomembna, gostinstvo in turizem pa sta šele na začetku razvoja.

Za gospodarki razvoj vsakega območja so zelo važni naslednji činitelji: prirodna bogastva, delovna sila, prometne razmere in tržišče. Zato sodim, da je morebitna zamisel o brezpogojnem razvoju industrije v tem območju nerealna, ker ni drugih surovin razen lesa, prometne razmere za dovoz drugih surovin in odvoz izdelkov pa so za rentabilno proizvodnjo neugodne.

Gospodarski razvoj Gornje Savinjske doline mora torej bazirati na čim boljšem izkoriščanju lastnih surovin in na povečanju in razširitvi te lastne surovinske osnove.

Glede proizvodnje surovin zavzema prvo mesto gozdna proizvodnja. Velika površina gozdov (61,2 %) predstavlja zanesljivo podlago za proizvodnjo lesa. Ekološke razmere v tem območju so izredno ugodne za proizvodnjo industrijskega iglastega lesa, v Jugoslaviji in na svetovnem tržišču deficitne surovine. Proizvodnja iglavcev bo imela v Gornji Savinjski dolini v bodočnosti še večjo surovinsko osnovo kot danes. Zaradi migracije prebivalstva se bo povečala površina gozdov na škodo kmetijskih zemljišč. Rastoči gospodarski razvoj dolinskega sveta z višjim življenjskim standardom bo pospešil sedanji proces migracije. Zaradi pomanjkanja delovne sile bo moralo prepustiti kmetijstvo gozdarstvu najprej ona kmetijska zemljišča, ki zaradi svojega položaja, reliefa in prometne izoliranosti niso primerna niti za intenzivnejše izkoriščanje v zasebni lastnini. Ker kmetijska zemljišča višinskih kmetij praviloma niso sposobna za strojno obdelavo in za družbeno proizvodnjo, bo pozneje prepustilo kmetijstvo gozdarstvu tudi ona kmetijska zemljišča, ki danes še ustrezajo za zasebno proizvodnjo, ki pa niso primerna za družbeno proizvodnjo.

Povečanje gozdnih površin na škodo kmetijskih bo omogočilo s sodobno pogodovno in proizvodno tehniko naglo povečanje proizvodnje iglastega lesa. S tem pa se bo povečala surovinska osnova lesne industrije v Gornji Savinjski dolini, zagotovil se bo njen razvoj in utrdila materialna osnova mozirske komune.

Glede na prirodna bogastva pride v poštev prvenstveno le nadaljnji razvoj lesne industrije, ki predstavlja že danes v glavnem edino industrijsko proizvodnjo. Daljni razvoj lesne industrije bi moral iti v teh-le smereh: predelati vso surovino, proizvedeno v Gornji Savinjski dolini; racionalizirati proizvodnjo z uvajanjem novih in sodobnih tehnoloških procesov in pri predelavi lesno surovino čimbolj oplemeniniti; poceniti proizvodnjo in pri predelavi lesa akumulirati sredstva, potrebna za lesnoindustrijsko predelavo surovin, ki se danes še ne izkoriščajo (žagarski odpadki, gozdna netaksacijska masa ipd.); zagotoviti lesni surovini tako ceno, da bo lahko gozdarstvo sedanjo proizvodnjo ne samo obdržalo, ampak tudi povečalo, za kar so dani

vsi naravni pogoji. Potrebna so le sredstva za pogozdovanje novo osvojenih površin, za konverzijo grmišč in novin v ekonomske gozdove, za introdukcijo bukovih gozdov z iglavci in za melioracijo proizvodno oslabljenih smrekovih monokultur.

Kmetijstvo v Gornji Savinjski dolini nima posebnih perspektiv. Kmetijske površine hribovskih kmetij bodo spremenjene postopoma v gozdove ali pa se bodo izkoriščale v kmetijske namene le ekstenzivno. Za intenzivno ali industrijsko proizvodnjo ni nobenih pogojev. Za intenzivno izkoriščanje prideta v poštev le zadrečka in savinjska ravnina. Zaradi majhne površine pa so omejene možnosti tudi v teh dveh ravninah.

Od proizvodnih panog zavzemata torej prvo mesto gozdarstvo in lesna industrija, ki imata tudi zelo ugodne pogoje za nadaljnji razvoj in napredek.

Razen teh dveh panog prideta v poštev še turizem in gostinstvo. Visokogorski pejzaž Gornje Savinjske doline z ozkimi dolinami, gozdnatimi pobočji in raztresenimi višinskimi kmetijami predstavlja izredne naravne lepote, ki so osnova za razvoj turizma, rekreacije in gostinstva. V svetu so mnoge podobne alpske doline dosegle z razvojem turizma in rekreacije visoko stopnjo gospodarskega blagostanja. Sodim, da obstajajo tudi v Gornji Savinjski dolini ugodni pogoji za razvoj omenjenih panog, potreben je samo dolgoročen načrt in določena gibčnost in doslednost v njegovem izvajanju.

GOZDNI FOND IN SEONJA LESA

V Gornji Savinjski dolini so izdelani gozdnogospodarski načrti za vse gozdove, zato razpolaga gozdarstvo v tem področju z vsemi podatki, ki odločajo o količini, kakovosti in vrednosti gozdne proizvodnje.

Ekološke razmere so v tej dolini zelo ugodne za gozdno proizvodnjo, oziroma ustrezajo v hribovitih predelih pretežno le tej vrsti proizvodnje (ca. 80 % produktivnih zemljišč sposobno samo za gozdno proizvodnjo). Relief je topografsko nehomogen in močno razgiban v horizontalni in vertikalni smeri. Geološko podlago tvorita v glavnem dve kamenini: silikatna z andezitnim grohom ter karbonatna z apnenecem in dolomitom. Pedološka svojstva gozdnih tal, padavine in njihov letni razpored, toplina, insolacija so za gozdno vegetacijo zelo ugodni. Vsi ekološki činitelji, to je edafski, edafskoklimatični in klimatični ustvarjajo zelo plodna gozdna rastišča.

Razen ekoloških činiteljev je imel na oblikovanje gozdno vegetacijskih združb v tem predelu tudi velik delež človek, ki je v stoletjih z novinami, fratnim gospodarjenjem, pašarjenjem, požiganjem gozdov za pridobivanje paše, z veliko potrošnjo bukovih drv za kurjavo v odprtih pečeh itd. postopoma uničil primarne gozdne združbe in jih spremenil v sekundarne, predvsem smrekove gozdne združbe. Na isti način je človek povzročil tudi nastanek neproduktivnih »novin«, slabo rentabilnih ali celo nerentabilnih grmišč in alpskih pašnikov.

Danes prevladujejo v Gornji Savinjski dolini iglavci, od teh smreka. V nižjih predelih se pojavlja tudi rdeči bor, na višjih pa macesen. Jelka je zavzela nižje in severne srednje lege, z vlažnimi in hladnejšimi gozdni tli.

Čeravno so gozdno vegetacijske združbe pretežno sekundarne in nekatere od njih — predvsem čiste smrekove — proizvodno precej oslabiljene, obstajajo ekološki, biološki in gojitvenotehnični pogoji za njihovo postopno melioracijo, ki je potrebna za povečanje donosov iz teh gozdov.

Z gozdovi je pokrita površina 55.261 ha. Od teh je ca. 5.000 ha varovalnih. Gozdnovitost znaša 69,5 % in je v Sloveniji največja. Družbenih gozdov je 14.744 ha, zasebnih pa 20.517 ha. Delež gozdov tega predela v okraju Celje dosega 51 %. Z iglavci je poraslo 81 % vseh gozdov, z listavci pa 19 %. Listavci (bukev) niso razprostranjeni kot biološko zelo potrebna in koristna primes iglavcem, temveč tvorijo pretežno čiste, nerentabilne in finančno slabo donosne čiste bukove sestoje, kar zmanjšuje biološko učinkovitost bukve in akumulativnost gozdarstva v tem območju.

Gozdni fond po ha znaša:

Sektor lastništva	Iglavci	Listavci	Skupaj
družbeni	122	58	180
zasebni	196	25	221
oba sektorja skupaj	164	39	203

Gozdni fond je glede na rastiščne činitelje prenizek in dosega komaj 60–65 % normalnega gozdnega fonda. Proizvodni potencial gozdnih rastišč je zato izkoriščen komaj z dvema tretjinama njegove kapacitete, kar predstavlja veliko ekonomsko izgubo v gozdni proizvodnji mozirske komune.

Prirastek po ha je naslednji:

Sektor lastništva	Iglavci	Listavci	Skupaj
družbeni	1,82	0,58	2,40
zasebni	4,75	0,46	5,21
oba sektorja skupaj	3,48	0,52	4,00

Tudi prirastek ne ustreza dejanski plodnosti gozdnih zemljišč v tem predelu, ker je prenizek. Glede na ekološke činitelje gozdne proizvodnje bi moral znašati prirastek vsaj od 6–8 m³/ha. **Zato je glavna naloga gozdarstva v Gornji Savinjski dolini povečati s sodobno gozdno gojitveno tehniko sedanji nizki prirastek na 6–8 m³ letno.** Tak prirastek bo doseglo gozdarstvo s konverzijo grmišč v ekonomske gozdove, z biološko melioracijo smrekovih monokultur, z introdukcijo iglav-

cev v čiste bukove sestoje, s povečanjem gozdnega fonda in zboljšanjem njegove strukture, z uvajanjem sodobne gojitvene tehnike in ustrežnejših ter bolj donosnih gospodarsko gojitvenih oblik, z gradnjo gozdnih komunikacij, z boljšo zaščitno službo, z večjo strokovno izobrazbo vseh strokovnih kadrov, z uvajanjem znanstvenih dognanj v gozdno proizvodnjo itd.

Letni etat je določen z gozdnogospodarskimi načrti in je odraz sedanjega stanja gozdnega fonda, prirastka in ostalih gozdnogospodarskih, predvsem prometnih razmer ter znaša (v bruto m³):

Sektor lastništva	Iglavci	Listavci	Skupaj	Delež etat v prirast. %	Delež etata v gozd. fondu
družbeni	33.029	15.006	48.035	125	1,67
zasebni	71.699	5.454	77.153	72	1,71
oba sekt. skup.	104.728	20.440	125.168	86	1,70,

Zaradi obilja starih, za sečnjo zrelih sestojev v družbenem sektorju, zajema etat v teh gozdovih 125 % prirastka. Tako razmerje etata in prirastka vodi do hitre likvidacije za sečnjo zrelih in prestarih sestojev, ki slabo priraščajo in do njihove nadomestitve z bolj rastnimi sestoji. V zasebnem sektorju znaša ta delež le 72 %, s čimer je zagotovljena akumulacija prirastka v znesku 28 % in postopno povečanje prirastka na 6—8 m³ letno.

Delež etata v prirastku (86 %) in njegov delež v gozdnem fondu (1,70 %) kaže, da je etat (letni obseg sečnje gozdov, določen z gozdnogospodarskimi načrti) v tem območju izredno napet. Tako napet etat zagotavlja lesni industriji v komuni Mozirje zadostno in potencialno oskrbo, na gozdarstvo pa postavlja izredno visoke zahteve glede strokovnosti kadrov, glede finančnih naložb in glede hitrega pospeševanja gozdnega gospodarstva na splošno. Posebno visoke zahteve in intenzivno strokovno delo bo zahtevala meliorativna obnova sekundarnih smrekovih sestojev družbenega sektorja, zrelih za sečnjo.

Ako upoštevamo sečne odpadke pri iglavcih s 14 %, pri listavcih pa z 12 %, znaša letni neto etat m³:

Sektor lastništva	Iglavci	Listavci	Skupaj
družbeni	28.380	13.180	41.560
zasebni	61.650	4.780	66.430
skupaj oba sekt.	90.030	17.960	107.990

Navedeni etat je od sedanjih sečenj večji pri iglavcih za 6 %, pri listavcih za 22 %, povprečno za 8 %. Dosedanje sečnje so se naslanjale na elaborat o inventarizaciji gozdov iz leta 1951, oziroma na retaksacije

tega elaborata v letu 1956. Novi etat pa je rezultat izdelanih in potrjenih gozdnogospodarskih načrtov, ki so dovršeni šele preteklega leta.

Letni etat se porabi deloma za lastno porabo prebivalcev v tem območju (tako imenovana »podeželska potrošnja lesa«), deloma pa se realizira v blagovni proizvodnji (industrijski potrošnji) za potrebe lesne in kemijske industrije ter ostalih potrošnikov lesa.

Po statističnih podatkih znaša podeželska potrošnja letno ca. 8.810 m³ iglavcev in 5.990 m³ listavcev, skupaj 14.800 m³. Ta količina seveda ne zadošča za vse potrebe prebivalcev, predvsem pa ne za kritje potreb po drveh za kurjavo. Razliko krije netaksacijska masa (vejevina), prezreli les, les iz negozdnih površin, žagarski odpadki, premog ipd.

Za blagovno proizvodnjo ostanejo v Gornji Savinjski dolini na razpolago naslednje količine lesa (v neto m³):

Sektor lastništva	Iglavci	Listavci	Skupaj
družbeni	27.636	11.023	38.659
zasebni	53.587	340	53.927
skupaj oba sektorja	81.223	11.363	92.586

Te količine zagotavljajo letno proizvodnjo hlodovine za žago v naslednjih količinah:

hlodovina iglavcev	46.484 m ³
hlodovina listavcev (bukve)	4.100 m ³
s k u p a j	50.584 m³

Ta količina predstavlja največjo koncentracijo žagarske hlodovine v Sloveniji in zagotavlja lesni industriji v komuni Mozirje oskrbo z industrijskim lesom v taki količini, da se lahko razvije v največjo žagarsko industrijo v Sloveniji.

Razen hlodovine za žage proizvajajo gozdovi v tem območju letno za blagovno proizvodnjo še 10.850 m³ jamskega iglastega lesa, 18.190 m³ celuloznega iglastega lesa iglavcev, 7.260 m³ ostalega tehničnega iglastega lesa, 1.650 m³ bukovega celuloznega lesa in 8.620 m³ bukovih drv za kurjavo.

PRIMARNA GOZDNA PROIZVODNJA

Pri opisu proizvodnega potenciala gozdov smo navedli, da znaša njihov prirastek ca. 4 m³/ha. Glede na ekološke razmere pa bi moral znašati vsaj od 6—8 m³/ha. Naloga sodobne gozdne proizvodnje je torej, doseči s sodobno gojitveno tehniko in ustreznimi naložbami takšen prirastek (6—8 m³/ha), ki bo ustrezal edafskim, klimatskoedafskim in klimatičnim razmeram v Gornji Savinjski dolini. Naloga obnove in nege gozdov v tem predelu ni torej samo v vzdrževanju obstoječih

gozdov, temveč v bistvenem povečanju prirastka. Povečanje prirastka pa vodi do zboljšanja lesne bilance, povečanja lesnoindustrijske proizvodnje in utrditve materialne baze mozirske komune.

Pri obnovi gozdov sta glavni dve nalogi: biološko-meliorativna obnova smrekovih monokultur in introdukcija nerentabilnih čistih bukovih sestojev z iglavci. V družbenem sektorju prevladujejo sekundarni, za sečnjo zreli, čisti smrekovi sestoji, ki so vidno oslabili plodnost gozdnih tal in zmanjšali prirastek. Z biološko melioracijo teh sestojev, ki se bo sestajala v vnašanju listavcev, bo potrebno pri njihovi obnovi zboljšati plodnost gozdnih tal. Ker se bo črpal etat v bodočih dvajsetih letih v glavnem s sečnjo teh sestojev, bo zajela biološka melioracija sekundarnih smrekovih sestojev široko območje Gornje Savinjske doline in bo zahtevala velika finančna sredstva.

Introdukcija čistih bukovih gozdov z iglavci pa bo nujna zaradi povečanja akumulativnosti gozdne proizvodnje in zboljšanja lesne bilance iglavcev. Proizvodnja bukovega lesa postaja vedno bolj nerentabilna. Potrošnja bukovega lesa se stalno zmanjšuje, njegove cene padajo, proizvodni stroški pa so mnogo višji od stroškov za iglavce. Perspektive za proizvodnjo bukovega lesa so še slabše od sedanjega stanja. Zato je postala zamenjava teh sestojev z iglavci pereča ekonomska potreba. Bukvi prepuščamo praviloma le biološko funkcijo, da obdrži biocenotično ravnovesje, proizvodni potencial gozdnih tal pa usmerjamo v proizvodnjo deficitnih in mnogo bolj rentabilnih iglavcev. Zato predstavlja introdukcija bukovih gozdov z iglavci enega od glavnih dolgoročnih načrtov za povečanje gozdne proizvodnje in njene akumulativnosti.

Pri ostalih sestojih, ki niso potrebni melioracije ali introdukcije, je možno doseči povečanje prirastka z zboljšanjem ravnosti sestojev. Povečanje plodnosti tal z biološkimi melioracijami (vnašanje listavcev) v bližnji bodočnosti ne pride v poštev zaradi lastninskih razmer, gospodarskega stanja gozdov, ki zahtevajo predvsem investicije za gradnjo gozdnih cest, zaradi slabe akumulativnosti gozdne proizvodnje in splošnega ekonomskega stanja mozirske komune. V teh sestojih je mogoče povečati prirastek brez posebnih investicij z zboljšanjem strokovne gozdarske službe, s povečanjem in specializacijo njene strokovnosti ter z uporabo sodobne gojitvene tehnike. Ta tehnika pa zahteva dosledno uvajanje pozitivne in negativne selekcije pri negi gozdov, splošno zboljšanje strukture gozdov, opuščanje enodobnega gospodarjenja na velikih površinah in uvajanje postopnega skupinskega in prebiralnega gospodarjenja povsod, kjer to dopuščajo transportne razmere.

Za povečanje gozdne proizvodnje je potrebno spremeniti v ekonomske gozdove neproduktivne ali slabo produktivne novine in grmišča. Teh grmišč in novin je v Gornji Savinjski dolini ca. 1.270 ha in so ostanek nekdanjega primitivnega, skrajno ekstenzivnega in nerentabilnega kmetijstva, ki pomeni v današnjih časih nedopustni anahronizem. Grmišča in novine so porasla z zeleno in sivo jelšo ter z redkim gozdnim drevjem. So neproduktivna ali slabo produktivna. Za proiz-

vodnjo lesa ne pomenijo ničesar, čeravno poraščajo zelo plodna gozdna tla, ki so izredno primerna za proizvodnjo iglavcev. S konverzijo teh grmišč in novin v ekonomske iglaste gozdove se bo povečala gozdna proizvodnja iglavcev za ca. 10.000 m³ letno ali za ca. 10 %.

Pri dolgoročnem načrtovanju gozdne proizvodnje, ki je zaradi dolge proizvodne dobe v gozdarstvu podlaga za vse gozdnogospodarske ukrepe, ne smemo izgubiti iz vidika tudi migracijo prebivalcev iz višinskih predelov Gornje Savinjske doline in njenih posledic za gozdarstvo. Migracija prebivalstva z višinskih kmetij bo kriva, da se bodo kmetijska zemljišča prepuščala gozdarstvu. Zaradi topografske nehomogenosti, reliefne razgibanosti in slabih prometnih razmer kmetijska zemljišča, ki ležijo v višinskih predelih, niso sposobna za strojno obdelavo in za družbeno proizvodnjo. Po migraciji hribovskih kmetov bo moralo prevzemati ta zemljišča gozdarstvo in jih pogozditi.

Migracija prebivalstva bo torej zmanjšala površinsko osnovo za kmetijsko proizvodnjo, povečala pa bo tako osnovo za gozdno proizvodnjo. Gozdarstvo bo moralo v prihodnosti zagotoviti sredstva za pogozdovanje opuščenih višinskih kmetijskih zemljišč. Pri tem bo moralo klasično proizvodnjo izboljšati in uvesti polindustrijsko proizvodnjo lesa povsod, kjer bodo to dopuščale reliefne in transportne razmere. Sodimo, da bo v bodočih desetih letih pogozdjeno z iglavci ca. 200 do 250 ha višinskih kmetijskih zemljišč, kar bo povečalo letno proizvodnjo iglavcev za 2—3 %, pozneje pa celo za 5—7 %.

Desetletni gozdnogospodarski načrt za gozdove Gornje Savinjske doline določa za doseg navedenih ciljev naslednji letni fizični obseg obnove in nege gozdov:

Vrsta dejavnosti	Družbeni gozdovi	Zasebni gozdovi	Skupaj vsi gozdovi
Obnova (pogozdovanje itd.)			
gozdov ha	70	33	103
Obžetev ha	290	165	455
Čiščenje ha	220	331	551
Konverzija grmišč			
v ekonomske gozdove ha	22	121	143
Biol. meliorac. gozd. ha	54	—	54
Introdukcija bukovih gozdov ha	40	—	40
Urejanje ha	1.474	2.052	3.526

Letni obseg dejavnosti obnove in nege gozdov je izredno velik in težak. Za njegovo izvedbo bo potrebno letno ca. 840 tisoč gozdnih sadik, katerih proizvodnjo bo treba zagotoviti v lastnih drevesnicah. Potreben bo številen in strokovno usposobljen kader, dobra organizacija dela in uporaba najnovejših izsledkov in dognanj gozdno-gojitvene tehnike.

Za izvršitev potrebnih gozdnogojitvenih del bodo potrebna tale finančna sredstva:

V družbenih gozdovih	37,609.000 din
V zasebnih gozdovih	53,264.000 din
Skupaj v vseh gozdovih	90,873.000 din

GRADNJA GOZDNIH CEST

Značilnost Gornje Savinjske doline kot tipičnega gorskega gospodarskega prostora je velika topografska nehomogenost, ki povzroča prometno izoliranost in raznolikost, zahteva visoke naložbe za gradnjo in vzdrževanje gozdnih cest in povzroča, da je ekonomska gostota prometnih sredstev vedno manjša od take gostote v dolinah. Zaradi tega so pri proizvodnji lesa transportni stroški izredno visoki, gozdnogojitvena tehnika pa ne more doseči intenzivnosti, strokovnosti in uspeha kot v dolinah. Razen tega je tudi mnogo dražja in bolj odvisna od naravnih sil in ekoloških razmer.

Po podatkih gozdnogospodarskega načrta za Gornjo Savinjsko dolino je stanje javnih (republiških, okrajnih in občinskih) ter gozdnih cest naslednje:

Vrsta cest	D o l ž i n a v k m		
	produktivnih	spojnih	skupaj
Javne ceste	58,57	73,15	131,70
Lastne gozd. ceste	80,46	19,61	100,07
Skupaj vse ceste	139,05	92,74	231,77
V %	60,00	40,00	100,00

Gostota skupnega cestnega omrežja (javnega in gozdnega), ki pride v poštev pri gozdni proizvodnji v tem območju znaša 0,404 km na 100 ha. Po navodilih Zavoda za gospodarsko planiranje LRS pa znaša gostota, potrebna za intenzivno gospodarjenje z gozdovi in za trajno ter zadostno oskrbo potrošnikov z lesom ca. 3 km na 100 ha. Po podatkih inozemske strokovne literature pa znaša potrebna gostota od 5 do 4 km na 100 ha. Ako reduciramo to potrebno gostoto za obravnavani gorski gospodarski prostor samo na 2 km na 100 ha (to je za ca. 75 do 100 %), ugotavljamo, da znaša dejanska gostota produktivnega cestnega omrežja v Gornji Savinjski dolini samo 20 % gostote, ki bi jo moralo imeti to območje za intenzivno in napredno gospodarjenje z gozdovi.

Posledice tako nizke gostote so za gozdno gospodarstvo izredno težke. Skupaj z opisanimi činitelji povzročajo nizko akumulativnost gozdarstva. Onemogočajo intenzivno gospodarjenje z gozdovi in vsestransko aplikacijo sodobne gozdnogojitvene tehnike, predvsem hitro uvajanje donosnega postopnega skupinskega gospodarjenja namesto slabše donosnega enodobnega gospodarjenja.

Zaradi tako nizke gostote cestnega omrežja je začelo gozdarstvo že leta 1953 z intenzivno izgradnjo gozdnih cest. Do konca leta 1961 je bilo zgrajeno 126 km gozdnih cest s stroškom od 639.500 milijonov din. Z vsemi temi gradnjami je doseglo gozdarstvo komaj 20 % gostoto od potrebne gostote.

Ker sedanja gostota ne zadošča za potrebno povečanje gozdne proizvodnje in njene akumulativnosti, bo moralo gozdarstvo nadaljevati z izgradnjo gozdnega cestnega omrežja. Po analizah in studijah gozdnogospodarskega načrta za gozdove Gornje Savinjske doline, bo potrebno zgraditi v bodočih desetih letih:

V družbenih gozdovih	50 km gozd. cest s stroškom 210 milj. din
V zasebnih gozdovih	45 km gozd. cest s stroškom 357 milj. din
Skupaj v vseh gozdovih	75 km gozd. cest s stroškom 567 milj. din

Letno bo potrebno zgraditi ca. 7,5 km gozdnih cest s stroškom 56,7 milj. din, s čimer se bo povečala gostota cestnega omrežja od sedanjih 0,404 km na 100 ha na 0,649 km na 100 ha, oziroma na 0,32 % potrebne gostote.

V okviru desetletnega območja gozdnogospodarskega načrta se računa z izgradnjo gozdnega cestnega omrežja v gozdnih predelih Matkov kot, Menina planina in Mozirska planina — Ter. Razen teh, velikih objektov, je v načrtu izgradnja krajših gozdnih cest: Ljubija—Kramarica, Rečica—Poljane, Podvolovljek—Lučka Bela, Šmartno ob Dreti—Lipa, Trnavče, Pobrežje—Melše—Hum, Dol—Suha, Šmartno ob Dreti—Devce, Revsov graben, Ljubija—Zaloka, Mozirnica—Brezje in Borovnjak—Čreta.

Izgradnja omenjenih cest je za gozdno gospodarstvo Gornje Savinjske doline življenjsko važna. Brez teh cest bo nemogoče uvesti intenzivno postopno skupinsko gospodarjenje z gozdovi, ki lahko edino zagotovi sedanji obseg sečnje gozdov, oskrbo lesne industrije z industrijskim lesom in materialno osnovo za napredek gozdnega in lesnega gospodarstva komune Mozirje. Brez izgradnje potrebnega cestnega omrežja bo treba brezpogojno znižati obseg sečnje gozdov. **Znižanje sečnje gozdov pa pomeni tudi občutno poslabšanje oskrbe lesne industrije z lesno surovino, torej splošno upadanje gospodarskega potenciala in materialne baze mozirske komune.**

ZAKLJUČEK

Gornja Savinjska dolina spada v slovenski gorski gospodarski prostor, ki nima druge surovine razen lesa in druge industrije razen lesne. Perspektive razvoja in napredka ležijo pretežno samo v teh dveh panogah in deloma v turizmu. Kmetijstvo nima posebnih perspektiv, ker mu primanjkuje kmetijskih zemljišč, primernih za intenzivno ali industrijsko proizvodnjo ali vsaj za strojno obdelavo.

Gozdno gospodarstvo predstavlja s svojo surovinsko bazo osnovo za razvoj lesne industrije, ki lahko občutno vpliva na materialno bazo mozirske komune. Zaradi potencialne surovinske baze ima žagarska in mehansko predelovalna lesna industrija najbolj ugodne pogoje za svoj obstoj v LR Sloveniji, ki ima zagotovljeno izredno dobro surovinsko zaledje, v katerem je domača lesna industrija zaradi obstoječih prometnih razmer in svoje lokacije absolutno konkurenčna pri nabavi surovin.

Da obdržimo proizvodni potencial gozdov, oziroma da ga povečamo, so potrebne naslednje letne naložbe (v milj. din):

Vrsta naložbe	Družbeni gozd.	Zaseb. gozd.	Skupaj vsi gozd.
Obnova in nega gozdov	37,6	53,3	90,9
Za gradnjo gozdnih cest	21,0	35,7	56,7
Skupaj	58,6	89,0	147,6

Od kod gozdarstvu v tem območju sredstva za tako visoke naložbe? V družbenem sektorju kaže analiza formuliranja in delitve dohodka Gozdnega gospodarstva Nazarje, da lahko letno ustvarja ca. 48,0 milj. din biološke amortizacije. Ostalih potrebnih 10,6 milj. din bo lahko pokrilo Gozdno gospodarstvo iz amortizacijskega in ostalega sklada podjetja.

V zasebnih gozdovih bo finansiral po obstoječih predpisih potrebne naložbe občinski gozdni sklad Mozirje. Ker znašajo dohodki tega sklada letno ca. 95 do 100 milj. din, so zagotovljena tudi sredstva, potrebna za enostavno in razširjeno reprodukcijo zasebnih gozdov v letni višini ca. 89,0 milj. din.

Za napredek in razvoj gozdnega gospodarstva v komuni Mozirje in posredno s tem tudi za napredek njenega lesnega gospodarstva in njene materialne baze obstajajo vsi pogoji:

1. Naravni (ekološki), ki dajejo proizvodnji lesa prednost pred vsemi ostalimi proizvodnimi panogami;

2. gospodarski, ker ustvarjajo gozdovi v tem območju kljub nizki akumulativnosti sredstva, potrebna za postopno povečanje proizvodnje in donosnosti.

Gospodarski napredek Gornje Savinjske doline kot tipičnega slovenskega gorskega gospodarskega prostora je torej posredno odvisen od napredka in razvoja gozdnega gospodarstva, ki pa lahko ustvarja le sredstva, potrebna za pospeševanje gozdov. Ni pa še dovolj akumulativno, da bi direktno pomagalo materialnemu in kulturnemu razvoju komune. Zato se morajo vsa sredstva, ustvarjena v gozdovih, vlagati v bodočih desetih letih nazaj v gozdove, ako nočemo oslabiti njihov proizvodni potencial, s tem pa posredno ogrožati napredek in razvoj lesne industrije in vse komune.

V svojem razvoju, v gozdnogojitveni tehniki in v proizvodnem procesu pa gozdarstvo v tem območju ni popolnoma izolirano in samostojno. Upoštevati mora namreč, da ima Gornja Savinjska dolina zaradi svojih naravnih lepot, klimatičnih in rekreacijskih činiteljev zelo ugodne pogoje za razvoj turizma, ki predstavlja ravno tako važno panogo za njen gospodarski napredek. Gozdarstvo bo moralo zato upoštevati interes turizma pri gradnji gozdnih cest, pri izbiri gozdnogojitvene tehnike in transporta lesa. Gozdnogojitvena tehnika in transport lesa morata upoštevati varovalno funkcijo gozdov glede erozije, plazov in vetrov. Podobo pokrajine gozdarstvo ne sme pokvariti z goloseki, s primitivnim spraviplom pa ustvarjati grape in žlebe, ki lahko vsak čas ogrožajo ceste, poslopja, naselja in rodovitna zemljišča. Zelena gozdno pokrivalo mora trajno zaščititi dolino pred poslabšanjem klimatičnih razmer, zemljišča, prometna sredstva, naselja, objekte itd. pa pred usadi, plazovi in vetrovi.

LITERATURA

Ing. Lojze Žumer: Gozdnogospodarska območja Slovenije, njihova utemeljitev, vloga in pomen.

Ing. Lojze Žumer: Gorski gospodarski prostor, Ekonom. revija št. 1/1961.

Dr. C. Malovrh: Določanje razvoja goratega gospodarskega prostora, Ekonomski zbornik 1959.

Dr. Maks Wraber: Fitocenološke združbe v Gornji Savinjski dolini (v rokopisu).

Dr. Maks Wraber: Fitocenološka podoba gozdnih združb v XI. g. g. o. ter njihov biološki in ekonomski pomen za gozdno proizvodnjo (v rokopisu).

Ing. Anton Knez: Območni gozdnogospodarski načrt za XI. g. g. o., Zavod za napredek proizvodnje, Celje.

PROJEKTIRANJE IN GRADNJA GOZDNIH CEST V OKRAJU CELJE IZ SREDSTEV OKRAJNEGA GOZDNEGA SKLADA

Ing. Anton Knez

U V O D

Sodobno gospodarstvo potrebuje vedno več lesa. Ne rastejo samo potrebe po žganem lesu, temveč tudi po jamskem lesu, pragovih, drogovih, posebno pa po celuloznem lesu, ki je potreben za proizvodnjo časopisnega in ostalega papirja, celuloze in lesovine. Te potrebe rastejo hitreje od proizvodne zmogljivosti gozdov. Zato je lesna bilanca iglavcev, katerih potrošnja se hitro širi po količini in po vrsti potrošnje, negativna skoraj v večini držav.

Listavcev, predvsem bukve, ne primanjkuje. V nasprotju z lesno bilanco iglavcev, ki je deficitna, izkazuje lesna bilanca listavcev določen zastoj v potrošnji. V sodobni mehanični in kemični predelavi lesa si listavci, predvsem bukev, niso priborili takšnega obsega potrošnje, ki bi ustrezal njihovi proizvodnji. Klasična potrošnja bukve, ki je zastopana v slovenskih gozdovih s ca. 45 %, zadnja leta hitro pada. Električna, plin in premog so potrošnjo bukovih drv za kurjavo občutno zmanjšali. Lesna industrija pa še ni našla pravega načina za njihovo industrijsko porabo.

Pred gozdarstvom republike Slovenije in tudi našega okraja stoji zato gospodarsko zelo pomembna naloga, **zboljšati lesno bilanco iglavcev**. Povečana proizvodnja iglavcev je pogoj za razvoj in napredek lesne industrije, za razvoj slovenske celulozne industrije in za materialno utrditev komun, v katerih predstavljata gozdno in lesno gospodarstvo edini, glavni ali pomembni gospodarski panogi.

Zboljšanje lesne bilance iglavcev, to je povečanje njihove proizvodnje, lahko doseže gozdarstvo na več načinov, od katerih so nekateri hitro izvedljivi in učinkoviti ter ne zahtevajo visokih naložb. Drugi pa so dolgoročni in zahtevajo visoke naložbe.

Proizvodnja iglavcev se lahko poveča v obstoječih ekonomskih gozdovih s pospeševanjem gozdnega gospodarstva, z uvajanjem donosnejših, gospodarsko-gojitvenih oblik in sodobnejše gojitvene tehnike, ki dosledno upošteva ekološke činitelje rastlinske proizvodnje, gozdnovegetacijske združbe ter ekonomičnost in rentabilnost stroškov, potrebnih za primarno gozdno proizvodnjo.

V ekonomskih gozdovih bomo povečali gozdno proizvodnjo (prirastek) z intenzivno nego gozdov, s pozitivno in negativno selekcijo, z intenzivnim izkoriščanjem vmesnih donosov, z nizkimi obhodnicami pri prebiralnih gozdovih in z uvajanjem postopnega skupinskega gospodarjenja, ki daje večji prirastek, namesto klasičnega enodobnega gospodarjenja, pri katerem je trajno izločeno iz gozdne proizvodnje ca. 20—50 % celotne gozdne površine. Omenjeni ukrepi zahtevajo visoko strokovno znanje in izkušnost gozdarskih strokovnjakov, ki morajo obvladati sodobno gojitveno tehniko, ekologijo, biologijo, genetiko in znanost o gozdnovegetacijskih združbah. Nezadostno znanje in zgolj praktičizem ne bosta dosegla v taki akciji zaželenih uspehov.

Ker se vrši gozdna proizvodnja za sedaj le v ekonomskih gozdovih, je prej opisani način najbolj uspešen za povečanje proizvodnje iglavcev. Ta način omogoča tudi sorazmerno hitre rezultate, čeravno je gozdna proizvodnja dolgoročna in traja tudi do sto let. Po tem načinu bo lahko gozdarstvo v 40—50 letih povečalo sedanji prirastek v okraju, ki znaša ca. 4 m³ po ha, vsaj na 6—8 m³ po ha. Gozdarji sodimo, da dvakratno povečanje prirastka ne predstavlja niti posebno težko niti neizvedljivo nalogo. Rastnost sestojev bo potrebno povečati na tako višino, ki bo ustrezala obstoječi plodnosti gozdnih tal, in prirastek bo začel rasti. Gozdarstvo ima v naši republiki gozdove, za katere je dokazalo s statističnimi in gozdarsko znanstvenimi metodami, da se je povečal prirastek v zadnjih 40—50 letih za dvakrat do trikrat.

Naslednja pot za povečanje proizvodnje iglavcev je zamenjava čistih bukovih sestojev z iglavci (introdukcija). Zamenjava ni potrebna samo zato, ker bukev zgublja tržišče in potrošnjo, temveč tudi zato, da se poveča akumulativnost v gozdarstvu. Proizvodni stroški bukovega lesa so visoki, višji od takih stroškov pri iglavcih, delež tehničnega lesa dosega komaj 50 % (pri iglavcih znaša ta delež ca. 95 %), tržne cene pa so nizke. Proizvodnja bukovine je zato praviloma nerentabilna in povzroča v gozdarstvu nizko akumulativnost.

Pri zamenjavi bukovih gozdov z iglavci ne mislim na klasično nemško gozdarstvo, ki je spremenilo z umetnim pogozdovanjem ogromne površine bukovih gozdov v smrekove monokulture, ki so podrlle naravno biocenotično ravnovesje in postale žrtev nešteti škodljivcev, mrčesov in drugih elementarnih pojavov. Mislim na take premene, ki bodo zagotovile tudi v bodoče biološko delovanje bukve na plodnost gozdnih tal in na kvalitetno vzrast drevja iglavcev. Sodim, da bo potrebno zagotoviti pri introdukcijah delež bukve od 20—50 % in to pretežno v obliki polnilnega sloja. Oblikovanje glavnega sestojaja pa naj bo zagotovljeno iglavcem.

Povečanje proizvodnje iglavcev je možno tudi z biološko melioracijo smrekovih monokultur in konverzijo grmišč v ekonomske gozdove. Čisti smrekovi sestoji zajemajo na Pohorju in Gornji Savinjski dolini pretežni del družbenih in znaten del zasebnih gozdov. Zaradi čiste

smreke, ki ustvarja debele sloje kislega in nerazkrojenega humusa, so postala gozdna tla v teh predelih degradirana in proizvodno oslABLJENA. Istočasno uvajanje postopne skupinske sečnje in biološka melioracija bosta omogočila Zboljšanje degradiranih gozdnih tal in povečanje prirastka.

S konverzijo grmišč in novin, ki so za gozdarstvo neproduktivna ali slabo produktivna, bo mogoče osvojiti za gozdno proizvodnjo zelo plodna gozdna tla. Ker ustrezajo ekološke razmere na teh rastiščih gojenju smreke in jelke, bo osvojilo gozdarstvo s konverzijo grmišč in novin površine, dosedaj izgubljene za vsako proizvodnjo. Cenimo, da znaša v okraju Celje površina takih grmišč in novin ca. 1700 ha. Z njihovo konverzijo v ekonomske gozdove iglavcev bomo lahko povečali proizvodnjo lesa iglavcev za ca. 15.000 do 17.000 m³ letno.

Na kratko sem nakazal zelo velike možnosti za povečanje gozdne proizvodnje v ekonomskih gozdovih. Pri tem nisem upošteval tudi drugih načinov, s katerimi poskuša gozdarstvo zmanjšati deficitnost lesne bilance iglavcev. Med take načine štejemo tudi industrijsko (plantažno) ali polindustrijsko (intenzivno) proizvodnjo lesa iglavcev, ki pa je v našem okraju in v vsej republiki šele pri poskusih.

Za izvajanje vseh neštetiH možnosti pa so potrebne gozdarstvu razen finančnih sredstev in strokovnih kadrov predvsem gozdne ceste. Uvajanje intenzivnega gospodarjenja z gozdovi in sodobne gojitvene tehnike kot osnovnega pogoja za povečanje prirastka in sečnje lesa zahteva velike operativne in lahko dostopne površine. Intenzivno gospodarjenje pa pomeni česta redčenja, nizke obhodnice, izkoriščanje najmanjših količin lesa, uvajanje postopnega skupinskega gospodarjenja, čim manjši kalo pri proizvodnji gozdnih sortimentov, Zboljšanje njihove kakovosti, pocenitev proizvodnje itd. Vse to pa je možno izvrševati le, če so gozdovi odprti z gozdnimi cestami. V zaprtih in nedostopnih ali težko dostopnih gozdovih uvajanje opisanih sodobnih metod ni mogoče. V zaprtih gozdovih je možno le ekstenzivno gospodarjenje, ki daje nizke materialne in finančne dohodke in ki je slabo akumulativno. Pomanjkanje gozdnih cest onemogoča gozdarstvu uporabo sodobne tehnične opreme. Če pa se zaprti gozdovi kljub temu izkoriščajo, je možno gospodariti z njimi le ekstenzivno. Tako gospodarjenje pa je nerentabilno, slabo donosno in vodi v vsakem primeru do znižanja proizvodnega potenciala gozdov.

Moderno gozdarstvo je uvidelo že pred 40—60 leti, da potrebuje za intenzivno gospodarjenje gozdne ceste. Gozdarsko napredne države gradijo gozdne ceste že več desetletij. Kot v ostalih gospodarskih panogah bivša Jugoslavija ni ničesar storila v pogledu izgradnje gozdnih cest. Ni mi znana nobena gozdna cesta, zgrajena v bivši Jugoslaviji.

Z gradnjo gozdnih cest smo začeli šele po osvoboditvi, torej dva do tri desetletja pozneje kot druge gozdarsko napredne države. V obdobju do 1951. leta je imela gradnja gozdnih cest nalogo omogočiti

hiter transport lesa, ki nam je bil potreben za industrializacijo naše dežele. Ker se je v tem obdobju sekalo mnogo več od prirastka, so se gradile gozdne ceste le v gozdovih, kjer so se sekale velike količine lesa.

V tem obdobju je bilo zgrajeno v okraju Celje komaj ca. 5 km gozdnih cest, ki so spajale dolnje postaje stabilnih žičnic z javnimi cestami. Vprašanje transporta velikih količin lesa, ki so se sekale v tem obdobju v okraju Celje, se je reševalo izključno z gravitacijskimi, stabilnimi žičnicami. Zato je bilo gospodarjenje z gozdovi v tem obdobju ekstenzivno, slabo donosno in neakumulativno. Stabilne, gravitacijske žičnice zahtevajo koncentracijo velikih količin lesa, zaradi česar povzročajo in uveljavljajo ekstenzivno gospodarjenje z gozdovi.

V tem obdobju je bilo zgrajeno v okraju Celje 15 samotežnih žičnic, ki so dajale gozdnemu gospodarstvu deset let tipičen ekstenziiven značaj.

V naslednjem obdobju, ki je trajalo od leta 1951 do 1953, se v okraju Celje ni zgradila nobena gozdna cesta. Izkoriščanje gozdov so vodila v tem obdobju lesnoindustrijska podjetja, ki niso zgradila nobene ceste, gozdarstvo pa v ta namen ni imelo potrebnih sredstev, ker je poslovalo bolj kot proračunska ustanova kakor pa podjetje.

Leta 1953 je prevzelo gozdarstvo v svoje roke tudi izkoriščanje gozdov. Uvidelo je takoj, da je potrebno v gozdove, ki so bili v obdobju industrializacije naše države preveč izsekani, uvesti intenzivno gospodarjenje in sodobno gozdnogojitveno tehniko. **Za to pa je primanjkovalo gozdnih cest.**

Zato se je odločilo že 1954. leta za intenzivno gradnjo gozdnih cest. Potrebo po gozdnih cestah je povzročilo tudi veliko število stabilnih, gravitacijskih žičnic, ki se niso amortizirale, so pa dotrajale. Te žičnice ni kazalo obnoviti. Obnova bi zahtevala prevelika finančna sredstva. Razen tega bi podaljšala ekstenzivnost gospodarjenja z gozdovi še za deset let. Taka ekstenzivnost pa bi povzročila občutno znižanje prirastka in etata, podaljšala pa bi tudi slabo akumulativnost gozdne proizvodnje. Ta pa je gozdarstvu že tako odvzela materialno bazo za pospeševanje gozdov in za dvig življenjskega standarda neposrednih proizvajalcev.

Tako stanje v gozdarstvu je uvidela tudi naša ljudska oblast. Z zvezno uredbo o osnovanju gozdnih skladov leta 1954 je oddvojila določen del dohodkov v gozdarstvu (celo gozdno takso) za gozdne sklade. Gozdni skladi so bili strogo namenski. Iz njih so se lahko gradile le gozdne ceste in gozdarske stavbe ter finansirala znanstvena raziskovanja v gozdarstvu.

Po zvezni uredbi o gozdnih skladih za pospeševanje gozdarstva je bil ustanovljen leta 1954 tudi okrajni gozdni sklad Celje. Njegov strokovni organ, bivša okrajna uprava za gozdarstvo, se je takoj lotila projektiranja in gradnje gozdnih cest.

Konec leta 1961 je bil okrajni gozdni sklad ukinjen, nadaljevanje gradnje gozdnih cest pa je prišlo v pristojnost občinskih gozdnih

skladov in gozdnogospodarskih organizacij, ki naj v bodoče gradijo gozdne ceste iz lastnih sredstev.

Namen članka je opisati delo, ki ga je izvršil v svojem šestletnem obstoju okrajni gozdni sklad Celje.

GOSTOTA GOZDNEGA CESTNEGA OMREŽJA

Za intenzivno gospodarjenje z gozdovi in za polno izkoriščanje plodnosti gozdnih tal je potrebna določena gostota produktivnega cestnega omrežja. Brez neke minimalne gostote se lahko vodi le ekstenzivno in slabo donosno gospodarjenje z gozdovi.

Glede potrebne gostote produktivnega gozdnega cestnega omrežja so mnenja različna in so odvisna od gospodarskega razvoja in blagostanja posameznih držav. Zavod za gospodarsko planiranje LRS je leta 1956 zavzel strokovno stališče, da je potrebna za intenzivno in napredno gospodarjenje z gozdovi gostota ca. 3 km produktivnih gozdnih cest na 100 ha, pri čemer so upoštevane tudi vse javne ceste, ki so za gozdarstvo produktivne.

Nekateri tuji avtorji sodijo, da znaša potrebna gostota produktivnih gozdnih cest 3,5 km, 4,0 km ali celo 4,5 km na 100 ha. Pri sestavi perspektivnega načrta za razvoj gozdnega gospodarstva v okraju Celje za obdobje 1957—1961 je določeno, da je potrebna za okraj Celje gostota 2 km na 100 ha.

Za tako odločitev so govorili naslednji činitelji:

1. Ca. 51.000 ha ali 46 % vseh gozdov leži v popolnoma zaprtih visokogorskih predelih, to je v alpskem in predalpskem gorovju, ki nima nobenih gozdnih cest. Tu se je vršil transport lesa s samotežnimi, stabilnimi žičnicami, po drčah, rižah, grapah itd. Ca. 12.000 ha ali 11 % gozdov leži v ravnini ali v gričevnatem terenu, ki ima nekaj za gozdarstvo produktivnih javnih cest in precej gozdnih poti za vlako in prevoz lesa z vprežno živino. Ostali gozdovi ležijo v sredogorskem terenu, ki je glede gostote produktivnih gozdnih cest, transporta lesa in intenzivnosti gozdnega gospodarstva mnogo bližji alpskemu in predalpskemu gorovju kakor pa gričevnatemu svetu.

2. V okraju Celje poraščajo torej gozdovi pretežno visokogorski svet. Značilnost tega sveta pa je njegova topografska nehomogenost, morfološka oblikovitost in reliefna razgibanost. Vsi našeti činitelji povzročajo v gorskem svetu veliko prometno raznolikost in izolacijo, zahtevajo visoke naložbe za gradnjo in vzdrževanje cest in povzročajo, da je ekonomska gostota prometnih sredstev vedno manjša od take gostote v ravninskem in gričevnatem svetu.

3. V gorskem svetu so transportni stroški vedno večji od onih v gričevnatem in srednjegorskem svetu, gozdna proizvodnja pa manj rentabilna in manj sposobna ustvarjati sredstva za izgradnjo gostejše mreže gozdnih cest.

4. Manjšo gostoto gozdnih cest v visokogorskem svetu lahko deloma nadomesti mehanizacija transporta s prenosnimi žičnicami, motornimi vlačilci, goseničarji, žičnimi žerjavi itd. Mehanizacija pa zahteva kljub temu za svojo uveljavitev in rentabilnost določeno gostoto produktivnih gozdnih cest.

Prva inventarizacija produktivnega gozdnega cestnega omrežja je bila izvršena šele leta 1956. Čeprav smo vedeli, da imamo gozdnih cest premalo, je pokazala inventarizacija zelo neugodne rezultate. Gostota produktivnega cestnega omrežja v gozdovih celjskega okraja je znašala 0,82 km na 100 ha (0,54 km v družbenih in 0,95 km na 100 ha v zasebnih gozdovih), torej komaj 55 % gostote v LR Sloveniji, ki je znašala takrat 1,50 km na 100 ha.

Gozdnogospodarskim razmeram, topografski nehomogenosti in razgibani reliefni oblikovitosti okraja Celje bi ustrezala gostota 2,0 km na 100 ha. Gostota produktivnega gozdnega cestnega omrežja je znašala torej v tej dobi komaj 41 % potrebne gostote.

Še težje se je pokazalo stanje v gornjegrajskem gozdnogospodarskem območju, ki je topografsko še bolj nehomogeno in reliefno razgibano, gostota cestnega omrežja pa tako nizka, da je v zadnjih letih ogrozila že tako nizko akumulativnost gozdarstva v tem območju, s tem pa tudi razvoj in napredek gozdnega in lesnega gospodarstva.

Povečanje gostote produktivnih gozdnih cest je postalo za gozdarstvo celjskega okraja nujna ekonomska potreba, ki so se ji morale podrediti ostale potrebe, gradnjam gozdnih cest pa dati prednost pri pospeševanju gozdov.

PROJEKTIRANJE GOZDNIH CEST

Da bi zagotovil načrtno in ekonomično izgradnjo gozdnega cestnega omrežja, je okrajni gozdni sklad že v letu 1954 izdelal investicijske programe in glavne projekte za izgradnjo najbolj potrebnih gozdnih cest. Leta 1956 so bili izdelani investicijski program in glavni projekt za daljše obdobje. Perspektivni načrt okraja Celje za razvoj gozdarstva za obdobje 1957—1961 pa je konkretno odločil o gradnji potrebnih gozdnih cest in njihovi gradbeni prioriteti.

Predpisi, veljavni v tem obdobju, so zahtevali za vsako gradnjo izdelavo in potrditev investicijskih programov, ki niso predpisovali samo tehničnih elementov za gradnjo gozdnih cest, načina gradnje in določali gradbenih stroškov, temveč so gradnje gozdnih cest utemeljili tudi s stališča gozdarske ekonomike in potreb za uvajanjem intenzivnega in donosnejšega gospodarjenja z gozdovi. Z investicijskimi programi načrtane ceste so imele tudi namen, omogočiti pravočasno realizacijo letnih sečnih planov in oskrbo potrošnikov z industrijskim lesom.

Okrajni gozdni sklad je naročil v letih 1954—1961 izdelavo investicijskih programov za 181,60 km gozdnih cest. Ti programi so obravnavali gradnjo naslednjih gozdnih cest:

Zap. št. ev.	Naziv (loka- cija) projekti- ranega cestnega omrežja ali gozdne ceste	Glav. podatki o projektira- nih cestah			Gradbeni stroški		Površ. gravit. območja projektir. gozdne ceste			Letni etat gozd. gravitacijskega območja		
		dolžina	širina planuma	širina utrjenega	po km	za celo projektir. cesto	gozdna zemljišča	ostala zemljišča	skupaj	iglavci	listavci	skupaj
		km	m		000	din		ha		v 000 net. m ²		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1.	Raduha-Mrčiše- Sedelce	18,50	4,5 4,0	3,0	5,0	92,2	1.568	190	1.558	3.872	0,878	4,750
2.	Vitanje-Močenik	3,60	3,75	2,75	6,7	23,9	666	215	881	0,966	0,298	1,264
3.	Kanolščica-Gor- nji grad	3,69	3,60	2,8	4,7	17,2	554	—	554	0,352	0,758	1,090
4.	Kolarica-Grunti	3,00	3,7	2,7	6,0	18,1	481	94	575	2,356	2,081	4,437
5.	Jurklošter-Preska	2,30	3,0	2,2	5,2	11,9	221	37	258	0,294	0,564	0,858
6.	Cest. omrež. na Pohorju	58,99	4,0	3,0	8,6	356,1	3.178	932	4.110	11,899	182	12,081
7.	Log. dolina- Matkov kot	25,70	4,0	3,0	12,6	324,9	2.515	703	3.128	7,960	1,145	9,105
8.	Celj. koča- Sve- tina	2,76	4,0	3,0	7,1	19,7	215	38	253	0,096	0,496	0,592
9.	Menina planina	15,80	4,0	3,0	9,5	151,1	1.316	428	1.744	4,352	2,711	7,043
10.	Plešivec-Graška gora	5,65	3,5	2,5	5,5	30,8	506	349	855	0,744	0,052	0,796
11.	Reka-Svetina	1,80	3,2	2,4	6,5	11,7	408	60	468	0,419	0,750	1,169
12.	Velunja	10,00	5,5	2,5	4,0	40,0	1.135	—	1.135	2,586	0,328	2,914
13.	Cest. omrež. na Bohorju	22,65	3,5 4,0	2,5 3,0	5,6	127,1	1.231	100	1.331	3,087	3,203	6,290
14.	Mozirje-Šmihel	11,20	4,0	3,0	7,2	80,4	1.619	841	2.460	6,321	—	6,321
15.	Cest. omrež. na Boču	4,11	3,6	2,6	6,6	27,2	251	—	251	1,296	1,746	3,042
16.	Log-Hojev.- Jurjev.-Lip.	3,27	4,0	3,0	8,8	28,7	390	—	390	89	6,172	6,261
17.	Zamerk- Virštanj	4,37	4,0	3,0	14,4	63,1	280	300	580	0,067	0,869	0,936
18.	Slanica- Kloše	2,79	3,6	2,8	8,9	24,6	480	—	480	0,948	0,168	1,116
Skupaj (povpreč.)		181,60	—	—	7,9	1 428,7	17.014	4287	21.501	37,634	24,401	62,035

Zap. št.	Naziv (lokacija) projektiranega cestnega omrežja ali gozdne ceste	Potrebne investicije za gradnjo gozdnih cest				Z gradnjo projektir. ceste bo dosežen naslednji ekonom. učinek				Dosežen ekonomski učinek se odraža na			Amortizacijska doba		Do konca leta 1961 izgrajeno s stroškom		
		za leto		skupne investicije (16 = 17)		znižanje proizvodnih stroškov		povečanje produktivnosti		1 m ³ letnega neto einta (19-17)		na t. ha zajete gozd. površ. (19-18)		let		km milij. d.	
		14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24					
1.	Raduha-Mrčiče-Sedelce	19.450	67.800	92,2	7.500	678	8.178	1.720	5.970	14	19,70	151,2					
2.	Vitanje-Močenič	18.900	55.900	23,9	1.435	258	1.693	1.340	2.540	18	3,90	25,8					
3.	Kanoličica-Gornji grad	15.800	51.100	17,2	3.898	7.808	11.706	1.070	2.110	1,5	3,69	16,7					
4.	Kolarica-Grunti	4.100	57.600	18,1	2.724	—	2.724	615	5.660	7	3,00	20,1					
5.	Jurkloš-Preska	15.670	53.900	11,9	817	556	1.273	1.480	5.760	13,5	—	—					
6.	Cestno omrežje na Pohorju	27.900	119.000	356,1	17.475	6.305	23.780	1.970	7.480	18	12,75	109,6					
7.	Log. dolina-Maikov kot	35.680	129.180	324,9	17.531	9.880	27.411	3.010	10.890	13	—	—					
8.	Celjska koča-Svetina	53.200	90.900	19,7	0.445	1.058	1.483	2.500	6.890	17,5	10,71	61,5					
9.	Menina planina	21.500	115.000	151,1	8.468	13.053	21.501	3.060	16.350	8,5	—	—					
10.	Plešivec-Graška gora	58.800	56.100	30,8	1.100	345	1.445	1.820	2.860	35	—	—					
11.	Reka-Svetina	10.000	28.670	11,7	1.079	—	1.079	920	2.650	13,5	2,35	8,8					
12.	Velunja	13.700	35.300	40,0	2.001	—	2.001	686	1.770	30	3,62	23,5					
13.	Cestno omrežje na Bohoru	20.200	91.500	127,1	7.981	12.206	20.187	3.210	16.350	7	14,60	68,8					
14.	Mozirje-Smihel	12.700	49.600	80,4	6.415	625	7.038	1.110	4.350	14,5	7,40	72,7					
15.	Cestno omrežje	8.900	108.000	72,2	4.190	550	4.740	1.560	18.800	7	4,70	28,9					
16.	Log. Hojčevce-Jurjev.-Lapovec	3.800	45.250	8,6	3.100	3.149	6.249	507	6.036	6,5	5,78	37,0					
17.	Žamerk-Virštajn	67.700	226.000	63,1	1.576	0.336	1.912	2.050	6.830	120	1,35	6,2					
18.	Slanica-Kloše	22.100	51.500	24,6	1.993	1.939	3.932	3.520	8.180	7	0,66	6,4					
Skup. (povpreč.)		25.220	84.540	1.437,5	89.728	58.704	148.432	2.590	8.720	10	94,21	637,0					

Investicijski programi računajo z gradnjo dveh tipov gozdnih cest:

1. Gozdno kamionskih cest (V a), širine planuma 4—4,5 m, širine utrjenega cestišča 3—3,5 m, maksimalnega vzpona 8 %, izjemoma na kratkih relacijah 10 %, najmanjšega radija krivine 10 m in enostranskega ali dvosiranskega (strešnega) sklona od 4, oziroma 2 %. Ker predstavljajo taki elementi enosmerne ceste, določajo investicijski programi potrebno število izogibalšč. Da bi se povečala širina utrjenega vozišča, ima večina programov v načrtu zidane koritnice.

Zastopniki turizma so sodili, da bi moralo gozdarstvo glede na bodoče potrebe turizma graditi svoje ceste kot dvosmerne. Iz poznejših podatkov bo razvidno, da je že gradnja enosmernih cest zahtevala tako visoke naložbe, da jih je gozdarstvo komaj zmoglo in da bi bila gradnja dvosmernih cest za gozdarstvo nerentabilna in neekonomična. Nikogar pa ni bilo, da bi finansiral dodatna sredstva, potrebna za gradnjo širših, dvosmernih cest. Nasprotno, celo proračuni politično teritorialnih enot so od dohodkov okrajnega gozdnega sklada dobivali znatne doprinose, ki so dosegali 30—50 % vseh dohodkov sklada.

2. Utrjene traktorske ceste (V b), ki imajo v glavnem iste elemente kot kamionske ceste, samo da so ožje, maksimalni vzpon pa je povečan na ca. 14 %. Širina planuma znaša 3—3,5 m, širina utrjenega vozišča pa 2,5 m. Razen tega je vozišče zgrajeno za nekoliko manjše obremenitve. Ker imajo iste elemente kot kamionske ceste, je vedno možna njihova razširitev v kamionske ceste.

Z graditvijo traktorskih cest se računa v težkih terenih, kjer bi bila gradnja kamionskih cest predraga, ali pa v predelih, kjer so letni etati premajhni, da bi amortizirali dražje gradnje.

Projektirane gozdne ceste odpirajo 17.014 ha gozdov (ali ca. 15 % vseh gozdov v okraju), 4.287 ha kmetijskih zemljišč, skupaj torej 21.301 ha. Za odpiranje 17.014 ha gozdov imajo investicijski programi v načrtu izgradnjo 181,60 km cest, ali 1,07 km na 100 ha, torej še vedno znatno manj od potrebne gostote, ki znaša ca. 2 km na 100 ha. Razlogi so omenjeni že prej: zaradi topografske nehomogenosti in reliefne razgibanosti visokogorskega in gorskega sveta ni mogoče doseči iz ekonomskih razlogov isto gostoto kot v dolinskem in gričevnatem svetu.

Investicijski programi so usmerili gradnjo gozdnih cest v gozdne komplekse z največjimi zalogami za sečnjo. Medtem ko odpira projektiranih 181,60 km gozdnih cest le 15 % vseh gozdov v okraju, zajema 62.035 m³ ali 19 % vsega etata v okraju Celje, od tega 61 % iglavcev in 39 % listavcev. Gradnja gozdnih cest je torej usmerjena pretežno v gozdove iglavcev.

Stroški za gradnjo projektiranih 181,60 km gozdnih cest znašajo po km 7,9 milijonov din, v celoti pa 1.428,7 milijonov din oziroma

po 1 m ³ neto etata	23.220 din
po 1 ha odprte gozd. površine	84.540 din

Kilometer projektiranih gozdnih cest odpre le 94 ha gozdov in omogoča izkoriščanje le 341 m³ neto etata, kar je izredno malo. Ponoven dokaz, kako je gradnja cest v gorskem terenu draga in manj rentabilna od gradenj v nižjih in gričevnatih predelih.

Rentabilnost gradenj gozdnih cest so utemeljevali investicijski programi z ekonomskim učinkom, ki se je sestajal iz znižanja proizvodnih stroškov in povečanja vrednosti proizvodnje.

Zaradi izgradnje gozdnih cest se močno znižajo proizvodni stroški, predvsem spravilo in transport lesa. To znižanje je tem večje, čim bolj je teren topografsko nehomogen, reliefno razgiban in zaprt. Gradnja gozdnih cest omogoča šele uporabo mehanizacije pri spravilu in transportu lesa.

Projektirane gozdne ceste bi po računih investicijskih programov letno znižale proizvodne stroške v višini od 89,7 milijonov dinarjev.

Z gradnjo gozdnih cest dosežemo tudi občutno povečanje vrednosti proizvodnje, to je izboljšanje sortimentacije, znižanje kala in odpadkov, povečanje prirastka in etata ter izkoriščanje netaksacijske mase. Letni ekonomski učinek tega elementa znaša pri projektiranih cestah 58,7 milijonov din.

Ekonomski učinek izgradnje projektiranih cest je razviden iz naslednjih pokazateljev:

Podatek	Letno znižanje proizv. stroškov v din	Letno povečanje vrednosti proizv. v din	Skupni letni ekonom. učinek v din
za vse projektirane ceste (181,60 km)	89,728.000	58,704.000	148,432.000
na 1 km ceste	495.000	324.000	819.000
na 1 ha gozda	5.270	3.450	8.720
na 1 m ³ etata	1.445	945	2.390

Skupni ekonomski učinek projektiranih gozdnih cest (148,4 milijonov din) omogoča precej ugodno amortizacijo projektiranih cest. Njihova amortizacijska doba znaša od 2 do 120 let, v povprečju 10 let.

Gradnja gozdnih cest v gorskem svetu zagotavlja visoke ekonomske učinke. Stroški proizvodnje se zmanjšajo za ca. 25—35 %, vrednost proizvodnje pa se poveča za ca. 15—20 %. Z gradnjo gozdnih cest se poveča tudi primarna gozdna proizvodnja in njena kvaliteta. Gradnja cest v takem svetu pa zahteva visoke naložbe za njihovo izgradnjo (v povprečju ca. 7,9 milijonov din po km) in vzdrževanje (ca. 180.000 din po km). Tako visokih naložb pa gozdovi v gorskem svetu ne zmorejo. Zato so njihovo gradnjo sofinansirali tudi dohodki gozdnega sklada, ustvarjeni v nižinskih gozdovih, ki ležijo v gričevnatem svetu.

Investicijske programe in glavne projekta sta izdelovali dve podjetji: Gozdno gospodarstvo Nazarje in Projekt — nizke gradnje Ljubljana, sekcija Celje, ki sta mnogo storili za projektiranje gozdnih cest v celjskem okraju.

GRADNJA GOZDNIH CEST

Po potrjenih investicijskih programih in glavnih projektih so gradile gozdne ceste gozdna gospodarstva (Brežice, Celje in Nazarje), deloma pa tudi bivši gozdarski poslovni zvezi v Celju in Mozirju. Gradnja gozdnih cest po gozdnogospodarskih organizacijah je imela dve veliki prednosti:

1. Te organizacije so postale po dovršeni gradnji vsake gozdne ceste njen lastnik in uporabnik. Zato so projektirane ceste zgrajene solidno in kvalitetno. Podjetja, ki so jih gradila, jih tudi uporabljajo in vzdržujejo. Od kvalitete pri gradnjah pa so odvisni vzdrževalni stroški in transportni stroški za prevoz lesa.

Tudi v celjskem okraju je potrjena dolgoletna izkušnja, da so kvalitetno najboljše one ceste, ki so jih zgradila podjetja, ki gospodarijo z gozdovi.

2. Gradnjo gozdnih cest so imela gozdnogospodarska podjetja za glavni ukrep pri uvajanju intenzivnejšega in donosnejšega gospodarjenja z gozdovi in pri povečanju akumulativnosti v gozdarstvu. Zato niso iskala v njihovi gradnji vira posebnih dohodkov ali dobičkov. Zadovoljevala so se s tem, da so krila pri gradnjah bruto plače in materialne izdatke. Zato so bila pri teh gradnjah za ca. 50–70 % cenejša od gradbenih podjetij. Cenejše gradnje pa so omogočile hitrejšo izvajanje planiranih gradenj in pospešno uvajanje intenzivnejšega gospodarjenja z gozdovi.

Pri splošni akciji za pospeševanje gozdnega gospodarstva, za uvajanje sodobne gojišne tehnike in mehanizacije pri izkoriščanju gozdov se je pokazalo, da je potrebno rekonstruirati tudi nekatere obstoječe gozdne poti, ker niso več ustrezale potrebam in zahtevam sodobnega motoriziranega transporta. Za rekonstrukcijo takih poti gozdarstvo ni izdelovalo zahtevnih in dragih investicijskih programov, ampak enostavne projekte za njihovo rekonstrukcijo.

Gozdne ceste so gradili le po potrjenih investicijskih programih in glavnih projektih, rekonstrukcije pa le po enostavnih projektih, ki so jih izdelovale gozdnogospodarske organizacije same.

V obdobju od leta 1954 pa do konca leta 1961 je finansiral okrajni gozdni sklad gradnjo in rekonstrukcijo teh-le gozdnih cest:

Zap. št.	Lokacija ali naziv ceste	Z invest. programi predvidena		Do 31. 12. 1961 zgrajeno			Opomba (kategorizacija)
		dolžina	gradbeni stroški po km	km	po km	skupni stroški	
		km	milj. din		milj. din		
A. Novogradnje							
1.	Raduha-Mrčiše-Sedelce	18,50	92,2	19,70	7,65	151,2	V a
2.	Vitanje-Močenik	3,60	23,9	3,90	6,62	25,8	V b

Zap. št.	Lokacija ali naziv ceste	Z invest. programi predvidena		Do 31. 12. 1961 zgrajeno			Opomba (kategorizacija)
		dolžina km	gradben. stroški po km milj. din	km	s stroški po km milj.	skupni stroški din	
3.	Kanolščica-Gornji grad	5,69	17,2	5,69	4,65	16,7	V a
4.	Kolarica-Grunti	3,00	18,1	3,00	6,70	20,1	V a
5.	Jurklošter-Preska	2,50	11,9	—	—	—	V a
6.	Pohorje	38,99	536,1	12,75	8,62	109,6	V a
7.	Log. d.-Matkov kot	25,70	524,9	—	—	—	V a
8.	Store-Svetina-Celjska koča	2,76	19,7	10,71	5,75	61,5	V a
9.	Menina planina	15,80	151,1	—	—	—	V a
10.	Plešivec-Graška g.	5,65	50,8	—	—	—	V b
11.	Reka-Svetina	1,80	11,7	2,55	5,75	8,8	V b
12.	Velunja	10,00	40,0	5,62	6,52	25,5	V b
13.	Cestno omrežje na Bohoru	22,65	127,1	14,60	4,75	68,8	V a
14.	Mozirje-Smihel	11,20	80,4	7,40	9,85	72,7	V a
15.	Cestno omrežje na Boču	4,11	27,2	4,70	7,05	28,9	V a
16.	Log-Hojevec-Jurjevec-Lipovec	5,27	28,7	5,78	6,40	37,0	V a
17.	Zamerk-Virštajn	4,57	65,1	1,55	4,61	6,2	V a
18.	Slanica-Kloše	2,79	24,6	0,66	9,72	6,4	V b
19.	Krašica-Farbanca-Borovnjak	—	—	4,47	5,58	16,0	V a
20.	Partizanska cesta	—	—	8,14	5,88	47,8	V b
	Skupaj novogradnje	181,60	1.428,7	106,82	6,62	700,8	—
	B. Rekonstrukcije						
21.	Petelinjek	—	—	2,08	2,65	5,5	V b
22.	Olimijski log	—	—	1,26	2,24	2,7	V b
23.	Olimje-Vodole	—	—	0,80	15,50	12,2	V a
24.	Bele vode-Stakneče	—	—	1,00	2,40	2,4	V b
25.	Cerovec	—	—	0,72	5,60	2,2	V b
26.	Krumpah-Razpoke	—	—	0,86	4,07	5,5	V b
27.	Podvolovljek	—	—	1,91	5,67	7,0	V b
28.	Bočna-Bočki graben	—	—	1,10	4,55	5,0	V b
29.	Rogački graben	—	—	2,25	2,74	6,1	V b
30.	Trbolca	—	—	1,10	5,18	5,5	V b
31.	Šokat	—	—	1,14	5,26	5,7	V b
32.	Ravenski log	—	—	0,65	2,65	1,7	V b
33.	Kloše	—	—	0,85	2,52	2,4	V b
34.	Ponikva-Luterje	—	—	1,50	4,02	5,2	V b
35.	Žepina-Jarmovec	—	—	2,30	4,45	10,2	V b
36.	Sela-Lisca	—	—	2,80	2,52	7,0	V b
37.	Loče-Suhadol	—	—	0,65	1,08	0,7	V b
38.	Dobrnič-Andraž-Podvin	—	—	1,00	1,50	1,5	V b
39.	Ivenca-Rove	—	—	4,00	1,05	4,2	V b
40.	Skupaj rekonstrukcije	—	—	27,75	5,15	86,7	—
	Skupaj novogradnje in rekonstrukcije	—	—	154,57	5,86	787,5	—

V obdobju od leta 1954 do 1961 je zgrajeno v okraju Celje 134,57 km gozdnih cest. Od tega 88,95 km kamionskih cest (V a) in 45,62 km utrjenih traktorskih cest (V b). Gostota gozdnega cestnega omrežja se je povečala od 0,82 km na 100 ha na 0,94 km na 100 ha ali za 15 %. Ker znaša potrebna gostota gozdnega cestnega omrežja 2 km na 100 ha, je doseglo gozdarstvo v okraju Celje 47 % potrebne gostote v primerjavi z 41 % v letu 1956.

Z gradnjo gozdnih cest je gozdarstvo doseglo cilje in naloge, določene z investicijskimi programi: Nekatere zaprte gozdne predele je odprlo in omogočilo uporabo one mehanizacije za transport lesa, ki se ne more razviti in uveljaviti brez osnovnega cestnega omrežja; kljub maksimiranim cenam gozdnih sortimentov in povečanju plače se akumulacija ni zmanjšala; proizvodni stroški so se znižali; izgradnja cest je omogočila uvajanje sodobne gojitvene tehnike, to je intenzivno redčenje enodobnih sestojev, uvajanje postopne skupinske sečnje, meliorativno obnovo čistih smrekovih sestojev, zrelih za sečnjo, in krajšo obhodnico v prebiralnih gozdovih.

Kljub intenzivni gradnji gozdnih cest so ostali nekateri gozdni predeli še vedno neodprti. To so predvsem Menina planina, Matkov kot, Ter in Pohorje. Izgradnja gozdnih cest v teh predelih je ostala glavna naloga gozdarstva za bodoče obdobje.

Gozdni sklad je zapustil pri svoji ukinitvi gozdnogospodarskim organizacijam toliko potrjenih investicijskih programov in glavnih projektov, da bodo potrebovala za njihovo realizacijo še ca. 5—5 let. Izdelani so investicijski programi za Matkov kot, Menino planino in Pohorje. Njihova realizacija bo zahtevala več let načrtne graditve. Ukinitve okrajnega gozdnega sklada ne bi smelo zato povzročiti ukinitve ali zastoj na široko zasnovane akcije za gradnjo gozdnih cest. V gozdovih, ki so v državljanski lastnini, bodo lahko nadaljevali in dovršili začete gradnje gozdnih cest občinski gozdni skladi s pomočjo skupnega gozdnega sklada občin v okraju Celje. V družbenih gozdovih pa bodo lahko nadaljevala in dovršila začete gradnje gozdnogospodarska podjetja, ako bodo njihovi kolektivi upoštevali pri delitvi dohodka tudi dolgoročne potrebe naših gozdov in ne samo svoje lastne in kratkoročne koristi.

Z gradnjo gozdnih cest se ni okoristilo samo naše gozdno gospodarstvo. Posredno bo imel od teh graditev veliko korist tudi turizem. Z gozdnimi cestami smo napravili dostopne nekatere naše najlepše turistične objekte, ki so bili dosedaj za motorni promet zaprti. To so Raduha, Šmihel nad Mozirjem, Lisca, Dobrovlje, Skomarje in Resnik na Pohorju, Boč, Bohor itd. Potrjeni projekti pa bodo omogočili promet z motornimi vozili še na Menino planino, v gornji predel Pohorja in v naš najlepši, a dosedaj najmanj znani alpski predel, Matkov kot za Logarsko dolino.

U V O D

V času napredka mehanizacije in avtomatizacije v vseh proizvodnih panogah je gozdarstvo ena tistih panog, v katerih se stroji uveljavljajo razmeroma počasi.

Pri sistematskem proučevanju načina, obsega in tempa mehanizacije v neki proizvodni panogi je potrebno predvsem ugotoviti, katera in kakšna dela z njo opravljamo.

Za dela v gozdarski proizvodnji veljajo naslednje značilnosti: relativno velik prostor, v katerem se vrše dela; delo poteka na prostem; težko dostopen teren; raznovrstnost in slaba koncentracija gozdnih del; zelo različne okoliščine pri delu iste vrste na raznih delovnih mestih dela; posamezna dela se lahko opravljajo samo v določeni letni dobi in to kratek čas (npr. pogozdovanje, izvoz nekaterih vrst drevja itd.).

Delovne operacije v gozdni proizvodnji so številne, zelo različne, potekajo pod različnimi terenskimi in vremenskimi pogoji in le v določeni dobi. To so v glavnem objektivni razlogi, da se dela v gozdni proizvodnji mehanizirajo zelo počasi v primeri z industrijo, kjer je proces proizvodnje enotnejši in omejen na relativno majhen prostor. Seveda ne bi bilo pravilno, če bi vzroke za počasno uvajanje mehanizacije v gozdarstvu iskali samo v specifičnih delovnih pogojih. Mnogo je tudi drugih vzrokov, ki so vplivali na počasen razvoj mehanizacije v gozdarstvu. Pri nas so v glavnem naslednji: Mehanizacijo smo praktično pričeli uvajati po osvoboditvi. V dobi planskih let, ko je imelo gozdarstvo dokajšnja sredstva, je bilo nabavljenih veliko število strojev za mehanizacijo gozdarske proizvodnje. Analiza kaže, da pričakovanih rezultatov ni bilo. Za nabavljene stroje ni bilo rezervnih delov, stroje so dobili v roke v glavnem nekvalificirani delavci, izbor strojev je bil slab, za naše razmere neprimeren in končno tudi strokovni kadri niso bili pripravljeni za take naloge. K neuspehu mehanizacije v gozdni proizvodnji v planskih letih je mnogo pripomoglo tudi slabo razvito cestno omrežje. S tem se je potrdilo mnenje, da se mehanizacija uspešno uporabi le tam, kjer je zgrajeno cestno omrežje.

Po decentralizaciji našega gozdarstva nastopi doba stagnacije, oziroma nazadovanje mehanizacije. Skoraj vse investicije se v tem

času vlagajo v izgradnjo gozdnih komunikacij. Možnosti za nabavo inozemskih strojev so minimalne, domača industrija pa skoraj ne proizvaja strojev za gozdarstvo. Šele zadnje dve leti lahko trdimo, da so se zopet odprle možnosti za uvajanje mehanizacije. Ta se uvaja zdaj mnogo bolj spontano, premišljeno in na ekonomski podlagi. Vendar pa je zaradi nizke akumulativnosti gozdarstva tempo počasen.

Zaključek bi bil ta, da je zaradi specifičnih pogojev gozdarske proizvodnje in majhnih investicij za mehanizacijo danes stanje tako, da gozdarstvo zaostaja za vsemi ostalimi panogami proizvodnje. Gozdarstvo s celotno mehanizacijo razpolaga s 106 KS na 1000 zaposlenih, gradbeništvo z 200 KS, državni sektor kmetijstva s 300 KS (podatki za Jugoslavijo).

NAMEN MEHANIZACIJE

Z mehanizacijo gozdarske proizvodnje hočemo doseči predvsem dvoje:

1. olajšati težko fizično delo gozdnega delavca, ga strokovno dvigniti ter zvišati njegovo storilnost;
2. poceniti proizvodne stroške, oziroma doseči boljše ekonomske rezultate.

Delo v gozdu spada med najtežja fizična dela, ki zahtevajo največjo potrošnjo kalorij. Olajšati to delo, ki je že na meji fiziološke možnosti, je stvar mehanizacije. Seveda se vzporedno z uvajanjem mehanizacije dviga strokovni nivo gozdnega delavca in njegova storilnost. Vse to je sila važno danes, ko razvoj industrije zahteva vedno več delavcev in gredo ti raje tja, kjer imajo ugodne življenjske pogoje.

Z uvedbo mehanizacije se zmanjšuje število ljudi in živali v gozdu, to pa pomeni zaščito podmladka, dreves in gozdnega zemljišča. Doseže se racionalnejše izkoriščanje lesa, zmanjšuje se odpadek, poveča se obseg kulturnih in meliorativnih del in njihovo pravočasno izvrševanje.

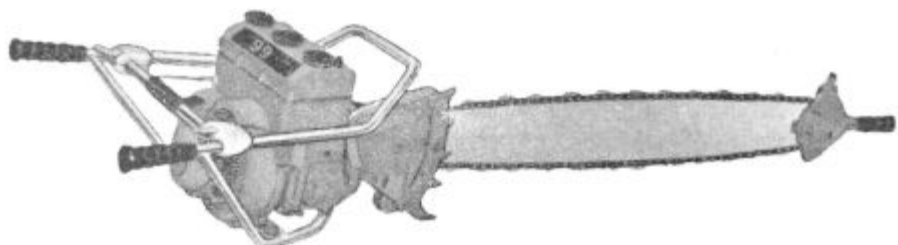
Glavna naloga mehanizacije pa je pocenitev proizvodnje oziroma proizvodnih stroškov. Vendar je napak, če pričakujemo bistveno pocenitev pri delni mehanizaciji v posameznih fazah ali celo že pri preizkušanju strojev. Ni že vse v tem, če se neka proizvodnja mehanizira, temveč je za pocenitev važno to, kakšno stopnjo mehanizacije smo dosegli. Pri delni mehanizaciji ročno delo močno podraži ceno proizvodnje in zmanjšuje finančni uspeh oz. efekt. V kompleksnem reševanju mehanizacije v gozdarstvu pa smo pri nas šele na začetku, zato pa je potrebno problem mehanizacije v gozdarski proizvodnji razumeti kot proces. Treba ga je dobro organizirati in premišljeno voditi. To pa je možno le v velikih in močnih gozdarskih organizacijah.

Kot je bilo že v uvodu omenjeno, so delovne operacije v procesu gozdarske proizvodnje silno različne. Prav tako različna pa je tudi mehanizacija. Mehanizacija zajema izkoriščanje gozdov, gojitev gozdov in gozdne gradnje.

Faze gozdne proizvodnje potekajo od poseka drevja, predelave v lesni sortiment, spravila do kamionske ceste, nakladanja ob kamionski cesti in prevoz do lesnoindustrijskega obrata ali kakega drugega potrošnika lesa. S tem so tudi podane vse faze proizvodnje pri izkoriščanju gozdov, ki teko v glavnem po zgoraj opisanem zaporedju.

Posek in izdelava

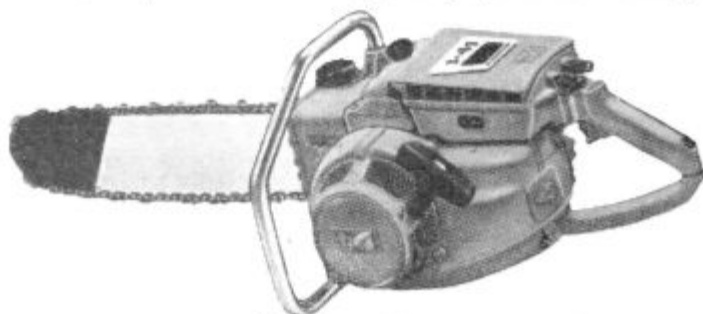
Zaganje je eno najtežjih opravil gozdne izdelave in je naporno posebno pri podiranju drevja, kjer mora delavec delati z ročno žago v neprikladni legi, ki že sama po sebi stopnjuje porabo telesne energije. Prav zato se je pri mehanizaciji težkega gozdnega dela najprej pojavila težnja, da bi mehanizirali žaganje. Pri teh prizadevanjih so

Dvoročna sabljasta motorna žaga

se razvile razne oblike motornih žag: sabljaste, ločne, krožne na električni ali bencinski pogon. Kot najuspešnejše so se pokazale sabljaste motorne žage. Prve sabljaste motorne žage (motorke) so se pojavile že pred nekaj desetletji. Prirejene so bile za dva delavca (dvoročne) ter so tehtale do 70 kg. Nadaljna prizadevanja so šla za tem, da se zmanjša teža žage in poveča njena uporabnost.

V novejšem času se je pojavila motorka za enega delavca — enoročna, sabljasta motorna žaga, ki je posebno v zadnjem času do-

Enoročna sabljasta motorna žaga

Delo z motorno žago

segla silno nagel razvoj ter je skoraj popolnoma prevladala v gozdni proizvodnji.

Motorka ima določene prednosti, pa tudi nekatere pomanjkljivosti. V primerjavi z ročnim žaganjem se delavec z motornim žaganjem manj utruja. Delavec uporabi pri motornem žaganju komaj polovico tiste moči, ki je potrebna pri ročnem žaganju za isto delo. Z motorko prihranimo na delovnem času, saj žagamo hitreje. S tem prihranimo tudi pri delavcih. S sabljasto motorno žago žagamo na vse strani, od zgoraj navzdol, od spodaj navzgor, pa tudi z vbodom.

Pomanjkljivosti motorke pa so naslednje: Nevarnost dela z motorke je večja kot pri ročnem žaganju. Ta nevarnost pa se lahko zmanjša, če se delavec ravna po varnostnih navodilih. Prenašanje motorke je težje kot pri ročni žagi. Ropot motorke vpliva na slušne organe delavca in slabi sluh, če traja dalj časa nepretrgano. V primerjavi med prednostmi in pomanjkljivostmi pa odloča večja storilnost motorke pri manjšem naporu delavca.

Osnovni podatki za sodobne enoročne sabljaste motorke so naslednji: Teža 10 do 14 kg, moč 4 do 6,5 KS, 4000 do 5000 obratov v minuti, dolžina sablje je 30, 40, 50, 60, 70 cm. Imajo membranske vplinjače, direkten pogon ter centrifugalne sklopke. Membranski vplinjač (ime-

novan tudi letalski) omogoča, da motorka deluje v vseh položajih, centrifugalna sklopka pa, da se verižni žagni list vključuje v delo le z dodajanjem plina. Lahko trdimo, da so sodobne motorke tehnično dognane, huda konkurenca na tržišču pa povzroča, da se stalno izpopolnjujejo.

Pri nas so pričeli uvajati motorke v planskih letih. Bile so to dvoročne motorke (enoročnih takrat še ni bilo). Iz že omenjenih razlogov so te motorke delale v gozdu zelo malo časa. Prva enoročna motorna žaga se je pojavila v Sloveniji pred dvema letoma, danes jih je v celjskem okraju okoli 80.

Pri pravilni uporabi motork in dobri organizaciji dela z njimi se dosegajo znatno večji učinki kot pri delu z ročnimi žagami. Vendar bi bilo zmožno misliti, da večji delovni učinek motorke pomeni že tudi njeno ekonomičnost.

Da bi ugotovili, če se motorno podiranje dreves izplača, moramo vedeti, za kolikokrat je njegov učinek večji od ročnega žaganja in za kolikokrat so stroški motornega žaganja večji od ročnega žaganja. Na ta način dobimo mnogokratnik učinka in mnogokratnik stroškov pri motorki. Če je mnogokratnik učinka večji od mnogokratnika stroškov, se motorno žaganje izplača, če pa je manjši, se ne izplača.

Pri ugotavljanju storilnosti žaganja moramo razlikovati med storilnostjo pri samem žaganju in storilnostjo v delovnem času. V delovnem času ne žagamo ves čas, ampak je vmes nujna izguba časa za prehode od prereza do prereza in za zastoje tako pri motornem kot pri ročnem žaganju.

Z motorko opravimo enak rez mnogo hitreje kot z ročno žago, pa naj bo pri podiranju drevja ali pri prežagovanju debela. Večji učinek pri žaganju merimo tako, da primerjamo, koliko prežagamo z motorko in koliko z ročno žago v enakem času. Običajno označujemo učinek žaganja v cm^2/min .

Pri mehkem lesu je učinek ročnega žaganja okoli 1000 cm^2 v minuti, z motorko pa 3000 do 4000 cm^2 v minuti. Potemtakem je mnogokratnik storilnosti motorke pri žaganju 3, kar pomeni, da z motorko prežagamo v enakem času trikrat toliko kot z ročno žago.

Pri delu v gozdu pa niti z ročno žago niti z motorko ne žagamo ves delovni čas, ampak je vmes še čas, ki ga porabimo za prehode in zastoje (zabijanje klinov, obračanje debela itd.). Znano pa je, da se z motorko ne gibljemo na terenu tako hitro kot z ročno žago ter so zastoji pri motorki tudi večji. Zato je mnogokratnik učinka motorke v delovnem času manjši kot pri samem žaganju in znaša okoli 1,9. Ta mnogokratnik učinka pa je odvisen od organizacije dela in od sortimentov, ki se izdelujejo. Čim manj je zastojev pri uporabi motorke, čimbolj je v nekem sortimentu zastopano žaganje, večji je mnogokratnik učinka.

Cena obratovalne ure pri motorki znaša okoli 720 dinarjev. Z ročno žago delata dva delavca ter je glavni strošek osebni dohodek.

Bruto osebni dohodek in neposredni stroški, ki jih ima podjetje z delavcem (terenski dodatek, boleznine do 7 dni, HTZ sredstva itd.), znašajo 200 dinarjev na delovno uro, za dva delavca 400 dinarjev. Mnogokratnik stroškov je torej $720 : 400$ je 1,8.

Iz gornjega primera, v katerem so bili vzeti povprečni rezultati, doseženi v letu 1961 pri Gozdnem gospodarstvu Celje, se vidi, da je gospodarno uporabljati motorne žage. Mnogo pa je faktorjev, ki vplivajo na ekonomičnost motorke. Struktura cene obratovalne ure pri motorki kaže, da je tri četrtine stroškov, na katere lahko motorist bistveno vpliva. Če upoštevamo, da sedaj z motorkami delajo delavci, ki še nimajo mnogo izkušenj, potem je razumljivo, da obstajajo realne možnosti za relativno znižanje obratovalne ure.

Važno je tudi, da se motorke uporabljajo le tam, kjer je možno doseči večje mnogokratnike učinkov, to je tam, kjer so večje debeline in sortimenti z mnogo žaganja. Na noben način pa nima smisla siliti motorke v take sečnje, kjer je treba mnogo prehodov, saj je jasno, da so uspešnejše v takih razmerah ročne žage.

Iz vsega sledi, da je treba z gospodarno uporabo motork vzgojiti delavce — motoriste, ki bodo znali res dobro uporabljati in izkoriščati motorke.

Spravilo

Pod spraviлом lesa razumemo vsa dela, ki so potrebna, da se les spravi od poseka do kamionske ceste. Stroji, ki se pri tem uporabljajo, so: žičnice, traktorji in motorni vitlji.

Žičnice

Žičnice so naprave, pri katerih se tovor obesi na jekleno vrv in se nato po zraku transportira do namembne postaje.

Med žičnice torej ne prištevamo naprav, pri katerih se sicer uporablja jeklena vrv, vendar se tovor vlačijo po tleh.

Pri spravi in transportu lesa obstajajo možnosti za uporabo različnih transportnih naprav. Dejstvo, da predstavlja transport lesa glavni strošek v strukturi cene lesnih sortimentov, opozarja na važnost pravilne izbire transportnega sredstva. V tej fazi proizvodnje je možno doseči največje prihranke pri proizvodnih stroških.

Žične transportne naprave imajo na določenih terenih dokajšnje prednosti v primerjavi z drugimi načini spravila. Imajo pa tudi svoje slabosti.

Dobra stran žičnic je ta, da z lahkoto premostijo velike višinske razlike. Pri spravi lesa z žičnico se les transportira po zraku, pri čemer se ne poškoduje ter je za to potrebna manjša dolžinska nadmera. Odpadkov je manj in količina lesa, ki gre v prodajo, je večja kot pri spravi lesa po tleh. Kamenje se ne zažira v les, zato na žagi ni treba trebiti čela hlodov pred razžaganjem.

Pri spravilu po žičnici se obvaruje stoječe drevje in mlaj; to je pomembno za vzgojo kvalitetnih sestojev, ki jih s spravilom lesa po tleh lahko občutno poškodujemo.

Ne poškoduje se tlo, kar je na občutljivih terenih zelo omembe vredno. Pri spravilu lesa po tleh v žlebovih se često odkriva humus, krepi se erozija.

Dovoz lesa po žičnicah je stalen in ga ne ovirajo vremenske spremembe. Obratovanje je treba ustaviti le v hudem vetru in nevihti.

Spravilo lesa po žičnicah v težkem in strmem svetu je praviloma mnogo cenejše kakor pri ostalih načinih spravila.

Slabe strani žičnic so naslednje: Žičnica odpira gozd samo toliko časa, dokler je v njem postavljena. Takoj ko jo pospravimo, ostane gozd ponovno zaprt. Žičnica zahteva koncentracijo lesne mase, z njo ni gospodarno pobirati posamezna drevesa. Kapaciteta spravila po žičnicah je omejena. Žična transportna naprava zahteva kvalificirano osebje, sicer nastajajo zastoji in nepotrebni stroški.

Žičnice so nekoč gradili kot glavne transportne naprave, ki naj bi nadomeščale ceste. Pri taki uporabi žičnic so še bolj prišle do izraza zgoraj navedene slabosti žičnic. Krožne gravitacijske žičnice, ki so jih v te namene gradili, imajo še to slabost, da je možno nakladanje le na nakladalni postaji. To pa seveda povzroča dodatne stroške za vlako lesa do nakladalne postaje.

Danes, ko je cestno omrežje že bolj razvito, na žičnice ne gledamo več kot na glavne prometne naprave. V sodobnem gozdnem gospodarjenju služijo žičnice kot dopolnilo k cestni mreži, žičnice transportirajo les k cesti. Namesto težkih in dolgih žičnic (gravitacijskih) so se pričele razvijati lahke prenosne žičnice, ki se dokaj enostavno in hitro postavijo (žični žerjavi).

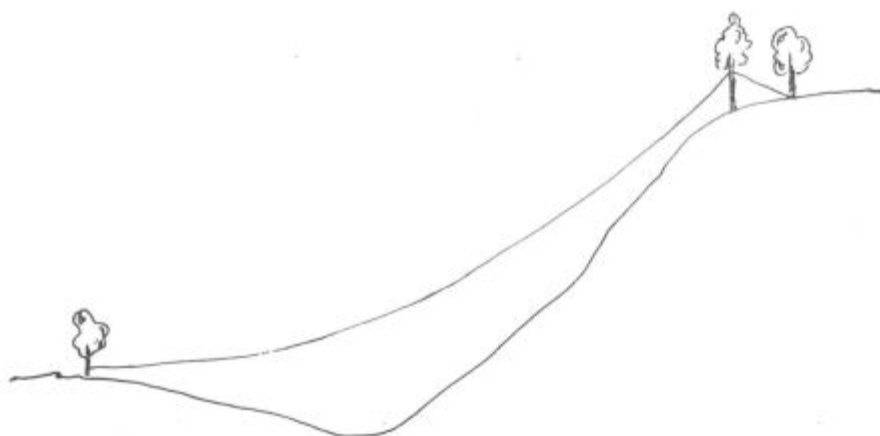
Z žičnimi žerjavi je možno pobirati les po vsej dolžini trase. Montaža in demontaža žerjavov je cenena in hitra, to pa omogoča, da se lahko montirajo že za manjše količine lesa. Zavoljo teh lastnosti se uporaba žičnih žerjavov širi.

Dolge žičnice se bodo v bodoče gradile samo v strmih alpskih pobočjih, kjer je gradnja cest predraga ali celo nemogoča. Statistični podatki v LRS kažejo, da se je število žičnic v zadnjih 8 letih zvišalo za 88 % in to izključno žičnih žerjavov.

V gozdarstvu uporabljamo danes naslednje vrste žičnic:

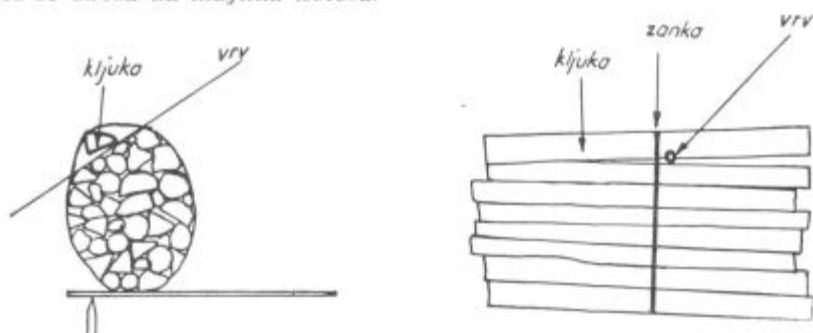
- a) žične drče,
- b) spuščalke,
- c) krožne žičnice,
- d) žične žerjave.

a) Žična drča je najenostavnejša žičnica. To je jeklena vrv, napeta s hriba v dolino. Na njo obesimo preko lesenega polena butaro prostorninskega lesa, ki nato s pomočjo lastne teže zdrči v dolino. Uporablja se le za prostorninski les, mora pa imeti padec 30 %.

Žična drč

b) Spuščalke so podobne žičnim drčam. Uporabljamo jih, če je strmina premajhna, da bi mogla premagati trenje na lesenem obešalu. Les se obeša na majhna kolesa.

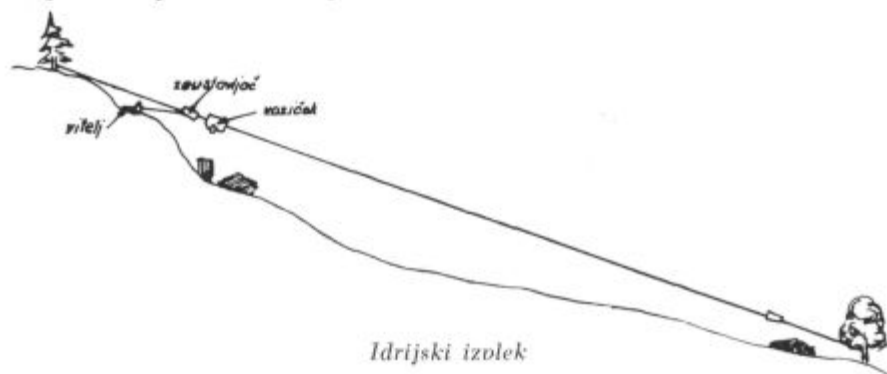
Breve žične drče

c) Krožne gravitacijske žičnice. Princip delovanja krožne gravitacijske žičnice je ta, da ima več vozičkov, ki so med seboj povezani z žično vrvjo-vlačilko. Napeti sta dve nosilni žični vrvi. Po eni potujejo navzdol polni vozički pod silo gravitacije, po drugi pa se vračajo prazni. Kot že omenjeno, je možno nakladati le na zgornji postaji in imenujemo zaradi tega tako transportno napravo mrtvo transportno žilo.

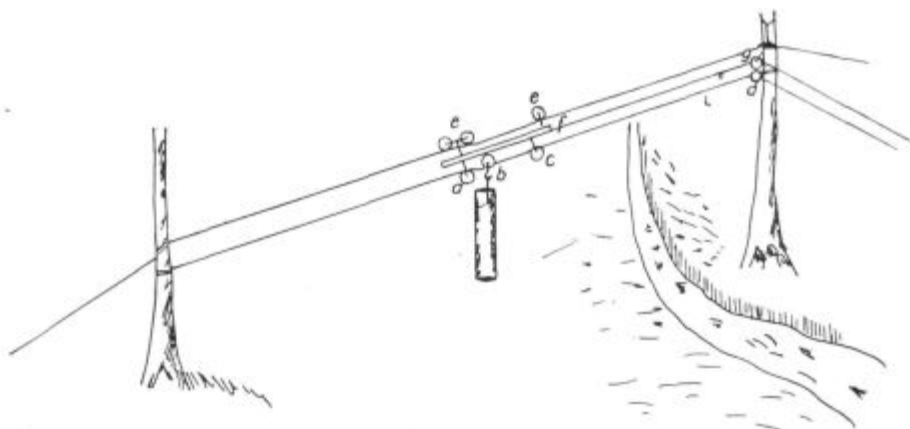
Te žičnice so se precej gradile v planskih letih, danes pa se gradnja teh opušča in se grade le še v izredno strmih in odmaknjenih terenih.

d) Žični žerjavi. Pod imenom žični žerjav razumemo žično spravno napravo, ki uporablja nosilno in vlačilno vrv ter omogoča z uporabo motorja dviganje in prevoz lesa po vsej dolžini trase. Žični žerjav sestoji iz motornega vitla, vrvi, vozička in zaustavljača.

Žični žerjav je posebno uporaben na strmih skalovitih terenih. Njegova zmogljivost je odvisna od koncentracije lesne mase in od dolžine trase. Žični žerjav se lahko zelo hitro montira in demontira (montaža traja od 7 do 14 dni). Ker je montaža razmeroma poceni v primerjavi z njegovimi pravilnimi sposobnostmi, se lahko uporablja že pri transportu za nekaj 100 m³.

Zaradi omenjenih lastnosti se danes žični žerjavi vse bolj uporabljajo pri spravilu lesa. Pri nas sta najpogosteje v uporabi žični žerjav KS-1 (izdelek podjetja »Žičnica« iz Ljubljane) in idrijski izvlek (izdeluje Soško gozdno gospodarstvo). Ker se pri žičnih žerjavih uporablja samo en voziček na dolžino trase, občutno pada njegova kapaciteta. Tako npr. je pri 1000 m urna kapaciteta žičnega žerjava KS-1

Žični žerjav

4 m³, pri 1500 m pa le 2.6 m³. Zato je najekonomičnejša uporaba žičnega žerjava na razdalji 1400 m, zaradi omenjenega navijanja žice vlačilke na boben vitla pa je njih maksimalna dolžina 1800 m.

Ze pri današnji gostoti cestnega omrežja se ne kaže potreba po daljših žičnih žerjavih od 1400 m.

Traktorji

V gozdni proizvodnji večino lesa do kamionske ceste vlačijo. Ker so to uspešno opravljali s konji, dolgo niso čutili potrebe, da bi to fazo proizvodnje pocenili z mehanizacijo. Danes pa je zaradi pomanjkanja voznikov že marsikje postalo nujno, da se za vlako uporabljajo traktorji. Čeprav so se že pokazali prvi ugodni rezultati pri uporabi traktorjev v gozdu, bo treba še veliko dela, preden se bo to izpopolnilo. Morda nikjer drugje ne pride tako do izraza potreba, da vsa dela pri vlaki s traktorjem mehaniziramo ter pri tem zaposlimo čim manj delavcev. Vprašanje, ali je vlaka s konji ali s traktorji cenejša, zavisi pogosto od tega, koliko delavcev je zaposlenih pri traktorju. Izkušnje kažejo, da je vlaka s traktorjem na krajših relacijah od 600 m dražja od konjske. Na daljših pa zavisi od organizacije dela s traktorjem, zlasti pa od krajevnih razmer in števila voznikov na tistem terenu.

Traktorje delimo na goseničarje in kolesnike.

V gozdarstvu se uporabljata oba, vendar ima kolesnik mnogo prednosti pred goseničarjem. Traktor kolesnik se pelje na delovišče sam, goseničarja je treba prevažati s kamionom, traktor kolesnik je možno uporabljati tudi v druge namene (prevozi, gradnje itd.), vzdrževanje kolesnikov je dokaj cenejše od goseničarjev. Gosenice traktorja goseničarja nadomešča traktor kolesnik s polgosenicami, ki jih je možno hitro montirati.

Traktor Fe 35 opremljen s polgosenicami

Traktor Fiat C 351 — nakladanje na sankalno ploščo

Traktor Ferguson pri vlaki

Trenutno se v Sloveniji uporabljata za vlako lesa traktor kolesnik Ferguson FE 55 in goseničar Fiat C-351. Prednost traktorja Fiat C-351 (širok 160 cm) je v tem, da je ožji od Fergusona FE 55 (širok 190 cm) ter se zaradi tega lažje uporablja na ozkih kolovozih. Verjetno pa bo v kratkem doseženo, da se bo tudi Ferguson FE 55 zožil na širino 1,70 m.

Da pri vlaki zaposlimo čim manj delavcev, je bilo pri Fergusonu FE 55 doseženo, da je poleg traktorista potreben le še en delavec. Pri vlaki s Fiatom pa so potrebni poleg traktorista še trije ljudje. Ferguson vlači namreč hlodovino obešeno na poseben vlačilni drog, tako da so čela hlodov dvignjena in ni potrebno nakladanje. Pri Fiat C-351 pa se za vlako uporabljajo posebne železne sankalne plošče, na katere je treba nakladati.

Čeprav danes traktorji za gozd še niso popolnoma prirejeni, lahko premagujejo strmine do 50 %, kar pomeni, da je možno z njim vlačiti iz gozda povsod, kjer se danes uporablja konj. Že samo dejstvo, da imamo danes traktorje, s katerimi spravljamo les iz gozda, in da nismo več odvisni od voznikov, pomeni velik uspeh.

Iz vsega navedenega je razvidno, da se da Ferguson FE 55 uspešno uporabljati za vlako v gozdu. Poleg ostalih prednosti ima še to, da je domače proizvodnje.

Za še boljše uporabljanje traktorja fergusona pri vlaki pa je treba rešiti še veliko problemov, od katerih so glavni naslednji:

Zožitev, izdelava vitla za Ferguson FE 55, izdelava posebnih gozdnih polgosenic, izdelava priključka, s katerim bo mogoče zlaganje lesa na spodnjem skladišču. V tesnem sodelovanju z industrijo bo verjetno možno vse navedene probleme uspešno rešiti.

Motorni vitli

Motorne vitle uporabljajo za izdelavo in privlako lesa po tleh na razdalji do 150 m. Služijo bodisi za direktno vlako na ceste ali v kombinaciji s traktorji ali žičnicami. Gozdno gospodarstvo Nazarje uspešno uporablja vitle lastnih konstrukcij in lastne izdelave, lani pa je tovarna Žičnica izdelala lahek prenosni vitel MV 800, ki ga je možno uporabiti na razdalji do 300 m in vleče tovor do 800 kg.

Nakladanje

Nakladanje je izredno težko fizično delo, ki so ga drugje po svetu že popolnoma mehanizirali. Pri nas smo tu šele na začetku. Vzroki so v tem, da so naprave, ki se dajo enostavno pričvrstiti na kamione, (nakladač Hiab) nekoliko preslabe za naše razmere. Vse druge vrvne naprave pa zahtevajo, da je osnovna konstrukcija kamiona temu prilagojena, česar pa naše tovarne ne izdelujejo.

Prevoz

Mehanizacija prevozov je izvršena z uporabo kamionov in traktorjev. Potrebno je le, da dosledno uporabljamo na krajše relacije — do 10 km — traktorje, ki so cenejši od kamionov, ter da se temu prilagodi tudi gradnja cest.

MEHANIZACIJA GOJENJA GOZDOV

Mehanizacija del pri gojenju gozdov se pri nas ne uporablja mnogo. Kolikor se ta uporablja pri snovanju plantaž, je to v glavnem kmetijska mehanizacija. Za čiščenje in redčenje je možno uporabljati krožne motorne žage na podaljških. Nekatere motorne žage starejšega tipa Stihl BLK imajo tudi priključke za kopanje jam pri pogozdovanju.

ZAKLJUČEK

Napredek, ki je bil dosežen v zadnjih letih pri uvajanju mehanizacije, daje upanje, da se bo ta v bodoče še hitreje in uspešneje razvijala ter pocenila gozdno proizvodnjo.

V zaključku podajam praktične izkušnje pri uporabi strojev v gozdarski proizvodnji celjskega okraja.

Gozdno gospodarstvo Celje ima trenutno 6 traktorjev in to 5 Fergusonov FE 55 in 1 Ferguson FE 65. Za vlako lesa se uporabljajo trije, ostali pa za prevoze. Gozdno gospodarstvo Nazarje ima 2 traktorja Fiat C 331 za vlako in 1 Ferguson FE 55 za prevoze.

Pri Gozdnem gospodarstvu Celje so vlačili les trije traktorji. Pri vlakah hlodovine na razdalji 1500 m so izvlekli v 8 urah 16 m³. Traktoristu je pomagal pri vlaki samo en delavec. Stroški za vlako lesa s traktorjem so znašali 800 din, s konjem bi znašali 1.000 din. Pri vlaki s traktorjem se je hlodovina bolj poškodovala, kot bi se pri vlaki s konji. Povečani stroški za vzdrževanje vlake s traktorjem znašajo 100 din za m³. Tako znaša prihranek pri vlaki s traktorjem na razdalji 1500 m 10 din za m³.

Pri vlaki s traktorjem na krajših razdaljah pa je traktor dražji kot konj.

Hlodovino je vlačil traktor na ta način, da so v hlode zabili kline ter potem sortiment pritrdili z verigo na traktorjev vlačilni drog. Klini les poškodujejo, posebno drobnejše sortimente. V bodoče bo treba preiti na tak sistem vlake, pri katerem bo možno hlodovino pregledati, za drobnejše sortimente pa bo treba uporabljati posebne sanke in les na te nalagati. Vsi ti priključki so že v delu ter se bodo

v letu 1962 preizkušali. Z njimi, upamo, se bo uporabnost in ekonomski učinek traktorja fergusona pri vlaki še povečal.

Uporaba žičnic ima v gozdarstvu svojo tradicijo, kar posebno velja za Gornjo Savinjsko dolino. Trenutno obratuje na območju celjskega okraja 8 žičnih žerjavov in 4 samotežne žičnice. Dolžina žerjavov znaša od 800 do 1500 m, povprečno se montirajo za 800 do 1500 m³ lesne mase ter znaša njih kapaciteta na razdalji 1000 m okoli 20 m³ na 8 ur. Cena prevoza z žičnim žerjavom je znašala v letu 1961 1200 din.

Gozdno gospodarstvo Celje namerava uvoziti vitle z dvema bobnoma tipa Krasser, s katerimi bo preizkušalo vlako lesa s pomočjo idrijskega izvleka brez uporabe zaustavljačev. Tako bo možno uporabljati žerjave tudi tam, kjer jih doslej zaradi premajhnega padca ni bilo mogoče.

Pri uporabi motornih žag ni bilo poprej ugotovljeno, katera znamka najbolj ustreza našim razmeram. Sedaj uporabljajo v celjskem okraju:

Znamke Stihl — Contra, JO-BU Tiger in Remington. Ker se motorne žage posameznih znamk niso poprej preizkusile, so se nekatere tovarniške napake odpravljale šele, ko so bile žage pri nas že na uporabi. Za naše razmere je ugotovljeno, da ustreza motorna žaga z močjo šestih KS, težo 12 kg in 6000 obratov v minuti.

Pri organizaciji delovnih skupin za delo z motorno žago se vidi, da morajo biti te glede na sortiment različno organizirane. Za sečnjo iglavcev je treba 6—7 ljudi, pri listavcih 4—5 ljudi v skupini. Večje število delavcev pri sečnji iglavcev je potrebno zavoljo tega, ker je v sortimentih iglavcev treba manj žaganja in več drugih del kot pri listavcih.

Ker se po naših pojnih obravnava motorna žaga kot stroj in je ta zamenjala ročno žago, ki je bila orodje, je bilo potrebno rešiti vprašanje odnosa med podjetjem in delavci, uporabniki motornih žag. To vprašanje so posamezne gozdnogospodarske organizacije v Sloveniji reševale na različne načine. Pri Gozdnem gospodarstvu Celje se je to uredilo na ta način, da smo ročne norme dvignili za 25 % pri iglavcih in 35 % pri listavcih. Vse stroške obratovanja motorne žage in popravil nosi gospodarska organizacija, katere last je motorna žaga. Tudi v bodoče nameravamo obdržati podoben sistem, le da se bodo stroški za redno vzdrževanje in porabe goriva normirali ter izplačevali v obliki posebnega materialnega dodatka na m³ izdelanih sortimentov. Na ta način bomo dosegli bolj gospodarno uporabljanje motornih žag.

Rezultati dela v preteklem obdobju kažejo, da je dvig norme pri delu z motorno žago napram ročnemu delu realen. Vendar pa ponekod opozarjajo, da motorne žage niso za vsako sečišče, zakaj pri redčenjih z majhno intenziteto je možno z ročno žago dosegati enake rezultate kot z motorno žago. V bližnji prihodnosti bomo pri uporabi motornih žag posvetili pozornost predvsem dobri organizaciji dela, šele potem bomo nabavili nove motorne žage.

Naj navedem še to, koliko so pri GG Celje mehanizirane posamezne faze gozdne proizvodnje: Posek 35 %, spravilo 15 %, prevoz 100 %, nakladanje nič odstotkov. Iz teh števil je razvidno, katerim področjem bo treba v bodoče posvetiti največ pozornosti. Nakladanje je tista faza, pri kateri je najmanj napredka. Gozdno gospodarstvo Celje namerava v kratkem nabaviti eno garnituro hidravlične nakladalne naprave Hiab, ki jo bo montiralo na kamion in preizkušalo njegovo uporabnost. Za nakladanje vagonov in kamionov na večjih skladiščih pa je že v delu prototip transporterja, za katerega je izdelal načrte ing. Kostnapfel na iniciativo Gozdnega gospodarstva Celje. To je prva naprava, ki se izdeluje v Jugoslaviji. Če bi ta pokazala ugodne rezultate, bo verjetno delno rešen problem mehaniziranega nakladanja.

ZAPIS OB LETNEM POROČILU OKRAJNEGA ZAVODA ZA SOCIALNO ZAVAROVANJE V CELJU

Dr. Aleksander Hrašovec

UVOD

V Celjskem zborniku 1958 sem napisal sestavek »Splošno zdravstveno zavarovanje v celjskem okraju«. Poudaril sem, da gre pravzaprav za »kmečko zavarovanje«, ker je bilo med prebivalci našega okraja, ki takrat še niso bili zdravstveno zavarovani, največ kmetijskih proizvajalcev. Danes pa se lahko že ozremo na dveletno prehojeno pot. Res je to sorazmerno kratka doba, vendar pa je v času izredne gospodarske dinamike in razvoja, v času izrednega tehničnega napredka že dveletna doba taka perioda, da že lahko ugotovimo, koliko je praksa spremenila prve, takrat še čisto teoretične poglede na stvar, kako smo zastavili in kakšne uspehe smo v tem času dosegli, predvsem pa, kaj moramo še izboljšati.

Ze dne 8. julija 1959 je namreč zvezni uradni list objavil zakon, s katerim se je uvedlo zdravstveno zavarovanje kmetijskih proizvajalcev¹ in pooblastil ljudske republike, da s svojimi zakoni vpeljejo in uredijo zdravstveno zavarovanje kmetijskih proizvajalcev na svojem območju. Pri tem pa se morajo držati temeljnih določb v zveznem zakonu. Ljudska skupščina naše republike je na svojem zasedanju dne 26. novembra 1959 izglasovala zakon o zdravstvenem zavarovanju kmetijskih proizvajalcev, ki je stopil v veljavo 1. januarja 1960; kmetijski proizvajalci pa so dobili pravice po tem zakonu s 1. aprilom leta 1960.²

Hiter gospodarski razvoj po eni strani in pa naša neizkušenost na tem področju, ko smo zakon sprejeli, po drugi strani, sta zahtevala, da je Ljudska skupščina že po enem letu zakon novelirala, tako da smo že s 1. decembrom 1961 uveljavili spremembe in dopolnitve zakona. Kadar se v sestavku sklicujem na določila zakona, mislim na ta spremenjeni zakon in ga tudi enostavno imenujem »zakon«.³

Kot sem že omenil, želim s tem sestavkom primerjati svoje prve teoretične poglede na to zavarovanje z dveletno potjo, ki jo je zavarovanje prehodilo. Zato sem ta sestavek razdelil na enaka poglavja kot sestavek leta 1958 in ga tudi primerjal z najznačilnejšimi podatki iz letnega poročila 1961, ki ga je izdal Okrajni zavod za socialno zavarovanje v Celju.⁴⁻⁵

KROG ZAVAROVANCEV

Krog zavarovancev določa zakon v svojem 2. členu. Loči pa 3 skupine oseb.

1. Kmečki zavarovanci

Med te štejemo tiste, ki so:

a) lastniki, solastniki in zakupniki zasebnih kmetijskih zemljišč, če se ukvarjajo s kmečko dejavnostjo kot rednim poklicem. Niso pa zavarovani oni lastniki kmetijskih posestev, ki so dali svoje posestvo v zakup;

b) vaški lovci in ribiči, če se ukvarjajo z lovom oz. ribolovom s pridobitnim namenom;

c) kmečki obrtniki, ki se pretežno ukvarjajo s kmetijstvom in jih zakon izenačuje s kmetijskimi proizvajalci (»pretežnost« se tu ugotavlja po višini dohodka od posamezne dejavnosti);

č) preužitkarji, ki jim je kmečki preužitek glavni vir za preživljanje, in sicer ne glede na to, ali živijo z dajavcem preužitka v družinski in gospodinjski skupnosti ali ne (če seveda niso zavarovani kot družinski člani — glej točko 3 tega poglavja).

2. Vse nad 15 let stare osebe, ki so člani gospodinjske skupnosti — kmetijskega proizvajalca in ki se na njegovem posestvu (zemljišču) ukvarjajo s kmečko dejavnostjo kot rednim poklicem, če jim je to glavni vir preživljanja, vendar pa niso s kmetijskim proizvajalcem v rednem delovnem razmerju. Tu so zajeti poleg družinskih članov iz tretje točke tega poglavja še strici, tete, zetje, snahe, tasti, tašče, svaki, svakinje itd. kot delavci na posestvu.

3. Družinski člani oseb, ki so navedene v gornjih dveh točkah (kmetijski proizvajalci in nad 15 let stari člani gospodinjske skupnosti na posestvu). Te družinske člane zakon izčrpno navaja in pravi, da so to: zakonec, otroci (zakonski, nezakonski, posvojenci, pastorki, otroci brez staršev, ki jih je kmetijski proizvajalec vzel k sebi in jih preživlja), starši, očim, mačeha, stari starši, bratje, sestre in vnuki; razvezani zakonec pa le, če mu mora po sodbi sodišča drug zakonec — kmetijski proizvajavec plačevati preživnino. Pri vseh teh družinskih članih pa ni pogoj za zavarovanje to, da opravljajo kmečko dejavnost, ampak dejstvo, da jih kmetijski proizvajalec ali nad 15 let star član gospodinjske skupnosti (točka 2 tega odstavka) **preživlja**. Otroci, bratje, sestre in vnuki, ki se šolajo, so upravičeni do zdravstvenega zavarovanja po tem zakonu do konca rednega šolanja, vendar pa največ do 25 let starosti.

Iz vsega povedanega lahko zaključimo, da je krog zavarovanih oseb po noveliranem zakonu zelo širok, saj postavlja za merilo le »kmetijsko dejavnost kot reden poklic« in to celo ne glede na morebitne dohodke od kakšnega drugega samostojnega poklica. Gre torej le za to, da se zavarovane osebe vsaj **pretežno** preživljajo iz dohodkov posestva. Zato pa zakon izključuje one, sicer »kmetijske proizvajalce«, ki so zdravstveno zavarovani po predpisih o zdravstvenem zavarovanju delavcev (delavca, ki ima nekaj zemlje) oz. one, ki so zdravstveno

zavarovani kot pogodbeni zavarovanci (n. pr. kolporterji, odvetniki itd.) oz. one, ki so člani sklada za zavarovanje obrtnikov (3. člen zakona).

V že omenjenem sestavku sem ugotovil, da je bilo leta 1956 v celjskem okraju zdravstveno zavarovanega po predpisih tako zvanega delavskega zavarovanja 56,51 % prebivalstva (110.581 od 193.522 prebivalcev); leta 1961 pa jih je bilo 67,58 % (156.385 oseb od 201.180 prebivalcev). Leta 1956 je bilo torej »nezavarovanih« 43,49 %; leta 1961 pa samo še 32,42 % prebivalcev. Že takrat sem poudaril, da med nezavarovanimi osebami niso samo kmetijski proizvajalci, ampak tudi vojaški invalidi, socialni podpiranci, obrtniki itd.

Podatki o številu kmečkih zavarovancev za leto 1960, ko se je zavarovanje šele uvajalo, še niso tako precizni, da bi jih lahko analizirali, zato sem vzel za osnovo njihovo število na dan 31. 12. 1961, ki kaže v našem okraju po občinah tole sliko:⁶

Občina	Nosilci	Druž. člani	Skupaj	Odnos v % napram prebivalstvu
Celje	1.628	5.462	5.090	9,47
Laško	1.044	2.250	3.294	25,44
Mozirje	1.344	3.525	4.869	32,15
Slov. Konjice	1.341	3.972	5.313	29,14
Šentjur	2.130	4.895	7.025	42,09
Šmarje	4.280	9.076	13.556	48,85
Šoštanj	825	1.965	2.786	12,35
Zalec	2.498	5.425	7.921	25,24
OLO	15.088	34.566	49.654	24,60

Vidimo torej, da je od 32,42 % »nezavarovanih oseb« 24,60 % zavarovanih po predpisih zakona o zdravstvenem zavarovanju kmetijskih proizvajalcev.

Poudariti pa moramo, da prijava v zavarovanje in s tem vpis v ustrezne evidence ni konstitutivna (ne ustanovi pravice), ampak le deklarativna (pravico le razglasi, izjavi, deklarira). Zato ta številčni prikaz ni **popolnoma** točen, ker ne zajem aonih, ki se iz kakršnihkoli razlogov niso prijavili v zavarovanje, so pa dejansko kmečki zavarovanci. Računati moramo namreč tudi z miselnostjo nekaterih naših kmečkih ljudi, ki menijo, da jim ne bo treba plačati prispevkov, če se ne bodo prijavili v zavarovanje in se sploh ne prijavijo, dokler ne zbolijo. Mislim, da je bilo lani neprijavljenih še vedno kakih 1000 oseb, ki so sicer zavarovane po predpisih zakona, niso pa še bile bolne, da bi iskale pomoč pri zdravstveni službi, ali pa iz drugih razlogov še niso prijavljene v zavarovanje. Ko sem pisal ta sestavek, so primerjali podatke popisa prebivalstva z evidencami kmečkih zavarovancev po posameznih krajevnih uradih in se je pokazalo, da bo gori omenjena številka precej točna.

Prirasti, oz. izpadek zavarovanih oseb v letu 1961 pa kaže tole sliko:⁷

Občina	Zavarovanih oseb				Nosilcev zavarov.	Članov na 1 nosilca
	1. 1. 61	prirast	odpad	31. 12. 61		
Celje	5.116	257	285	5.090	1.628	3.13
Laško	3.404	74	184	3.294	1.044	3.15
Mozirje	4.895	198	224	4.869	1.344	3.62
Sl. Konjice	5.512	246	245	5.513	1.542	3.96
Šentjur	7.113	266	354	7.025	2.150	3.30
Šmarje	15.201	562	407	15.356	4.280	3.12
Šoštanj	2.696	221	131	2.786	825	3.39
Žalec	8.013	186	278	7.921	2.498	3.17
OLO Celje	49.750	2.010	2.106	49.654	15.088	3.29

Zanimiva je primerjava teh podatkov, ki nam pove, da imamo najštevilnejše kmečke družine v konjiški občini, temu sledi mozirska, nato šoštanjnska in šentjurska. Število zavarovanih oseb pa je lani naraslo v občinah Šmarje, Konjice in Šoštanj, padlo pa v občinah Laško, Celje, Mozirje, Šentjur in Žalec.

OBSEG PRAVIC

V sestavku leta 1958 sem navedel vse pravice, ki jih uživajo naši delavci iz svojega zdravstvenega zavarovanja in opozoril, da se bomo pač morali odločiti, katere od teh pravic bomo nudili tudi kmečkim zavarovancem.

Zakon je to vprašanje uredil tako, da loči dvojce zavarovanj in sicer:

Osnovno zdravstveno zavarovanje, ki je obvezno in ki daje za vso republiko enake pravice.

Razširjeno zdravstveno zavarovanje, ki ni obvezno, pač pa ga lahko okrajni oziroma občinski ljudski odbori vpeljejo na svojem območju, če to dopušča, in v obsegu, ki ga dopušča gospodarska zmogljivost kmetijskih proizvajalcev.

Tega zavarovanja v našem okraju še nismo uvedli.

Do konca leta 1961 so uvedli tako razširjeno zavarovanje okraji Ljubljana, Kranj in Gorica.

Ljubljanski okraj je razširil zavarovanje tako, da sklad plača tudi vse storitve iz 9. in 10. člena zakona (to so vse zdravstvene storitve pri katerih »naš« zavarovanec plača del stroškov in prevoze z rešilnimi avtomobili), to se pravi, da kmečki zavarovanec neposredno ne prispeva ničesar k stroškom osnovnega zdravstvenega zavarovanja. Poleg tega pa imajo še pravico do brezplačnega zdravljenja zobnih in ustnih bolezni, do zobnih protetičnih in zobotehničnih del ter nabave očal ob istih pogojih kot zavarovanci v delavskem zavarovanju.

Kranjski okraj je zavarovanje nekoliko manj razširil in zagotovil ob 50 % neposrednem doplačilu za stroške še tele pravice: vse prevoze z rešilnimi avtomobili (izven primera 10. člena zakona), zdravljenje zobnih in ustnih bolezni, zobotehnična in zobna protetična dela, ortopedske pripomočke in proteze ter zdravljenje v naravnih zdraviliščih in okrevališčih.

Goriški okraj je sorazmerno najmanj razširil zavarovanje in nosi sklad še sorazmeren del stroškov, ki bi ga sicer morali plačati zavarovanci pri zdravljenju za otroke do 5. leta starosti, pri zdravljenju za sladkorno bolezen in za bolnično zdravljenje otrok do 7. leta starosti. Kot nove pravice pa je uvedel zobno nego otrok do 7. leta starosti, zdravljenje in plombiranje zob za vse zavarovance v vseh primerih.

Do zobno protetičnih del, ortopedskih pripomočkov in protez pa imajo ob 50 % plačilu stroškov zavarovanci pravico, če gre za nesrečo pri delu ali izven dela.

Med zdravstvenimi storitvami iz **osnovnega** zdravstvenega zavarovanja oz. varstva loči zakon:

A. Zdravstvene storitve, katerih stroški gredo v **celoti v breme** sklada (8. člen zakona) in so torej za kmečkega zavarovanca »brezplačne«.

B. Zdravstvene storitve, katerih stroški gredo **delno v breme** sklada (9. člen zakona); ostali del stroškov pa plačajo kmečki zavarovanci sami neposredno, torej na njih »participirajo«.

C. Prevoze z rešilnimi avtomobili.

K točki A. Sklad plača v celoti stroške za naslednje zdravstvene storitve:

1. Zdravljenje v kateremkoli zdravstvenem zavodu ali na bolniškem domu, če zboli zavarovana oseba:

a) za eno izmed 55 v zakonu taksativno naštetih nalezljivih bolezni;⁸

b) za aktivno tuberkulozo katerekoli oblike (ne samo pljučna, ampak tudi druge vrste — kostna, očesna itd.);

c) ki je stara manj kot 18 let za revmatizmom;

č) na fizikturnih tekmah ali vajah ali se tam poškoduje.

2. Zdravljenje v ustreznem zdravstvenem zavodu, če zboli zavarovana oseba:

— za duševno boleznijo, kadar je bolnik nevaren za življenje drugih.

3. Zdravljenje v bolnicah:

a) oseb, ki so v socialnih ali prosvetnih zavodih, če zbolijo za katerokoli boleznijo;

b) učencev in študentov vseh šol, ki imajo brezplačno oskrbo v internatih ali če so štipendisti, če zbolijo za katerokoli boleznijo;

c) oseb, ki imajo ozdravljive ozir. popravljive telesne nakaze, katere bo določil svet za zdravstvo LRS.⁹

4. Ambulantno zdravljenje v vseh zdravstvenih zavodih in na bolnikovem domu, če zboli zavarovana oseba za:

- a) rakom (v bolnici plača 10 % — glej točke B, 1, b);
- b) katerokoli boleznijo, če je otrok do 3. leta starosti.

5. Vse vrste zdravniške in babiške pomoči na domu v zvezi z nosečnostjo, če je obisk na domu zdravstveno potreben, razen ob porodu.

6. Cepljenje, kadar je obvezno po posebnih predpisih.⁹

7. Dezinfekcija, dezinfekcija in deratizacija v stanovanju, če je to zaradi nalezljive bolezni potrebno.

8. Zdravila, zdravilna sredstva in sanitetni material, če gre za zdravljenje nalezljive bolezni ali tuberkuloze na domu (glej točki 1 a, b tega odstavka).

K točki B. Zavarovana oseba plača del stroškov neposredno, in sicer:

1. 10 % stroškov (90 % plača sklad.) za:

- a) zdravljenje v bolnicah:
 - predšolskih otrok ter učencev in študentov vseh šol ter za doječe matere, ki so pri bolnem otroku v bolnici;
 - oseb, ki zbolijo za rakom (brezplačno je zdravljenje raka le v ambulantah — točka A 4 — a tega odstavka), leukemijo ali za drugimi podobnimi malignimi boleznimi;
 - življenjsko nevarnih poškodb in za nujne zdravstvene posege v bolnicah.

b) zdravljenje v kateremkoli zdravstvenem zavodu:

— oseb, ki zbolijo za malarijo, mumpsom, mikrosporijo, favusom (ščitavica), trihofitijo ali gripo, kadar se katera od teh bolezni pojavi v obliki epidemije.

c) zdravljenje v ustreznem zdravstvenem zavodu oseb, ki zbolijo za duševno boleznijo, pa niso nevarne za življenja drugih.

č) zdravljenje v bolnici in na bolnikovem domu, za porodniško pomoč in zdravljenje v zvezi z nosečnostjo ali porodom, razen umetnega splava.

2. 25 % stroškov (75 % plača sklad.) za:

- a) ambulantno zdravljenje (splošno in specialno),
- b) zdravljenje v vseh bolnicah od 15. dneva dalje,
- c) zdravljenje sladkorne bolezni v vseh zdravstvenih zavodih.

3. 50 % stroškov (50 % plača sklad.) za:

- a) vse ostale bolezni za preglede zdravnika na bolnikovem domu in za potne stroške zdravnika;
- b) zdravljenje za prvih 14 dni v bolnicah (splošnih in specialnih);
- c) cepljenja, ki niso po posebnih predpisih obvezna;
- č) izdiranje zob;
- d) zdravila, zdravilna sredstva in sanitetni material, če to ni vračunano že v ceni za posamezne zdravstvene storitve.

K točki C. Prevozi z rešilnimi avtomobili.

Pravico do prevoza z rešilnim avtomobilom ima kmečki zavarovanec:

1. če gre za osebo, ki je zbolela za nalezljivo boleznijo in je zdravljenje v bolnici obvezno;

2. če gre za osebo, ki je zbolela za duševno boleznijo in je nevarna za življenje drugih;

3. če gre za osebo, ki se je življenjsko nevarno poškodovala ali za katero so nujni zdravniški posegi v bolnici.

Kadar je zdravljenje bolezni brezplačno, je tudi prevoz brezplačen, če pa mora kmečki zavarovanec za zdravljenje bolezni neposredno plačati del stroškov sam, mora v enakem odstotku plačati tudi del stroškov za prevoz z rešilnim avtomobilom.

Pregled zdravstvenih uslug, ki so jih zdravstvene ustanove v celjskem okraju leta 1961 opravile za kmečke zavarovance, pa kaže po vrstah uslug naslednjo sliko:¹¹

Zdravljenje v ambulantah

Občina	Zavarov. oseb	Pregledov	Storitev	Skupaj	Na 100 zavarovan.
Celje	5.090	4.483	3.946	8.429	166
Laško	3.294	2.603	1.155	3.758	114
Mozirje	4.869	4.142	542	4.684	96
Sl. Konjice	5.313	4.086	1.309	5.395	101
Šentjur	7.025	7.060	3.096	10.156	144
Šmarje	13.336	8.025	2.236	10.261	77
Šoštanj	2.786	4.739	1.966	4.705	169
Žalec	7.921	10.407	2.041	12.448	157
OLO Celje	49.654	43.345	16.291	59.836	121

Vse ambulante v celjskem okraju so torej leta 1961 za kmečke zavarovance opravile 59.836 pregledov in storitev ali 121 na 100 zavarovancev. Relativno najmanj pregledov in storitev je bilo v občini Šmarje 77 na 100 zavarovanih oseb, največ pa v šoštanjski občini 169 na 100 zavarovanih oseb, to je več kot enkrat toliko.

Najbolj zanimivo je pa primerjati število pregledov in storitev na 100 zavarovanih oseb (na aktivnih zavarovancev) v kmečkem zavarovanju z onimi v delavskem zavarovanju; v kmečkem jih je 121, v delavskem pa 901 ali skoro 8 krat več.

Poudarjam, da je to le groba primerjava, ki se nehote vsiljuje. Menim pa, da zasluži strokovno medicinsko obdelavo in analizo, ki edina lahko na to suhoparno ugotovitev odgovori.

Poraba zdravil

Občina	Zavarovancev	Receptov	Na 100 zavar.
Celje	5.090	6.554	129
Laško	3.294	3.014	91
Mozirje	4.869	8.797	181
Slovenske Konjice	5.515	6.192	117
Šentjur	7.025	8.868	126
Šmarje	15.556	18.452	158
Šoštanj	2.786	5.120	184
Žalec	7.921	15.920	176
OLO Celje	49.654	70.917	143

Tudi pri porabi zdravil daje primerjava med delavskim in kmečkim zavarovanjem zanimiv rezultat. Na 100 delavskih zavarovancev je zdravstvena služba lani izdala 506 receptov, na 100 kmečkih pa le 143 receptov. Tudi tu velja isto, kar sem povedal pri ambulantnem zdravljenju.

Zdravljenje v bolnicah

Občina	Zavarovancev	Čl. 8 — brezplač.			Čl. 9 — zavar. plača del		
		primeri	dnevi	na 100 zavarov.	primeri	dnevi	na 100 zavarov.
Celje	5.090	81	4.505	88	538	5.240	105
Laško	3.294	80	1.668	51	185	1.781	54
Mozirje	4.869	75	4.680	96	308	3.764	77
Slov. Konj.	5.515	175	5.851	75	538	4.856	91
Šentjur	7.025	85	5.745	82	433	5.514	79
Šmarje	15.556	561	17.089	128	1.024	15.595	102
Šoštanj	2.786	57	4.250	156	254	2.667	96
Žalec	7.921	155	8.257	104	667	7.242	91
OLO Celje	49.654	1.267	50.005	101	3.946	44.658	79

Pri zdravljenju v bolnicah pa pokaže primerjava med delavskim in kmečkim zavarovanjem, da odpade na 100 zavarovancev delavskega zavarovanja 284 oskrbnih dni, na 100 kmečkih zavarovancev pa le 180 dni. Tudi na to ugotovitev bo lahko dala odgovor edino strokovna medicinska analiza.

Zdravljenje zob

Občina	Zavarovancev	Storitvev	Na 100 zavarovancev
Celje	5.090	901	18
Laško	3.294	396	12
Mozirje	4.869	1.611	33
Slov. Konjice	5.515	1.174	22
Šentjur	7.025	846	12
Šmarje	15.356	2.336	18
Šoštanj	2.786	816	29
Žalec	7.921	1.520	19
OLO Celje	49.654	9.600	19

Tu je upoštevano le izdiranje zob in potrebne injekcije, ker so kmečki zavarovanci po zakonu zavarovani samo za te primere. Tudi tu je razlika med najvišjim številom v mozirski občini in najnižjim v laški oz. šentjurski občini več kot enkratna.

Prevozi z rešilnimi avtomobili

Le omenil bi, da je bilo leta 1961 v celem okraju 55 primerov »brezplačnih« prevozov in 1.025 takih primerov, kjer je zavarovanec plačal del stroškov sam ali skupno 1.080. Po občinah je bilo stanje takole: Celje 102, Laško 57, Mozirje 38, Slovenske Konjice 316, Šentjur 145, Šmarje 128, Šoštanj 111 in Žalec 185.

IZVEDBA ZAVAROVANJA

Izvedbo zavarovanja je zakon določil v 16. členu, ko je predpisal: »Za izvajanje zdravstvenega zavarovanja kmetijskih proizvajalcev se ustanovijo pri okrajnih zavodih za socialno zavarovanje skladi za zdravstveno zavarovanje kmetijskih proizvajalcev.«¹²

Tak okrajni sklad za zdravstveno zavarovanje kmetijskih proizvajalcev upravlja upravni odbor, ki ima 11 do 13 članov. Sestavljajo ga 5 zastopniki kmetijskih proizvajalcev, ki so zavarovani po tem zakonu, 2 predstavnika, ki ju izvoli okrajni ljudski odbor izmed kmetijske skupine svojega zbora proizvajalcev, 2 zastopnika okrajnega zavoda za socialno zavarovanje, 3 zastopniki, ki jih imenuje okrajni ljudski odbor na predlog okrajne kmetijsko-gozdarske zbornice iz vrst vidnih javnih delavcev. Direktor okrajnega zavoda za socialno zavarovanje je po svojem položaju član upravnega odbora. Če pa ima

upravni odbor 13 članov, imenuje ostala dva okrajni ljudski odbor na predlog organizacij, ki so zainteresirane na pravilnem izvrševanju zdravstvenega zavarovanja kmetijskih proizvajalcev.

Za pozavarovanje rizikov, ki pri zavarovanju nastanejo, je ustanovljen poseben republiški sklad za pozavarovanje okrajnih skladov, ki ima prav tako poseben upravni odbor.

Pravila sklada predpiše upravni odbor sklada v soglasju z izvršilnim odborom okrajnega zavoda za socialno zavarovanje, potrdi pa okrajni ljudski odbor.

Strokovno in administrativno delo za sklade zdravstvenega zavarovanja kmetijskih proizvajalcev opravljajo okrajni zavodi za socialno zavarovanje, oz. republiški zavod za socialno zavarovanje, ki prejmejo za svoje delo povračilo iz sklada.

Pri tem torej okrajni zavod za socialno zavarovanje, oz. njegov direktor:

1. izvršuje sklepe upravnega odbora sklada;
2. je odredbodajavec za izvrševanje predračuna sklada;
3. pripravlja osnutke sklepov in drugih odločb za upravni odbor sklada;
4. odloča o pravicah kmečkih zavarovancev po tem zakonu;
5. podpisuje pogodbe, odločbe in druge akte, ki zadevajo poslovanje sklada;
6. zastopa sklad pred upravnimi organi in sodišči.

Po vsem povedanem vidimo, da zakon sicer ni osvojil variante, ki sem jo v sestavku leta 1958 predlagal (ustanovitev posebnega finančno samostojnega zavoda), pač pa eno izmed tam nakazanih variant. Pri tem pa je zlasti finančno strogo ločil to zavarovanje od tako imenovanega delavskega zavarovanja.

NACIN FINANSIRANJA

Način finansiranja in potrebna finančna sredstva sem leta 1958 ločeno obravnaval, sodim pa, da je prav, če obe poglavji sedaj združim.

Zakon je uredil način finansiranja,¹³ tako da so sredstva sklada, iz katerega se financirajo obveznosti iz osnovnega zdravstvenega zavarovanja:

1. **Splošni prispevek od kmetijskih dohodkov;** to je prispevek, ki ga plačajo vsi, ki imajo davku zavezane dohodke iz kmetijstva. Ta prispevek plačajo tako oni, ki so zavarovani po tem zakonu, kot oni, ki niso, pa imajo davku zavezane dohodke iz kmetijstva (npr.: delavec ali upokojenec ima zemljišče, od katerega ima davku zavezane dohodke iz kmetijstva). Ljudska skupščina LRS je s svojim odlokom¹⁴ določila, da plačajo 1962. leta 6 % prispevek od katastrskega čistega dohodka.

2. Premija kmetijskih proizvajalcev, to je premija, ki jo plačujejo vsi kmetijski proizvajalci, ki so zavarovani po tem zakonu. Ta premija je po noveliranem zakonu nadomestila dosedanji splošni prispevek zavarovancev (»glavarino«) in jo določijo vsako leto okrajni ljudski odbori s svojim odlokom. Zakon ni določil niti meril, po katerih določijo to premijo, niti njene višine, predpisal je le, da morajo sredstva, ki se zberejo v okraju s to premijo, pokriti tisti del izdatkov, ki ga ne pokrivajo ostali viri finansiranja. Med različnimi možnimi merili se je Okrajni ljudski odbor Celje¹⁵ odločil tako, da plača to premijo vsako posamično kmečko gospodarstvo po določeni stopnji od katastrskega dohodka, ne glede na število oseb, ki živijo na kmetijskem posestvu. To premijo plačajo torej le kmečka gospodarstva, katerih lastniki so zdravstveno zavarovani po tem zakonu. Premijo za leto 1962 je na predlog upravnega odbora sklada Okrajni ljudski odbor Celje določil v višini 7 % od katastrskega čistega dohodka.¹⁶

3. Prispevek od proračunov občin. Ljudska skupščina LRS je že za leto 1961 določila po družbenih planih ta prispevek v določenem odstotku od prispevkov, ki so bili predpisani na območju tiste občine za osnovno zdravstveno zavarovanje. Za leto 1962 pa se ta prispevek uravnava po izdatkih sklada za zdravstvene storitve po 8. členu zakona (tzv. »brezplačne storitve«) na območju občine. Višino samo določi okrajni ljudski odbor, pri tem pa je vezan na že omenjeni odlok Ljudske skupščine LRS,¹⁷ ki določa, da mora ta prispevek znašati najmanj 30 % teh izdatkov. Ker Okrajni ljudski odbor Celje za leto 1962 ni izdal posebnega odloka, morajo občine tedaj pokriti 30 % teh izdatkov.

4. Povračila iz republiškega sklada za pozavarovanje. Upravni odbor sklada za pozavarovanje bo določil merila, pogoje in zneske za ta povračila.

Po vsem povedanem vidimo, da so po zakonu zavezanci prispevka:

1. Zdravstveno zavarovani kmetijski proizvajalci (glej II. poglavje tega sestavka). Ti plačajo splošni prispevek od kmetijskih dohodkov in premijo kmetijskih proizvajalcev (za leto 1962 znaša prvi 6 %, druga pa 7 % od katastrskega čistega dohodka).

2. Tiste osebe, ki niso zdravstveno zavarovane po tem zakonu, pa imajo davku zavezane dohodke od kmetijstva. Ti plačajo samo splošni prispevek od kmetijskih dohodkov (1962. leta 6 % od katastrskega čistega dohodka).

3. Občine, ki plačajo ta prispevek iz proračuna (1962. leta 30 % od izdatkov po 8. členu zakona »brezplačne storitve«).

Zanimivi so končno še podatki iz zaključnega računa tega sklada za leto 1962.¹⁸ Primerjava z letom 1961 bi bila tvegana, ker se je po eni strani zavarovanje uveljavilo šele 1. aprila 1960, po drugi strani pa zato, ker pač v prvih mesecih naši zavarovanci še niso uveljavili vseh ugodnosti iz zavarovanja, ker jih enostavno niso poznali.

Pregled dohodkov in izdatkov sklada za leto 1961 pa daje tole sliko:

Občina	Zavarovancev	Dohodkov	Izdatkov	Razlika
Celje	5.090	25.988.825	28.219.156	— 4.230.284
Laško	3.294	12.968.222	12.821.659	+ 146.565
Mozirje	4.869	22.449.081	26.718.929	— 4.269.848
Slov. Konjice	5.315	19.119.392	23.501.727	— 4.382.335
Šentjur	7.025	25.885.994	30.462.869	— 4.578.875
Šmarje	13.556	45.656.091	70.840.875	— 27.184.784
Šoštanj	2.786	11.878.804	20.256.777	— 8.377.975
Zalec	7.921	35.518.480	44.704.519	— 9.186.039
O L O Celje	49.654	195.462.916	257.526.491	— 62.063.575

Dohodki sklada pa so se leta 1961 ustvarili takole:

Splošni prispevek od kmetijskih dohodkov	86.613.350 din
Premija kmetijskih proizvajalcev	59.110.049 ..
Prispevek od proračunov občin	49.739.537 ..
Skupaj	195.462.916 din

Izdatki sklada pa so bili:

Ambulantno zdravljenje	50.009.975 din
Zobna nega	986.916 ..
Zdravljenje v bolnicah	205.653.456 ..
Zdravila	15.489.466 ..
Prevozni stroški	5.366.192 ..
Stroški poslovanja, obresti, itd.	6.020.506 ..

Skupaj 257.526.491 din

Primanjkljaj v znesku 62.063.575 din še ni pokrit, ampak se je prenesel v tekoče leto. Pokrili pa ga bodo zavarovanci sami s posebnim prispevkom.

ZAKLJUČKI

Nesporno je, da sta dve leti, oz. bolj točno 21 mesecev, prekratka doba, da bi lahko res podrobno ocenili in analizirali zdravstveno zavarovanje kmetijskih proizvajalcev v našem okraju. Mislim pa, da je že samo dejstvo, da je sklad za zdravstveno zavarovanje kmetijskih proizvajalcev zaključil poslovno leto 1961 z občutno izgubo, dovolj resno opozorilo, da bomo morali to naše zavarovanje čimprej kritično oceniti in najti ustrezno boljše rešitev. To moramo storiti tembolj, ker tega vprašanja ne smemo ločeno obravnavati, ampak ga povezati z vprašanjem organizacije in finansiranja našega delavskega zavarovanja in naše zdravstvene službe. Zavedati se namreč moramo, da je zdravstveno zavarovanje delavcev in zdravstveno zavarovanje kmetov ter zdravstvena služba samo del naše splošne družbene problematike in našega bodočega gospodarskega življenja sploh.

OPOMBE

¹ Zvezni zakon o uvedbi zdravstvenega zavarovanja kmetijskih proizvajalcev (Uradni list FLRJ, šte. 27/59-488).

² Zakon o zdravstvenem zavarovanju kmetijskih proizvajalcev (Uradni list LRS šte. 58/59-1961).

³ Zakon o zdravstvenem zavarovanju kmetijskih proizvajalcev (Uradni list LRS, šte. 50/61-265) s pojasnili dr. Jožeta Cenčiča, ki ga je izdal časopisni zavod »Uradni list LRS« v Ljubljani.

⁴ Okrajni zavod za socialno zavarovanje Celje: Letno poročilo za leto 1961, Celje, marca 1962.

⁵ Okrajni zavod za socialno zavarovanje Celje: Statistični podatki za leto 1961, Celje, marca 1961.

⁶ Glej opombo šte. 5.

⁷ Glej opombo šte. 6.

⁸ Podrobno glej čl. 8, točka 1 zakona.

⁹ To so one, ki jih je mogoče odpraviti ali zmanjšati z operativnimi posegi ali rehabilitacijskimi postopki ter z njimi izboljšati ali popolnoma vzpostaviti funkcionalne sposobnosti (Pojasnilo sekretariata sveta za zdravstvo LRS, št. 05/1-851/1-60 z dne 7. 3. 1960).

¹⁰ Podrobno glej odlok zveznega izvršnega sveta o cepljenju prebivalstva proti nalezljivim boleznim (Uradni list FLRJ, št. 24/57) in odredbo o obveznem cepljenju proti tifusu (Uradni list LRS, št. 15/58).

¹¹ Glej opombo št. 5.

¹² Glej čl. 16; za ostale navedbe v tem poglavju pa zlasti čl. 56 in naslednje zakona, ki je naveden v opombi 5.

¹³ Glej IV. poglavje zakona, ki je naveden v opombi 5.

¹⁴ Odlok o določitvi stopnje splošnega prispevka od kmetijskih dohodkov za zdravstveno zavarovanje kmetijskih proizvajalcev ter o določitvi najmanjšega dela stroškov za zdravstveno varstvo kmetijskih proizvajalcev, ki se mora pokrивati s prispevkom iz občinskih proračunov (Uradni list LRS, št. 52/61-502).

¹⁵ Odlok o določitvi premije, ki jo plačajo kmetijski proizvajalci v okraju Celje za leto 1962 za kritje izdatkov osnovnega zdravstvenega zavarovanja (Uradni vestnik OLO Celje, št. 11/62-96).

¹⁶ Glej opombo 15.

¹⁷ Glej opombo 15.

¹⁸ Glej opombo 4.

POLJSKO JUGOSLOVANSKA ARHEOLOŠKA IZKOPAVANJA NA PODROČJU KALISZA V LETU 1961

Krzysztof Dąbrowski, Ryta Kozłowska,
Alojz Bolta, Vera Kolšek

Poljsko-jugoslovanska arheološka izkopavanja na področju Kalisza so se vršila v letu 1961 sporazumno z OLO Celje¹ in Prezidiem Powiatowej Rady Narodowej w Kaliszu.² Skupna dela pri izkopavanjih so bila izvršena na zgodnjesrednjeveških naselbinah, s posebnim poudarkom na raziskovanju začetkov poljske države.

Arheološka izkopavanja gradišča, ki leži v vasi Ceków, 20 km severno od Kalisza, so imela nalogo, določiti kronologijo tega objekta na podlagi njegove stratigrafije. To gradišče, ki leži v močvirni dolini

Sl. 1 Ceków pri Kaliszu — Pogled na nasip gradišča od vzhoda. V ospredju se vidi razlita reka Swedrna — foto K. Dąbrowski

reke Swedrne (sl. 1), je bilo delno uničeno pri obdelovanju polja. Zaradi njegove karakteristične oblike ga še danes imenujejo »Švedski okopi«. V strokovni literaturi se večkrat omenja od leta 1881 dalje, vendar brez terenskega opisa. Terenski zapis gradišča v Cekówem je izvršila arheološka postaja v Kaliszu leta 1955.⁴ Vzporedno z arheološkimi deli je meritve in plan gradišča opravil Mestni geodetski zavod v Kaliszu.

V notranjosti gradišča so bile napravljene tri sonde v skupni površini 82 m².

V teh sondah so naslednji sloji: a) humus od 1,00 do 1,20 m; b) črna kulturna plast močno mešana z ogljem od 0,10 do 0,20 m; c) rjava zemlja brez kulturnih ostalin od 0,05 do 0,20 m; d) rumen sterilni pesek. V sondah II in III, v globini od 0,80 do 1,20 m je bil odkrit sloj kamnitega tlaka, ki je karakterističen za osnovo trdnih zgradb. Ta je bil grajen iz kamnov srednje velikosti (sl. 2). Odkritje tlakov v sondah

Sl. 2 *Ceków pri Kaliszu, gradišče — Čiščenje kamnitega tlaka v sondi II. — foto K. Dabrowski*

II in III in nad in med kamni številnega oglja na eni in pomanjkanje kamna v sondi I na drugi strani, daje misliti na to, da so v njih ostanki pojačanega obrambnega nasipa okoli gradišča.

Kulturne ostaline, najdene pri raziskovanjih v *Cekówu* v letu 1961, se delijo na gradivo, najdeno na površini, in na gradivo, najdeno v plasteh omenjenih sond.

Med fragmenti, najdenimi na površini, zasluži posebno pozornost gornji del posode, ki je ročno obdelana, temnosivkaste barve s primesjo grobozrnatega peska (tabela 1, ris. 5).

V sloju humusa, ki je obenem tudi kulturna plast, smo ugotovili v vseh treh sondah številne živalske kosti, ostanke lepa, oglje in pa fragmente posod s tankimi stenami, delane na vitlo (tabela I, ris. 1, 5), fragmente posod, izdelane v gornjem delu v obliki črke S, ali z lahko navzven zavihanim ustjem, izdelanih s primesjo drobnozrnatega peska, s tankim ostenjem (tabela I, ris. 2, 4, 6, 10, 11, 12). Na enem izmed

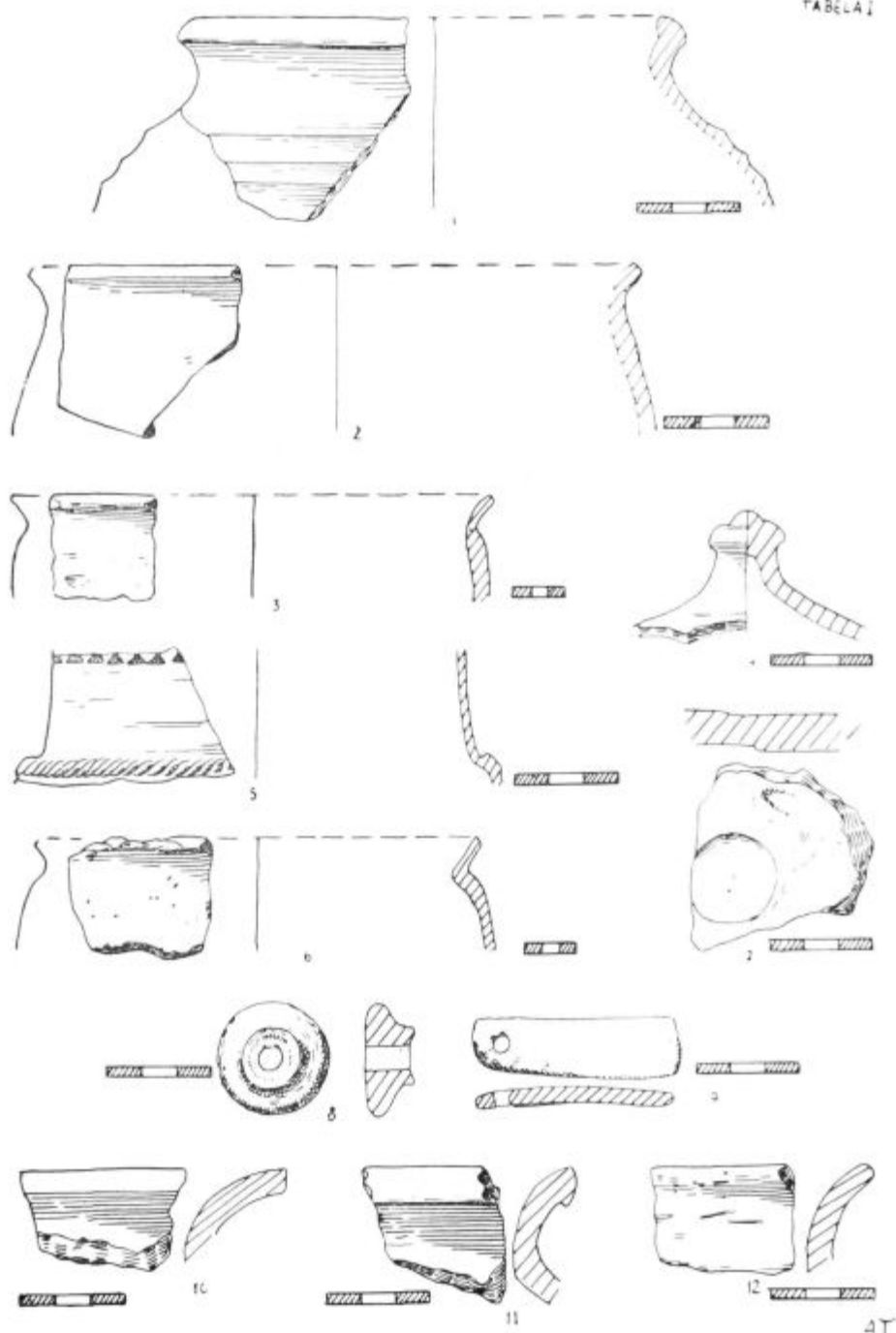

Tabela I — Ceków pri Kaliszu, gradišče

Risbe od 1—12 — Keramika in najdbe iz I., II., III. sonde, Risba 3 — Keramika najdena na površini

Objekti zgodnje-srednjeveškega obdobja. Tabela I

Objekt	Značilnosti objekta		Inventar keramike		Droben inventar			Kronologija				
	globina najdbe	objekta mere	Oblika, debelina in barva	celo posode	K. B. D. U.	Zivalske kosti	železni predmeti		bronasti predmeti	steklenti kamniti	Ilustracije	
1. Stavba	1,50 m	3,9 × 2,6 m	ovalna, 0,60 m, črna	—	44 920 74 +	veliko kosti	11	2	—	5	tab. II, risbe 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 11, 15	XI/XII. stol.
2. Jama 1	0,35 m	2,2 × 1,1 m	polkrožna, 0,40 — 0,45 m, črna	—	4 240 5	„	—	—	—	1	tab. II, risbe 9, 10, 12	XI/XII. stol.
3. Jama 2	0,20 m	1,5 × 1,1 m	ovalna, 0,50 m, črna	—	9 254 15	„	—	—	—	—	—	XI/XII. stol.
4. Jama 3	—	3 × 0,9 m	ovalna, 0,50 m, 0,55 m, črna	—	22 470 750	malo kosti	—	—	1	—	tab. III, risbe 1, 2, 3, 4	XI/XII. stol.
5. Jama 4	0,30 m	premer 5 m	okrogla, 0,60 m, črnorjava	1	28 401 51	„	2	—	—	2	tab. III, risbe 5, 6, 7	XI/XII. stol.
6. Jama 5	0,25 m	—	0,55 m, črna	—	15 242 14	veliko kosti	—	—	—	2	tab. III, risbe 8, 9, 10, 11	XI/XII. stol.
7. Jama 6	—	—	0,65 m, črna	—	15 252 22	„	1	—	—	—	tab. III, risbe 12, 13, 14	XI/XII. stol.
8. Jama 7	—	—	0,20 m, črna	—	15 96 5	„	—	—	—	—	tab. IV, risbe 1, 2	XI/XII. stol.
9. Jama 12	0,30 m	2,5 × 1 m	elipsa, 0,70 m, rjavorumena	—	16 125 25	„	3	—	—	1	tab. IV, risbe 3—7	XI/XII. stol.
10. Jama 13	0,45 m	dolžina 2,15 m	0,55 m, črna	—	2 17 5	—	1	—	—	—	tab. IV, risbe 8, 9, 10	XI/XII. stol.

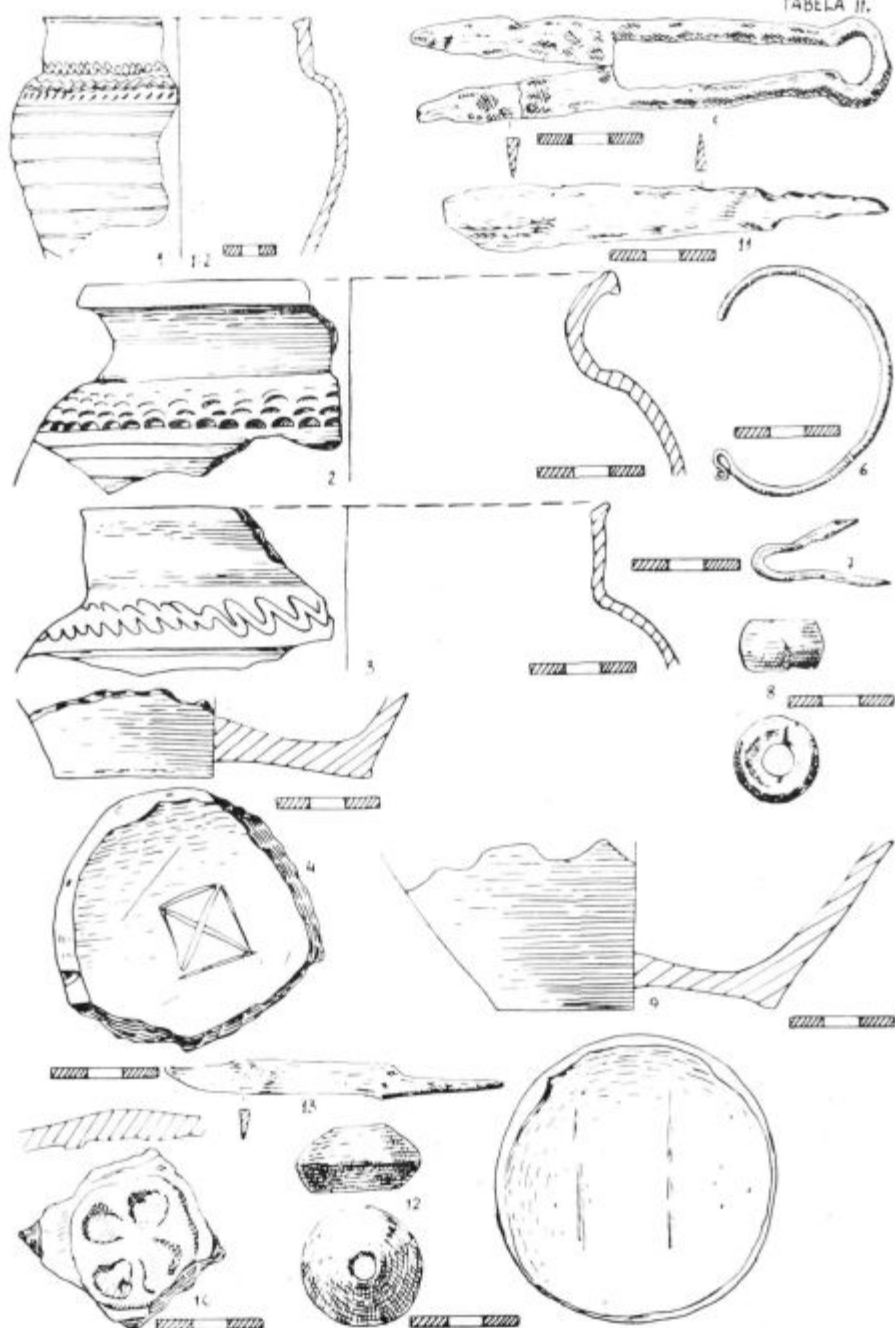

Tabela II — Pivonice pri Kaliszu, objekt 4

Risbe 1, 2, 3, 4, 11, 13, 5, 6, 7, 8 — keramika in ostali predmeti iz stavbe. Risbe 9, 10, 12 — keramika in drobni predmeti iz jame 1.

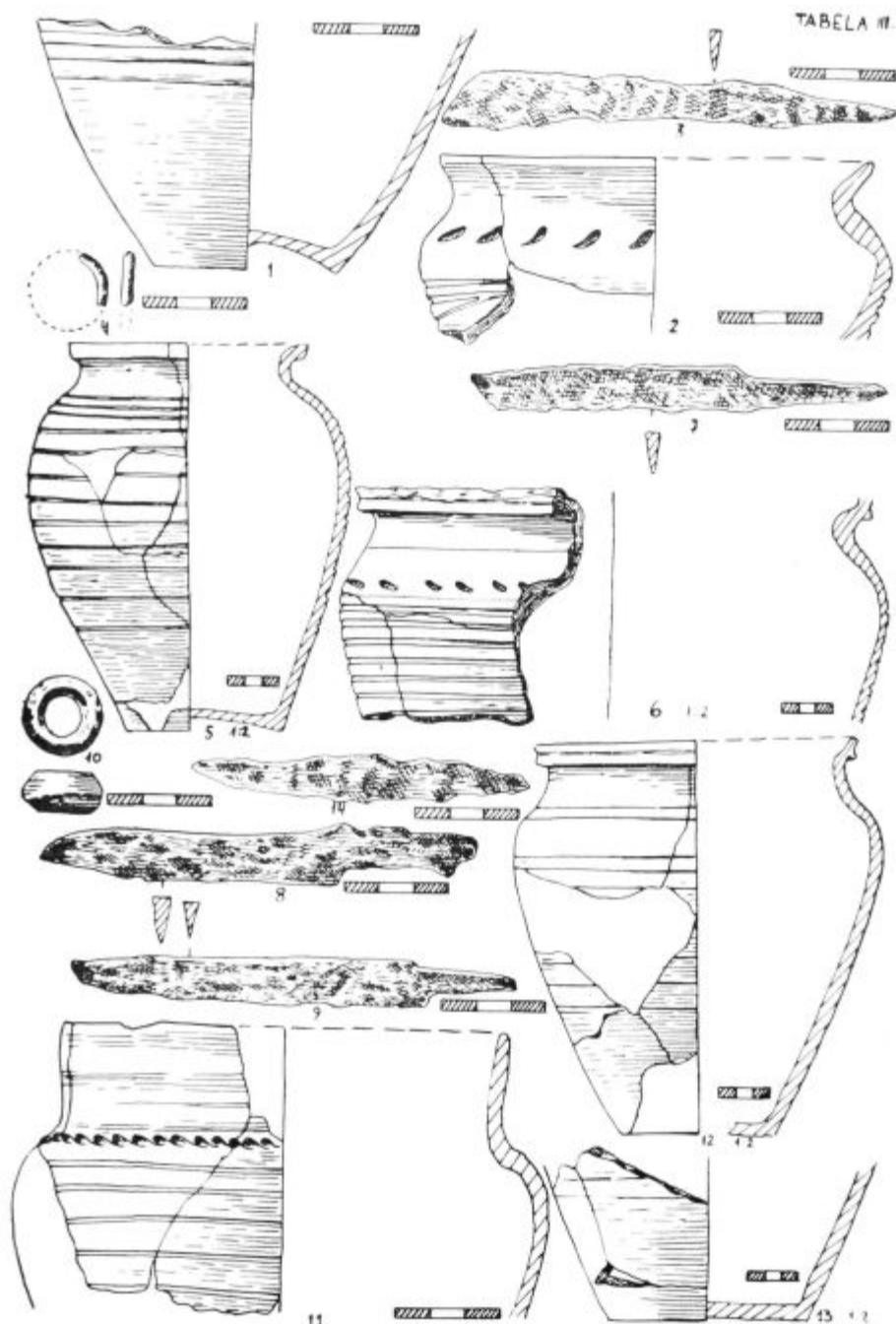

Tabela III — Pivonice pri Kaliszu, objekt 4

Risbe 1, 2, 3, 4 — Keramika in ostali predmeti iz jame 3. Risbe 5, 6, 7 — Keramika in predmeti iz jame 4. Risbe 8, 9, 10, 11 — Keramika in predmeti iz jame 5. Risbe 12, 13, 14 — Keramika in predmeti iz jame 6.

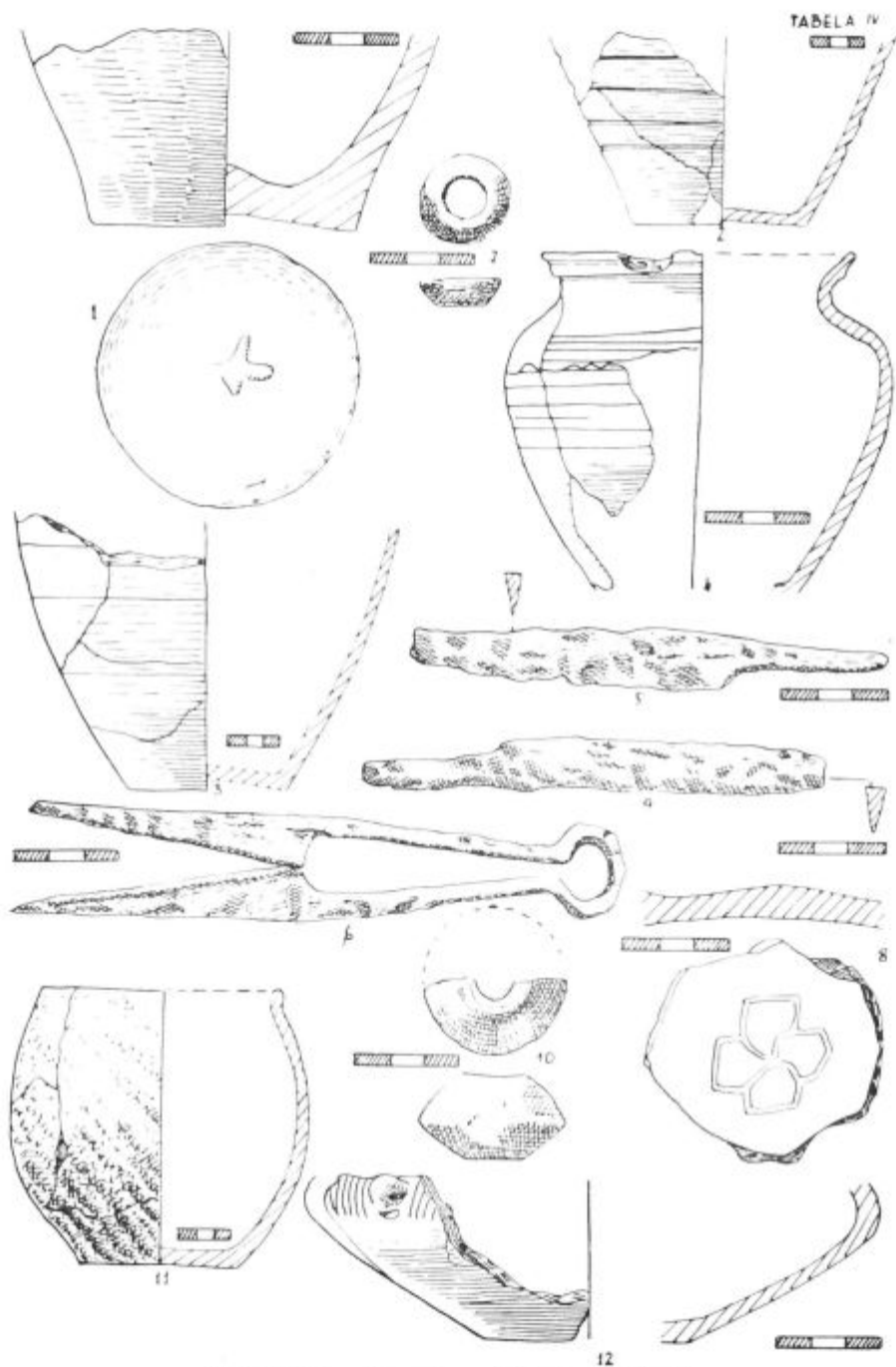

Tabela IV — Ptivonice pri Kaliszu, objekt 4

Risbi 1, 2 — Keramika iz jame 7. Risbe 3, 4, 5, 6, 7 — Keramika in predmeti iz jame 12. Risbe 8, 9, 10 — Keramika in predmeti iz jame 13. Risba 11 — Keramika iz jame 4a. Risba 12 — Keramika iz jame 10.

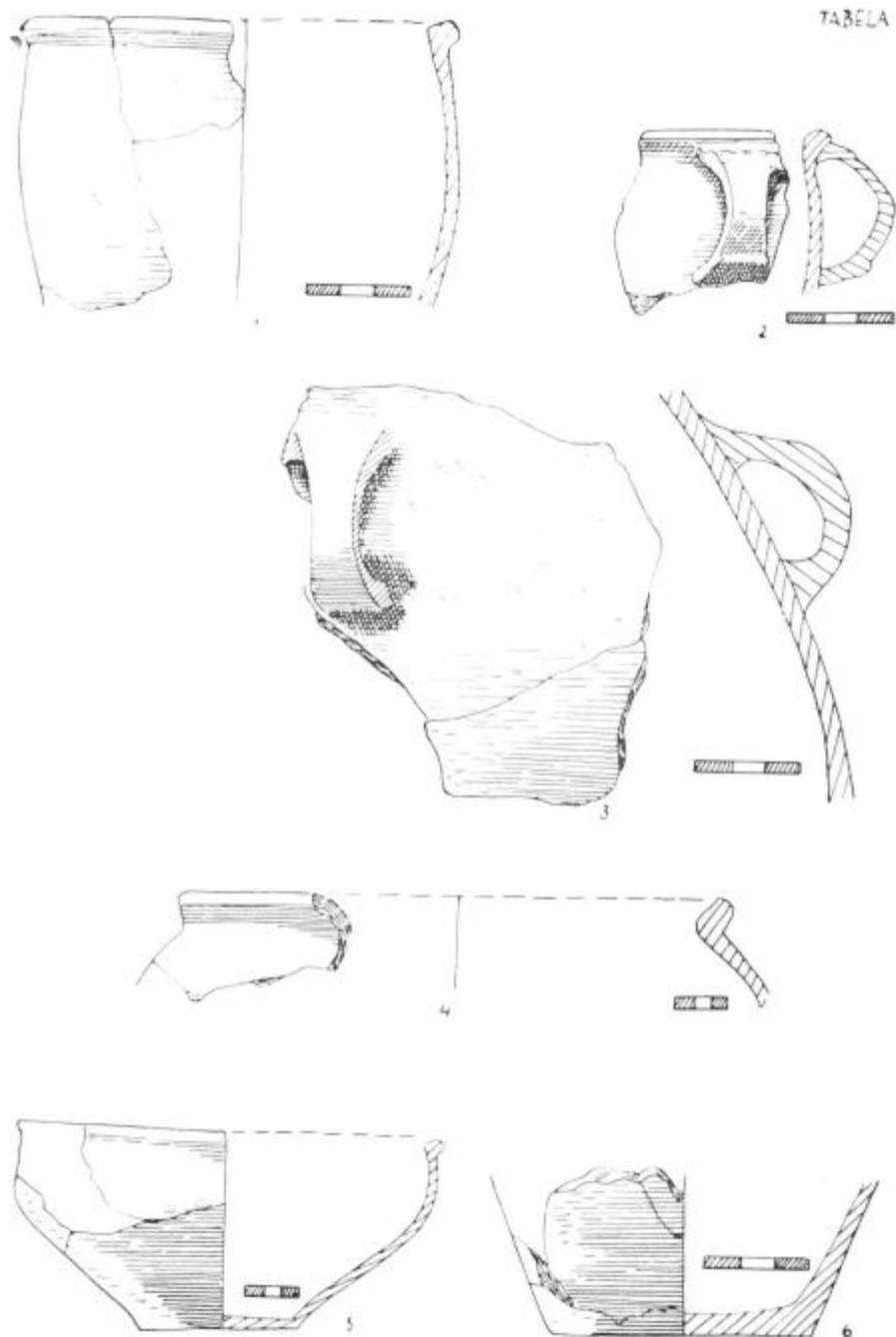

Tabela V — Pionice pri Kaliszu, objekt 4

Risbe 1, 2, 3, 4, 5, 6 — Keramika iz jame 9. Tabele izdelala Anna Tlomakowska.

fragmentov se je ohranil odtis osi lončarskega vretena (tabela I, ris. 7). V sondi V in II v globini 1,18 m leži glinasto vreteno neenakomerne oblike (tabela I, ris. 8), a v globini 1,80 m kamenit brus (tabela I, ris. 9).

Rezultati zaščitnih arheoloških raziskovanj dajejo osnovo za dotacijo gradišča v Cekówu. Datirano je v X. do XI. stoletje. Od rezultatov arheoloških izkopavanj v bodoče lahko pričakujemo odgovor na vprašanje, ali je bil grad v Cekówu malo fevdalno središče ali pa je tudi ta nastal istočasno z gradišči v Jarantowju, Goliszewju in Dembu⁵ kot eden izmed členov obrambnega sistema, ki je varoval osrednjo naselbino v Kaliszu proti severu. Gotovo je bila naloga gradišča v Cekówu, da kontrolira in ščiti pot Kalisz-Koło. Majhno število kulturnih slojev⁶ daje slutiti, da je gradišče v Cekówu živelo kratko življenje in je bilo kmalu uničeno s požarom. Te hipoteze pa zahtevajo vseeno preveritev v nadaljnjih raziskovanjih. Sledovi odprte naselbine so bili dognani v oddaljenosti okoli 250 m na severozapad od gradišča, na robu doline reke Swedrne.

Raziskovanja odprte srednjeveške naselbine v Piwonicah pri Kaliszu (objekt 4) so bila zaščitna.

Ko so kopali pesek v majhni jami na levem bregu Prosne, ki leži na terasi pri kolenu reke, okrog 100 m južno od transformatorja v Piwonicah, so naleteli na kulturno plast in zemunice različnih tipov. Sistematično je preiskanih 250 m². Stratigrafija naselbine nam nudi naslednjo sliko: a) humus 0,20 do 0,50 m; b) kulturni sloj temnosive barve 0,20 do 0,55 m; c) beli pesek, sterilna plast.

Florisi zgodnje srednjeveških objektov, ki so temnosive, skoraj črne barve, so se ostro ločili od rumenega peska.

ZNAČILNOSTI ZGODNJE SREDNJEVEŠKE KERAMIKE

Keramika, ki izhaja iz srednjeveških objektov, predstavlja v tehničnem pogledu, obliki in ornamentalnih motivih dokajšnjo enoličnost. Fragmenti posod imajo sledove lončarskega vretena. Pri nekaterih fragmentih smo mogli ugotoviti sestav in primesi gline. Prelomi posod so pokazali primes srednje in drobnozrnatega peska.

Za gladko in grobo površino je karakteristična siva, sivkasto rjava in temnorjava barva. Posode so bile okrašene večinoma s horizontalnimi kanelurami. Ornament je vdolbljena in poševna valovnica. Dna posod so lahko vbočena in znotraj označena z lončarskim znakom. V nekaj primerkih se še vidi, da so dna posod odrezana od lončarskega vretena. Rekonstruirane posode imajo jajčasto obliko, profili so mehki, na robu navzven zavihani in poševno odrezani.

ZNAČILNOSTI KERAMIKE Z OBDOBJA LUŽIČKE KULTURE

Keramika, ki pripada lužički kulturi, je delana prostoročno. Zastopana sta dva tipa posod: a) površina je hrapava, obarvana s svetlo rjavo barvo. Notranja površina je gladka, črne ali črno rjave barve.

Prelomi posod pokažejo, da je mešana z grobim in drobnozrnatim peskom: b) površina je obojestransko gladka in sivo rjave barve. Prelomi so pokazali, da je mešana z drobnozrnatim peskom. Motivi okrasov na fragmentih posod so plastični, napravljeni s prstnimi odtisi v obliki ravnih linij.

Objekti iz obdobja lužičke kulture, tabela II

Objekt	Značilnosti objekta			Keramični inventar				Droben inventar		Ilustracija	Kronologija
	globina najdbe mere objekta	oblika, debelina barva	cele posode	K.	B.	D.	U.	živalske kosti	predmeti bronasti		
1. jama 4 a	poškodovana	sivorjava 0,70 m,	1 1	40	—	—	—	fragmenti kosti	—	tabela IV ris. 11	obdobje lužičke kulture
2. jama 8	0,60 m premer 3 m	neppravilna, 0,70 m rjavo sive barve	— 3	24	—	—	—	—	—	—	"
3. jama 10	0,50 m 2,2 × 1,4 m	elipsa 1 m temno rjava	— 7	150	2	—	—	veliko kosti	1	tab. IV, ris. 12	"

Objekti iz poznolatenskega obdobja, tabela III

Objekt	Značilnosti objekta			Keramični inventar				Ilustracije	Kronologija	
	globina najdbe mere objekta	oblika, debelina in barva	cele posode	K.	B.	D.	U.			živalske kosti
1. jama 9	0,60 m 2 × 1,80 m	neppravilna, 0,65 m rjavo siva	1 35	101	10	2	—	veliko kosti	tab. V, ris. 1, 2, 3, 4, 5, 6	obdobje poznolatensko

ZNACILNOSTI POZNOLATENSKE KERAMIKE

Keramika v jami 9 je bila delana na roko. V jami so prevladovali fragmenti sivkasto rjave barve z gladko površino na obeh straneh. Prelomi posod so tudi sivkasto rjavi s primesjo srednje in drobnozrnatega peska.

Jama je vsebovala prav tako: a) fragmente posod s tankimi stenami z gladko površino, svetlikajoče črne barve. Sivkasto rjavi prelomi so mešani z drobnozrnatim peskom; b) malo fragmentov posod je s hrapavo površino, premazanih sivo-rjavo. Notranjost je gladka in temnorjava. Prelomi so temnorjavi s primesjo srednjezrnatega peska.

ZAKLJUČEK

Arheološka izkopavanja v Piwonicah v letu 1961 so na objektu 4 pokazala sledove lužiške kulture, poznolatenske in tudi iz XI/XII. stoletja n. št. Pozornost zasluži istočasnost zgodnje srednjeveških objektov prav tako hiš, odpadnih jam, kakor že v letu 1960 na polju J. Walczaka odkopanih. Naselbina iz XI/XII stol. na omenjenem najdišču je eden od členov zgdonjesrednjeveških izdelkov, ki so bili osredotočeni okoli gradu na Zawodziu. Primerjalno gradivo doprinaša svoj del za študij pri raziskovanjih naselbin iz te dobe, ki ležijo na področju Piwonic, Starega mesta v Kaliszu pri ulici Wydarti.⁷ Odprte naselbine, poznane v Piwonicah, so bile povezane z lokalnim cestnim komunikacijskim omrežjem, ki je imelo po tem terenu svoje prehode.⁸ Od rezultatov nadaljnjih raziskovanj na objektu 4 v Piwonicah pričakujemo možnost za določitev razprostranjenosti naselbine, značaj podeželskega gospodarskega odprtega naselja, ki se pojavlja v neposredni sosesčini kaliszkega gradu.

OPOMBE

¹ Sodelovanje med Prezydijem Powiatowej Rady Narodowej v Kaliszu in Okrajnim ljudskim odborom Celje se je začelo v letu 1959.

² Na prošnjo Prezydija Powiatowej Rady Narodowej v Kaliszu je organizirala arheološka postaja Instituta za zgodovino in materialno kulturo poljske akademije znanosti v Kaliszu polskojugoslovanska izkopavanja na področju Kalisza. S strani Jugoslavije je pri izkopavanjih sodeloval Mestni muzej iz Celje.

³ Vojne med Švedi in Poljaki so pustile med ljudstvom tako močan vtis kot pri nas turški vpadi. Zato se med ljudstvom večkrat pojavlja za objekte, za katere ne vedo vedno točne razlage, ime »švedski okopi«, podobno kot pri nas »turške šance«. Ti objekti so običajno staroslovanskega ali celo prazgodovinskega porekla.

⁴ K. Dąbrowski-Wczesnośredniowieczne grodzisko w miejscowości Archeologiczne t. XXIII, z. 3, Warszawa 1956 s. 278.

⁵ Gradišče dosedaj še ni bilo sistematično raziskovano. Inventarizacijo objekta je do sedaj napravila le arheološka postaja v Kaliszu. Poročilo o tem J. Kamińska-Grody wczesnośredniowieczne ziem Polski środkowej na tła osadnictwa. Łódź 1953 s. 80/gradišče v Goliszovem je bilo med drugo svetovno vojno popolnoma uničeno) s. 81, 120—121.

⁶ Število kulturnih slojev dosega ponekod tudi 29 plasti (10 m globine).

⁷ I. Dąbrowska, J. Rauhutowa, T. Uzdowska-Materialy wczesnosredniowieczne z Kalisza i Piwonic. Materiały wczesnośredniowieczne tom. V, Warszawa 1960 s. 7.

⁸ T. Wasowiczówna. Kalisz na tle wczesnośredniowiecznej sieci drogowej. Osiemnaście wieków Kalisza t. I. Kalisz 1960 s. 92.

ODMEV ŠTAJERŠČINE V SLOVENSKEM KNJIŽNEM JEZIKU

Francè Jesenovec

UVOD

Ob dvestoletnici rojstva slovenskega knjižnega jezika še ni bilo nobenega odmeva štajerskih govorov v naši knjigi. Vse dolej so pisali pisci knjige večinoma le verskega, šolskega in jezikovnega repertorija z območja kranjskih in zahodnoslovenskih narečij, zato so na splošno imenovali naš dotedanji knjižni jezik kranjski — kranjščina. Njegova osnova je bila Trubarjeva in Dalmatinova dolenjščina iz 16. stoletja, v 17. in 18. stoletju pa je nad njo zlasti v vokalizmu zmagala gorenjščina, ker je bila takrat pač večina piscev z Gorenjskega.

Takoj po omenjenem jubileju naše prve knjige pa se začne ob koncu protireformacijske dobe in v prvih desetletjih slovenskega narodnega preroda, se pravi v dobi razsvetljenstva, pojavljati naše pokrajinsko slovstvo, ki v kratkem zajame štiri nova področja slovenske zemlje — koroško, osrednje štajersko, to je tako imenovano celjsko okrožje, vzhodnoštajersko ali mariborsko okrožje in prekmursko, ki pa ni bilo v območju Notranje Avstrije. Zato se je na zadnjem področju ustvarila popolnoma separatna književnost z lastnim književnim jezikom, in ta se je obdržal prav v obdobje bivše Jugoslavije.

V tejle razpravi hočemo pokazati v glavnem samo odmeve slovenskih govorov z dveh navedenih področij v našem knjižnem jeziku, se pravi srednjih in vzhodnih štajerskih govorov, medtem ko se bomo odmeva koroških narečij le dotaknili, kolikor bo to potrebno. Naša kulturna javnost je svoj čas z upravičeno zaskrbljenostjo gledala na tu in tam zelo vidne separatistične težnje zlasti na vzhodnem štajerskem področju, in prav te hočemo natančneje prikazati, a je nazadnje v sredini prejšnjega stoletja le prišlo do oblikovanja vseslovenskega knjižnega jezika, ko je zmagalo načelo in potrebno spoznanje, naj knjižni jezik vse pokrajine istega jezikovnega področja družijo, ne pa loči.¹ Seveda je moglo in moralo biti vprašanje enotnega slovenskega knjižnega jezika rešeno le s kompromisom, hočem reči s koncesijami, ki jih je dotedanji kranjski knjižni jezik moral dati štajerskim in tudi koroškim govorom.

Naš pregled odmeva štajerskih govorov v knjižnem jeziku obsega okoli sto let, to je od prvih odmevov iz celjskega okrožja okoli 1760 pa tja do zaključka tako imenovanega »novooblikarskega viharja«² okoli

1860. To dobo bi lahko razdelili na tri manjša obdobja, o katerih je treba nadrobneje spregovoriti. Prvo obdobje bi segalo nekako od 1760 do 1820 in nam kaže prve odmeve osrednjih štajerskih govorov v delih piscev iz celjskega okrožja. Ti pisci so sicer pisali popolnoma pod vplivom knjižne tradicije, torej v kranjskem knjižnem jeziku, vanj pa so že vnašali oblike in besedišče iz osrednjih štajerskih govorov. Drugo obdobje od 1821 do 1838 pomeni posebno viden vzpon vzhodnih štajerskih narečij, zlasti prleščine, saj je Peter Dajnko zavestno in načrtno vzdigal svoj domači govor do knjižne veljave in s tem ustvaril najnevarnejšo separatistično težnjo proti enotnemu slovenskemu knjižnemu jeziku. Tretje pa je obdobje slovenskega ilirizma od 1839 do 1860, to je čas, v katerem je po Matija Majerja radikalni struji v slovenskem ilirizmu grozila našemu knjižnemu jeziku celo smrt, ki bi jo utegnila povzročiti vpeljava ilirščine, a so to srečno preprečili: tristoletna tradicija slovenskega knjižnega jezika, velika Prešernova avtoriteta, že bolj razvito šolstvo in že dovolj visoka zavest o potrebi enotnega slovenskega knjižnega jezika in splošne slovenske kulture; botrovala pa je tudi misel o Zedinjeni Sloveniji,² čeprav je bila še bolj šibka in med našim ljudstvom še kar nič razširjena. Na drugi strani pa je bila prav ta nevarnost potrebna in koristna, da je bilo konec dotedanjega ozkega gledanja na knjižni jezik, ki je bil plod samo osrednjih slovenskih narečij, in da je prišlo v knjižnem jeziku do veljave tudi marsikaj dobrega in lepega in celo pravilnejšega iz obrobnihi slovenskih pokrajin, skratka, da je pred dobrimi sto leti nastal vseslovenski knjižni jezik.

Prvo obdobje (okoli 1760—1820)

Vse naše zgodovine slovenskega slovstva govore od druge polovice 18. stoletja dalje posebej o izvenkranjskih okoliših in obenem ugotavljajo, da se je že takrat spočel »boj za delež teh (t. j. štajerskih) narečij v našem skupnem knjižnem jeziku in je trajal tja do Vrazovih časov in še čez, in šele misel o Zedinjeni Sloveniji ter bolj razvito šolstvo je napravilo konec nevarni jezikovni separaciji.«³

V celjskem in mariborskem okrožju je v našem obdobju deloval rod piscev, v katerega štejemo nad dvajset mož. Med njimi so pomembnejši tile:⁴ Fran Ksaverij Gorjup⁵ (1721—1781), po rodu Celjan, ki je bil vikar v Novi cerkvi pri Vojniku; Anton Breznik (1737—1795) iz Komende, duhovnik v Savinjski dolini, umrl v Zalcu; Janez Goličnik (1737—1807) iz Mozirja, »farmorshter v Grishi na Shtajerskim.« prevajavec Janševe knjige o čebelarstvu v slovenščino; Jožef Hasl, jezuit »is Celanjskiga mejfta na Shtajerskimu« (1735—1804), nabožni pisatelj, ki »se je trudil pisati kranjski«; Mihael Zagajšek (1759—1827) iz Zagaja pri Ponikvi, župnik na Kalobju; Jurij Alič (1779—1845) iz Poljan nad Škofjo Loko; poleg drugih službenih mest je bil tudi dekan v Gornjem gradu; Janez Alvian (1760—1842); Janez Pavel Ješenak (1735—1827) iz Slovenj Gradca, duhovnik v Gornjem gradu, na Vranskem, v Olimiji ob Sotli in v St. Andražu; Janez Anton Zupančič,

celjski profesor (1788—1855); Gašper Rupnik (1714—1790), vikar v Vojniku; pisal je sicer v celjskem narečju, a pod močnim vplivom kranjskega knjižnega jezika; Andrej Čebul (1758—1859) iz Raven, župnik v Vitanju; Jurij Verdinček iz Ribnice pri Vuzenici (1780—1856); Janez Šimonec iz Ruš (1750—1804), duhovnik v mariborskem okrožju, kjer je hotel uveljaviti kranjski knjižni jezik⁶; Leopold Volkmer iz Ljutomer (1741—1816), štajerski slavič in Anakreon, »veseli pevec Slovenskih goric«, kaplan po raznih krajih v »Malem Štajerju«; Janez Šmigoc (1787—1829), graščinski oskrbnik iz Leskovec v Halozah, pisec slovenske slovnice 1812, po Primčevemu mnenju separatistične, ker je bila osnovana na vzhodnih štajerskih govorih, a se je le skušal približati osrednjemu pismenemu jeziku; Andrej Reja (1752—1850) iz Krmina na Goriškem, kaplan in župnik v Zibiki, v Šmarju pri Jelšah in v Bistrici ob Sotli; Koloman Jožef Veršič (1746—1814) od Sv. Urbana v Slovenskih goricah; Štefan Modrinjak⁷ (1774—1827) iz Središča, župnik pri Sv. Miklavžu pri Ormožu; Ivan Narat (1777—1806) iz okolice Maribora, prvi katehet na mariborski gimnaziji in učitelj Krempla, Dajnka, Pena in Cvetka; Gašper Harman (1777—1854) iz Ljubljane, župnik pri Šempetru pri Mariboru, in Mihael Jaklin (1770—1847) iz Jeruzalema v Slovenskih goricah, nazadnje župnik v Ljutomeru.

Zadnji štirje, se pravi Harman, Jaklin, Modrinjak in Narat so okoli 1806 na vzhodnem štajerskem območju tvorili celo nekakšno filološko akademijo,⁸ podobno Kumerdejevi zasebni akademiji delovnih mož iz 1779. V nji so se zavzemali za pisanje v vzhodnih štajerskih narečjih in za hrvaško kajkavski pravopis, kar pomeni, da so med njimi že delovale »neke sredobežne sile« glede na osrednji knjižni jezik, le Narat se je izrekel zanj, tako da je nazadnje pri vseh zmagala »zavest o skupni narodni pripadnosti«.⁹

Poleg teh je pisalo še nekaj anonimnih piscev. Večina izmed njih je pisala kranjski jezik in ga celo pogosto že imenovala »slovenski«, hkrati pa je skušala vnašati vanj posebnosti svojih domačih govorov, ta pisec več, drugi manj. Te posebnosti si iz celjskega okrožja hočemo nekoliko nadrobneje ogledati, tako da se bomo naslonili predvsem na jezik Mihaela Zagajška, kakor sem ga že prikazal pred dvema letoma v našem Zborniku.¹⁰ V mariborskem okrožju pa so pisci tega časa (Volkmer, Modrinjak in drugi) vnašali v naš osrednji knjižni jezik mnogotere posebnosti svojih vzhodnih narečij, a se še zmerom niso stavljali v kako zavestno opozicijo proti takrat veljavnemu kranjskemu knjižnemu jeziku. Pisali so tako, kakor so pač znali¹¹ in kakor so mislili, da jih bodo bralci lažje razumeli.

Iz celjskega okoliša so okoli 1800 prihajale v dotedanji kranjski knjižni jezik tele narečne posebnosti:

1. Za stari cirkumflektirani *ö* in novoaktirani *ò* diftong-ou-, pisano-ov- (Zagajšek): obsovrej, stov, stovni, stovglav, bovgi.

2. Za vokalični *r* pisava-ar- (Zagajšek in rkp.): Sarce, varh, tard, parvič, ardečkast, arjavo, arjavc, aržni (= rženi).

3. Za redukcijska cirkumflektirana vokala *jor* in *jer* dolgi *e* (Zagajšek in Slomšek): ves, vesí, čest, den.

4. Zapis sekundarnega nosnika v besedi mesec (Zagajšek in Slomšek): mesenc, mesnicov, mesnice.

5. Za palatalni n (nj) pisava z j (Zagajšek in rkp.): meji (= manji), znamje, krajec (= Kranjec), žejica (= žanjica), sklejen (= sklenjen).

6. V skupinah čre- in žre- se je na Štajerskem r ohranil, zato ga naši pisci skoraj dosledno pišejo (Zagajšek, Slomšek, rkp.): črez, žreblar, žrebe, čreive (= čreva).

7. Za skupini tl in dl po štajerski diferenciaciji pisava kl in gl (Zagajšek): pokler; kasneje sta tako pisala tudi Dajnko in Šerf: klačiti, resklačila.

8. Proteza v- pred o in u je v naših piscih zmerom pogostejša (Zagajšek, Verdinek, Rupnik, Slomšek, rkp.): vura, voštir, vuš, vušivci, vulce (= ulice), se povočetim, vušesa, vužgi, vupam, voken, vustami, vučitel.

9. Onemitev začetnega v- (Zagajšek, Hasl, Rupnik, Verdinek): zrok, sak, od sak sebe, bogi, sakdajni, znak, saskuzi.

10. Analogični prehod j v d (Hasl): potrden za potrjen, zamuden za zamujen, ponudna.

11. Orodnik ednine ženske -a- in -i- sklanjatve je vse pogosteje dobival še členico -i-, najprej v poudarjenih, nato pa analogno tudi v nepoudarjenih zlogih (Zagajšek in Slomšek): klopjoj, besedoj, za mizoj, kateroj, dušoj, za enoj velikoj pikoj.

12. Prehod samostalnikov srednjega spola v ženski spol, tako imenovana femininizacija nevter (Zagajšek, Rupnik, Ješenak, anonimni pisec 1810, rkp., pozneje tudi Vraz): telese, lejte, uste, te truple, imene, rebre, čreive, vrate, nebese.

13. Prehod nekdanje dolge -u- in deloma tudi kratke -i- osnove ženskega spola v žensko -a- osnovo (Zagajšek in Slomšek): cirkva, redkva, podkva, žetva, misla, pejsma, zibela, kopela, molitva, povodna.

14. Otrdelo obrazilo pri pridevnikih, zaimkih in deležnikih srednjega spola (Zagajšek, Ješenak, Rupnik, kasneje tudi Dajnko): moju veselje, lepšo mesto, mojo, gredočo, vso mesto, mojo bogastvo, vso obličje.

15. Analogne oblike pridevnika za ženski in srednji spol v ednini in množini, po bolan tudi — bolana žena, bolano seme, bolani (Ješenak in anonimni pisec 1810).

16. Štajerski kazalni zaimek toti (Zagajšek in Rupnik).

17. Križanje dvojinke glagolske oblike na -va z množinsko obliko na -mo v tako imenovano kontaminirano pripono na -ma (Zagajšek, Ješenak in Goličnik): bodema, grema, jejma, berema, vučima, midva sma, hočema.

18. Štajerske narečne oblike pri atematskih glagolih v drugi osebi množine, ki so po tematskih izgubile svoj -s- (Zagajšek, Ješenak in Slomšek): date, vete, bote, grete.

19. Menjavanje in križanje pripon -t in -n v trpnem deležniku preteklega časa (Zagajšek, Rupnik in Slomšek): naret za narejen, naretje, podren za podrt, potren za potrt, odren za odrt.

20. Prehod sekundarno poudarjenega polglasnika v e in obenem analogija po nedoločniku v sedanjiku (Zagajšek, Verdinek, anonimni pisec 1810 in Slomšek): vzemem, se vnemem, otemem, šegečem, pehnem, meknem, jemem, terem.

21. Končnica -jo v tretji osebi množine pri glagolih I/1 in pri atematskih glagolih (Verdinek in Slomšek): vejo, bojo, grejo.

Tako je iz tega rodu štajerskih piscev dobil naš knjižni jezik nad dvajset posebnosti, ki jih dotlej ni poznal. Razumljivo je, da se je v naslednjem obdobju število teh štajerskih novosti pri piscih s teh področij ne samo ohranilo, marveč še občutno povečalo. V kasnejših dobah pa je knjižni jezik nekatere izmed njih sprejel, druge izvrgel, kakor nam bo tale pregled v nadaljnjem še pokazal.

Drugo obdobje (1821—1838)

To obdobje bi lahko kratko in malo imenovali Dajnkovo obdobje, saj je prav Peter Dajnko (1787—1873) iz Zgornje Radgone, župnik pri Veliki Nedelji v Slovenskih goricah, njegova pglavitna osebnost in zelo plodovit pisec pesmi, katekizmov, nauka o čebelah in prevodov iz biblije. Izšel je iz Volkmerjeve in Modrinjakove tradicije in sprožil ter proti prejšnjim Primčevim prizadevanjem vodil kar vznemirljivo gibanje, s katerim je svoj pokrajinski knjižni jezik, tj. prleščino, že kar načelno postavil v nasprotje z dotedanjim našim knjižnim jezikom.¹² Vnel se je namreč za rabo treh slovenskih knjižnih jezikov: kranjskega, koroškega in vzhodnoštajerskega, da bi tako tudi Slovenci med Muro in Dravo ustvarili svoje posebno slovstvo.¹³ Kar dolga je vrsta »slavistov«, ki so se mu pridružili, da omenimo vsaj nekatere. Med njimi so: Blatnik Simon (1751—1825), župnik pri Sv. Jakobu na Sopotih; Cvetko Franc (1779—1859) iz Dornave pri Ptujju; Jug Janez (1778—1840) iz Solkana, duhovnik v celjskem okrožju; Koren Tomaž (1786—1854) iz okolice Celja, katehet; Košar Jakob (1814—1846) iz Slaptince pri Sv. Juriju ob Ščavnici; Lah Anton (1805—1861) iz Jarenine; Lipold Jožef (1776—1855) iz Mozirja, znan sodelavec Drobtinic; Perger Alojz (1776—1859) od Sv. Urbana pri Ptujju, graščinski uradnik; Prelog Matija (1815—1872) iz Hrastja pod Kapelo; Rižner Vid (1795—1861) od Sv. Marjete niže Ptujja; Šerf Anton (1798—1882) iz Radgone, učitelj v Središču; Štuhec Jožef, učitelj in nabožni pesnik.

Vsi ti so zajemali besedišče in oblike iz govornice domačih krajev, a se vsaj nekateri izmed njih skušali približati osrednjemu knjižnemu jeziku. Najvažnejše delo tega obdobja je vsekakor Dajnkova slovnica iz 1824 (*Lehrbuch der windischen Sprache*). Slovnica, ki je prav dobra, saj sta jo pohvalila Kopitar in Dobrovsky,¹⁴ namreč ne opisuje splošno slovenskega knjižnega jezika, ampak piščevo vzhodnoštajersko narečje. V slovnici in drugih svojih knjigah je Dajnko pomnožil zgoraj navedene štajerske posebnosti iz celjskega okrožja z novimi iz Prlekije in Slovenskih goric sploh. Ti novi štajerski odmevi v našem knjižnem jeziku bi bili:

1. Velarni l se je v Slovenskih goricah spremenil v o ali a (o-pas in a-pas ob reki Ščavnici), zato ga pišejo tudi naši pisci: kadianca, kadionica, škropianca, vreočina, vreačina, hmeo, vrezo (Dajnko, Veršič in rkp.). Primerjaj tudi krajevno ime Seanci iz Selnica v bližini Velike Nedelje.¹⁵

2. Končni -m je na slovenskem vzhodu preko -n prešel v -h, kar je vnesel Dajnko tudi v knjigo: očih, očuh, ženih.¹⁶

3. Prav tam se je skupina mn- razvila v vn-,¹⁷ zato pišeta Danjko in rkp.: vnoho, vnožina.

4. Možna je tudi zamenjava -mn- v -ml- (Dajnko in Šerf): gumla, znamle, znamelje.

5. Skupini -čski in -čstvo¹⁸ sta dali v Slovenskih goricah končni rezultat -čki in -čtvo (Dajnko, Macun in Vraz): grečki, siromačko, detečtvo, kmetički, kovački, soldački, lirički, mladenčtvo, pesničtvo.

6. Zanimiva je razlika med kranjskokoroškim ko- in štajerskim kvo- v primeru koclja — kvoklja.¹⁹ Zadnjo obliko piše Dajnko, Zagajšek pa je že v prejšnji dobi zapisal glagol kvovčem.

7. Na slovenskem severu in vzhodu je ohranjena stara oblika črstev²⁰ brez premestitve v čvrst, kakor se ta oblika glasi na slovenskem jugozahodu. Obliko črstev najdemo pri Slomšku, Vrazu, rkp. pa piše tudi čerstvo.

8. Bčela je v Slovenskih goricah preko pčela prešlo v čela,²¹ zato Dajnko piše: čele, čel, čelinjak.

9. Začetni b- je prešel v g-, od tod pisava goteji in gotice²² za botre in botrice pri Slomškovem Blažetu in v Drobtnicah I, 97.

10. Skupina dn- je na vzhodu prešla v gn-, zato piše Veršič: gnes,²³ gnar, popougn.

11. V Dajnkovem govoru poznajo redukcijo velara v skupini kč v č,²⁴ zato najdemo v Dajnkovi slovnici obliki: či, čeri.

12. Skupina -zgi- na vzhodnem štajerskem ozemlju ni prešla v žj (dežja), marveč v ž, zato najdemo pri Dajniku obliko deža,²⁵ v Drobtnicah I, 85 pa zvezo za dežam.

Tako je v Dajnkovem obdobju brez leksikografskih posebnosti prodrlo v knjižni jezik že nad 50 glasov in oblik iz štajerskih posebnosti. Ta precejšnji separatizem je povečala od 1824 dalje še posebna pisava dajničica, ki jo je Dajnko uzakonil v svoji slovnici. Za njim so po poti nove pisave šli Košar, Lah, Rižner, Šerf in Veršič, tako da je ob koncu prvega desetletja nove pisave krožilo v Slovenskih goricah kakih 50.000 knjig²⁶ v dajničici, ki jo je Celjan A. Zupančič imenoval »triumf naše ortografije«, Kopitar jo je štél za brezhibno, le znamenje š za š mu ni ugajalo. Dobrovsky je zapisal, da je dobro narejena, Sonnleither jo je nazval »res zelo posrečeno«, Rask iz Stockholma pa »dobro izbrano«. Toda skupina štajerskih piscev, ki je želela ohraniti tesnejše zveze z osrednjim knjižnim jezikom in prejšnjo pisavo bohoričico, je nastopila proti dajničici. To so bili zlasti: Alič, Harman, Krempl, Murko, Rudmaš in Slomšek. Zato se je 1827 vnela štajerska abecedna vojska.²⁷ Tretjega aprila 1827 je namreč v graškem listu Der Aufmerksame neznan pisec pohvalil dajničico in že 20. aprila

1827 je to pohvalo ponatisnil ljubljanski Illyrisches Blatt. Teden dni kasneje je v istem listu Blaž Potočnik pohvalil metelčico in ji dal prednost pred dajničico; to mnenje pa je 10. maja ponatisnil graški Der Aufmerksame. Prav tam je neznan pisec 3. julija odgovoril Potočniku in se zavzel za dajničico. Ker so se nasprotniki dajničice vse bolj množili, je avtor nove pisave 6. junija 1851 poslal na vlado vlogo, ki z njo zavrača svoje nasprotnike. Za vlogo samo je Dajnko pobiral tudi podpise po takratnem seznamu duhovščine na Štajerskem. To stvar imenuje dr. Ilešič Dajnkov furtim²⁸ (skrivni, slepilni spis) iz leta 1851.

Murkova slovnica 1852 in njegov slovar 1852/53, oba pisana v bohoričici, pa sta podrļa dajničico in metelčico na Štajerskem in omajala tudi metelčico na Koroškem, posebno še zato, ker je 10. marca 1852 v celovški Carinithiji Slomšek potegnil z Murkom in je deset dni kasneje njegov članek ponatisnil tudi graški Der Aufmerksame. Sicer je 12. in 14. aprila 1852 Kvas v omenjenem graškem listu nastopil proti Slomšku in Murku, se pravi v prid dajničice, a je bilo že prepozno, zlasti še zato, ker je 16. oktobra 1852 Kopitar v graškem listu pohvalil Murkovo jezikoslovno delo. Tako je bila 1853 dajničica premagana. Njeni nasprotniki na Štajerskem so potemtakaem znova »veliko pripomogli k utrditvi slovenske enotnosti in k postopnemu prehodu v širši, splošno slovenski²⁹ pismeni jezik.« To se je zgodilo v naslednjem obdobju slovenskega ilirstva. Za samo Dajnkovo obdobje, ki ga dr. Ilešič imenuje predvrazovo dobo, pa isti novoilirec leta 1911 ugotavlja še vedno zelo močne separatistične težnje, saj pravi, da se je »iztočni Štajer takrat smatral za (da tako rečem) posebno narodnost, ki s Krajnsko ni v bližji zvezi nego s Hrvaško.«³⁰ Toda Anton Murko in A. M. Slomšek, ki sta nastopila proti metelčici in dajničici, nam pričata,³¹ da sta hotela z ohranitvijo bohoričice ohraniti tudi enotnost vseh Slovencev v pisavi, in to se jima je v resnici posrečilo.

Tretje obdobje (1858—1860)

Največji odmev je doživela štajersščina v knjižnem jeziku v našem tretjem obdobju, to je v obdobju slovenskega ilirstva, ki bi ga utegnili imenovati tudi Vrazova doba, saj se je zaključila z ustanovitvijo vseslovenskega knjižnega jezika, s čimer je bil njegov razvoj v glavnem zaključen. Da bi bolje razumeli spremembe, ki jih je ob koncu tega obdobja prinesel v naš pismeni jezik tako imenovani »novooblikarski vihar« v letih 1849—1850, si najprej oglejmo, kakšno obliko je imela dotedanja kranjščina z močno podčrtanimi posebnostmi gorenjskega narečja. Najlepše nam tako podoba kranjščine kaže Prešernov jezik, katerega glavne značilnosti so tele:

1. Samoglasniški r je Prešeren pisal z er: terdosrčni, smert, kervi, perjazne, skerbi itd.

2. Njegov jezik izkazuje otrdelost soglasnikov c, č in j, zato za njimi nimamo preglasa o v e: tičov, čevljov, palcov, Slovincov, v To-

mačovim, Primicovi, Pubčov, viharjov, angeljcov, godčova, Rotarjovima.

3. Pisava Gorenjcev je nihala med *i* in *e* za polglasnik v končnicah *ec*, *ek*, *el* in *en* ali pa je po moderni vokalni redukciji ta *i* ali *e* celo povsem izpuščala. Tako piše Prešeren: a) pevic, osredik, tičik, sleparčik, sinik, ljubčik, sim, nisim, pondeljik, je godil, majhin, brezin; b) godec, pevec, zlomek, hudiček, škofiček, kes; c) zamure, slave, pevc, odlašovc, studenc, venc, mazinc.

4. Skupina *-šč-* se je asimilirala v *š*, zato piše Prešeren: grajšina, išeš, pušica, v gošavi, keršene, vriš, plajš, pišel (= piščal).

5. Pri Prešernu dosledno beremo analogni prehod končnice *-om* v *-am*: sercam, zmeram, pod cesarjam, valovam, otrokam, z bogastvam, oblakam, z veseljam itd.

6. Iz domačega govora pozna Prešeren prehod srednjega spola v ženski spol, a le pri pridevniku, zaimku in deležniku, npr.: kadila drage, ptuje mesta, leta stare, trupla kervave, morske dekleta nage, so usta omolčale, slišijo všesa rade, dekleta so imele, ljubjoče serca se sklenile.

7. V zloženi sklanjatvi pri pridevniku je že od 15. stoletja dalje v našem pismenem jeziku vladala končnica *-i-* v primerih *-iga*, *-imu*, *-im*, *-ih*, zato jih piše tudi Prešeren: tvojiga, iz polniga, stariga, hudiga, očetnimu, tih, vsih, v zgodnjim, v čistim, v celim, rajskim.

8. Primernik in presežnik sta imela do Prešerna le obliko za moški spol in so jo potemtakem rabili tudi za ženski in srednji spol, in to v ednini in množini, npr.: lepši dekle, lepši Lejla, je boljši godil, narveči hudo, nar slajši dišave, nar zlahtniši trave, sestra mlaji, želje nar slaji itd.

9. Členica naj je prešla v *nar*: nar veči, nar bolj, nar slaji itd.

10. Veznik da se je asimiliral v *de*, zato ga tudi Prešeren dosledno piše: podobno piše deleč.

Navedenih deset posebnosti kranjskega knjižnega jezika seveda ne tvori celotne oznake Prešernovega jezika. Izbrali smo le tiste, ki so bile predmet »novooblikarskega viharja« in so se ob njegovem zaključku morale umakniti štajerskim in deloma tudi koroškim oblikam, ker so bile te ne samo lepše, marveč tudi pravilnejše tako glede na starocerkveno slovanščino kakor tudi glede na Trubarjevo in Dalmatinovo dolenjščino iz 16. stoletja.

Začetek ustvarjanja vseslovenskega knjižnega jezika sega že v naše drugo obdobje, ko je 1854 Stanko Vraz želel stopiti v krog čbeličarjev, a sta ga Čop in Prešeren odklanjala prav zaradi jezika. Kamen spotike niso bile samo glasoslovne in oblikoslovne posebnosti njegovega prleškega govora, marveč je Čopa in Prešerna še bolj motilo Vrazovo besedišče in njegove nerodne sintaktične zveze, ki so delale Vrazov jezik kar nerazumljiv.³² Ko je poleti 1854 bival Vraz v Ljubljani, je s Čopom, Prešernom in Kastelcem razpravljaval o jeziku in izrazil željo, da bi čbeličarji iz štajersčine sprejeli v knjižni jezik vsaj dve od zgornjih desetih točk — za polglasnik samo črko *e*, konč-

nica -am pa naj bi se zamenjala s pravilnejšo -om (oblakom za gorenjsko oblakam).

Glede na te dogovore je Vraz v jeseni 1854 in v februarju 1855 poslal za Krajsko čbelico zbirko svojih pesmi — zadnjo je naslovil Zvončeki — a Krajske čbelice tedaj ni bilo več na dan. Pa tudi njegov jezik se ni še nič izboljšal, saj dr. Fran Petre ugotavlja, da »bi bile pesmi v čbelici čitateljem neužitarne, ker je Vraz jezik zapletel do nerazumljivosti.«³³

Drugi, ki se je tudi že v Dajnкови dobi dotaknil reforme kranjskega knjižnega jezika, je bil Korošec Urban Jarnik. Ta je v dopisih Gajevi Danici Ilirski v Zagrebu v času od 25. februarja do 11. marca 1857 pod vplivom ilirskega gibanja predlagal za nastopajočo ilirščino nekakšne kompromisne oblike, s katerimi bi se bil ustvaril mešani knjižni jezik med slovenščino in hrvaščino. Po njegovih predlogih bi smeli pisati: 1. dobriga, dobrega in dobroga, 2. dobrej ženi in dobroj ženi, 3. kateri in koji, 4. jaz in ja, 5. je bil in je bio, 6. zob in zub itd.

Ta Jarnikov predlog³⁴ je bil prvi udarec po ohranitvi slovenščine kot samostojnega knjižnega jezika. Tako daleč do tedaj celo Vraz ni šel. Na srečo je bil ta predlog objavljen v Zagrebu, zato je minilo še celo desetletje, preden so se taki in podobni pogubni predlogi pojavili v naših slovenskih listih. Sicer je Stanko Vraz v letih 1855—1856 tudi pretrgal stike z Ljubljano in se že skoraj popolnoma navezal na Gaja in Zagreb, a je še v jeseni 1856 poslal pesmi Kastelcu v Ljubljano, v januarju 1857 pa je bil celo znova osebno tamkaj, se s Prešernom pobratil in seveda tudi njemu izrekel željo, da bi naš največji pesnik osvojil ilirščino. Ta pa je v pismu 5. julija 1857 ilirščino popolnoma odklonil, češ: »Ne bo se Vam tako lahko posrečilo dvigniti na prestol filološke samovlade štajersko-hrvatski dialekt.«³⁵ Nato je Vraz v pismu Prešernu z dne 19. novembra 1857 sporočil svoj končni prestop v kulturni krog hrvaške sredine, češ: »... od pretekle pomladi sem se umaknil z nevhvaležnega polja, ki sem ga pet let z vso ljubeznijo obdeloval, in se pridružil navdušenim mladim ilircem. Nimam se namena vrniti. S Slovenijo sem opravil.«³⁶ In Prešeren ga je imenoval uskoka...³⁷ Kljub temu je Vraz 1859 spremenil svoje ostro stališče do slovenščine in predlagal nekak dualizem — za ljudstvo kranjski knjižni jezik, za višje slovstvo in znanost pa ilirščino.³⁸ Takih in podobnih predlogov je bilo kasneje še več.

Nevarnost, ki je grozila samostojnosti slovenskega knjižnega jezika od 1838 dalje, se je po petih letih občutno zmanjšala, kajti 1845 je bilo v Zagrebu ilirsko ime uradno prepovedano. To je bil tako velik udarec, da je zelo streznil prevroče glave slovenskih ilircem, kajti odslej je postal slovenski ilirizem »samostojna akcija Slovencev brez osrednje hrvaške podpore, saj ga s Hrvatsko veže le še Vrazova osebnost.«³⁹ To se pa z drugimi besedami pravi, da se reforma slovenskega knjižnega jezika poslej obrne le na slovenska tla in da od tega časa dalje gre le za razširjeno osnovo prejšnjega knjižnega jezika.

Štajerski ilirci so bili v letih 1843 do 1845 na višku svojega dela v pravkar omenjeno smer. Čeprav so sestavljali, a ne dokončali, kar

tri ilirske slovarje, prvega Kočevar in Muršec, drugega Caf in tretjega Drobnič, se je vendar »vse skupaj že obrnilo proti Gajevi rešitvi jezikovnega vprašanja in se začelo sukati le — za popolnejši jezikovni izraz, kot je bil dosedanji kranjski.«⁴⁰

Prva pridobitev slovenskega ilirizma je bil nov črkopis-gajica. Bleiweisove Novice so namreč v letih 1845 do 1847 združile okrog sebe vse koroške, štajerske in kranjske ilirce, ki so v teh letih uvedli gajico⁴¹ brez vsake nove abecedne vojske in tako dosegli prvo vseslovensko enotnost — v pisavi. V naslednjih letih pa smo izbojevali še drugo enotnost — vseslovenski knjižni jezik.

Dokaz, da so se štajerski ilirci odvrnili od ilirščine k vseslovenskemu knjižnemu jeziku, je slovnica dr. Josipa Muršca, Murkovega prijatelja, iz leta 1847, ker je z njo stopil popolnoma na slovenska tla, saj pomeni »opustitev sanj o umetnem jeziku, a tudi končno opustitev misli na štajersko separacijo.«⁴² Muršec je namreč pisal *dobriga in dobrega, otrokam in otrokom* s pripombo, da je *-om* boljši od *-am*,⁴³ moške imena, *dobre vina, lepši, lepša, lepše* s pripombo, da mnogi sklanjajo *lepši, lepšiga*, »za ženski spol vedno *lepši*, u dvabroju za vse tri spole *lepši*, u višebroju za vse tri spole *lepši, lepših*« itd.⁴⁴ Dalje piše — z orodjem — s pripombo: »Izhode *-ov, -oma, -om* v nekih krajih radi spreminjajo v *-ev, -ema, -em* pri vsih imenah, ktere na mehke ino šumeče tihnike, to je na *j, lj, nj, rj, č, ž, š* ino še na *c* izhajajo. Na primer: *pastirjev, pri beračema, moževa, z nožem, z morjem, orodjem, orožjem*.«⁴⁵

Potemtakem je Muršec spremenil pod vplivom štajerščine tele kranjske oblike, ki smo jih zgoraj navedli iz Prešerna: *dobriga, otrokam, lepši* za vse tri spole in *pastirjov*, se pravi štiri od desetih, vendar si jih ni upal pisati popolnoma dosledno, marveč je dovoljeval obojne oblike, stare in nove. Glede samoglasniškega *r* pa je ugotovil, da se *e* pred tem *r* ne izgovarja, in pripomnil, da se »od nekih tudi ne piše.«⁴⁶ S tem je namignil na pisavo *smrt, srce, grd*, kakor se na vzhodu tudi govori in kakor se je, kot bomo še videli, kmalu po »novooblikarskem viharju« tudi splošno sprejelo. Kot Štajerec je seveda Muršec pisal tudi obliko *z riboj*, a je v oklepaju dovolil tudi kranjsko *z ribo, z nitjo*.⁴⁷ Pod podobnim štajerskim vplivom je dovolil v imenovalniku in tožilniku ednine za oba sklona obliko *hči* in *hčer*.⁴⁸

Z odpravo cenzure po 15. marcu 1848 in z razglasom, da se sme na temelju enakopravnosti uvesti v šole in urade slovenščina, se je znova dvignila četa ilircev in hotela namesto slovenščine uvesti ilirščino — posebno sta to želela Majar in Macun. Proti ilirščini se je oglasil Podkorenčan (menda Jurij Volc) in odločno izjavil, da je slovenščina samostojen jezik in tega je treba uvesti. S podobno mislijo se je iz Celja oglasil dr. Josip Šubic.

V juliju 1848 je Luka Jeran v Novicah ocenil Murščevo slovnico in jo pohvalil zlasti zaradi integracije slovenskih narečij v skupni knjižni jezik. Temu Jeranovemu mnenju so se pridružili tudi Bleiweis in večina novičarjev s tem, da so vsi skupaj ugovarjali nekaterim Murščevim oblikam, zlasti oblikam *-ega, -om*. Tem konservativnim

krogom, ki so stopili v boju za nove oblike na skrajno desnico, se pravi na stališče samo kranjskega knjižnega jezika, so bile že te Murščeve oblike hrvatenje. To se je pokazalo tudi ob prevajanju državnega zakonika v slovenščino. List Slovenija je 1849 v št. 98 objavil sporočilo, »da se bo naš verli gospod prestavljavec državniga zakonika« — to je bil Cigale — »v prihodnjih listih tudi občno zaželjenih novejših oblik poprijel.«⁴⁹ Na to sporočilo je Bleiweis⁵⁰ v Novicah odgovoril in zavrnil nove oblike, češ: »Od kedaj se smejo vošila nekterih občne želje imenovati?«

Medtem se je namreč pojavila že tudi skrajna levica glede vprašanja novih oblik, ko je sredi novembra 1848 Korošec Matija Majar Ziljski izdal svoja Pravila, kako izobraževati ilirski jezik, in se pri tem zavzel za uvedbo ilirščine, ki so jo želeli tudi Stefan Kočevar, Janez Navratil, Luka Pintar, Radoslav Razlag, Ivan Macun in iz Celja Josip Drobnič, medtem ko se je Peter Hicinger v decembru 1848 — podobno kakor Vraz že leta 1839 — izrekel za dualizem: za ljudstvo pišimo v slovenščini, v znanosti pa ilirščino!

Matija Majar Ziljski je v svojih Pravilih zahteval popolno opustitev pojavov slovenske moderne vokalne redukcije, se pravi izpuščanje kratkih i-jev in u-jev, pisavo šč namesto š, obliko -om namesto -am, -ega namesto -iga, samo črko e za polglasnik namesto e ali i, primernik za vse tri spole lepši, lepša, lepša, nedoločnik dvignuti namesto dvigniti, vuk namesto volk, jesam ali sam namesto sem itd., se pravi nekaj novih — samo slovenskih oblik, nekaj hrvaških.⁵¹

Med tema dvema skrajnostima, to je med Bleiweisom z novičarji in Majarjem, pa se je v februarju 1849 v krogu lista Slovenije izoblikovala mirna, srednja struja — Cigale, Cegnar, Navratil in Svetec —, ki ni pritegnila ne kranjskim konservativcem ne preromantično navdahnjenim ilircem, marveč je ustvarila s sprejemom novih oblik vseslovenski knjižni jezik. Še 1845 je v Novicah tožil Caf: »Dajuko je ves Štajerec spodnjega kraja, Murko ves pokranjčeni Štajerec, Metelko cel Kranjec in Gutsmanna je malo druga kakor Korošec, ob kratkem: Slovenske gramatike in slovenskega pisanja po vseh podnarečjih še neimamo.«⁵² Štiri leta po ti ugotovitvi smo slovensko pisanje »po vseh podnarečjih« dobili s pravopisnim preobratom, kakor je rezultat »novooblikarskega viharja« imenoval dr. Anton Breznik, torej vseslovenski knjižni jezik.

Luka Svetec je v Sloveniji 1849 uvedel tele nove oblike: — ega, -om, pisavo šč in nedoločnik dvignuti.⁵³ Za njim je vpeljal Francé Cegnar še pisavo da namesto de in junaška dela namesto junaške dela.⁵⁴ Oboje je že 1844 v Novicah predlagal sicer ilirsko usmerjeni Jurij Kebe iz Bele krajine. Zatem je Miklošič začel pisati končnico -ej v dajalniku ženskega spola — velikej roži. Čeprav so to obliko mladi — Cigale, Cegnar in Navratil — sprejeli, vendar zaradi odpora starih ni zmagala in tudi Levstik je kasneje z njo propadel. Jeriša je v Vedžu 1849 vpeljal še novo obliko — večja žaba za prejšnjo večji žaba, v Sloveniji pa je decembra 1849 kot pripadnik zmerne struje predlagal sprejem tehle šestih točk: oblakom namesto oblakam, dobrega na-

mesto dobriga, večji, večja, večje, dobra jabelka namesto dobre jabelka, ti človek namesto ta človek, roditelj množine misli namesto prejšnje misel.⁵⁵ Ko je nato v januarju 1850 nove oblike podprl Luka Svetec še z Miklošičevo avtoriteto, se je boj zanje že skoraj končal. Prav takrat je Blaž Potočnik v Novicah prvi dal temu boju ime »novoo-
oblikarski vihar«⁵⁶ in odklonil Majarja, a tudi ni pritrldil Svetcu in Jeriši. Vendar se je nazadnje uklonil novim oblikam z željo, da bi bile vsaj nekaj časa v veljavi tudi še stare. Tako je v začetku 1850 zmagal Svetec, a konservativci in ilirci propadejo. Bleiweisa je omehčal glede novih oblik odlok z dne 6. februarja 1851, ki je uvedel novo pisavo v šolske knjige. Zato je tudi urednik Novic 1851 dopisnikom in sodelavcem dovolil nove oblike, medtem ko jih je sam sprejel šele 1853, a še to le tri: oblakom, dobrega in da. Nasprotno pa jih je staroslovenec Luka Jeran sprejel v svoj list Zgodnja Danica šele 1865.⁵⁷

Če primerjamo te predlagane in nato sprejete nove oblike z zgoraj navedenimi Prešernovimi oblikami, vidimo, da so Svetec, Cegnar in Jeriša popravili osem od deset navedenih kranjskih oblik in da sta ostali v »novoooblikarskem viharju«⁵⁸ izven razpravljanja samo še dve, to je pisava er za samoglasniški r in otrdelost soglasnikov, za katerimi so tudi še po pravopisnem prevratu 1849 pisali o namesto e (palcov). A v Murščevi slovnici 1847 sta bili tudi že ti dve obliki v pretresu in sta se kmalu po 1850 zares uvedli. Propadle pa so tele predlagane oblike: dvignuti (Svetec), velikej roži (Miklošič, kasneje Levstik), Jerišev ti človek in seveda tudi vsi ilirsko hrvaški predlogi (dobroga, sam, jesam, vuk, put, što, ja itd.). Na novo je bila predlagana in sprejeta Jeriševa oblika misli za prejšnjo misel v roditelju množine.

Ko je Ivan Macun 1850 v Trstu izdal hrestomatijo Cvetje slovenskiga pesništva, je v ti knjigi pisal glede zgoraj obravnavanih oblik popolno mešanico; še stare oblike: slovenskiga, žalostnimu, pravilam,⁵⁹ važne djanja, lepši slika,⁶⁰ sercom; nove ilirske in štajerske: pojas, kakše pesmi, uredjen, u tretjoj, nije, lirčki, epičko, pesmotvor, ne imajo, leti del; nove predlagane in tudi že deloma sprejete oblike: bratom, samega, sledečega, na tem oriaškem svetu, med ternjem itd. Ni čudno, da so tako jezikovno mešanico vsi odklonili, se pravi Jeriša, Cigale, Potočnik in Metelko.⁶⁰ Zato so v šole rajši sprejeli Bleiweisova in Miklošičeva Berila namesto Macunove hrestomatije, pozneje pa prav tako Janežičeve Cvetnike.

Ko je 6. februarja 1851 izšel odlok, da je šolske knjige obvezno pisati po novih sprejetih oblikah, je bil Anton Janežič, pisec prve sledeče slovnice za gimnazije, še ves navdušen za Majarja in njegovo ilirščino, a konec leta 1852 se je glede novih oblik vendarle pridružil Svetcu, Cegnarju in Jeriši. Zato bi bil moral v prvi izdaji svoje slovnice 1854, ki je zanjo napisal predgovor 1. avgusta 1853, nove oblike **odločno** sprejeti in jih v slovnici uzakoniti. Toda ker je bil bolj plahe narave in nagnjen h kompromisom, si kaj takega ni upal storiti, marveč je pri sprejemanju novih oblik pokazal celo vrsto nedoslednosti. Tako dovoljuje: cerkev in štajersko cerkva, naj in nar, lepšega in lepšiga; pri kazalnem zaimku za moški spol dovoljuje kar tri oblike: ti, ta in te,

pa celo štajerski toti, tota, toto,⁶¹ dalje s tem in s tim, učencom in učen-
cem; poleg Muršecovo piše v isti sapi v Majarjevem, dovoljuje lepa
mesta in lepe mesta itd. V tretji izdaji svoje slovnice 1864 je uvedel
celo zvalnik »jelene«, česar v prvi izdaji nima. Dosledneje pa je 1864
sprejel nove oblike: štajerska vina, lepši, lepša, lepše, torek, četrtek,
krovec, pepec, borišče, toporišče, pšenišče, naše polje — ne našo polje,
veznik da in ne de.

Tako je bil vseslovenski knjižni jezik v petdesetih letih prejšnje-
ga stoletja povsem utrjen, ilirščina pa odstranjena, in to še posebej po
Miklošičevi izjavi 1858 in po Levstikovi obsodbi ilirščine v Napakah
slovenskega pisanja 1858 in v Napreju 1865. Tega dejstva niso mogla
ovreči niti nadaljnja naprezanja Matije Majarja, Radoslava Razlaga in
drugih, marveč je bil njihov »lunin jezik« poslej obsojen na popoln
neuspeh.

Še nekaj odmevov štajersčine po našem tretjem obdobju

Anton Janežič je preglas o v e za mehкими soglasniki že skoraj
popolnoma utrdil,⁶² ostal pa je še zmerom pri pisavi -er- za samoglasniški
r, dasi je v opombi v svoji slovnici zapisal, da »nekateri pisatelji
e pred r že izpuščajo«. Mislil je predvsem na Miklošiča, saj je ta e
izpustil po svojem vzhodnoštajerskem narečju. Janežič ugotavlja, da
že pišejo: rž, brv, držati, prst.⁶³ Spet se je izkazal zelo neodločnega.
A že dve leti po izdaji prve slovnice 1856 se je vnel novi boj, boj za
zadnjo od zgornjih desetih Prešernovih oblik — za samoglasniški r.
Z Miklošičem je v pisavi »smrt« potegnil najprej Valjavec, medtem ko
je bil Marn še odločno proti. Ko je 1862 še staroslovenec Lesar stopil
na Miklošičevo stran, se je vdal tudi Bleiweis v Novicah istega leta.
Ko pa se je v Napreju 1865 Miklošiču pridružil še Levstik, se je za
pisavo »krt« odločil tudi Janežič v drugi izdaji svoje slovnice in v re-
vijki Slovenski glasnik, a je v tretji izdaji slovnice to svojo odločitev
zopet preklical in znova začel pisati vert.⁶⁴ Tedaj ga je napadel Levstik
z znamenito satiro Zatoženi sosamoglasnik. To jezikovno satiro je bral
21. februarja 1864 J. Globočnik pri bésedi v ljubljanski čitalnici in je
nato izhajala tudi v Novicah, pa ne do kraja, ker je Bleiweis spoznal,
da ost ne leti samo na Janežiča, ampak tudi na marsikaterega ljubljans-
kega prvaka. Janežičevo neodločnost je Levstik v omenjeni satiri tako
oščenił: »... je omahoval in ni vedel, česa naj bi se trdno poprijel,
kakor Janežič, ki je v svoji zadnji slovnici mene — to je r — hvalil,
da imam samoglasniške lastnosti, zdaj mi pa zopet sili na ramo nepri-
jetno družico e, ktere se branim, kolikor morem...«⁶⁵ Janežič se je
namreč znova odločil za pisavo pert, ker so tako še vedno pisali
Zgodnja Danica, Učiteljski tovariš in Šolski prijatelj,⁶⁶ ki so vanje
pisali stari Kranjci Zameje, Čebašek, Jeran in tudi Marn.

Z Levstikovo jezikoslovno satiro je bil boj za samoglasniški r do-
končno izbojevan.⁶⁷ In to je bil po našem tretjem obdobju še zadnji
odmev štajersčine v slovenskem knjižnem jeziku. Zato dr. Anton Brez-
nik po vsi pravici ugotavlja, da smo sredi prejšnjega stoletja Slovenci

»dosegli enoten pismeni jezik, ki je najvažnejši pogoj narodne prosvete, in da je bil s tem razvoj našega pismenega jezika završen.«⁶⁸

Poleg novih oblik, ki smo jih sprejeli po »novooblikarskem viharju« in pravopisnem prevratu in ki so prejšnji preozki kranjski okvir našega knjižnega jezika spremenile v vseslovenski pismeni jezik, se čuti odmev štajersčine tudi v besedišču, ki ga je v zadnjih stoletjih sprejel naš knjižni jezik iz vzhodnih narečij. V to besedišče, ki je obogatilo besedni zaklad našega knjižnega jezika, sodijo med drugim: deček, hrošč, krepost, telovnik, gizdav, betva, kajti, knjiga, način, navzoč, posel za opravek, suknjič, slutiti, tikva, vrač, zvati itd.⁶⁹

Kakor smo videli, prodor glasoslovja in oblikoslovja, sintaktičnih zvez in besedišča iz štajerskih govorov v knjižni jezik ni potekal niti gladko niti hitro, kajti »štajerski in kranjski literat se pogosto nista mogla sporazumeti o tem, kaj je lepo in kaj ni lepo, kaj je poetično in kaj ni, zato ker sta se ločila po jezikovno psihični strukturi, ki jima je branila, da bi videla lepoto v jezikovnih stvaritvah nasprotnega dialektičnega tipa.«⁷⁰ Pa tudi zgodovinski razvoj je primaknil svoje, saj so avstrijski Nemci hoté ločili naše pokrajine, da bi čimbolj zatrli v naših ljudeh zavest narodne skupnosti in enotnosti. Potemtakem ni nič čudnega, če so »štajerski književniki večinoma vztrajali v trmi in zagrenjenosti pri domačih jezikovno političnih elementih ali pa so jih, potem ko so se prepričali, da z njimi ne morejo uspeti — Vraz —, skušali zamenjati s kakšnim drugim naravnim ali umetnim jezikovnim sredstvom — ilirščina, vseslovanski knjižni jezik Matije Majarja Ziljskega — južnoslovanski knjižni jezik, hrvaščina.«⁷¹ Od tod nevarni vzhodno štajerski separatizem,⁷² ki pa je bil srečno odstranjen. Po ustvaritvi vseslovenskega knjižnega jezika se je vse, kar je bilo prej nevarnega, umirilo. Razpravica nam je pokazala, da je bil odmev štajersčine v našem knjižnem jeziku precejšen in da je v naši pisani besedi marsikaj lepega z vzhodnega področja slovenske zemlje.

Dostavek

Razpravica nam je pokazala, kaj je slovenski knjižni jezik sprejel vase s Štajerskega in kaj je zavrnil. Zato ni prav, če se še po sto letih silijo vanj oblike in zveze, ki jih je knjižni jezik že davno odklonil. Potemtakem podobnih oblik ne bi smeli ne govoriti ne pisati ne v šoli ne na odrih ne pri predavanjih, še posebej pa ne v krajevnih listih. Ker se pa to kljub vsemu dogaja, naj na kraju pokažem na vse, kar ne sme iz štajerskih govorov v knjižno slovenščino. Napačne so tele oblike in zveze:

1. Otrdelo obrazilo pri pridevnikih, zaimkih in deležnikih srednjega spola: lepšo mesto, mlajšo dekle, mojo bogastvo, vso mesto, »vso slovensko leposlovje.«⁷³ Pravilno je le: lepše mesto, mlajše dekle, moje bogastvo, vse mesto je pokonci.

2. Ker sta v štajerskih govorih na splošno ohranjeni skupini čre- in žre-, mora vsak rojeni Štajerec vedeti, kako predpisuje to pisavo

naš pravopis. Ta določa sedaj pisavo čre- in žre-, sedaj če- in že-. Tako moramo pisati samo: čez, češnja, čevelj, žebelj, toda: čreva, čreda, črepina, žrelo, žreti.

3. Vedeti je treba, da knjižni jezik pozna le obliko srednjega spola v primeru »jabolko« in obliko moškega spola v primeru »jajček«. Zato ne smemo pisati štajerskih edninskih oblik ženskega spola: jabolka, jabolke; jajčka, jajčke. Pač pa je po pravopisu dovoljena množinska oblika srednjega spola: jajčka, jajčk.

4. Zamenjavanje imenovalnika in tožilnika pri samostalniki hči ni dovoljeno. Napačno je »naša hčer« in »našo hči«, prav pa samo »naša hči« in »našo hčer.«

5. Posebno zanimivo je, da se je na Štajerskem rodilnik množine osebnega zaimka za tretjo osebo »njih« vnesel tudi v tožilnik, tako da pogosto slišiš in tudi bereš oblike in zveze: njih, za njih. N. pr.: »rajši Ti njih, da ne bodo oni tebe.«⁷⁴ »na njih ni treba čakati.«⁷⁵ Naša slovnica dovoljuje le tožilnike nje, zanje, nanje.⁷⁶

6. Ne smemo pisati kontaminiranih oblik v prvi osebi dvojine: grema, boma, delama, marveč: greva, bova, delava.

7. V knjižnem jeziku niso dovoljene oblike date, vete in grete, ki so sicer splošno štajerske, marveč le: daste, veste, greste.

8. Prav tako ni dovoljeno pisati množino namesto dvojine pri deležnikih ženskega spola: sma šle, marveč: sva šli.

9. Napačni so v knjižnem jeziku štajerski deležniki naret, podren, odeven, zatren itd. Pravilne knjižne oblike so: narejen, podrt, odet, zatrt itd.

10. V knjižnem jeziku niso dovoljene refleksivne glagolske oblike: se vstanem, sem se vstala, marveč je prav le: vstanem, sem vstala.

11. Naš pismeni jezik ne dovoljuje določne rabe pridevnika v povedkovem določilu. Zato je narobe: kako je naš fant bogi, ogenj je sladki, kako je ta človek še mladi. Prav je le: kako je naš fant ubog, kako je ta človek še mlad.

12. Varujmo se v knjižnem jeziku štajerskih analognih oblik: bolana sem, bolane so, saj je pravilno edinole: bolna sem, bolne so.

13. Napačne so štajerske analogne tvorbe opišivati, opišuje, kajti v knjižnem jeziku moramo pisati: opisovati, opisuje.

14. V knjižnem jeziku ni dovoljena zamenjava oziralne členice kadar z vprašalno členico kdaj v časovnem podredju. Zato je napačno pisati: zmeraj, kdaj sem prišel v goste, so mi dobro postregli. Prav je: zmeraj, kadar sem prišel v goste, so mi dobro postregli.

15. Štajerski besedni red »še pa ni prišel« se v knjižnem jeziku glasi: »pa še ni prišel« ali »ni pa še prišel«, to se pravi, da v takih in podobnih zvezah »še« ne more stati na prvem mestu v stavku.

16. Nazadnje naj opozorimo še govornike in predavatelje, igralce in deklamatorje, zlasti pa štajerske dijake, da v knjižnem jeziku niso dovoljeni štajerski poudarki: je bežál, je držál, delávec, kladívo, tolíko, znaménje, kaménje, zástava, kólena, príprava, ostánite, kádíva!⁷⁷

OPOMBE

- ¹ Fr. Tomšič, Razvoj slovenskega knjižnega jezika, ZSS I, SM 1956, 21.
- ² L. Legiša, Romantika, ZSS II, SM 1959, 168.
- ³ A. Gspan, Razsvetljenje, ZSS I, SM 1956, 426.
- ⁴ Fr. Kidrič, Zgodovina slov. slovstva, 575.
- ⁵ Goriup je svoj jezik že imenoval »slovenski« in je pisal »večtal toku, koker se v tem kraju Čela govori.« Prim. Kidričev članek o Goriupu v SBL, 255, in M. Rupel, Protireformacija in barok, ZSS I, SM 1956, 514.
- ⁶ Fr. Kidrič, ZSS 494, 548.
- ⁷ Fr. Kidrič, l. c. 494. Tukaj imenuje Kidrič Modrinjaka in Jaklina »najbrihtnejša med mlajšimi aktivnimi duhovniki, prvi je bil filolog, drugi pesnik in svobodni duh.«
- ⁸ A. Gspan, l. c. 427.
- ⁹ A. Gspan, l. c. 427.
- ¹⁰ Fr. Jesenovec, Mihael Zagajšek, Celjski zbornik 1960, 317—327.
- ¹¹ Fr. Tomšič, l. c. 18.
- ¹² Fr. Tomšič, l. c. 18.
- ¹³ A. Slodnjak, Pregled slovenskega slovstva, 1954, 111.
- ¹⁴ Fr. Tomšič, l. c. 21.
- ¹⁵ Fr. Ramovš, Konzontanizem II, 57.
- ¹⁶ Fr. Ramovš, l. c. 89.
- ¹⁷ Fr. Ramovš, l. c. 96.
- ¹⁸ Fr. Ramovš l. c. 501.
- ¹⁹ Fr. Ramovš, l. c. 143.
- ²⁰ Fr. Ramovš l. c. 154.
- ²¹ Fr. Ramovš, l. c. 182.
- ²² Fr. Ramovš, l. c. 185.
- ²³ Fr. Ramovš, l. c. 209.
- ²⁴ Fr. Ramovš, l. c. 248.
- ²⁵ Fr. Ramovš, l. c. 285.
- ²⁶ Fr. Kidrič, članek o Dajniku v SBL, 111—116.
- ²⁷ A. Žigon, Prešernova čitanka 17—21.
- ²⁸ Fr. Ilešič, Prispevki k zgodovini našega preporoda, ZMS 1911, 49, 55.
- ²⁹ L. Legiša, Romantika, ZSS II, SM 1959, 155.
- ³⁰ Fr. Ilešič, l. c. 49.
- ³¹ Anton Murko je zavrnil Metelka in Dajnka, češ da »je njegova (Murkova) slovnica namenjena vsem Slovincem (podčrtal pisec tega članka): novi pisavi nista upravičeni, dokler se ju ne oprime večina najboljših pisateljev, reformirana slovenska abeceda pa mora biti posneta po latinski, ne pa po cirilski pisavi.« Prim. A. Slodnjak, Pregled slovenskega slovstva 1954, 65. Podobne misli je izrazil A. M. Slomšek v Carinthiji 1852, števil. 10. Razumljivo je, da so Dajnkovi pristaši imeli Antona Murka za »dezerterja« iz svojih vrst, saj ga je Kvas v resnici tako imenoval. Prim. Fr. Ilešič, Iz prvih časov romantike, ČZN 1905, 63. Tamkaj piše Ilešič sam o Antonu Murku takole: »Murko je bil iztočen Slovenec. Njegovi tesni zvezi s Kopitarjem — Kranjcem se imamo zahvaliti, da mu delo ni postalo ne štajersko ne kranjsko, marveč občeslovensko, kakor je želela knjigarna.« Prim. Fr. Ilešič, l. c. 56.

³² Fr. Petre ugotavlja v svoji monografiji o slovenskem ilirizmu: »Vprav jezik je bil namreč največja slabost Vrazovih pesmi«. Prim. Fr. Petre, Poizkus ilirizma pri Slovencih, SM 1959, 58.

³³ Fr. Petre, l. c. 82.

³⁴ Fr. Petre, l. c. 114.

³⁵ Fr. Petre, l. c. 131.

³⁶ Fr. Petre, l. c. 156.

³⁷ Da bo zaradi dokončnega odhoda v Zagreb imenovan uskok, heretik, izdajalec, je Stanko Vraz slutil že dve leti prej, takrat, ko mu je 1855 Ljudevit Gaj natisnil v Danici prvo pesem v ilirščini in ko se je tamkaj podpisal Ilir iz Stajera. Takrat se je Vraz sam ustrašil in takole pisal Gaju dne 25. oktobra 1855: »Murko još ne zna niš o toj baladi« — to je bila namreč balada Stana i Marko — »a ja si lasno domislim, šta o njoj sudit će; on me kudit bude kao heretika ... Moj brat Miklošič ju prečtevši muča. On ne može pregoreti mojeg ilirskog pera. On ga naziva, kako više pisah, izdajicom.« Prim. A. Slodnjak, Pregled slovenskega slovstva 1954, 105.

³⁸ Fr. Petre, l. c. 185.

³⁹ Fr. Petre, l. c. 245.

⁴⁰ Fr. Petre, l. c. 285.

⁴¹ Prvi slovenski tisk v gajici pa je že skoraj deset let prej prinesel Der Aufmerksam v Gradcu, s tem da je natisnil nekaj Terstenjakovih verzov. L. Legiša, Romantika, ZSS II, SM 1959, 157.

⁴² Fr. Petre, l. c. 299.

⁴³ J. Muršec, Kratka slovenska slovnica za pervence, Gradec 1847, 8.

⁴⁴ J. Muršec, l. c. 19.

⁴⁵ J. Muršec, l. c. 79.

⁴⁶ J. Muršec, l. c. 4.

⁴⁷ Natančneje povedano: dovolil je z riboj in z ribo. Prim. J. Muršec, l. c. 11; na str. 15 pa dovoljuje samo: z nitjo.

⁴⁸ J. Muršec, l. c. 15.

⁴⁹ Glej tudi Iv. Grafenauer, Zgodovina novejšega slovenskega slovstva II, 85—87.

⁵⁰ Novice 1849, 225.

⁵¹ A. Breznik, Razvoj novejše slovenske pisave pa Levčev Pravopis, DS 1915, 70. Oblike — ste blednule, je venula, je zdignulo — je pisal že Vraz. Pozneje je želel tudi Levstik uvesti pisavo ugasnoti, a ni zmagal.

⁵² A. Breznik, l. c. 68.

⁵³ A. Breznik, l. c. 71.

⁵⁴ A. Breznik, l. c. 105.

⁵⁵ Iv. Prijatelj, Borba za individualnost slovenskega knjižnega jezika v letih 1848—1857, Kulturna in politična zgodovina Slovencev II, 105.

⁵⁶ Novice 25. januarja 1850.

⁵⁷ A. Breznik, l. c. 147.

⁵⁸ Stare kranjske oblike je sicer pisal, a je hkrati izražal nezadovoljstvo z njimi. Tako je zapisal glede končnice -am tole: ... tedaj sem med: bratom in bratom se perviga deržal. Prim. Iv. Macun, Cvetje slovenskega pesništva 1850, uvod str. VI.

⁵⁹ Glede stare kranjske rabe »boljši leto« je dejal: »Tedaj se mi ne dopade: lepši slika.« Iv. Macun, l. c. uvod VI. A je take oblike vendarle pisal.

⁶⁰ J. Slebinger, Iv. Macun, članek v SBL II, 1—4. — Iv. Prijatelj, Borba za individualnost slovenskega knjižnega jezika, 16. — Kasneje se je Macun sam streznil in o ilirščini in separatizmu v knjižnem jeziku zapisal tole od-

klonilno mnenje: »Da je glede na politiške okolnosti, kakoršne imamo v Avstriji, ideja (sc. ilirska) bila nepraktična, o tem menda sedaj« — to je bilo leta 1885 — »od samih onih rodoljubov, koliko še njih živi, nikdo ne dvomi.« Prim. Iv. Macun, Književna zgodovina slovenskega Štajerja. V Gradcu 1885, 7.

⁶¹ A. Janežič, Slovenska slovnica 1854, 44.

⁶² Glede prehoda o v e za mehкими soglasniki je že določil pravilo: »Za j, ž, č, š se o spremeni v e: naše ne našo, ptičje, nožem, kraljevati.« A. Janežič, l. c. 4.

⁶³ A. Janežič, l. c., opomba na str. 1.

⁶⁴ Le plaho je ugotovil, da »se v novejši pisavi e pred r navadno opušča, zato sploh pišejo: brdo, krest, smrt...« Prim. A. Janežič, Slovenska slovnica III, 1864, 10.

⁶⁵ Fr. Levstik, Zatoženi sosamoglasnik. Prim. A. Slodnjak, Levstikovo Zbrano delo 1952, 152.

⁶⁶ A. Slodnjak, Fr. Levstik, Zbrano delo 166.

⁶⁷ Kasneje ga je sicer še v letu 1915 pisal p. St. Škrabec, a ga nihče ni več posnemal. Prim. A. Breznik, Razvoj novejše slovenske pisave pa Levčev Pravopis, DS 1915, 551.

⁶⁸ A. Breznik, Slovenski pismeni jezik. SS IV., 1934, 7.

⁶⁹ A. Breznik, Besedni zaklad. Slovenska slovnica IV., 1954, 11—12.

⁷⁰ A. Slodnjak, Delež Štajerske v slovenski književnosti. Pogovori o jeziku in slovstvu, Maribor 1955, 7.

⁷¹ A. Slodnjak, l. c. 7.

⁷² A. Slodnjak malce brani omenjeni štajerski separatizem in ga blaži, češ »da mučno nihanje štajerskih literatov med domačim narečjem in književnim jezikom ni bilo vedno posledica jezikovnega separatizma, temveč pogosto tudi — ustvarjalnih zakonitosti.« A. Slodnjak, l. c. 12.

⁷³ A. Slodnjak, l. c. 8.

⁷⁴ Hans Kades, Ljudje v somraku, prevedla Gema Hafner 1961, 72.

⁷⁵ Pavliha, 26. januarja 1962, str. 9.

⁷⁶ Glej Slovensko slovnico 1956, 155!

⁷⁷ Take poudarke najdemo tudi v Aškercu. Prim. A. Aškerc, Lirske in epske poezije 1896, passim. Ta je tudi pisal skoraj dosledno končnico-oj v orodniku ednine ženske-a — in -i- sklanjatve: nad vasjoj, pred hišoj, pod saboj, z močjo čarovnoj. Sledil mu je tudi Kette, drugi pa teh oblik niso sprejeli in tudi naša slovnica in pravopis jih nista potrdila.

VIRI IN LITERATURA

Viri: Gašper Rupnik, Peisme od keršanskiga vuka, 1784. — Georg Sellenko (Mihael Zagajšek), Slovenuska grammatika 1791. — Janez Goličnik — Anton Janša, Popolnoma podvučenje za vse čebelarje. V Zelli 1792. — Anonimni tisk: Podvučenje čez nekatere kužne ino nevarne bolezni naše domače žvine. V Zelli 1810. Tega anonimnega tiska Simoničeva bibliografija ne pozna. — Jurij Verdinek, Vsakdajni kruh. V Zelli 1820. — Janez Pavel Ješenak, Bukve za pomoč inu prid Kmetam potrebne. V Zelli 1821. — Peter Dajnko, Lehrbuch der windischen Sprache 1824. — A. Slomšek, Blaže inu Nežica v nedelski šoli. V Zeli 1842. — J. Muršec, Kratka slovenska slovnica za pervence. Gradec 1847. — Ivan Macun, Cvetje jugoslavjansko s dodanimi cveti drugih slavjanskih vertov, I. Cvetje slovenskiga pesništva. Terst 1850. —

A. Janežič, Slovenska slovnica 1854 in 1864. — A. Aškerc, Lirske in epske poezije 1896.

Literatura: A. Breznik, Razvoj novejšje slovenske pisave pa Levčev Pravopis, DS 1913, passim. — A. Breznik, Literarna tradicija v Evangelijih in listih, DS 1917, 335—336. — A. Breznik, Slovenski pismeni jezik v SS IV., 1934, 4—12. — A. Breznik, Besedni zaklad slovenskega pismenega jezika v SS IV., 1934, 11—12. — Vinko Brumen, A. Slomšek, Blaže ino Nežica v nedeljski šoli, Cvetje 18, Ljubljana 1943, passim. — Ivan Grafenauer, Zgodovina novejšega slovenskega slovstva II., 85—87. — Ivan Grafenauer, Kratka zgodovina slovenskega slovstva I. 1917, 91—92. — Ivan Grafenauer, Anton Janežič, Članek v SBL I., 376—380. — Alfonz Gspan, Razsvetljenstvo, ZSS I., SM 1956, 426—428. — Franc Plešič, Prispevki k zgodovini našega preporoda, ZMS 1911, 49—60. — Fran Plešič, Iz prvih časov romantike, ČZN 1905, 1—68. — Francè Jesenovec, Mihael Zagajšek, Celjski zbornik 1960, 317—337. — Francè Kidrič, Dobrovsky in slovenski preporod njegove dobe, Razprave ZD 7, 1930, passim. — Francè Kidrič, Zgodovina slovenskega slovstva, SM 1929—1938, passim. — Francè Kidrič, Peter Dajnko, članek v SBL I., 111—116. — Rudolf Kolarič, Slovenska narečja na Štajerskem, Pogovori o jeziku in slovstvu, Maribor 1955, 53 — 61. — Lino Legiša, Romantika, ZSS II., SM 1959, 58—53, 152—165. — Lino Legiša, Slovenska poezija od Vodnikovih Pesmi za pokušino do priprav za Kranjsko čbelico, SJ I, 1938, 65 do 112. — Tine Logar, Karakteristika štajerskih govorov južno od Konjiške gore in Boča, Pogovori o jeziku in slovstvu, Maribor 1955, 61—66. — Ivan Macun, Književna zgodovina slovenskega Štajerja 1883, 7, 65—158. — Boris Merhar, Matija Majar Ziljski, članek v SBL II., 15—19. — Fran Petre, Poizkus ilirizma pri Slovencih (1855—1849), SM 1939, passim. — Maks Pleteršnik, Slovensko nemški slovar 1894—1895. — Ivan Prijatelj, Borba za individualnost slovenskega književnega jezika v letih 1848—1857, Ljubljana 1957. — Ivan Prijatelj, Kulturna in politična zgodovina Slovencev II, 92—112. — Fran Ramovš, HGSJ II, 1924, Konzonantizem, passim. — Fran Ramovš, KZSJ I, 1956, passim. — Fran Ramovš, HGSJ VII, 1935, Slovenski dialekti, 145 sl. — Fran Ramovš, Morfologija slovenskega jezika, tiskano 1952 kot skripta, passim. — Fran Ramovš, Kratka zgodovina slovenskih narečij, 1935. — Fran Ramovš, Slovenski književni jezik, NE IV, 208—209. — Mirko Rupel, Protireformacija in barok, ZSS I., SM 1956, 314—315. — Anton Slodnjak, Pregled slovenskega slovstva, AZ 1934, 63, 103 sl. — Anton Slodnjak, Frana Levstika zbrano delo, Ljubljana 1932, 152 sl. — Anton Slodnjak, Realizem I., ZSS II., SM 1959, 179—375. — Anton Slodnjak, Delež Štajerske v slovenski književnosti, Pogovori o jeziku in slovstvu, Maribor 1955, 7 sl. — Slovenski pravopis 1962. — Janko Slebinger, Ivan Macun, članek v SBL II, 1—4. — Janko Slebinger, Janez Pavel Ješenak, članek v SBL I, 409. — Franc Tomšič, Razvoj slovenskega knjižnega jezika, ZSS I., SM 1956, 7—28. — Avgust Zigon, Prešernova čitanka (komentar), Celovec 1913, 17—21, 21, 84. — Janko Lokar, Bleiweis in Novičurji v borbi za slovenski jezik in domače slovstvo, Bleiweisov zbornik, Ljubljana 1909, 37—41.

ZUSAMMENFASSUNG

Der Verfasser stellt den Wiederhall der steierischen Dialekte in der slowenischen Schriftsprache in den Jahren von 1760 bis 1860 dar. Er teilt diese Periode in drei Teile ein: 1. die Aufgeklärtheit, 2. Dajnkos Epoche und 3. die Zeit des slowenischen Illyrismus. — In der ersten Periode versuchten die ersten Schriftsteller aus Steiermark in die krainerische Schriftsprache die Besonderheiten ihrer heimatlichen Dialekte, die der Verfasser für jede Periode genauer erwähnt, einzutragen, im allgemeinen aber hielten sie sich an die krainerische Schriftsprache. — Die zweite Epoche stellt einen gefährlichen

Separatismus für die Einheit der slowenischen Schriftsprache dar, denn der Schriftsteller Peter Dajnko wollte für die Slovenen drei Schriftsprachen einführen, und zwar: die westlich-kraingerische, kärntnerische und oststeierische, die Dajnko selbst in seiner besonderen Schrift *dajnčica* angewendet hat. Diese große Gefahr beseitigte Anton Murko durch seine Grammatik und sein Wörterbuch in den Jahren 1832—1835. Die Epoche des slowenischen Illyrismus bedeutet noch eine größere Gefahr für die Einheit der slowenischen Schriftsprache, denn sie wollte die slowenische Sprache aus den Reihen der Slawenschriftsprachen auslöschen.

Die mässige Richtung jedoch gewann Oberhand. Diese gab die Zeitschrift *Slovenija* aus (Cigale, Cegnar, Jeriša und Svetec) und führte statt der bisherigen engen kraingerischen Schriftsprache eine allgemeine, bei den Slovenen noch heute gebräuchliche slowenische Schriftsprache ein.

O URBANISTIČNO-GRADBENIH ZASNOVAH TRGOV IN MEST V POSAVINJU, OBSOTLJU IN POSAVJU

Jože Curk

Študij urbanističnih zasnov in gradbenega razvoja slovenještarskih trgov in mest je šele v povojih. Njegova primarna naloga je, poglobiti znanje o mestnih koncepcijah ter ustvariti podlago za proučevanje njihovega gradbenega razvoja. S poglobitvijo v mestnotvorne principe in oblikovalne elemente se namreč odpirajo spoznanja o njihovi tvorni moči in organizacijski funkciji ter se s tem dopolnjuje splošno zgodovinsko znanje o naših trgih in mestih.

Po končanem preseljevanju ljudstva so zasedli Posavinje Slovenci ter se v njemu že konec 6. stoletja za stalno naselili. Rimske mestne in vaške naselbine so večinoma propadle, od njih so ostale le razvaline, poleg katerih so se naselili Slovenci ter izoblikovali svoja ruralna selišča. Po karolinški osvojitvi naših krajev se je začela nemška kolonizacija, ki pa so jo prekinili madžarski osvajalni pohodi. Ti so Savinjsko dolino spremenili v del svoje strade Hungarorum. Šele po bitki na Leškem polju l. 955 in po bavarski ofenzivi v Srednje Podravje je okoli l. 970 Posavinje zopet prešlo v sestav nemške države. Ustanovljena je bila Savinjska krajina, katero so upravljali do l. 1056 mejni grofje iz rodu Aribonov, ki so imeli skoraj vso v alodialni posesti. Toda v sredini 11. stoletja se je začela ta ogromna posest razkrajati. Krška škofija je dobila Vitanje, Lemberk, Žusem, Šentjur, Podčetrtek, Rogatec, Planino, Pilštanj, Kozje, Podsredo, Kunšperk, Bizeljsko in Boštanj, salzburška nadškofija Sevnico, Rajhenburg in Brežice, oglejski patriarhat del Gornje Savinjske doline, gornjegrajski samostan Zadrečko in del Gornje Savinjske doline, razne veje Heminega rodu pa Dobrno (Bogenski), Celje, Mozirje, Šoštanj in kot oglejski fevd Braslovče (Vovbržani), Tabor pri Vojniku (Višnjegorski), Vojnik (Vojniški) in Žovnek ter razna posestva po Savinjski dolini (Žovnečani). V bojih za investituro se je okoli l. 1106 uveljavila še rodbina Spanheimov, ki si je pridobila poleg odvetništva nad krško škofijo tudi gospostvo Laško, ki je segalo od Trbovelj do Jurkloštra ter od Sevnice in Radeč skoraj do Celja in Žalca. Tako se je v 11. in 12. stoletju razdrobilo obravnavano ozemlje na vrsto fevdalnih posestev ter se bo šele v 14. stoletju začelo ponovno združevati v dinastični teritorij Celjskih grofov.

V 11. stoletju so na opisanem ozemlju obstajala samo ruralna selišča, na katerih razmestitev je poleg drugih činiteljev brez dvoma vplivala tudi kontinuiteta rimskih cest v ranem srednjem veku. Šele v 12. stoletju se je k agrarni produkciji pridružila tudi obrt in trgovina ter povzročila nastanek sejmskih vasi, ki pa so bile brez posebnega pravnega položaja, tako da med njimi in podeželjem v pravnem in komunalnem oziru še ni bilo razlike, pač pa so bile odlikovane s posebnim sejmskim pravom in mirom, čigar podelitev je spadala med stare regalne pravice. Taka naselja so često nastajala pod ali v bližini gradov, čeprav med njimi ni bilo vzročnih zvez, saj sta bila plemstvo in nastajajoče meščanstvo socialno preveč ločena razreda tako po gospodarski funkciji kot po pravnem položaju, da bi ju lahko povezovali skupni interesi. Grad in trgovsko naselje je vezala plemičeva zaščita njegova konsumacija ter prometni in vojaški značaj lege, ki je določil nastanek gradu in naselja.

Grad in naselbina sta si pravno in gospodarsko ostala tudi pozneje tuja, saj je bil grad vedno izvzet iz mestnega sodstva in uprave ter podrejen le mestnemu gospodu, od katerega so bila prav do 14. stoletja odvisna tudi mesta. Trške naselbine so lahko nastale kot nove ali presajene ustanove ali pa so se razvile iz vasi, kjer so se vršili sejmi. Za nastanek trga niso bili toliko pomembni letni regalni sejmi s posebnimi pravicami in mirom ter proščenski sejmi, ki so bili navadno brez teh pravic, kot tedenski in pozneje dnevni sejmi, ki so ekonomsko potegnili s seboj stalno naseljenost trgovcev in obrtnikov ter s tem nastanek trških naselbin. Ravno ti sejmi so postali izključni privilegij trških in mestnih naselbin, letni sejmi pa so ostali čestokrat na podeželju ter se v posameznih primerih ohranili prav do 19. stoletja. Tako je že v 12. in 13. stoletju nastala bistvena razlika med kraji s sejmi, ki niso bili trgu v pravnem smislu, in trgi v pravnem smislu kot naselbinami trgujočega prebivalstva. To diferenciacijo je naredila razlika med sejmskim mirom, ki je bil splošen, toda začasen in personalen, ter mestnim, ki je bil lokalni, toda stalen in naselbinski. Vendar je razlika med obema vrstama mira tako različna, da nista mogla drug iz drugega (naselbinski iz sejmskega), ampak sta se razvila ločeno ter se tudi v poznejših stoletjih nista nikoli združila. Šele kadar je sejmska vas dobila pravico do tedenskega (oziroma dnevnega) sejma, je postala trg in se v ugodnih okoliščinah lahko razvila tudi v mesto. Takrat je sejmsko pravo (sodstvo, tržnina) zamenjalo trško pravo, pomnoženo z raznimi privilegiji (skladiščno pravo, cestno pravo itd). Pri nas se pred 12. stoletjem ne da govoriti o trgih, pač pa o sejmskih vaseh (villas forenses), v katerih pa so morda prebivali že tudi nekateri stalni prebivalci, ki so živeli od obrti in trgovine ter uživali privilegije po splošni formuli. Vendar je pri nas nastalo le malo trgov neposredno iz vasi, večinoma so se razvili poleg njih, v bližini farnih cerkva (farna organizacija se je pri nas izvedla v 2. polovici 11. stoletja), gradov, brodišč, gorskih prelazov, cestnih križišč itd. Z njihovim prebivavstvom se je pojavil tržan odnosno meščan.

Prvotno trgi niso bili obzidani. Obdajajoči jarek in plot jih nista zapirala, enako tudi ne posamezni utrjeni objekti (cerkvene naselbine, dvorci, gradovi). Šele pozneje — pri nas v 13. stoletju — so se trgi začeli spreminjati v mesta ter dobivati mestno obzidje, ki so jih utrdbeno-tehnično zaključila ter jim dala ustrezni reprezentančni značaj. Paralelno z gradbenim razvojem se je vršil tudi pravni razvoj mest. Prvotna meščanska skupščina (universitas civium) kot najvišji organ osebno svobodnih prebivalcev (s posebnim zemljiškim zakupom in pravom) je začela polagoma dobivati razne upravne pravice ter se spreminjati v občino, ki si je pozneje pridobila še civilnosodne in kazenske pravice (nastanek mestnega prava). Ta skupščina je bila navadno povezana s cerkvenim proščanjem (proslavo mestnega zaščitnika), ko je bil tudi sodni zbor in čestokrat sejem. Pozneje je skupščino nadomestil mestni svet, kateremu na čelo se je postavil sodnik, ki je bil v začetku uradnik mestnega gospoda, v 13. in 14. stoletju pa se je prelevil v najvišjega predstavnika mestne upravno-sodne oblasti. Ravno ta razvoj pa je povročil razliko med kraji s sejmi, ki niso bili trgi v pravnem smislu, in med trgi kot sedeži trgujočega prebivalstva, medtem ko med trgi in mesti ni bilo bistvenih razlik. Obstajalo je le v obzidju, čeprav so ga imeli tudi nekateri trgi. Ti so nastajali po potrebah trgovine in obrtne konsumacije. Njihova mreža se je zgoščevala toliko, kolikor je ustrezala trgovsko-obrtni preskrbi vedno bolj razvitega podeželja. Če se je k temu pridružila še prometna pomembnost krajevne lege, so bili dani vsi pogoji, da se je trg razvil v mesto.

Po načinu nastanka lahko razdelimo naše trge in mesta v tri skupine: 1. trgi in mesta, ki so nastali iz nižjerazvitih naselbin s podelitvijo pravic; 2. trgi in mesta, ki so nastali iz nižjerazvitih naselbin, a so se s podelitvijo pravic preselili na novonaseljeno ozemlje in končno 3. trgi in mesta, ki so bila ustanovljena neposredno na novonaslejenem ozemlju. Večina naših trgov in mest je po značaju nastanka iz prve in druge skupine ter se je razvila iz nižjerazvitih naselbin, torej iz skromnih obrtnih in lokalno trgovskih začetkov. Če sta lega in kakovost dopuščala, se je naselbina izoblikovala neposredno in nakrat v višje organizirano obliko ter vključila v svoje obzidje po podelitvi trških ali mestnih pravic preselila na primernejše mesto, ji prejšnje gotovo ni ustrezalo. To se je posebno rado zgodilo, če je bila v bližini stare naselbine druga, ki je bila primernejše locirana in na katero se je navadno preneslo tudi ime. Stara naselbina je propadla, se spremenila v predmestje, ostala vas ali pa je od nje ostala le farna cerkev, ki je obležala daleč izven nove naselbine. Večina odprtih trgov, ki se ni mogla razviti v mesto, za to ni imela pogojev v smislu mestnotvornih principov 13 in 14. stoletja, kar velja za večino savinjskih in kozjanskih trgov, ki so nastali iz vasi, a niso imeli večjih razvojnih možnosti in so zato zaostali za splošnim mestnim razvojem.

Ustanovitev trgov in mest je bila vedno produkt osebne volje mestnega gospoda, ki so jo nato uresničili njegovi prebivalci. Skupne potrebe ustanovljenega organizma so seveda diktirale tudi skupni oblikovalni program. Ta je obsegal življenjske pogoje prebivalstva, orga-

nizacijo tržišča in obrambni element, tem so služile meščanske parcele, parcele za posebne gradnje mestnega gospoda, cerkve in meščanstva, proste parcele, tržni prostor in utrdbe. Trg se je ločil od mesta po tem, da je imel nekoliko manj prebivalstva, manjše potrebe po prostih parcelah in nobene potrebe po utrdbah. Smotrni izgradnji omenjenih oblikovalnih elementov so služili kot sekundarni faktorji interne prometne površine: ceste in ulice. Celoten oblikovalni akt nekega naselja se mora seveda opazovati samo pri novoustanovljenih trgih in mestih, nikdar pa ne pri onih, ki so nastali iz starih naselitvenih jeder ter bili prisiljeni k oblikovalnim kompromisom. Razvojni proces takih naselbin je seveda mnogo težje analizirati, ker je bil del njihovega oblikovalnega programa izdelan že prej ter ni mogel biti organsko vključen v celoto. Ustanovljena mesta so razvila glede na velikost in potrebo razne osnovne sisteme, oblike in razmestitev stavbnih in prometnih ploskev, prostih parcel, trgov in utrdb. Posebne stavbe so se temu sistemu priključevale več ali manj individualno. Seveda so tudi pri ustanovljenih mestih igrali vlogo teren in drugi vplivi ter povzročali določene razločke od opisane sheme.

Trgi, ki so se razvili neposredno iz sejmskih vasi, so se navadno le redko razvili tudi v mesta, ker za to niso bili oblikovno sposobni. To pa ne velja za novo ustanovljene trge. Njihov oblikovalni program so že od vsega začetka določali življenjski interesi prebivalstva in potrebe trgovine. Zato so bili smotrno oblikovani in zgrajeni; obsegali so parcele za meščanske in posebne stavbe ter tržni prostor. Parcele odprtih trgov so služile predvsem življenjskim potrebam trgovsko in obrtno zaposlenega prebivalstva, zato so mejile na trg ter ga v celoti obkrožale. Temu principu je ustrezalo tesno nanizavanje hiš, ki so se navadno stikale. Njihova širina je odgovarjala širini parcel in čeprav so bile možne tudi izjeme, je vendar ta princip prevladoval. Vplivi poprejšnjih kmečkih parcel pri tem niso prihajali v poštev, ker je bila zemlja v celoti last trškega gospoda, ki jo je razdelil v ustrezne ploskve prav z namenom, da ustanovi trg.

Skladnost potreb in enotnost pravno-gospodarskega staleža prebivalstva je ustvarila približno enoten tip stavb in tudi enako odmero parcel. Čeprav so prvotne parcele doživele v naslednjih stoletjih mnoge spremembe, jih vendar navadno še vedno razberemo iz indikacijskih skic ter opredelimo bodisi za ves trg ali pa vsaj za njegov del. Njihova širina je nihala od ca. 9 do ca. 15 m. Globino parcel je narekovala želja po neposredni povezavi stanovanjskih in gospodarskih potreb, ki je pri prosto razvitih tipih dosegla globino 80—100 m (npr. v vzhodnem delu Brežic). Čestokrat pa je bila globina parcel omejena zaradi terenske oblikovitosti (hrib, reka, terasa itd.) in ni dosegla takih dimenzij (Podsreda, Plauina, Brestanica). Število parcel se je bilo odvisno od pomembnosti kraja in velikosti trga, vendar se je pri starejših naselbinah gibalo med 50 in 40 hišami. Če je bila lega trga ugodna za sodelovanje pri tranzitni trgovini, se je seveda takoj pojavila potreba po čim tesnejši povezavi krajevnega tržišča z njo. Najstarejšo obliko tržnega prostora je nudila sama cesta, če je bila le dovolj široko

speljana skozi naselje. Nadaljnji razvoj tržne oblike je izviral iz želje, tržni prostor čimbolj osvoboditi cestnega prometa. Začel se je širiti ter je kmalu zajel vso dolžino trške naselbine, spremenil se je v cestni trg, ki je bil včasih konične, navadno pa podolžne pravokotne oblike. V nekaterih krajih leži trg v smeri ceste (Žalec, Vojnik, Lemberg), v drugih je usmerjen na kako stavbo, ki trg obvladuje in arhitektonsko zaključuje (Brežice, Braslovče, Konjice, Mozirje, Planina, Podčetrtek, Podsreda, Rogatec, Šoštanj, Vitanje, Vransko) in mimo katere je speljana deželna cesta. Ti trgi so arhitektonsko prijetneje komponirani kot prejšnji, ker niso strogo vezani na tranzitno cesto in so se zato lahko svobodneje razvijali ter se otresali izključujoče smotrnosti.

Po istih principih kot opisani so se razvijali tudi trgi, ki so nastali na stičiščih treh cest, le da so se lahko razvijali samo v smeri ene (Brestanica, Konjice, Sevnica, Vitanje, Velenje). Ker so ležale vse hiše na trgu, ki je navadno prevzel tudi dostop do domov in krajevni promet, se v trgih niso razvile samostojne ulice, saj jih koncepcija naselbinske zasnove ni potrebovala. Nastajale so le nezazidane prečne ulice rebrastega tipa, ki so držale vzdolž parcel iz naselbine (Brežice, Mozirje, Vitanje, Žalec). V obzidanih trgih se je uporabljal enak oblikovalni princip kot pri odprtih. Razen utrdb so ti razvili poleg tržnega prostora in stavbnih parcel tudi prečne in včasih celo gospodarske ulice (Celje, Konjice, Rogatec, Žalec). Cerkev je redoma stala iz vrste stanovanjskih in gospodarskih poslopij. Navadno je bila zgrajena zunaj zaključene vrste domov, tako da ni motila njihove enakomerne razvrstitve. Namestila se je bodisi za tržnimi parcelami, na vzvišenem mestu (Rogatec, Velenje, Šoštanj, Lemberk), na koncu tržnega prostora (Ljubno, Prebold, Rečica) ali pa že zunaj trga (Braslovče, Brežice, Konjice, Kozje, Mozirje, Planina, Pilštanj, Podčetrtek, Podsreda, Šentjur, Šmarje, Vitanje, Vojnik, Vransko, Žalec), le izjemno pa v sami vrsti trških hiš. Gradovi in samostani so imeli le redko neposredno zvezo s trško naselbino. Pojavljajo se le pri cestnih trgih, katerih podoba arhitektonsko obvladujejo ter tvorijo z njo neposredno povezavo (Brežice, Celje, Vitanje, Gornji grad).

Gospodarski in gradbeni pogoji ter možnost svobodnega in smotrnega razvoja so odločali pri izbiri lokacije. Pri nastanku starejših trgov je igrala glavno vlogo tranzitna trgovina, tako da so tržne naselbine nastajale samo ob deželnih cestah, ki so se v njih preoblikovale v tržišča (Braslovče, Brežice, Konjice, Lemberk, Vojnik itd.). Pri mlajših trgih, ki so nastali zaradi okoliške preskrbe, pa je bila neposredna povezava z deželno cesto drugotnega pomena, če je le bila na razpolago ugodnejša stranska lega. To so večinoma enostransko orientirani cestni in svobodno razviti prosti trgi, ki so se s posebnimi zveznimi cestami povezali z deželno cesto. Mnogokrat je bila ustanovitev trga v več ali manj tesni povezavi z gradom trškega gospoda. V takem primeru se je trg ali privil h grajskemu griču (Brestanica, Laško, Pilštanj, Pišce, Planina, Podčetrtek, Prebold, Rogatec, Sevnica, Šoštanj, Velenje) ali pa se je od njega zaradi ugodnejše lege več ali manj oddaljil (Konjice,

Kozje, Kunšperk, Lemberk, Mozirje, Podsreda, Šentjur, Vitanje, Vojnik, Vranksko).

Proces preraščanja trgov v mesta je povzročil, da pri njih ni bilo ustrezno vsem zahtevam principov, ki so oblikovali mesta, če so nastajala »na zeleni trati«. V odprtem trgu so bili integralni deli mestnih potreb, to je tržni prostor z omejujočimi ga parcelami, cerkev in morda tudi grad trškega gospoda že oblikovani in v ustreznem medsebojnem razmerju. Zato mesto, ki se je razvilo iz trga, ni bilo enotna tvorba, ampak rezultat vsaj dvofaznega razvojnega procesa. Kot dopolnitev že obstoječega stanja štejemo njegovo nadaljnjo izgradnjo, ki je ustrezala povečanim potrebam mestnega organizma: zagotovitvi gradbenih površin z ulicami in cestami, organizaciji praznih parcel, razporeditvi novih trgov in končno zajetju celotne naselbine v enotni utrdbeni sistem. Ker je tovrstna mestna izgradnja morala poiskati kompromisne rešitve s posebnostmi že obstoječega trga in ustrežno lokacijo, je seveda prihajalo do dalekosežnih kompromisov tipičnih mestnotvornih principov. Vendar se je to dogajalo samo, če sta gradbeni fond in teren omogočila smotno nadaljnjo izgradnjo mesta, sicer pa se je ustanovila na primernejšem mestu nova naselbina, na katero se je preneslo navadno tudi ime opuščenega trga.

Močnejše razviti odprti trgi so kmalu pognali nove naselivitvene poganjke zunaj svojih prvotnih zasnov, ki navadno niso imele gradbeno jasnih meja. Zato ni vedno določljivo, ali so te naselbinske razširitve prvotnega trga nastale pred nastankom mesta ali pa so prav posledica tega nastanka. Zaradi enakih potreb je organizacija novega ozemlja tekla po enakih vidikih kot v novoustanovljenih mestih. Pravokotne, zaprto zazidane gradbene parcele so tudi tukaj tipične. Pozneje, ko so se izvršile razne spremembe v oblikovanju stanovanjske hiše, se je širina parcel, ki se je ravnala po širini hiš, posebno v večjih naselbinah precej spremenila in ni več tako enotna, kot je bila v nekaterih novoustanovljenih mestih. Vključevanje praznih parcel se je zato pri trško nastalih mestih obravnavalo individualno, saj se je njihov obris le redko formiral prosto in iz dejanskih ozemeljskih potreb. Določile so ga navadno oporne točke, ki jih je nudila že obstoječa naselbina mestnemu utrdbenemu programu, zaradi česar npr. Celje in Brežice tudi pozneje nista mogla izpolniti obzidani areal.

Kljub mestnemu razvoju se je tržni promet v začetku zadovoljil s prostornimi možnostmi odprtih trgov. Njihov boljše organizirani sistem (uvredba prostorov za vozove in živino) je navadno omogočil tržno ploskev, ki je služila namenom trgovine ter ostala tudi po razširitvi trga v mesto njegov glavni poslovni center. V Celju npr. je prvotni tržni prostor postal kmalu premajhen, zato se je pozneje izoblikovalo še nekaj manjših trgov, ki so »glavni«^{trg} sicer razbremenili, vendar mu niso vzeli centralnega pomena. Za mesta, ki so nastala iz trgov, je bila posebno važna izgradnja ulic, katerih trške naselbine navadno niso potrebovale. Pojavile so se glavne, stanovanjske, gospodarske in prečne ulice. Glavna ulica s parcelami tvori npr. novonastali del meščanske naselbine v Brežicah, ta je ustvarila z mrežo stanovanjskih in

gospodarskih ulic mesto Celje, medtem ko je terenska oblikovitost vplivala na nepravilno mrežo ulic in trgov v Laškem.

Obzidava trško nastalih mest se je razvijala tako, da bi se prilagodila terenskim pogojem. Potrebe notranje izgradnje so se morale često prilagoditi ali celo podrediti poteku mestnega obzidja. Med meščanskimi naselbinami je bilo edino v Celju možno približati utrdbeni sistem pravokotni obliki, ker tu nista niti neomejeni in ravni teren niti pravokotno na reko usmerjena podolžna oblika prvotnega trga ovirala nastanka idealne mestne tvorbe. Če je bil trg v zvezi z gradom trškega gospoda, se je njegov utrdbeni sistem naslonil nanj kot npr. v Brežicah, če pa je bil grad ločen od kraja kot npr. v Laškem, je trg izoblikoval svoje samostojne utrdbene naprave. Utrdbeni sistem naših trških in mestnih naselij ni poznal zidnih ulic in so sorazmerno redke celo vzdolž posameznih delov obzidja speljane gospodarske ulice, če so bile brez prostornih pasov ali zazidave kot npr. v Celju, kar nekoliko spominja na vzhodnonemška kolonizacijska mesta.

Gradovi mestnih gospodov, plemiški dvori, cerkve in samostani so štrleli iz enovitosti meščanske naselbine kot posebne stavbe. V posameznih odprtih trgih so nastali razen cerkva in eventuelnih gradov že pred nastankom mest tudi samostani in plemiški dvori kot npr. v Celju minoritski samostan in v Gornjem gradu benediktinski. Vedno so bili samostani in cerkve postavljeni zunaj trške naselbine, tako da niso motili njegove enakomerne izgradnje ter so šele kasneje prešli v obzidani mestni areal. Brez dvoma so mlajše posebne stavbe, zlasti samostani, nastajale prav v zvezi z mestno izgradnjo. Ker pa se pogosto ne ve točno ne za čas nastanka naselbine ne za nastanek posebnih stavb, je težko ugotoviti, ali so posebne stavbe nastale prej ali pa so dejansko del mestne izgradnje (Brestanica, Sevnica, Laško, Šoštanj).

Končno omenimo še reke in potoke, ki so tekli skozi trge in mesta ter jih oskrbovali s tekočo vodo. Trgi in mesta, ki so ležali ob rekah, so jih često speljali v mestne jarke kot npr. Celje, vendar je bilo najbolje, če je voda tekla skozi naselbino ter zadovoljevala osebne potrebe prebivalstva in olajševala gašenje eventuelnih požarov (Konjice, Laško, Gornji grad, Vransko, Vitanje itd.), na kar se je v srednjem veku prav posebno pazilo.

Medtem ko so ustanovljena mesta izoblikovala tipe s podolžnim uličnim sistemom in cestnim trgov, s podolžnim uličnim sistemom in prečnim trgov ter s kvadratnim uličnim sistemom, trško nastala mesta niso izoblikovala nobenega sistema. Odprti trg je nastal svobodno in brez ozira na kasnejši mestni razvoj, ki je moral nastalo upoštevati. Mestna izgradnja se je zato lahko razvijala samo individualno in z organskim priključkom na obstoječi stavbni fond ter z najboljšo izrabo danega terena.

Zato tovrstna mesta kot celota tvorijo rezultat nepričakovanega razvoja ter le deloma uporabljajo oblikovalne principe, da bi zadostili potrebam urejenega mestnega organizma. Poleg tega geografske značilnosti obravnavanega ozemlja in alpsko-kontinentalna klima določata velikost in posebnost trških in mestnih naselbin ter

predvsem njihovo lego. Naselbinske začetke predstavljajo sejskevasi obrtnikov in trgovcev, ki so se po 12. stol. začele spreminjati v trge in mesta, razvijajoč se iz nižjerazvitih naselbinskih tipov v višjerazvite. Njihovi primarni oblikovalni elementi so bili: meščanski domovi, gradbišča za posebne namene, nezazidane ploskve, tržišča in utrdbe, sekundarni pa ulice in ceste. Meščanske hiše so tvorile osnovne enote mestne gradbene organizacije. Rezultat njihove parcelne zazidave je bila razvita vrsta hiš ne pa vsestransko zaključeni gradbeni blok. Nezazidane podolžnice robnih parcel so zato ležale odprto vzdolž prečnih ulic. Tudi prostorni pasovi ob obzidjih so se posebno v razvojno zgodnejših naselbinskih tipih redno ohranjali. Tržišče se je v 15. in 14. stol. razvilo od cestnega k prečnemu tipu ter pri tem prešlo iz podolžnega sistema preko meridianskega in viličasto pravokotnega v paralelni sistem s prečnim trgom. Glavne in stanovanjske ulice so se pojavile šele pri bolj razvitih in večjih mestnih zasnovah (Celje) ter se izpopolnile z gospodarskimi in prečnimi povezavami. Utrdbeni obod se je ravnal po potrebah mestnega organizma, a na obravnavanem ozemlju ni izoblikoval obzidne ceste (razen deloma v Celju). Posebne zgradbe kot cerkve, mestni gradovi in samostani so se redno umaknile iz mestne naselbine, da niso motile njegovega regularnega razvoja.

Po splošni analizi nastanka in razvoja trgov in mest v porečjih Savinje in Sotle ter v Posavju si oglejmo njihovo problematiko v detajlih ter poskušajmo ustvariti mozaično podobo njihove historične usode in predvsem njihove sedanje urbanistično-gradbene koncepcije kot rezultante stoletnega mestnotvornega snovanja.

Na obravnavanem ozemlju je vsega 52 krajev s trškimi in mestnimi pravicami. Med njimi je danes 10 mest (Brežice, Celje, Gornji grad, Konjice, Laško, Sevnica, Šoštanj, Trbovlje, Velenje in Videm-Krško), toda samo dve sta nastali v srednjem veku (Brežice 1522 in Celje 1451), ostala so iz novejše (Šoštanj 1911, Laško 1927, Gornji grad 1928) in najnovejše dobe (Konjice, Sevnica, Trbovlje, Velenje, Videm-Krško). Od trgov jih je nastalo 4 (Laško, Konjice, Rogatec, Žalec) v 15. stol, 12 (Vojnik, Vitanje, Mozirje, Šoštanj, Rečica, Sevnica, Planina, Lemberk, Velenje, Podsreda, Šentjur, Kozje) v 14. stol. in 6 (Pilštanj, Podčetrtek, Gornji grad, Ljubno, Brestanica, Braslovče) v 15. stol. Vrnsko je postalo trg l. 1868, Šmarje pri Jelšah l. 1875 in Trbovlje l. 1926. Poleg trgov je nastalo še 5 tržnih in sejskih vasi: Pišce, Kunšperk, Prebold, Lemberk pri Dobrni in Videm ob Savi, torej krajev z omejeno tržno pravico, katerih prebivalci so se bavili s poljedelstvom in živinorejo, a nekoliko tudi s trgovino. Med trgi in mesti na obravnavanem ozemlju jih je bila večina domestikalnih (krških, salzburških, patriarških, gorjegrajskih, celjskih itd.), sorazmerno malo pa deželnoknežjih. Posebno mnogo trgov se je razvilo na ozemlju krške škofije (Vitanje, Šentjur, Podčetrtek, Pilštanj, Lemberk, Rogatec, Kunšperk, Pišce, Lemberk pri Dobrni, Šmarje, Podsreda, Planina in Kozje), manj jih je bilo na salzburških (Brežice, Brestanica, Videm in Sevnica), patriarških (Braslovče, Mozirje, Rečica), gornjegrajskih

(Gornji grad, Ljubno), deželnoknežjih (Trbovlje, Vrankso, Zalec, Laško, Prebold), vovbrških (Celje, Šoštanj, Velenje), konjiških (Konjice) in vojniških (Vojnik) posestvih. Seveda jih je pozneje precej prešlo kot lastnina v fevd v celjske in po l. 1456 v deželnoknežje roke, vendar so se še l. 1555, ca. 1600 in 1612 deželnoknežji trgi pritoževali nad konkurenco domestikálnih ter zahtevali njihovo ukinitvev, kar se je nekaterim med njimi tudi zgodilo. Posebno v 18. stol. so nekaterim vzeli značaj in naslov trgov ter jih tako ukinili (Prebold, Pišcece, Lemberk pri Dobrni, Kunšperk), čeprav so jim pustili eventuelne letne sejme.

CELJE

Med meščanskimi naselbinami Posavinja je gotovo najpomembnejše Celje, ki je zanimivo tudi zato, ker se je kot edino štajersko mesto razvilo neposredno na ozemlju antičnega, čigar ostanki se v njemu vedno znova najdejo (posebno kanalska mreža!). O rimski Celeji govori že v 15. stol. legenda o sv. Maksimilijanu, v l. pol. 14. stol. Anonymus Leobensis (*Atylt... in via civitates... vastavit, inter quas in Stiria... et alia nomine Cylia funditus destructa, pirames adhuc hodie evidenter apparent*) in Janez Vetrinjski (*Cyleya... cuius ruina et collapsio usque hodie demonstratur*), v 15. stol. pa Aeneas Silvius Piccolomini (*... est in Styria vetus oppidum, quod Ciliam vocant... Multae ibi vetustatis reliquiae visuntur*), kar dokazuje, da se je antično mesto, v katerem je še okoli l. 570 stoloval starokrščanski škof Ivan, ohranilo kot razvalina globoko v srednji vek. Slovenci se ob svojem prihodu okoli l. 580 gotovo niso naselili v njih, ampak so si za selišča izbrali okoliško gričevje, ki jih je varovalo pred poplavami in jim nudilo boljše obrambno možnost kot pa prometno sicer pomembna lega ob Savinji. Vendar so morali njihovi ruralni zaselki močno trpeti v času madžarskih pohodov skozi Savinjsko dolino (898 — ca. 975, ki so se končali šele s ponovno osvojitvijo obravnavanega ozemlja. Gunther Vovbrški se okoli l. 1137 imenuje marchio de Cylie. Ime se gotovo nanaša na grad Gornje Celje, ki ga je verjetno postavil prav Gunther in so ga imeli njegovi sorodniki koroški Vovbržani prav do svojega izumrtja l. 1522. Eden njihovih gradnikov se okoli l. 1185 imenuje Bernhardus de Cylie, l. 1212 pa poje Wolfram von Eschenbach »... ter Uz Zilje ich for den Rohas reit...«. Začetki obrti in trgovine so morali že v 12. stol. opozoriti na prometno važno lego stare Celeie, ki jo je med tem prekrila Savinja s 50 do 120 cm debelo plastjo naplavin in med katere ostanki se je začela razvijati nova naselbina.

Pomen nastajajoče vasi je ležal predvsem v križanju treh cest, saj se je tu odcepila od ceste iz Ljubljane in Slovenjegrada v Maribor in Ptuj cesta proti Zidanemu mostu in Zagrebu, katere pomen je izredno narastel z izgradnjo savkega mostu l. 1224 v Zidanem mostu. Vse kaže, da je naselbina kmalu dobila sejmske pravice, njena veljava pa se je posebno povečala, ko se je na njenem južnem koncu zgradila cerkev

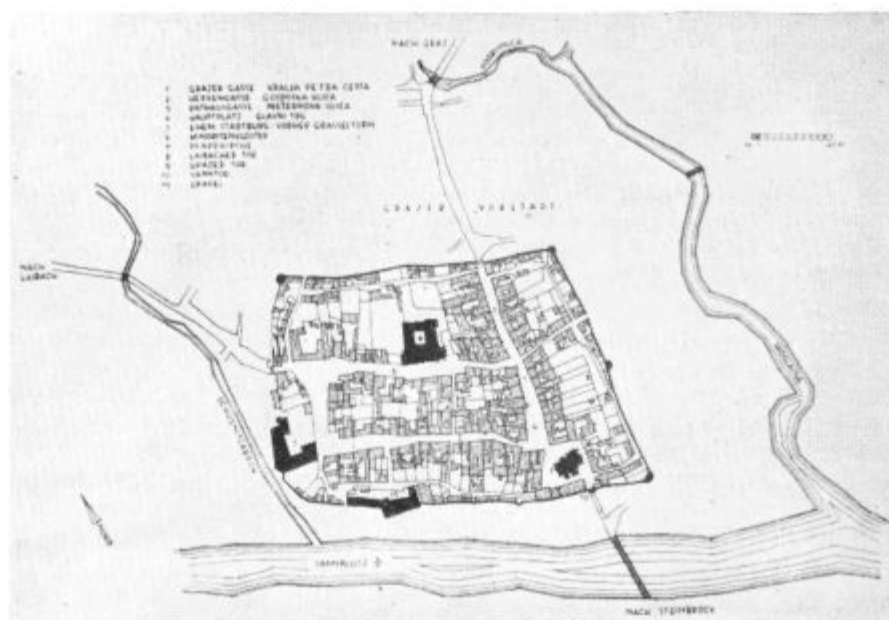
sv. Daniela ter pri njej ustanovila župnija s pravico krsta in pokopa. Leta 1229 se omenja župnik Rubpertus, nastanek župnije gre torej vsaj na začetek 13. stol. Cerkev je v osnovi gotovo starejša ter jo smemo na splošno datirati v 2. pol. 12. stol. Prvotno jedro naselbine moramo iskati ob cesti sever-jug, kar dokazuje orientacija in oblika parcel vzdolž Tomšičevega trga, prvotne lijakasto razširjene tržne ceste, ki se še ni razvila do cesinega trga. Seveda je prvotna oblika parcel zaradi kasnejših sprememb že močno zabrisana, vendar se lahko ob vzhodnem robu trga še vedno razbere. Parcele so bile ca. 15 m široke in ca. 80 m globoke. Nizale so se vzdolž Tomšičevega trga in Stanetove ulice v enakovrtnem zaporedju ter ustvarjale naselje z okoli 40 hišami in prečno ulico. Na jugovzhodnem koncu naselja stoječa farna cerkev s pokopališčem, karnernjem in pomožnimi stavbami in motila razvoja sejsmske vasi. Cesta, ki je držala s tržnega prostora na most, je tekla okoli pokopališča zapadno in južno od cerkve. Na začetku tržnega prostora se je odcepila cesta proti Ljubljani ter pri Sušnici dosegla traso sedanje Ljubljanske ceste. Paralelno z njo se je razvila Dolga, sedanja Zidanškova ulica, katere parcelacija kaže na mlajši nastanek v 13. in 14. stol. Tu so parcele širše in krajše ter prekinjene z dvema paroma prečnih ulic. Kot posebne stavbe štejemo minoritski samostan in oba gradova, ki pa so bile dovolj odmaknjene od naselbine, da je niso motile v njenem razvoju. Minoritski samostan se je v 2. pol. 13. stol. namestil ob deželni cesti na robu severozapadnih trških parcel ter zajel ves prostorni kompleks za njimi.

Jugozapadni grad, ki je l. 1287 spadal k vojvobrškim bonis de Cylia, se l. 1325 omenja kot »der turn der in dem marche the liet«. Stolpasti grad je bil lociran tako, da je Dolga ulica držala naravnost k njemu. Severovzhodni grad je ležal južno od Koprivnice ter so ga Celjani kupili l. 1387 od bratov Grasel (turen der prwder Grasel gegen s. Machsimilean uber). Bil je stolpastega tipa ter je branil severni dostop v naselbino. Iz povedanega spoznamo, da so ležale izven naselbine 4 posebne stavbe: farna cerkev, gradova ob Koprivnici in Sušnici ter minoritski samostan, ki so jo omejevale in obenem ščitile. Leta 1325 se Celje prvič omenja kot trg (marcht Cylie under der purch), za vlade Friderika I. pa je v sredini stoletja dobilo nasip s plotom in jarkom. Potek tega nasipa ni več določljiv, vendar si ga lahko predstavljamo po obsegu takratne naselbine, ki se je razvijala skoraj regularno, ker ji ni bilo ničesar napoti. Rečna struga in k njej tekoča severna cesta sta tvorili koordinati naselja, ki se je pod zaščito Celjskih grofov naglo razvijalo. S pomočjo dveh obojestransko pozidanih ulic, tekočih paralelno s Savinjo, je bil osvojen teren do Sušnice in tako sta že v 14. stol. vključena minoritski samostan in jugozapadni grad v trški organizem. Seveda se je grad, ki so ga Celjski grofje v 2. pol. 14. stol. zgradili (l. 1474 se imenuje das haws), omejil proti trgu z obzidjem in jarkom, vendar so njegova gospodarska in upravna poslopja ležala ob južnem robu naselbine ter se ena izmed njih l. 1414 imenuje das Schreibhauzz. Tudi Graslav stolp, katerega so Celjani pridobili skupaj s 4 dvori in sadnimi

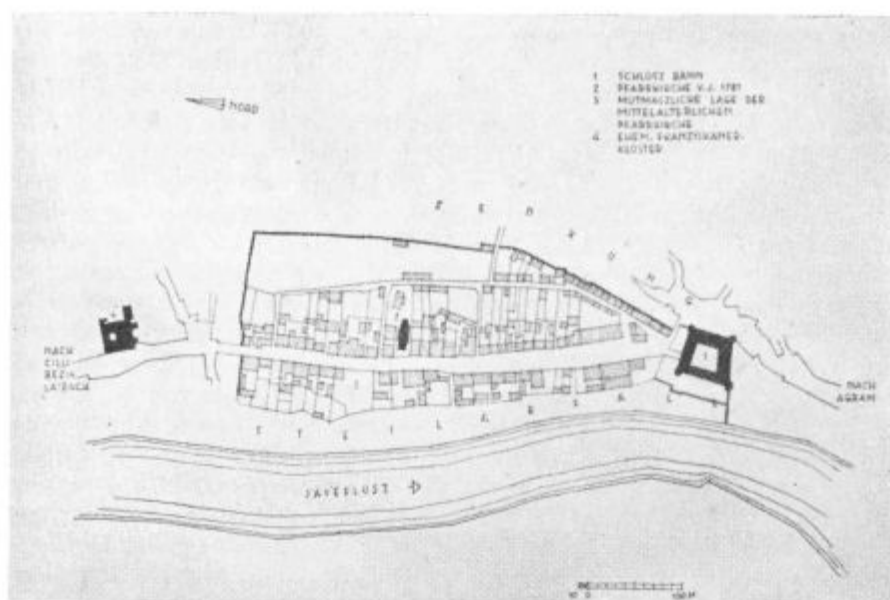
vrtovi, so si prezidali v palačo s kapelo sv. Andreja ter v njej pogosto prebivali.

V duhu srednjeveškega pojmovanja so Celjani mnogo storili za domačo cerkev. Tako je bila pri farni cerkvi pozidana tkzv. Celjska kapela, pri minoritih izvršene mnoge prezidave, izven trga pa so bile zgrajene Maksimiljanova (l. 1575 s. Maximilian), špitalska (cerkev sv. Duha z mestnim špitalom, ustanovljena sredi 14. stol.) in Miklavška cerkev (iz konca 14. stol.). Tudi v trgu se je moralo precej zidati, saj se že od l. 1541 dalje omenjajo v njem hiše, dvori in stolpi, vendar je bilo v zapadnem in severozapadnem delu naselbine še mnogo praznih ploskev. Leta 1407 se omenja Judovska ulica, l. 1444. Dolga ali Spodnja ulica in l. 1445 Mlinska ulica. Dolga ulica, poznejša Gosposka sedanja Zidanškova, je povezovala trg z mestnim gradom. Mlinska ulica pa je tekla vzdolž grajskih gospodarskih poslopij ter se je imenovala po mlinu v njej. Naselbina se je medtem povzpela od prvotnih ca. 40 hiš v 2. pol. 12. stol. na ca. 110 hiš l. 1446 in na ca. 150 hiš l. 1487 (Santoni-novo poročilo). V trgu je bilo l. 1446 545 obhajancev, kar daje 700 do 800 prebivavcev, število, ki se tudi pozneje ni bistveno povečalo, saj je bilo v mestu še leta 1785 samo 182 hiš z okoli 1500 prebivavci.

Ob južnem mostišču se je že v 14. stol. razvil zaselek Breg, ki se omenja l. 1550, 1441 in 1480, a ni bil vključen v mesto. Dne 11. aprila 1451 je Celje postalo mesto ter l. 1455 dobilo enaka prava, kot so jih imela druga štajerska mesta. Med leti 1450 in 1475 se je zgradilo mestno obzidje, ki je imelo 8 stolpov in 4 vrata, dvojno vrsto strelnic, žlebasti venčni zidec ter leseni obrambni hodnik s sedlasto streho. Kot mestna fortifikacija je bilo obzidje skoraj idealno, saj je tvorilo nekoliko zapotegnjeni pravokotnik formata ca. 400 × 500 m ter so ga štčitile štiri vode: Savinja, Sušnica, Voglajna in Koprivnica. Od posebnih stavb so bile vse vključene v novo mestno utrdbo, zunaj sta ostali le cerkvi sv. Maksimilijana in Duha, medtem ko je bila palača ob Koprivnici l. 1457 odstranjena. Ostala je le njena kapela sv. Andreja, ki se je kasneje zgradila v cerkev ter v predelanem stanju stoji še danes. Obzidani mestni areal se je polagoma zazidaval, vendar za minoritskim samostanom ni bil nikoli popolnoma izpolnjen. Ob zunanjih robovih parcel so tekle gospodarske ulice. Med njimi in obzidjem so se ohranjali ozki prostorni pasovi, ki so jih začeli po l. 1687 zasipavati, le današnja Kocenova ulica je izjemno fungirala kot obzidna pot. Odprti trg vzdolž Stanetove in Zidanškove ulice ter cerkveni kompleks na stičišču in oba gradova na koncih naselbinskih krakov, med katera se je vgnezdil minoritski samostan, je zajelo tolik mestni areal, da ga prebivavstvo ni moglo nikoli ne populacijsko ne gradbeno popolnoma izpolniti. Precejšnja dolžina obzidja (1400 m) je zahtevala velike obrambne napore, vendar je Celje že l. 1492 ob velikem turškem napadu dokazalo svoje obrambne sposobnosti. Od stavbnega fonda v starem mestnem jedru je več stavb, katerih osnove segajo v 15. stol., tako da so v njih ohranjeni gradbeni členi, ki nas povezujejo z razvojem Celja od njegovih mestnih začetkov pa do danes.

Celje 1825

Brežice 1825

BREŽICE

Brežice so drugo od srednjeveških mest na obravnavanem ozemlju. Leže na sotočju Save in Krke, kjer se stekajo ceste, speljane ob rekah Savi, Krki in Sotli. Lega Brežic je strateško izredno pomembna ter je bila mestu vedno v korist, čeprav je čestokrat pripeljala sovražnike pred njeno obzidje. Ko so združene bavarsko-slovenske čete okoli l. 975 ponovno pregnale Madžare iz naših krajev, so prodrle do Sotle ter se na njej utrdile. Takrat je gotovo nastal zametek Brežic. Kraj so najprej posedovali Ariboni, med leti 1045 in 1494 pa salzburška nadškofija. Brežice se prvič omenjajo l. 1246—1249 kot Reyne. Leta 1309 se omenjajo brežiški tržani, leta 1315 trg in l. 1322 mesto Raein. Brežice so bile od nekdanj sedež gosposkega urada, od 14. stol. dalje pa deželnega in mestnega sodišča, mitnice in kovnice denarja. Najstarejši mestni privilegij je iz l. 1355 ter daje mestu iste pravice in svoboščine, kot jih je imel Ptuj. Leta 1494 so postale Brežice deželnoknežje ter so od l. 1501 dalje lahko imele 4 letne sejme in tedenski tržni dan na soboto.

Zametek naselja je bila utrjena postojanka, ki jo je nadškof Konrad I. nadomestil s stolpastim gradom kot osnovo sedanjega grajskega kompleksa iz 1. pol. 16. stol. Prvotno odprta tržna naselbina se je razmestila na grebenu nad Savo ter se ravnala po gradu. To naselbino je na zapadu omejevala Sava, ki je takrat tekla tik pod njo, na vzhodu globel, na jugu grad, na severu pa nekoliko zunaj ležeča farna cerkev, ki se omenja že v 12. stol., a so jo l. 1782 podrli (zaradi spodkopavanja Save) ter postavili sedanjo na nasprotni strani ceste. Zaradi oblike terena so se v Brežicah lahko razvile le vzhodne parcele, ki so dosegle širino ca. 11 in globino do 80 m, medtem ko so zapadne obsegale samo prostor za hiše. Med obema vrstama parcel je tekla razširjena deželna cesta, ki se je mimo gradu spuščala v ravnino ob Savi ter tekla dalje proti Zagrebu. Nadaljni razvoj Brežic je bil možen samo ob deželni cesti proti severu, kar dokazuje tudi razlika v obliki parcel v južnem in severnem delu mesta. To povečanje kraja se je verjetno izvršilo v zvezi z izgradnjo Brežic kot mesta. Naselbina je dobila obzidje, ki se je na jugu naslonilo na grad, na vzhodu na rob mestnega platoja, na severu pa se je končalo pred križiščem cest, ki drže v dolino Save in Sotle. Tu je našel svoje mesto tudi frančiškanski samostan. Leta 1354 se že omenjajo spodnja mestna vrata (das nider Purgtor) kot dokaz obstoja mestnega utrdbenega sistema. Pozneje je mestó razvilo na svoji vzhodni strani gospodarsko ulico in tako vključilo v svoj organizem obsežno prazno ploskev, ki ni bila nikoli zazidana. Istočasno so se v mestu pojavile 4 prečne ulice in trdneje povezale njegove posamezne urbanistične enote. Tržnega prostora mesto ni izoblikovalo, ker je imelo na razpolago dovolj široko tržno cesto, ki se je posebno v starejšem delu mesta toliko razširila, da je omogočala nemoten tržni promet. Zaradi eksponirane lege je igral pri Brežicah obrambni moment odločilno vlogo, kar je prišlo posebno do izraza konec 15. stol. v času mad-

žarskih in turških vojn. Leta 1515 so zavzeli mesto uporni kmetje, nakar se še l. 1526 omenja kot »neutrjeno, pusto in nezazidano«. Zaradi naraščajoče turške nevarnosti so Brežice utrjevali že l. 1532 ter najprej prezidali in utrdili grad, po l. 1554 pa začeli modernizirati mestne utrdbe. Brežice so se tudi v novem veku naglo razvijale ter spadajo med naša večja mesta.

BRASLOVČE

Naselbina se je razvila na vzpetini nad strugo Savinje, ki je v ranem srednjem veku tekla pod njo. Kraj je dobil ime verjetno po Pretzlavu, Heminem oskrbniku Spodnje Savinjske doline, ki se omenja l. 1043 in je imel tukaj svoj dvor. Leta 1091 se imenuje neki Albinus de Frazlaw iz rodu Ažvinov in l. 1140 se Braslovče pojavljajo kot sedež prafare »plebis Sancte Mariae de Frazlov«. Cerkev sama se omenja l. 1255 ter je imela do požara l. 1600 romanski korni zvonik in na pokopališču okrogel karner, odstranjen l. 1846. Prvotni lastniki Braslovč so bili Ariboni, nato patriarh in gornjegrajski samostan, farni patroni pa Vovbrški in Žovnečani. Po gornjegrajskem urbarju iz l. 1426 je bil tu sedež enega samostanskih uradov. Naselbina se je razvila ob tržno razširjeni cesti, usmerjeni k cerkvi, pred katero v ostrem zavoju zapušča trg. Braslovče so bile sejmska vas, ki se l. 1457 prvič omenja kot trg z običajnimi trškimi pravicami in privilegiji. Naselbina ni bila nikoli utrjena, pač pa so obdali cerkev okoli l. 1455 z močnim taborom s 4 stolpi in dvižnim mostom. Trg, ki je pogorel l. 1600, ne kaže nobenih historično zanimivih stavb razen Leganta, renesančnega dvora iz 2. pol. 16. stol. s predelanim gornjim nadstropjem toda z ohranjeno biforo na fasadi in arkadnimi hodniki iz 17. stol. na dvorišču.

BRESTANICA

Kot utrdvena postojanka se pojavlja že leta 895 pod imenom Reichenburch, a je v dobi madžarskih napadov propadla. Nato je bila v posesti Aribonov, med leti 1043—1490 salzburška (1043 Reichenburch apud Sowam) in končno deželnoknežja. Nadškof Konrad I. je po l. 1122 zgradil stolpasti grad (castrum Reichenburch a novo edificavit), pod katerim se je začela razvijati naselbina. V 13. stol. se Brestanica sicer omenja kot vas, vendar je v njej delovala salzburška kovnica denarja. Farna cerkev je nastala že v 12. stol., a se prvič omenja l. 1213. Kot važno križišče cest na Sevnico, Brežice in Podsredo se je Brestanica hitro razvijala ter se l. 1452 omenja kot trg z običajnimi trškimi pravicami in privilegiji ter 4 letnimi sejmi. V trgu je stal tik ob reki grad Sperrenberch, ki se omenja med leti 1300 in 1355 kot last rajhenburških gospodov, bil pa je razvalina — purchstal. Danes stoji na njegovem mestu Spodnji grad. Brestanica je tipičen predstavnik cestnega trga, ki se je razvil pod grajskim gričem ter ni bil nikoli utrjen.

GORNJI GRAD

Prvotni posestniki Zadrecške doline so bili plemeniti de Chagere, katerih grad je stal na Gradišču pod Menino ter se omenja med leti 1174 in 1384, a je bil že l. 1456 v razvalinah. Zapadno od gradu je vsaj v začetku 12. stol. stala farna cerkev, ki se omenja že l. 1140 kot plebs de Obbrenburch in poleg katere se je gotovo razvila manjša vas. Pri tej župniji je bil l. 1140 ustanovljen benediktinski samostan, ki je do l. 1209 zgradil novo triladijsko cerkev ter proti sredini 13. stol. prezidal tudi samostanska poslopja, ki so jih opremili z dragocenim križnim hodnikom. Zgodovina kraja je odslej tekla vzporedno z zgodovino samostana, čeprav sta se imensko razlikovala. Ime Gornji grad se je namreč preneslo s Chagerevega gradu na samostan, ne pa na zaselke okoli njego: Podsmrečje, Rore, Šokat in Tajno. Tajna se omenja l. 1282, 1314 in 1424 kot manjši zaselek, važnejše pa so Rore kot prebivališče trgovcev in obrtnikov. Rore se prvič omenjajo l. 1291 (sodnik Nikolaj) kot kraj in l. 1349 kot trg (marcht Rör, l. 1439 Ror bei Obernburg). Ker je na zvonu iz l. 1540, ki visi v cerkvi sv. Mihaela v Radmirju, označen kraj njegove izdelave kot: Opus Rorah Roi, to dokazuje, da se je šele v novem veku krajevno ime umaknilo imenu ustanove. Samostan, obdarjen z mnogimi pravicami in nižjim sodstvom, je bil l. 1461 oziroma 1475 ukinjen ter dodeljen takrat ustanovljeni ljubljanski škofiji. Njegova poslopja so bila za vlade škofa Ravberja (1493—1536) predelana v močno utrjeno graščino, ki je za časa škofa Attemsa (1745—1757) dobila baročno preobleko in sedanjo katedralo. Trg Rore se je razvil na severni strani Drete ob cesti, ki drži iz Radmirja preko Crnelca v Kamnik. Leta 1426 je bilo v njem in ostalih zaselkih 88 domov. Zaradi terenskih razmer se v Gornjem gradu ni moglo razviti niti širše cestno tržišče niti popolnejša trška parcelacija. Trg tudi ni bil nikoli utrjen. Leta 1470 je ljubljanska škofija dobila pravico krvnega sodstva (vislice na Homu), trgu pa so bile potrjene vse pravice in privilegiji, tržni dan na nedeljo in letni sejem ob sv. Marjeti. Turki so trg izropali l. 1471, uporni kmetje pa l. 1635. S sedanjo izpeljavo ceste naselbina združuje prejšnje zaselke razen dela Šokata in Tajne. Leta 1928 je Gornji grad postal mesto. Med njegovim stavbnim fondom je omeniti samo Štok iz 16. stol. ter Fišerjevo in Muzino hišo iz baročne dobe.

KONJICE

Konjice segajo v čas po odbitih madžarskih napadih, to je v 11. stol., a se prvič omenjajo l. 1146 kot sedež prafare (Cuonowitz). Naselbina se je razvijala na stičišču deželnih cest Maribor—Celje in Vitanje—Poljčane—Ptuj ter pod zaščito konjiškega gradu, ki se omenja od l. 1148 dalje. Konjice so lep primer tržne vasi, katere koncepcija je bila že od vsega začetka jasno zasnovana. Na rahlo padajočem tere-

nu se je izoblikovala tržna cesta, ki se lijakasto spušča proti cestnemu križišču. Na vsaki strani so jo spremljale polno razvite parcele, za katerimi sta se kasneje razvili gospodarski ulici. Farna cerkev s pomožnimi poslopji se je umaknila na rahlo vzvišeni južni konec naselja, da ga ni motila v njegovem svobodnem razvoju. Kot trg se Konjice prvič omenjajo l. 1251, ko se našteva 9 njenih tržanov. Trg je imel običajne pravice in privilegije, bil je brez zidanih utrdb (a je imel palisade), toda z zidanimi stavbami vsaj od pozne gotike dalje. Konec 15. stol. je bilo v trgu okoli 40, l. 1570 pa okoli 50 hiš. Trške sodnike so potrjevali konjiški graščaki, do konca 17. stol. pa so morali tržani opravljati 4 dni letne tlake na gradu, torej konjiška trška avtonomija ni bila nikoli popolna. Kot poročča Santonino l. 1487, je nekoliko let popreje arhidiakon Valentin Fabri močno utrdil župnišče ter ga opremil z 2 stolpoma, jarkom in cisterno s tekočo vodo. Iz povedanega spoznamo podobno situacijo kot v Braslovčah, Zalcu, Sentjurju itd., namreč, da je neutrjeni trg imel svojo obrambno postojanko v cerkvenem taboru. Za Konjice je izredno karakterističen tudi potok, speljan po sredi naselja, ki ni v nobenem drugem naselju tako ohranjen ter spada med osnovne elemente srednjeveškega urbanizma. Spodnji grad ali Trebnik, ki se je razvil nekoliko nad trgom ter se leta 1362 imenuje »der hof, der under vest ze Gonwiz gelegen ist« in l. 1429 »der hof under dem haws« ni z ničemer vplival na trško koncepcijo. Trg je v novem veku utrpel mnogo škode (posebno požari 1600, 1615, 1765, 1786), vendar hrani še danes dragocen stavbni fond ter izredno slikovito in nedotaknjeno urbanistično zasnovo, ki jo je treba na vsak način ohraniti.

KOZJE

Kozje spada med najstarejše naselbine na Kozjanskem, saj je že l. 1016 prešlo kot dvor Traskendorf skupaj s 30 kmetijami v posest Breže—Seliških (Aribonov), l. 1072 pa v last krške škofije. Kraj se omenja l. 1150 kot Trachendorf, njegovi vitezi pa med leti 1197 in ca. 1500 kot Trachenbergi. Grad je bil v 17. stoletju že v razvalinah. Nadomestil ga je Spodnji grad blizu cerkve, ki pa se je l. 1850 umaknil sedanji »graščini« iz leta 1855. Kdaj je Kozje postalo trg, se ne ve, vendar se l. 1384 omenja njegovih 26 tržanov. Prvotna sejska vas se je razvila ob cesti Kunšperk—Pilštanj, ki je izoblikovala cestno tržišče ter mimo farne cerkve, omenjene že v 13. stoletju, nadaljevala smer proti vzhodu. Obe kozjanski cerkvi (podružnica sv. Eme je bila zgrajena leta 1466) sta bili locirani izven naselja ter ga v razvoju nista ovirali. Kozje ni bilo nikoli utrjeno, zato je večkrat trpelo v turških bojih (1476) in kmečkih uporih (1573). Leta 1825 se je povežalo s cesto preko Ključice z Bučami, l. 1855 pa je dobilo okrajno sodišče in davkarijo. Njegov sedanji stavbni fond razen obeh cerkva ne kaže nobenih historičnih zanimivosti.

KUNŠPERK

Kunšperk je tipičen primer trške vasi. Naselbina se je razvila pod gradom, katerega je krška škofija zgradila l. 1167 na mestu stare aribonske utrdbe ter so ga do l. 1395 upravljali kunšperški gospodje, stranska veja Ptujčanov. Naselbina, v kateri je stala že v l. 1490 cerkev sv. Jakoba, se omenja v 16. stoletju kot trg s pravico tedenskih sejmov. V njem se omenja l. 1368 »der klaine turn, der gelegen ist under der vest ze Chungspereg«, ki je služil tržanom za obrambo. Farna cerkev sv. Petra je ležala precej izven trga v zaselku Leskovcu. Pri njej se omenja že l. 1237 vikariat, ki pa se je šele okoli l. 1640 prelevil v faro. V dobi turških bojev se je cerkev spremenila v močan tabor, kar je povzročilo, da se je trg polagoma preselil k njej. Sedanje naselje kaže klasicistično in bidermajersko lice ter dokazuje obstoj domače kamnoseške delavnice, ki je tu delovala v 18. in 19. stoletju. Naselbina je izoblikovala tipično trško ulico, ki se lijakasto razširi proti cerkvi, obvladujoči zapadni rob naselitvenega platoja, preko katerega se cesta vzpenja v naselje. Tako se je torej v novem veku razvila Bistrica na račun srednjeveškega Kunšperka, ki se je spremenil v majhno naselje, ker njegovega razvoja ni pospeševala prometna lega, ampak le bližina gradu. Križišče cest na Podčetrtek, Kumrovec, Bizeljsko in Podsredo je pospeševalo razvoj Bistrice ter služi tudi njenemu sedanjemu napredku.

LAŠKO

Prvi njegovi lastniki so bili Ariboni in Ažvini, nato med leti 1106—1148 Spanheimi, med 1148—1192 Traungavci, med 1192—1246 Babenberžani, med 1246—1278 Pržemislji in po letu 1278 Habsburžani. Tu je bil sedež velikega urada in zbirališče naturalnih davščin iz šefonotov Trbovlje, Belovo, Velike Breze in Širja oziroma Loke. Laško se omenja l. 1182 kot kraj in l. 1227 kot trg (Tyver forum), ko je bilo tu vojvodsko sodišče. Trg je imel običajne pravice in privilegije, vendar je moral izvoljenega sodnika potrditi celjski glavar. Grad se prvič omenja l. 1265 ter je bil sedež deželnega sodišča. Pod gornjim se je zgodaj razvil spodnji grad, ki je stal na Glavnem trgu ter se l. 1328 in 1338 imenuje neue vest Tyuer. Ta grad je pozneje pogorel, nakar so ga Celjski grofje porušili, vendar je že pred l. 1524 ponovno služil upravnim in gospodarskim namenom ter se še l. 1621 tukaj omenja stolp, imenovan Pogorišče. Medtem ko je stari grad, po letu 1532 imenovan Tabor, že v 18. stoletju propadel, so grofje Wetter von der Lilie zgradili med leti 1675—1676 sedanjo graščino ter vanjo prenesli gosposčinsko upravo, ki se je od l. 1586 nahajala v tako imenovani Uradni hiši. Naselbina Laško se je razvila ob križišču cest proti Celju, Zidanem mostu, Planini in Šentjurju. Oblikovitost terena, na katerem naselje stoji, ter njen zgodnji nastanek sta povzročila nepravilno grupacijo njenih osnovnih urbanističnih elementov ter nepopolno razvitost meščanskih parcel. Stavbna grupacija okoli cerkve (prvič se omenja

l. 1205, zatrdno pa l. 1269) se je umaknila na severni rob naselja. V njeni bližini je zrastel v začetku 14. stoletja spodnji grad in v začetku 16. stoletja Štok ter se namestila Uradna hiša Valvasorjev. V zapadnem delu naselja sta se razmestila Stari in Novi špital z Marijino cerkvijo, ki sta nastala okoli l. 1450 in 1560, ter sedanja graščina, ki je zrastla na mestu 4 meščanskih hiš v letih 1675—1676. Meščanske hiše so se nizale okoli trgov, ki so jih povezovala kratke ulice ter izoblikovale nepravilen toda slikovit splet trških komunikacij. Konec 18. stoletja je bilo v trgu 114 hiš. Trg je bil utrjen. Zaradi številnih poplav in požarov (1487, 1682, 1840) se je naselbina sorazmerno počasi razvijala. Šele otvoritev železnice l. 1849, nastanek industrije in razcvet zdraviliškega turizma so pospešili razvoj Laškega, ki je l. 1927 postalo mesto.

LEMBERK

Njegova najstarejša zgodovina je podobna zgodovini mnogih krških naselbin: za Breže—Seliškimi so ga l. 1072 dobili krški škofje, ki so ga dajali v fevd. Fevdniki pa so bili že pred l. 1255 Žovneški, ki so ravno na leمبرške posesti dobili l. 1541 svoj grofovski naslov. Pod gradom se je razvila naselbina (1248 Lewenberch), ki se l. 1568 omenja kot trg z običajnimi trškimi pravicami in privilegiji. Zaradi križišča cest, ki drže na Mestinje, Rogatec in Poljčane, sta se v trgu razveli obrti in trgovina, ki so jo pospeševali tedenski sejmi ob četrtekih, 6 letnih sejmov in dvoje proščenj. Vendar naselje ni razvilo lastnega koncepta, ampak le tržno ulico, ki sta jo motili cerkvi sv. Miklavža na robu trga (iz 1. polovice 15. stoletja) in sv. Pankracija na hribu nad njim (kot kapela omenjena l. 1262, kot cerkev l. 1534). Zaradi ozke lege naselje ni izoblikovalo trških parcel in tudi ni bilo obzidano. V 2. polovici 18. stoletja je trg začel propadati zaradi naglega razvoja bližnje Sladke gore in prestavitve ceste preko Pečice. Danes Lemberk obsega le nekaj hiš z rotovžem in prangerjem kot spominom na svojo imenitnejšo preteklost.

LEMBERK PRI DOBRNI

Lemberk pri Dobrni je tipičen primer vasi z omejeno tržno pravico. Kraj se omenja l. 1215 kot Leumburch, grad pa l. 1299 kot purch Lewenberch, l. 1389 in 1391 turn Lemberg in 1428 vest Lebenberg gelegen ine Saental. Njegovi lastniki so bili Breže—Seliški in po l. 1072 krški škofje, fevdniki pa do l. 1270 Leumburgi, do 1458 Ptujčani in nato Schauburgi. Leta 1418 se imenuje naselje, ki se je razvilo pod gradom, trg, utrjen z 2 stolpoma. Trg je pozneje izgubil svoje pravice, a ohranil zasnovo majhne tržne naselbine.

LJUBNO

Kraj se prvič omenja l. 1247, ko se imenuje gornjegrajski fevdnik Berthold de Löwen. Po listini iz l. 1308 se more sklepati, da je imel

kraj že v 15. stoletju svojega vikarja, saj je tudi cerkev v svoji osnovi še iz tega stoletja. Leta 1426 se omenja Ljubno kot sedež enega gornjegrajskih gospodarskih uradov, že l. 1424 pa kot trg. Leta 1459 je naselbina dobila odločbo, s katero je postala izključno tržišče za samostanske podložnike. Z listinama ljubljanskih škofov iz let 1464 in 1565 se je utrdil pravni in gospodarski položaj Ljubnega kot važnega prometnega vozlišča v Gornji Savinjski dolini. Trg je imel običajne tržne pravice in privilegije, nedeljski tržni dan in 2 letna sejma ter seveda predvsem lokalno-trgovski pomen. Leta 1426 je bilo v njem 44 domov, l. 1760 84, l. 1826 pa 92 s 410 prebivavci. Leta 1600 se je v njem bavilo 15 posestnikov s trgovino in obrtjo, 15 z zemljo, 30 pa jih je bilo kočarjev. Takrat je bilo v trgu 9 žag in 4 strojarne. Naselje se je razvilo na terasi nad Savinjo, na katero se vzpenja cesta, ko prečka most. V trgu se je izoblikoval prečni trg s cerkvijo v ozadju, na katerem sta nekoč stala pranger, kamenit celjski mernik in železni vatel. Kljub tej razviti in sorazmerno pozni tržni obliki pa Ljubno zaradi terenskih pogojev ni razvilo trških parcel ter se je v severnem delu stisnilo ob cesto na Raztoke, ob kateri se je izoblikoval pomožni, toda mnogo kasnejši trg. Od stavb je v Ljubnem omeniti predvsem hišo št. 35 (Juvanovo hišo) iz 1. polovice 16. stoletja kot edini ohranjeni poznogotski primer trške hiše v Gornji Savinjski dolini.

MOZIRJE

Kraj se posredno omenja že l. 1146, ko je bil Pelegrinus de Mosiri navzoč v Tolminu obdaritvi gornjegrajskega samostana. Zaradi pomembne prometne lege na prehodu iz Zadrečke in Gornje Savinjske doline v Spodnjo Savinjsko in Paško dolino se je trško zasnovana vas naglo razvijala ter morda že v 15. stoletju, a zagotovo pred l. 1348 postala trg z običajnimi pravicami in privilegiji. Vendar trška avtonomija ni bila popolna, ker je moral letno izvoljenega župana potrjevati žovneški graščak. V novem veku je trški pomerij obsegal 62 kmečkih in 19 gospodarskih podložnikov. Leta 1405 se omenja trški sodnik Janez Ingelber, l. 1438 pa trg Presberg opidum. K prvotnima letnima sejmoma sta se l. 1838 pridružila še dva, tako da je Mozirje na lokalno trgovinskem pomenu v 19. stoletju še pridobilo. Naselbina s pravilno parcelacijo in prečnima ulicama je oblikovala razširjen cestni trg, usmerjen k cerkvi na njegovem zapadnem koncu. Cerkev se prvič omenja l. 1241 ter je bila v dobi turških napadov obdana z močnim tabornim obzidjem, z več stolpi in vrati. Obrambi prebivavstva je služil tudi stolp, ki ga je dal postaviti cesar Friderik III. leta 1472 na mestu hiše št. 82. V novem veku je trg prizadelo mnogo povodnji in požarov (1580, 1660, 1744, 1746 in 1798), zato se je le počasi razvijal. Leta 1657 je imel 323 prebivavcev in 74 hiš, l. 1822 pa 346 prebivavcev in 80 hiš. V današnjem Mozirju je predvsem omeniti njegovo nedotaknjeno urbanistično koncepcijo, ki jo je treba na vsak način ohraniti, nato župnišče iz 2. polovice 16. stoletja, arhitektonsko dognan dvorec na zapadnem koncu trga in hišo št. 82, ki je star, predelan obrambni stolp.

PILŠTANJ

Kraj je bil najprej last Breže-Seliških, po l. 1072 pa krških škofov, katerih fevdniki so bili pilštajnski gospodje (med 1140 in 14. stoletju), ki so stanovali na starem gradu, imenovanem leta 1167 Pilistain. Stari trg (pravzaprav tržna vas) se je razvil na južnem obronku grajskega griča ter obsega danes le še nekaj raztresenih hiš. V 14. stoletju ga je nadomestil Novi trg, ki se je razvil v sedlu med gradovima Pilštanj in Hartenštanj. V Novem trgu je kupil gornjegrajski samostan l. 1348 in l. 1355 dve hiši, l. 1404 pa se Pilštanj izrecno imenuje Pilstain forum. Novi trg kaže razvito trško koncepcijo ter oblikuje pravokotni trg z vodnjakom v sredini. Naselbina je imela običajne pravice in privilegije ter je dobila l. 1431 pravico do prvega in l. 1505 do drugega letnega sejma. Tema sejmoma so se pozneje pridružili še štirje, tako da jih je imela v 19. stoletju šest. Okoli leta 1500 se prvič omenja grad Heritenstain, l. 1570 pa je bil zgrajen novi grad Pilštanj. Oba gradova sta propadla v 2. polovici 18. stoletja. Prafarna cerkev sv. Mihaela, ki je stala nad Starim trgom, je locirana ob vzhodnem robu Novega trga, a ni v nobenem primeru motila razvoja trškega naselja. Cerkev se prvič omenja l. 1167 in nato l. 1424 (s. Michael in Peyllenstein). Prometna lega naselbine ob cesti Kozje—Planina, ki se je vzpenjala preko pilštanjanskega sedla, je trgu zagotavljala živahno poslovno življenje, ki pa je utihnilo, ko se je cesta premestila v dolino Bistrice.

PISECE

Trška vas, ki se prvič omenja l. 1268 in 1284 kot Pissetz in Pischetz. Vas se je razvila pod gradom, ki se l. 1329 imenuje haus Pischetz, l. 1443 pa gesloss Bischecz. Bila je najprej aribonska in salzburška posest, ki so jo upravljali pišeški gospodje, nato deželno-knežja in končno med leti 1595 in 1927 posest baronov Mosconov. Kot bližnji Kunšperk se tudi Pišece niso razvile do večje pomembnosti ter so ohranile več ali manj vaški značaj.

PLANINA

Njeni prvi lastniki so bili Breže-Seliški, po l. 1072 pa krški škofje, katerih fevdniki so bili planinski gospodje (ca. 1190—1250), svibenski (ca. 1250—1359/1345), Celjani (1345—1456) in končno Habsburžani. Kraj se imenuje l. 1190 Munparis, l. 1209 Momparis in villa vinearum Planinich, l. 1345 kot trg Mumbreiz, l. 1363 markt Monpareys in l. 1459 markt Montpreis. Naselje se je razvilo na gorskem hrbtu ter oblikovalo tržno ulico, ki se proti cerkvi in gradu lijakasto širi, a se pred njima spusti strmo v dolino Gračnice. Zaradi lege na slemenu kraj ni razvil pravilne parcelacije, a se l. 1598 omenja njegovo obzidje. Zаметek naselbine je gotovo pri gradu, ki kaže romansko gradnjo iz

12. stoletja, ter pri cerkvi, kjer se omenja vikar že leta 1328, čeprav je njena sedanja stavba šele iz 1. polovice 15. stoletja. Zaradi mnogih požarov in opustošenj Planina danes ne premore nobene pomembnejše meščanske arhitekture.

PODČETRTEK

Podčetrtek je bil najprej last Breže-Seliških (Aribonov), po l. 1072 pa krških grofov. Zaradi obmejne lege se je na Starem gradu kmalu razvila utrjena postojanka, ki jo je l. 1162 upravljal krški fevdnik Friderik Landsberg. Grad se omenja l. 1279 kot castrum Landsperg in l. 1455 kot vest Lantsperch, kraj pa l. 1213 kot Lonsperch, 1287 Landsperch, 1404 forum Landsperg in 1462 kot Windisch Landsperg. Vikariat se v Podčetrtku omenja že l. 1347 ali 1348, leta 1426 pa vicarius in Landsperg. Trg je imel običajne pravice in privilegije ter tržni in sodni dan na četrtek. Ker je cesta Kunšperk-Lemberk-Poljčane tekla skozi trg preko strmega klanca (obvezna trška priprega), je vladalo v Podčetrtku živahno poslovno življenje, ki pa je zamrlo, ko je stekla cesta po sotelski dolini. Naselbina kaže tipično tržno ulico, ki se nekoliko razširi le v gornjem koncu, medtem ko se ji cerkev diskretno umakne tik pod grajski hrib. Parcelne organizacije trg ni razvil, tako da ima še danes pretežno kmečki značaj. Sedanji podčetrški grad je nastal v 1. polovici 16. stoletja tik pod svojim srednjeveškim prednikom. Njegovi oskrbniki so bili od leta 1527 Tattenbachi, ki so postali nato najemniki in med leti 1612—1672 lastniki gradu. Med leti 1686 in zadnjo vojno so grad posedovali grofje Attemsi.

PODSREDA

Kraj je bil najprej breže-seliška, po l. 1072 pa krška lastnina. Grad se prvič omenja l. 1213 kot castrum Herberch, l. 1290 Herberge in l. 1450 kot castrum Herwerch. Kraj se je razvil v dolini Bistrice odmaknjen od gradu. Stari trg je ležal vzhodno sedanjega Novega trga, na katerega so se prenesle njegove pravice. Farna cerkev je stala do konca 18. stoletja na severnem koncu trga ter je postala že pred l. 1426 vikariat. Novi trg kaže vsa svojstva zavestno nastalega trškega koncepta, ki je sicer izoblikoval cestni trg, a ne do kraja razvil trških parcel. Trg, ki je konec 19. stoletja štel 58 hiš, leži med stičiščem cest iz Kunšperka in Brestanice ter cerkvijo, pred katero deželna cesta zavije v globel ob Bistrici. Kot trg se Podsreda omenja l. 1377 in l. 1445 (markcht Herberg). Imela je običajne trške pravice in privilegije s tedenskim tržnim in verjetno tudi sodnim dnevom ob sredah. Temu so se l. 1560 pridružili 2 letna in l. 1836 3 živinski sejmi. Pranger nosi letnico 1667. Trg, ki je l. 1798 katastrofalno pogorel, ne kaže danes posebnih arhitektonskih kvalitete, je pa mikaven zaradi svoje nepokvarjene srednjeveške urbanistične koncepcije, ki jo je treba na vsak način ohraniti.

PREBOLD

Tržna vas, ki se je razvila v bližini gradu Liebenstein, stare alodialne posesti žovneških gospodov, se prvič omenja l. 1288 ter je pogorela konec srednjega veka. Njegov naslednik je grad Prebold, ki je nastal v 2. polovici 16. stoletja zapadno od trga na sotočju Savinje in Bolske. Leta 1592 se v kraju omenja cerkev, ki je bila v dobi turških napadov obdana z močnim taborom. Naselbina je ustvarila manjši tržni prostor v bližini farne cerkve, vendar je prišla do večje veljave šele v 19. stoletju, ko se je v njej razvila tekstilna industrija.

REČICA

Njeni prvi znani lastniki so bili plemeniti de Chagere, ki so jo l. 1140 darovali z ostalo gornjegrajsko gosposčino vred oglejskemu patriarhu. Ta jo je pridržal zase, zgradil v njej dvor ter namestil rečiške gospode kot svoje vazale. Farna cerkev sv. Kancijana se omenja l. 1175 in 1251, vas — villa Riez odnosno Rize — pa l. 1227 in 1247. V kraju so se večkrat mudili oglejski patriarhi, ko so delali po naših krajih cerkvene vizitacije. Rečica je postala v 1. polovici 14. stoletja trg ter se omenja l. 1350 kot marcht Rize. Imela je običajne trške pravice in privilegije, ki so se jim pred letom 1385 pridružili še sodni, s čimer je šele postala polnopravni trg. Na to še spominja ohranjeni pranger. Med leti 1262 in 1285 je kraj postal delna samostanska lastnina ter je l. 1426 štel 22 domov. Požara iz let 1799 in 1870 sta naselbino precej prizadela, vendar je v njej še ohranjena zanimiva renesančna stavba iz srede 16. stoletja, ki se imenuje »Tavčarjev dvor«. Danes je trg nekoliko odmaknjen od prometa, včasih pa je cesta tekla skozenj ter izoblikovala v njem manjši tržni prostor, ob katerem je stala obzidana cerkev kot obrambno oporišče.

ROGATEC

Rogatec je historično pomemben kraj na križišču cest Mestinje—Hromec in Stoperce oziroma Žetale—Pregrada. Leta 1016 so ga dobili Ariboni, od njih pa l. 1072 krški škofje, katerih fevdniki so bili do l. 1192 Traungavi, do l. 1296 Rogačani, po l. 1301 žovneški oziroma Celjani, po l. 1456 pa Habsburžani, ki so postali konec 15. stoletja njegovi lastniki. Kraj se omenja l. 1150 kot Roas, l. 1207 Rohats, l. 1254 Rohathes, l. 1285 pa že kot trg. Leta 1377 in 1456 se Rogatec imenuje celo celjsko mesto (oppidum), saj je bil obzidan. Ni postal mesto le zaradi števila prebivavstva. Varovala sta ga dva gradova: Stari grad nad trgov, ki se omenja že l. 1180 in Stermol ob naselbini iz 15. stoletja. Farna cerkev sv. Jerneja se sicer omenja šele l. 1491, a je kot grajska kapela stala gotovo že v 13. stoletju ter bila od 2. polovice 14. stoletja dalje sedež vikariata. Za Santonina l. 1487 je kazal trg močne sledove

madžarske vojne. »Okroglo grajeno mesto« je obdajalo staro, od požara očrnelo in deloma porušeno obzidje, »mesto« samo pa je bilo v razvalinah in skoraj brez prebivavcev. Grad nad trgom, ki so ga Madžari zaman oblegali, je obdajalo dvojno obzidje, tretje pa je segalo z dvema krakoma do »mesta« pod njim. Rogatec je bil po Santoninovich zatrdilih med leti 1470 in 1486 trikrat požgan. Zaradi turške nevarnosti so morali okoliški kmetje dve milje naokoli 4 dni popravljati trške utrdbe. To se je zgodilo l. 1550, l. 1551 pa so v Rogatcu namestili četo strelcev. Leta 1550 je trg dobil pravico tedenskih sejmov ob sredah in 3 letnih sejmov, ki so se do l. 1786 povzpeli na 9 letnih in živinskih sejmov. V 18. stoletju je trg dvakrat pogorel, zato kažejo njegove sedanje stavbe večinoma bidermajersko lice. Trg je imel še leta 1782 Spodnja (z letnico 1559) in Gornja vrata, na trgu pa poleg Marijinega znamenja in vodnjaka prostor za javno sramotenje. Tržna naselbina kaže enotno koncepcijo ter zavestno oblikovalno voljo. Tržni prostor je usmerjen k cerkvi in gradu, pod katerima drži cesta proti Stopercam in Žetalam. Prvotna parcelacija se je že nekoliko zgubila. Rogatec je eden redkih trgov, ki je izoblikoval ob vzhodnem robu gospodarsko ulico, medtem ko je ob zapadnem ni mogel zaradi potoka Draganje. Trški rotovž, nadstropna stavba s stolpičem in čebulasto strešico, se je moral l. 1888 umakniti šoli. Sicer pa kaže trška koncepcija enotno, ambientalno podčrtano podobo, ki jo bo treba na vsak način ohraniti.

SEVNICA

Po odbitju madžarskih navalov je bil kraj najprej Breže-Seliški (Aribonski), med leti 1045 in 1595 salzburški, nato pa od Mosconov in drugih lastnikov. Leta 1256 se omenja Lychtenwalde, l. 1275 Liechtenwalde, l. 1509 castellum Liechtenwalde, l. 1522 pa že kot trg z običajnimi trškimi parvicami in privilegiji. Leta 1581 in 1408 je trg dobil od salzburških nadškofov iste svoboščine, kot so jih imele Brežice že od l. 1355. Vendar trška avtonomija ni bila popolna, saj je trškega sodnika imenoval nadškof ali njegov vicedom. V trgu se omenja l. 1451 die Chirichgasse skupaj s cerkvijo sv. Miklavža. Leta 1575 so Sevnico zavzeli uporni kmetje, l. 1765 in 1812 pa je razen obeh cerkva in treh hiš popolnoma pogorela, tako da je v njej le malo starejšega stavbnega fonda, pač pa da omenimo znamenito »Lutrovo klet« s freskami iz 2. polovice 16. stoletja. Ker se je naselbina razvila med grajskim gričem in Savo, je izoblikovala tipično tržno ulico brez parcelacije. Po osvoboditvi je Sevnica postala mesto.

SENTJUR

Kraj je spadal najprej pod Aribone, po l. 1072 pa pod škofijo v Krki. Naselje se je razvilo pod četril ure oddaljenim Anderburgom, ki se omenja že l. 1247, a so ga l. 1458 porušili Celjski grofje. Vas se

prvič omenja l. 1540, ko so v njej zgradili novo cerkev na mestu požgane starejše, po kateri je dobil ime. Leta 1584 se Šentjur imenuje trg »der marcht s Jörgen«, l. 1585 s. Georigius forum in marchia prope Anderburch, l. 1400 oppidum s. Georgii sub Anderburg, l. 1425 s. Jorgen der marcht, l. 1429 s. Georgius prope Anderburch, l. 1482 s. Jöring bey Anderburg und Reychenekg in l. 1490 s. Georgius prope Raynech. Vsi ti nazivi veljajo seveda za gornji del sedanjega trga, spodnji del trga se je namreč že l. 1581 imenoval das Nyderdorf. Celjski grofje so konec 14. stoletja trg ukinili, a so ga l. 1400 ponovno obnovili ter mu dali pravico do davka prostega tržnega dne v nedeljo. Leta 1466 je trg dobil pravice do letnega sejma, l. 1559 lastno nižje sodstvo, l. 1585 pa se je premestil vanj letni sejem, ki je bil od l. 1457 pri cerkvi sv. Primoža ter se je pozneje zopet vrnil nazaj.

Trg je ležal na križišču cest Celje—Rogatec in Ptuj—Poljčane—Laško—Ljubljana, ki je tako tekmovala s cesto preko Konjic in Celja, da so jo l. 1524 prepovedali uporabljati za trgovino. Krška škofija je trg z gosposčino vred prodala l. 1612 rodbini Waagen, nakar so se lastniki naglo menjavali. Po turškem napadu l. 1475 so tržani obdali cerkev in pokopališče s taborom, ki ga opisuje l. 1487 Santonino (obzidje, jarek, cine, bastioni). Leta 1655 so kraj oplenili uporni kmetje, l. 1759 in 1807 pa je pogorel, zato kaže njegov sedanji stavbni fond bidermajersko lice. Jedro naselbine se je razvilo ob cestnem trgu z regularno parcelacijo, ki je pustila cerkev na skrajnem zapadnem robu pomola, pod katerim se je cesta spustila v spodnji, vaški del trga. Premestitev ceste, ki je prej držala skozi trg, podenj je l. 1946 zadala naselbini uničujoč udarec. Stari Gornji trg je začel hirati, razvil pa se je spodnji mlajši trg, ki predstavlja danes jedro Šentjurja. Od stavb v trgu omenimo samo rojstno hišo komponistov Ipavcev, ki je iz l. 1760, a kaže bidermajersko lice iz leta 1825.

ŠMARJE PRI JELŠAH

Kraj je bil krška lastnina ter je dobil ime po cerkvi posvečeni »Mariji na jezeru«, ki se prvič posredno omenja l. 1256 ter je v osnovi romanska. Vas se imenuje l. 1348 s. Marein, l. 1385 s. Marein bei Lemburg in l. 1446 s. Marein underm Botschaidt. V dobi turških napadov so cerkev obdali z močnimi tabornim obzidjem, katerega kaže Klobučarič l. 1605 in freska pri Sv. Roku nad Šmarjem leta 1538 ter je bilo odstranjeno l. 1878. Po zgraditvi Južne železnice l. 1846 se je vas naglo razvila, dobila okrajno sodišče ter postala leta 1875 trg, čigar jedro predstavlja tržno razširjena cesta Grobelno—Rogatec toda brez regularne parcelacije.

ŠOŠTANJ

Njegovi prvotni lastniki so bili Breže-Seliški, nato patriarhi, Vovbržani, Celjani, Habsburžani, po l. 1590 Wagensbergi, po l. 1621 Sauerji, po l. 1658 Schrattenbachi in med leti 1681 in 1802 Thurni. Šoštanj se

prvič omenja okoli l. 1200 kot Schonenstein, l. 1258 Schonenstein in l. 1548 kot marcht Schönstain. Verjetno so dali Celjani kraju trške pravice in privilegije: lastno sodstvo, tedenski tržni dan ob četrkih in več sejmov ter predpravice v trgovini s soljo (1436) in lesom ter vinom (1492). Trške pravice so bile zadnjič potrjene l. 1815. Takrat je trg štel 78 hiš in 424 prebivavcev, toda še l. 1872 so se našle v trgu lesene, s slamo in škodlami krite hiše. Prvotno naselje se je razvijalo okoli farne cerkve, ki se omenja že l. 1261 kot vikariatna ter je bila po turškem napadu l. 1475 spremenjena v močan tabor. Pozneje se je naselje prestavilo na svoje sedanje mesto, locirano med grajskimi gričem in Pako, ter izoblikovalo pravokotni trg z enakomerno parcelno obrobo. Smer trga je narekoval grajski grič z gornjim gradom, omenjenim že l. 1199, in spodnji grad, ki se prvič omenja l. 1372 ter je zapiral južni konec trga. Medtem ko je bil gornji grad opuščen že l. 1575, je spodnji pogorel l. 1734, oba pa je nadomestil sedanji grad Turn, ki je nastajal med leti 1575 in 1658 ter bil po letu 1734 predelan v stanovanjske namene. Nekoliko izven naselja se je namestila trška podružna cerkev, katere romanska osnova govori za sredino ali 3. četrtino 13. stoletja. Trg je večkrat pogorel, vendar je ohranil originalno koncepcijo harmonično oblikovane urbanistične zasnove, ki bi jo vsak modernistični poseg distoniral in jo je zato treba ohraniti v nedotaknjenem stanju. Razvoj rudarstva v šoštanjski okolici je povzročil naglo naraščanje trga, ki je postal l. 1880 samostojna občina, l. 1911 pa mesto.

TRBOVLJE

Zgodovinska usoda Trbovelj je enaka usodi Laškega. Najprej v posesti Aribonov in Ažvinov so prešle l. 1106 v last Spanheimov, l. 1148 Traungavov, l. 1192 Babenberžanov, l. 1246 Pržemislov in po l. 1278 Habsburžanov. Predel se imenuje l. 1250 kot provincia Trefeul, vas pa l. 1265 kot Trevül. Vas je bila sedež šefonata ter je imela cerkev in v bližini grad Freudenekke. Leta 1350 se omenja vikariat s. Martinus in Triueal, l. 1424 pa Triuel. Nagli razvoj Trbovelj se je začel s premogom l. 1805 in z izgradnjo steklarne, apnenice, opekarne in cementarne. Razvoj naselja je bil skokovit in nereguliran, zato Trbovlje še danes ne kažejo urbanistično jasnega koncepta. Izrazito industrijska naselbina je postala l. 1926 trg, po osvoboditvi pa mesto.

VELENJE

Prvotni lastniki tega predela so bili Breže-Seliški, nato patriarhi, Vovbržani, Celjani, Habsburžani, fevdniki pa Kunšperški, Liechtensteini, Wagensbergi itd. Prvotna naselbina je bila severozapadno današnje ter se še danes imenuje Stara vas ali Staro Velenje (tako že l. 1374 Alten Welein in nato večkrat do l. 1480). Nova naselbina — Nova vas, Novo Velenje — se je razvila ob vznožju grajskega griča na kri-

žišču cest, ki drže iz Šoštanja v Vojnik in v Savinjsko dolino (cesta skozi Hudo luknjo na Slovenjgradec je bila zgrajena šele l. 1829). Velenjski grad se pojavi v zgodovini l. 1322 kot vest Welen, a se njegovi upravniki kunšperški ali velenjski gospodje omenjajo že l. 1275. Ker se kraj med l. 1250 in 1548 večkrat omenja kot Welu, Welan, Belen itd., toda brez atributa, smemo sklepati, da se je izvršil prenos naselbine šele po sredini 14. stoletja. Leta 1374 se omenja Velenje (Novo) kot trg in nato še večkrat (1444, 1459) za razliko od stare vasi. Naselbina se je razvila vzdolž ceste Šoštanj—Črnova, izoblikovala cestni trg in nepopolno parcelacijo, toda odrinila cerkev na vzpetino ob cesti, ki drži v Savinjsko dolino. Trška podružnica je nastala v 15. stoletju, farna cerkev pa je ostala na vzpetini ob severnem robu doline ter se obdala v času turških napadov z močnim taborom. Sorazmerno velika razdalja med farno cerkvijo (omenjeno že l. 1264 kot vikariatno, a gotovo vsaj iz začetka 13. stoletja) in naseljem, ki smo jo opazili v podobnem razmerju tudi v Šoštanju, ima svoj vzrok v oblikovitosti terena ter v dejstvu, da so se vsi pomembni gradovi (Šoštanj, Velenje, Šalek) razvili na strateško ugodnejšem južnem robu Šaleške doline, nakar so se tja prestavile tudi naselbine. Velenje do pojava rudarstva ni kazalo posebnega razvojnega dinamizma, se pa sedaj naglo razrašča ter postaja kot premišljeno urejeno industrijsko mesto urbanističen simbol nove stvarnosti.

VIDEM OB SAVI

Pomembna sejmska vas in važno savsko pristanišče za vino, namenjeno na Kranjsko. Prvotno last Aribonov je l. 1045 postal lazburški, konec 15. stoletja pa deželnoknežji. Prafarna cerkev se omenja že l. 1155 ter se po njej imenuje kraj skozi ves srednji vek Sv. Rupert (1297, 1541, 1424, 1500...). V novem veku je tu bilo 7 letnih sejmov za vino in živino ter se je uradno merila vinska posoda. Videm je postal l. 1881 samostojna občina, sedaj pa tvori skupaj s Krškim mesto Videm-Krško.

VITANJE

Vitanjski predel so dobili l. 980 grofje Ariboni, za njimi pa ga je nasledila krška škofija, ki je bila njegova lastnica med leti 1072 in 1785. Naselje se je razvilo v zaščiti obeh gradov (l. 1355 paide vest) na križišču cest Dolič—Stranice in Vitanje—Vojnik. Od gradov se Stari omenja že l. 1140 (fevdniki vitanjski gospodje, ki so izumrli l. 1429), Novi pa l. 1404 kot novum castrum Weitenstain. Oba gradova sta bila odnosno postala v 18. stoletju razvalini. Tretji grad se nahaja v trgu ter kaže italijanski renesančni koncept iz 2. polovice 16. stoletja. To je v osnovi prastara curia episcopalis, kjer so se podeljevali krški fevdi na Štajerskem in Krajskem in kjer je imelo svoj sedež deželno sodišče. Naselbina se prvič omenja l. 1155 kot Witenstaine (verjetno

po imenu Wito), l. 1506 pa kot trg. Leta 1529 se omenja vikar Chunradus, l. 1542 cerkev s. Petrus in Wetenstein, l. 1595 markt Weitenstain. Krški urbar iz l. 1404 nam opisuje Vitanje kot obzidani trg z Zgornjimi in Spodnjimi vrati ter škofijskim dvorom, ki je imel lastnega sodnika, mitnico in tri trge. Naselbina je izoblikovala cestni tip trga, usmerjenega h curiji episcopalis. Tu se cesta zlomi in drži skozi mlajši del trga do romanske farne cerkve, nameščene precej izven naselja. Zaradi hribovitega terena in reke Hudinje naselje ni moglo razviti regularnih parcel, je pa v jedru naselbine lahko ohranilo njihovo enakomerno razvrstitev. Santonino omenja Vitanje kot vas, vendar pomotoma, ker ga je koroška tranzitna trgovina vendarle poživila ter mu nudila velike razvojne možnosti. Sele v 18. stoletju je po merkantilistični izgradnji glavnih cest, posebno Dravske, padel pomen južne ceste, ki drži na Koroško, in s tem tudi Vitanja. Trg je zaživel zatišno življenje prometno odmaknjenih krajev, zato pa ohranil mnogo stare romantike, ki ga spreminja v turistično atraktiven košček savinjskega ozemlja.

VOJNIK

Vojnik je bil najprej v posesti Breže-Seliških, nato vojniških, ko so ti izumrli, je l. 1241 postal deželnoknežji. Zaradi ugodnejše lege ob cesti se je naselje precej odmaknilo od starega vojniškega gradu. Kraj se prvič omenja l. 1165 kot Hoheneke, l. 1265 Hohenek, l. 1274 Hohenech, l. 1506 pa že kot trg, medtem ko se njegov grad prvič omenja l. 1259 kot castrum Horyk, l. 151 pa kot purg Hohenegge. Trg je imel običajne pravice in privilegije, vendar je moral trškega sodnika potrjevati celjski vicedom (trški urbar iz l. 1524). Cesar Maksimilijan I. je trgu dovolil 2 proščenijska sejma, končno pa je imel trg pravico do 6 privilegiranih letnih sejmov. Naselbina se je razvila ob deželni cesti, ki se je skozi njo tržno razširila, a ima danes samo še deloma ohranjeno prvotno parcelacijo. Vzrok tega leži v mnogih nesrečah, ki so prizadele trg v stoletjih ter pokvarile njegovo prvotno koncepcijo. Tako omenja že Santonino l. 1487, da je prej utrjeni trg z nekoč lepimi stavbami v razvalinah, ker so ga požgali Turki. Tudi l. 1524. se omenjajo v trgu ruševine. Leta 1750 in 1859 je trg pogorel tako temeljito, da njegova sedanja podoba ne sega pred 19. stoletje. Farna cerkev, ki se posredno omenja že l. 1226, leži precej zunaj trga ter ni ovirala njegovega razvoja, pač pa da stoji v njegovi sredini nekdanja grajska pristava, ki pa je stanovanjsko predelana.

VRANSKO

Prvotni lastniki zamočvirjene Bolske doline so bili Spanheimi, nato Traungavi, Babenberžani, Vovbržani, po l. 1291. žovneški odnosno Celjani, po l. 1456 pa Habsburžani. Kraj se omenja prvič l. 1129, ko se

imenuje cerkev sv. Mihaela, nato l. 1286 Vrensk, l. 1398 Frenczk in okoli l. 1480 Francz. V srednjem in novem veku je bil na cestah Vransko—Motnik (do 17. stoletja) in Vransko—Trojane (od 18. stoletja dalje) močan tovorniški in od 18. stoletja dalje vozni promet, ki se je še stopnjeval z rekonstrukcijo trojanske ceste (1727—1728). Kot obmejni kraj med Štajersko in Krajnsko je imelo Vransko med leti 1492 in 1778 mitnico, k temu pa je dobilo l. 1573 še pošto, ki so jo do l. 1865 oskrbovali privatniki. V francoski dobi (1809—1815) je bila tu obmejna carinarna. Naselje se je razvilo ob deželni cesti, ne da bi izoblikovalo cestno tržišče. Njegova mejnika sta predstavljala na vzhodu farna cerkev, ki je bila v dobi turških napadov taborsko utrjena, na zapadu pa rahlo vzvišeno stolpasto poslopje — mitnica — ki je bilo v 1. polovici 19. stoletja prezidano v klasicističen dvorec, grad Wittembach. Trška parcelacija ni regularno razvita, kar dokazuje sukcesivnost naselbinske zasnove. Zaradi naraščajočega prometa in naglega vzpona Vranskega je kraj dobil l. 1853 okrajno sodišče in davkarijo, l. 1868 pa je postal trg. Njegov stavbni fond historično ni posebno zanimiv, nudi nam pa tipično podobo trgov v 2. polovici 19. stoletja.

ZALEC

Njegovi lastniki so bili najprej Ariboni in Ažvini, nato pa Spanheimi, Traungavi, Babenberžani, Pržemislji in končno po l. 1278 Habsburžani, fevdniki pa med leti 1270 in 1456 Vovbržani in Celjani. Krajevni izvor je kolonizacijski ter je prvotno obsegal vse ozemlje do Šempetra. Vse kaže, da je bil zametek naselbine v 11. stoletju lociran na gričevju severno od današnjega Žalca ter se še v 15. stoletju imenuje Stari Zalec (n. pr. l. 1445 in 1466 Alt Sachsenfeld). Ime Sachsenfeld se sicer prvič pojavlja že l. 1147, vendar je zanesljivo šele l. 1182, ko je tu bil sedež deželnoknežjega urada. Kdaj se je izvršil prenos naselbine na sedanje mesto, ni ugotovljivo. Leta 1259 se Zalec še imenuje villa — vas, l. 1265 pa že trg. Cerkev sv. Miklavža se omenja že l. 1175, a kot fara zagotovo šele l. 1260. Leta 1279 se omenjajo prvi znani žalski tržani, l. 1311 se imenuje marcht Sachsenweld, l. 1346 se omenja trški sodnik Oton Lungauer, l. 1347 pa ima že svoj pečat in obzidje z dvojnimi vrati ter je sedež deželnega sodišča. Leta 1386 je dobil pravico do 2 letnih sejmov. Turki so Zalec oplenili l. 1471 in l. 1480, nakar so tržani zgradili obe trdnjavi v zapadnem delu trga: cerkveni tabor in Frengo. Cerkveni tabor je bil zgrajen do l. 1524 ter je imel 4 obrambne stolpe, Frenga pa je nastajala okoli utrjenega doma Andreja Lilienberga od leta 1498 dalje. Frenga je z leti postala dobro urejena obrambna organizacija. Pred zapadnimi trškimi vrati je stal špital, čigar stavba iz 1. polovice 16. stoletja je še ohranjena, toda na žalost že precej predelana (Zotlova kovačija). Zalec je lep primer razvitega cestnotrškega koncepta z nekaj prečnimi ulicami in urejeno parcela-

cijo. Cerkev s pomožnimi stavbami se je namestila na zapadnem koncu naselja, tako da njenega razvoja ni z ničimer ovirala. To velja tudi za podružnico sv. Kancijana na vzhodnem robu naselbine, ki je v osnovi morda še celo ranogotska. V stavbnem fondu Žalca je še danes več stavb, ki izvirajo iz pozne gotike ter so morda celo še iz 15. stoletja. To so hišne številke: 21, 79, 89 in 134. Slednja je zagotovo iz 1. polovice 16. stoletja.

Torej imajo trgi na obravnavanem ozemlju približno enako razvojno usodo. Nobeden izmed njih ni bil popolnoma nanovo ustanovljen. Le nekaj se jih je preselilo (Pilštanj, Podsreda, Šoštanj, Velenje, Žalec, Kunšperk-Bistrica), večinoma so nastali iz vasi ali poleg vasi, ki so ležale na prometno pomembnih mestih, bile večkrat odlikovane s pravico letnih ali proščenskih sejmov ter imele dovolj močno konsumacijsko zaledje. Seveda se vsi trgi niso razvili do popolne avtonomije niti v gospodarskem (trgi z omejenimi pravicami: Lemberk pri Dobrni, Kunšperk, Pišcece, Prebold in sejmska vas Videm ob Savi) niti v pravnem oziru (vsi deželnoknežji in salzburški trgi: Konjice, Laško, Mozirje, Vojnik, Žalec, Brestanica, Sevnica), so pa nekateri dobili tudi krvno sodstvo ali pa postali sedeži deželnih sodišč (Celje, Brežice, Laško, Žalec, Gornji grad, Šentjur, Rogatec, Vitanje). V urbanistično-gradbenem oziru je razvilo idealno mestno zasnovo edino Celje, trško pa Konjice, Mozirje, Podsreda, Rogatec, Sevnica, Šoštanj, Vitanje in Žalec. Ostali trgi so v razvoju zaostali, ker niso popolnoma izoblikovali tržnega prostora ali parcelacije, zaradi majhnih zasnov pa tudi ne prečnih ali celo gospodarskih ulic. V utrjevanju naselbine zopet prednjači Celje, čigar obrambni sistem je bil skoraj idealen, čeprav tehnično zaostal, sicer pa so bile utrjene tudi Brežice, Konjice, Laško, Planina, Rogatec, Vitanje, Vojnik in Žalec. Mnogi od trgov so si zgradili svoje rotovže (Celje, Brežice, Konjice, Laško, Lemberk, Rogatec, Sevnica, Šoštanj, Žalec) in špitale (Celje, Brežice, Laško, Žalec), skoraj vsi pa utrjene postojanke v obliki taborov (Braslovče, Konjice, Bistrica, Mozirje, Podsreda, Prebold, Rečica, Šentjur, Šmarje, Šoštanj, Velenje, Vojnik, Vransko, Žalec), stolpov (Kunšperk, Mozirje) ali utrdb (Žalec). Seveda bi nas zavedlo predaleč, če bi se na tem mestu spustili v podrobnejšo analizo razpoložljivih rezultatov, zato sklepne ugotovitve navajamo samo toliko, da lahko služijo kot dopolnilo k uvodnim izvajanjem. Iz njih spoznamo, da so naša naselja urbanistični spomeniki naše preteklosti in jo morebiti bolje ponazarjajo kot vsa ostala zgodovinska pričevanja, saj se je v njih razvijalo vsakdanje življenje našega tržana ter se v njihovi legi in obliki, podobi in velikosti izraža naša sredina v svojem stoletnem profilu. Zato so vse našete ugotovitve podane zelo sumarično ter komaj načenjajo obsežno področje našega srednjeveškega urbanizma in njegove problematike in ji skušajo dati nekaj orientacijskih ugotovitev kot kažipotov za bodoče raziskovalno delo na tem doslej strokovno skoraj nedotaknjemem področju našega zgodovinopisja.

LITERATURA:

- Joseph von Zahn: Ortsnamenbuch der Steiermark im Mittelalter, Wien 1895.
- Hemann Wengert: Die Stadtanlagen in Steiermark. Graz 1952.
- Nowotny Fritz: Südsteierische Burgen und Schlösser, Hausmann: Südsteiermark, Graz 1925.
- Sidaritsch Marian: Die steierischen Städte und Märkte in vergleichend geographischer Darstellung. Zur Geographie der deutschen Alpen. Graz-Wien 1924.
- Sidaritsch Marian: Geographie des bäuerlichen Siedlungswesens im ehemaligen Herzogtum Steiermark. Graz 1925.
- Pirchegger Hans: Beiträge zu einer geschichtlichen Statistik der steirischen Städte und Märkte. Zur Geographie der deutschen Alpen, Graz-Wien 1924.
- Fran Zwitter: K predzgodovini mest in meščanstva na starokarantanskih tleh. Zgodovinski časopis VI—VII, 1952—55.
- Orožen Janko: Zgodovina Celja I. II. III. Celje 1927 in 1950.
- Pirchegger Hans: Die Herschaften des Bisthums Gurk in der ehemaligen Südsteiermark. Archiv für vaterländische Geschichte und Topographie 49. Bd. Klagenfurt 1956.
- L. Kobel-H. Pirchegger: Steirische Ortswappen, Graz 1954.
- Anka Wambrechtsamer: Kronika planinskega gradu in trga, rokopis, Planina 1928.
- Josef von Zahn: Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark I. II. III. mark I. II. III. Graz 1878—1885.
- Josef von Zahn: Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark I. II. III. Graz 1875—1905.
- Jože Curk: Topografski zapiski iz leta 1961.
- Pettauer Leopold: Imena važnejših starejših gradov na Slovenskem nekda in sedaj. Kronika slovenskih mest V. za leto 1958.
- Barawalle-Knapp: Steirische Burgen und Schlösser, Graz 1956—1941.
- Orožen Janko: Gradovi in graščine. Celje 1956.
- Orožen Janko: Posestna in gradbena zgodovina Celja, Celje 1957.

DOKUMENT O DELU ODBORA ZA TURISTIČNO IZGRADNJO GORNJE SAVINJSKE DOLINE OD JESENI LETA 1959 DO MARCA 1962

Tine Orel

Delo odbora je potekalo v smislu nalog, zaradi katerih ga je OLO Celje na pobudo predsednika Rika Jermana formiral. Naj za to za uvod navedem te naloge:

a) izdelavo ureditvenega načrta za vsa področja in kraje, ki že imajo turistični značaj, in tistih, ki pridejo za turistično dejavnost v poštev.

b) organizacijo gradnje vseh tehničnih objektov, ki so za razvoj turizma potrebni (nastanitvene in gostinske postojanke, promet, komunalne naprave i. p.)

c) organizacijo in zbiranje sredstev za gradnje pod b)

d) sodelovanje z vsemi ustanovami, forumi in organizacijami, ki so doslej izvajali kakršnokoli dejavnost pri razvoju turizma na tem področju (Zavoda za zaščito spomenikov in varstvo prirode, PD Celje TZS, PZS, CTZ)

e) izdelavo gradbenega plana turistično pomembnih objektov in plana adaptacij že obstoječih za razdobje od 3—5 let, počenši z l. 1961, pri čemer so kot prioritete naloge naslednje:

turistična eksploatacija Logarske doline;

rekonstrukcija že obstoječe ceste in gradnja nove do Rinke;

gradnja novih cestnih zvez — Pavličevo sedlo, Sv. Duh;

rekonstrukcija ceste od Nazarij do Logarske doline — površinska ob-

delava, zgostitev izogibalšč;

nihalna žičnica na Okrešelj kot turistična atrakcija;

gradnja komfortnega hotela na prioritetni lokaciji ureditvenega načrta;

dovršitev adaptacije Planinskega doma in regulacija Plestja;

vzdigniti nastanitvene kapacitete v Logarski dolini na 400 postelj;

zaščita Robanovega kota in okolice v smislu zakona o varstvu prirode;

f) ureditev hudournikov v Logarski dolini, Matkovem kotu in Robanovem kotu.

Ce analiziramo vsebino teh nalog, vidimo, da so pravzaprav vse take, da je njih izpolnitev vezana na večja družbena sredstva. Take so naloge pod b, e in f. Vendar so tudi naloge, ki niso toliko stvar večjih sredstev kot stvar pametne presoje, smisla za realnost, a obenem pa tudi vneme in dinamičnega usmerjanja pri gospodarstvu in ureditvi doline. Namen odbora je predvsem ta, da ji pokaže pot k intenzivnejšemu življenju, da zavre že desetletja trajajočo depopulacijo doline, to je preprosto povedano izumiranje prebivalstva zaradi odseljevanja, zaradi ekonomske emigracije.

To je kompleksna naloga, ki je ne more rešiti ekonomist, čeprav gre v bistvu za ekonomiko doline. Cela vrsta vprašanj je, ki jih ekonomist lahko rešuje samo z materialom iz vseh področij, od katerih je dolina doslej živela: iz kmetijske, živinorejske, gozdarske in turistične. Tudi na izgradnjo turizma je treba gledati s stališča vse pokrajine, treba je imeti pred očmi vprašanje, od česa bo živela ona sama in kaj bo prispevala v skupne fonde. Vsak od zgoraj naštetih vidi dolino s svoje strani, ekonomist in urbanist pa morata skupno z vsemi reševati vso problematiko.

Ad a)

Ureditveni načrt je bil pismeno naročen leta 1957 in 1958 pri celjskih urbanistih in pri Zavodu za spomeniško varstvo. Naročilnico je podpisalo PD Celje, ker drugega naročnika tedaj ni bilo. Pri Zavodu za spomeniško varstvo je bil načrt naročen zato, ker je zavod takrat dobil pravico, da take načrte izdeluje.

Do delne realizacije je prišlo v Celju na posebno zahtevo predsednika Jermana jeseni leta 1960. Pri načrtu so sodelovali vidni celjski turistični delavci, vendar načrt ni prišel niti v javno obravnavo niti ga ni OLO Celje predložil v potrditev pristojnim republiškim organom. Delo nista vodila inženirja, ki sta naročilo sprejela. Ne morem pojasniti, zakaj do javne obravnave ni prišlo. Odbor je nastopil v istem času, ko so na hitro izdelali ta ureditveni načrt, kot iniciator podrobnega ureditvenega načrta za Logarsko dolino, ker je ta najbolj izpostavljena eksploataciji in za turistično eksploatacijo določena še od leta 1949. Ta načrt še danes ni izdelan, čeprav se je elementov zanj v teku 12 let precej nabralo, mnogo materiala zanj pa je iz prejšnjih dob. Krivda, zakaj ni načrta, ne zadene odbora, vzroki so deloma objektivni, deloma subjektivne narave. Metodologija za urbanistične načrte vsaj pri nas ni še izdelana, cela vrsta naših pokrajin takih načrtov še nima, niti ustreznih niti neustreznih, da celo o mestu Ljubljani smo to trditev brali še februarja 1962 v NR. Ni še dovolj, če je pri roki material in posamezni elementi, treba je to koordinirati in dati delu realen in pobuden smisel za določeno dobo. Strokovnjaki, ki pridejo za take načrte v poštev, so v preteklih letih imeli dovolj dela za realne načrte, zato so perspektivne — ureditvene raje odlagali.

Poleg vsega tega pa je med njimi težko najti ljudi, ki bi doslej s svojim delom izkazali izraziti smisel za pokrajino in gradnje v njej v duhu etnografske arhitekture. Dobro je, če se takega dela loti arhitekt — strokovnjak, ki ima čustven odnos do pokrajine, sicer obstoji nevarnost, da prevlada tehnokrat. Tega smo se bali, ker smo po vojni v GSD že zabeležili nekaj takih gradenj, ki razodevajo top občutek za značilnosti pokrajine.

Skratka: Z delom za ta načrt nismo uspeli. Po nastanku Zavoda za urbanizem v Celju je delo za ureditveni načrt prevzel ta zavod, s tem pa seveda odgovornost odbora za to nalogo še ni ugasnila.

Nasprotno se je še povečala. Kot naročnik bo moral odbor usmerjati in vsklajevati delo na izdelavi regionalnega plana, dobiti o njem mnenje poklicnih ustanov, organizacij, strokovnjakov in občanov, doseči njegovo potrditev, ga popularizirati in postati iniciator in soustvarjalec pri njegovem realiziranju.

Huda objektivna ovira za ureditev Logarske doline so tamkajšnje posestne razmere. Okvirni ureditveni načrt iz l. 1949, ki ga je osvojil tudi takratni republiški forum za te zadeve, je določal, da se v Logarski vzpostavijo vse turistične postojanke, ki jih je okupator požgal. To bi naj bila prva etapa turistične izgradnje te doline: Kot, Plesnik, Planinski dom do 200 postelj z dvema večjima objektoma, Logar in Logarske sestre. Če bi se vse to obnovilo, bi imela dolina 400 postelj več kot pred vojno. Do tega pa ni prišlo, čeprav sta se PD Celje in CTZ trudila, da bi se stvari premaknile. Načelno je ta načrt iz leta 1949 še danes upoštevanja vreden. Turistično naselje na vходу v dolino naj se le načrtuje, toda vprašati se je treba, ali ni kaka cenejša pot do prve etape v izgradnji doline kakor ta.

Trenutno od tega načrta, ko bo odobren od vseh forumov, pričakujemo to, da bo pravna osnova za sprostitve tistega sveta, ki danes v prvi vrsti pride v poštev za turistične lokacije. Če tega odbor ni mogel realizirati, ima vsaj to zavest, da ni opustil nobene poti in sredstva, s katero bi delo za ta načrt pospešil. Opozarjam pa še enkrat na to, da to ni tako preprosta naloga: zahteva stalen študij metodologije regionalnega prostorskega in urbanističnega raziskovanja, projektiranja in planiranja, ker nimamo še enotne zasnove in ker vsak dinamičen razvoj terja pogosto revizijo osnovnih izhodišč, zlasti na zasnove. Pri Logarski bo tega morebiti manj, ker ne pričakujemo, vsaj v kratkem ne, da bi prišlo do izredno dinamičnega razvoja.

Ad b)

Odbor je s pomočjo vodne skupnosti organiziral **gradnjo ceste** od Plesnikovega mostu do pod slapa Rinke, zbral za to sredstva in sodeloval pri načrtih v l. 1960, v l. 1961, cesto pa zgradil od Plesnikovega mostu ob reguliranem Kotovcu do hudournika Palenka in še nekaj 100 m čezenj. S tem je dolina prišla do modernejšega cestišča, motornim vozilom je omogočen dovoz do Rinke, odkoder je dobre pol ure do Okrešlja. Ceste je 5.210 m — km je stal 8.500.000 din.

V letu 1960 — cesta I. — 2.940 m —	25.758.100 din
V letu 1960 — cesta II. — 1.024 m	4.480.996 din
V letu 1961 — cesta I., II.	2.882.394 din
V letu 1961 cesta III. — 1.246 m	11.125.657 din

Odbor je finančno močno podprl **obnovo Frischaufovega doma** na Okrešlju, saj je v ta namen izdal 6.718.164 din. Odbor je mnenja, da je ta svoja sredstva pravilno naložil, saj je Dom na Okrešlju ena najstarejših planinskih postojank in tudi za turizem v Logarski dolini mnogo pomeni, je gotovo najmarkantnejši cilj izletnikov in letoviščarjev, primeren pa tudi za spomladanski smuk in lovsko oporišče. Pri obnovi doma je odbor sodeloval tudi pri izvedbi del, posebno se je zavzemal za lično, sodobno opremo. Seveda je zaradi skromnih sredstev oprema skromna. Zadnja obnovitvena dela pa še čakajo in bodo stala okrog 5 milijone din.

Nadaljnja gradbena naloga odbora je bila **žičnica** na Okrešlju. Za informacijo, kako se je začelo, naj govori zapisnik o ogledu trase 3. II. 1960.

Iz zapisnika je razvidno, v katero smer je delo teklo. Odbor je leta 1961 predložil investicijski program in idejni projekt, revizijska komisija ga je odobrila pod pogojem, da se k programu pridenejo še nekateri dodatni načrti in da se strokovnjaki za žičnice med seboj sporazumejo glede strojnega dela. Bilo je veliko potov, zapisnikov, sej, ogledov, obstoje pogodbe z »Metalno« v Mariboru, vendar delo trenutno stoji, in sicer zaradi spremembe, ki je nastala pri revizijah vseh investicijskih gradenj. Gradnja žičnice je bila predmet dveh večjih konferenc: 27. 5. 1960, na kateri so bili zastopani drž. sekretariat za blagovni promet, Zavod za spomeniško varstvo Ljubljana, Maribor, TZS, PZS, Zavod za plan. OLO, predsednik OLO, predsednik obč. Mozirje, Gozdna uprava, Vodna skupnost, Vodno gospodarstvo. Konferenca s podobno udeležbo je bila dne 4. avgusta 1961, na kateri sta bila navzoča tudi sekretar tov. Tone Bole in dr. Danilo Dougan, nekaj časa tudi podpredsednik Zvezne ljudske skupščine tov. Franc Leskošek. Sestanek je bil v Ljubljani.

Po dveletnem delu za to stvar je v javnosti prišlo do protestov zoper gradnjo žičnice, zoper njo so se odločile tudi nekatere vidne osebnosti. Protesti so bili običajni in so spremljali skoro sleherno od 1.600 žičnic, kolikor jih je v Alpah. Odbor je svoje mnenje o tem povedal v Celjskem zborniku 1961. Razume se, da bi bilo imenitno, če bi gradili žičnico na Korošico in tam zgradili zimski športni center, toda to pomeni najmanj milijardo, na Okrešlju pa bi vozil lift atraktivnega značaja in nič več, torej investicija manjšega značaja. Razume se, da so za to potrebne kapacitete. A še najbolj je kot prvi pogoj za razvoj potrebna moderna cesta, ki bi od Rečice dalje po računih iz leta 1961 stala tudi več kot milijardo din. Izgradnja turizma bi se pravzaprav morala gibati na vseh frontah: na komunalni, na kapacitetah in na prometnih sredstvih, vse pa etapno. S tega stališča bi ne bilo prav nobene škode, če bi bilo v preteklih 10 letih nastalo v Gornji Savinjski dolini vsaj nekaj turističnih objektov mimo načrta, ki ga pričakujemo. Toda odbor se je zvesto držal načel o urbanizmu in ureditvi. Za zgled naj služi izpisek iz zapisnika komisije, ki jo je odbor sklical 9. septembra 1960. Navzoči so bili: Za odbor tov. Jerman, ing. Cvahte, ing. Knez, ing. Mislej, dir. Zgank, Orel; za Vodno skupnost: ing. Cvahte, ing. Tiršek; za Gozdno upravo: ing. Dečko, kasneje ing. Knez; GG Nazarje: ing. Kozič in ing. Kozičeva; Metalna Maribor: ing. Dušan Gruden; Zavod za spomeniško varstvo, Ljubljana; arh. Kopač; Elektro, Celje dir. Zupanc, Randl in tehnik; Okr. gradb. inšp. ing. Komel; Obč. Mozirje: Hinko Cop — skupaj 16 oseb.

»Gradnjo vodovoda na Logarski jasi oceni komisija kot črno gradnjo, ker zanjo ni vedela niti občina niti okrajna inšpekcija. Lokacija ni odobrena. Zato se preds. obč. Mozirje tov. Copu naroči, naj gradnjo takoj ustavi po svojem gradbenem inšpektorju. Ing. Koič pove, da je dal les, pod sugestijo, da tako želi okraj. Predsednik okraja tov. Jerman pa to demantira. Cement za vodnjak je preskrbelo PD Celje v dobri veri, da gre za legalno gradnjo. Arh. Kopač oceni leseno kočo, deklarirano za čuvajnico, kot neokusen objekt. Vprašanje vodovoda je pač treba proučiti, predvsem pa je treba vsako gradnjo legalizirati. »Čuvajnica«, pa bi se morala kot taka graditi, ne pa ji dajati značaj weekend hišice, ki bi se še povečala za dve sobici. Upravično bi se pritožili interesei za gradnjo počitniških domov, če bi tako nemogočo stvar dopustili brez vprašanja, ko smo odbili gradnjo objektov, vrednih milijonske zneske.

Daljnovid se premesti nasproti največji plaznici pod Grlom tako, da ne bo dvakrat sekal ceste. Tov. Orel pripominja, da je treba računati s surovostjo gorske zime, vendar obvelja estetski princip.

Arh. Kopač, Orel in inšp. ing. Komel si ogledajo lokacijo zavetišča AO. Sprejmejo sklep, naj se z delom preneha. Tov. Orel utemeljuje potrebo po gradnji zaradi razmer v društvu, zaradi pritegnitve mladih ljudi. Zavetišče naj se vključi v ureditveni načrt. K načrtu ima arh. Kopač določene pripombe. Sporočil jih bo preko zavoda za spomeniško varnost. Prav tako pripombe glede adaptacije Okročlja. Glede tega meni predsednik Jerman, da bi bilo prav posebno skrbno premisliti zaradi razvoja v bodočnosti. Arh. Kopač je zoper to, da se vzdigne stavba še za eno nadstropje.

Ad c)

Odbor je zbral nekaj sredstev za gradnjo pod b, kar je razvidno iz finančnega poročila. Seveda so to manjša sredstva, ki bistveno ne morejo vplivati na izgradnjo doline. Sodeloval je tudi pri zbiranju sredstev za gradnjo ceste v Matkov kot in v ta namen sklical posebno sejo vseh činiteljev, ki so na cesti zainteresirani.

Poleg tega je podjetjem, ki bi bili event. interesei za gradnjo počitniških domov v Logarski — razposlal okrožnico in dobil nanjo odgovore, iz katerih posnemamo, da bi v l. 1961 bilo interesentov za 150 postelj.

Ad d)

Sodelovanje s CTZ, TD, PD Celje, zavodom za spomeniško varstvo, GG, Vodno skupnostjo, obč. Mozirje in obč. Šoštanj je bilo stalno, načelno in v podrobnostih. Stik je bil osebni, pismeni, na sejah in na komisijah.

Ad e)

V l. 1962 bodo začeli graditi cesto v Matkov kot, popravili bodo cesto v Logarski dolini, del ceste bo asfaltiran, narejen bo ureditveni načrt in upajmo, da tudi potrjen, gradnja doma PTT se mora začeti, cestišča okoli Sester se morajo trasirati in izpeljati (zato je določenih 12 milijonov iz sklada okr. GG), trasira naj se uvoz v dolino po desnem bregu Kotovca. Delo za žičnico se nadaljuje. Naročen je načrt za vodovod Planinskega doma v Logarski dolini, naročena drenaža za odpadne vode v istem domu, dom bo prekrit.

Ad f)

Vodna skupnost bo v l. 1962 izrabila 27 milijonov za ureditev hudo-urnika v Logarski dolini. To je majhna vsota spričo škode, ki jo je napravila povodenj 17., 18. X. 1961. Odbor je naročil ekspertizo pri univ. profesorju ing. Rainerju, ki je v celoti potrdila gledanje odbora na ta problem.

Tako je kratko poročilo odbora o delu v l. 1960/61. V poročilo ni mogoče zajeti vseh naporov, ki si jih je odbor v kratkem času moral naložiti, da bi se vprašanje izgradnje GSD premaknilo. Če iz vsega tega ni bilo več vidnega uspeha, ni krivda odbora, ampak predvsem pomanjkanje sredstev in neposredne volje za dinamično izgradnjo doline.

Naj za zaključek navedem še enkrat, kako je OLO Celje l. 1951 utemeljil z nekaj razlogi formiranje tega odbora oziroma delo v smislu njegovega programa. Razlogi za razvoj turizma so:

1. Nedvomni prirodni in klimatični pogoji za vse vrste turizma.
2. Že stoletni psihološki pogoji v Lučah, Solčavi in Logarski dolini.
3. Že obstoječi tehnični pogoji: cesta od l. 1901 oz. 1921 (iniciator žalska sekcija celjske planinske organizacije), nastanitvene kapacitete, kolikor so obnovljene.
4. Zaostalost oz. zamudništvo GSD v primeri z ostalimi predeli Slovenije, ki imajo podobne pogoje za razvoj turizma (Gornja Savska dolina, Gornje Posočje, Pohorje).

5. Gospodarska okrepitev GSD (doslej samo eksploatacija gozdov), ki se prehitro depopularizira tudi zaradi težke pristopnosti, slabih prometnih razmer, pomanjkanje zaslužka i. dr.

Ce bo odbor kaj dosegel, bo nadaljeval in izpolnil delo vseh dosedanjih turističnih činiteljev v GSD: domačinov iz l. 1862 (to letnico ima prva vpisna knjiga tujevc v Solčavi in Logarski dolini), dr. J. Frischaufa, zadruga »Rinke«, savinjske podružnice SPD, PD Celje in od l. 1952 CTZ.

Za ilustracijo problematike naj k temu poročilu dodam še izpisek iz poročila na občnem zboru PD Celje l. 1961:

Naše društvo je tako, da na občni zbor ne more, ne da bi govorilo o turističnih problemih in nalogah. Od svojih začetnih časov je z njimi obremenjeno in jih je po močeh, ki so mu bile na razpolago, pomagalo reševati.

Popolnoma nesmiselna bi bila trditev, da je bilo po vojni npr. v Logarski dolini kaj zamujenega, češ da PD Celje ni storilo svoje dolžnosti napram pokrajini in ljudstvu. Vendar žal pride do takih trditev.

Ze v Frischaufovih časih so tedanji redki planinski aktivisti gledali na planinstvo v GSD s stališča celotnega gospodarstva in organizacije pokrajine. Zato so prav oni s Frischaufom na čelu bili iniciatorji in celo graditelji ceste v Logarsko, iniciatorji zadruga »Rinke«, poštних in avtobusnih zvez, da celo živinorejskih razstav itd. Med obema vojnama je savinjska podružnica to delo nadaljevala. V Plestju je predvojno zrasel največji turistični organizem, ki ga je postavilo na noge SPD. Po osvoboditvi se je ta tradicija nadaljevala.

Kljub obmejni zaporji smo takoj po vojni pisali razne peticije za načrtno obnovo Solčave in za turistično obnovo vse GSD. Od l. 1946 do l. 1952 je PD Celje vsako leto sklicalo turistično konferenco okraja Celje in tu je prišlo do podobnih zaključkov kakor kasneje, ko je to delo prevzela CTZ. Na razpolago so zapisniki in osebni spomini. L. 1949 smo sklicali republiško konferenco za ureditev Logarske doline, njen sklep je pravzaprav še danes v veljavi. Pomisliti je treba tudi, da so se obmejni predpisi razrahljali šele l. 1951. Ko smo videli, da drugih interesentov za GSD ni, smo gradili sami. Kmalu bo 10 let, edini turistični organizem večjega obsega je v celi GSD še vedno to, kar smo z velikimi težavami postavili. Knjižna vrednost planinskega doma znaša 14 milijonov in če pogledamo strukturo investicij, vidimo, kako težko je bilo zbrati ta skromna sredstva za dolino, ki spada med naše najlepše itd. Tudi danes se PD Celje pridružuje vsem naporom za izgradnjo GSD, zvesto svojemu izročilu. Vse, kar se pripravlja, o čemer se piše in propagira, se je na naših občnih zborih v zadnjih 15 letih govorilo, o tem se je pisalo v lokalnem listu, v PV, v TV, v CZ, GV, o tem je pisano v zapisnikih PD, CTZ, okrajnih konferenc in ne nazadnje v perspektivnih planih okraja Celje.

Urbanistični delavci, ki stoje zdaj pred svežo nalogo, da napravijo regionalni plan, imajo pri roki dovolj materiala, celo preveč. Stvar je tudi taka, da posebne izbire ni. Postavim:

1. Modernizacija ceste je prvi pogoj za turizem GSD. Tu ni treba debate.
2. Zazidalno torišče z vsemi napravami v Logarski bodi na vhodu v dolino. Kdor prizna principe urbanizma in izkušnje po svetu, bo šel tudi mimo tega brez ugovora. A kapacitete je treba postaviti takoj.
3. Kar v dolini že stoji, naj se obnovi in uredi. Tudi izven debate, a žal ne brez socialnih in političnih težav! To načelo stoji od l. 1949.
4. Ureditev sistema novih gozdnih cest in gradnja gozdnih cest po turističnih normativih.
5. Povezava GSD z Belo, z dolino Drave in druge relacije, o katerih se je že dovolj pisalo.

Ne bi rad tu ponavljal vsega tistega, kar sem lani govoril o žičnici na Okrešelj in vsem, kar je z njo v zvezi. O tem je izšel daljši članek v CZ in bo verjetno še marsikaj treba pisati. Zame je jasno, da se GSD zaradi orjaških lesnih izvozov, zaradi edinstvene alpske lepote, zaradi ohranitve slovenskega življa v tem predelu naše domovine mora izgraditi in da se bo izgradila samo, če bodo za to na razpolago večja sredstva iz splošnih družbenih

fondov. Vzpenjača na Okrešelj je atraktivne narave in pravzaprav majhna investicija. Zame je taka stvar manifestacija določene volje, da se dolina gospodarsko oživi tako, kakor narekujejo naravni pogoji. Zidajmo turistične objekte tam, kjer so akumulirani prirodni in deloma še psihološki pogoji, to je aksion zavestnega gospodarskega vodstva v neki pokrajini. Nikjer ni rečeno, da mora biti ravno GSD določena za rezervat prvobitnosti, tudi tu naj se določijo zonirani, kateri ostani ne prizadet, kateri pa naj se po regionalnem načrtu smotrno in z občutkom za etnografske značilnosti pokrajine izgrajuje. Ne bodimo ozkosrčni, okosteneli filistri, ne stojmo ob strani razvoja, že tako je naša GSD prava zamudniška dolina. Daleč sem od tega, da bi polemiziral s tem ali onim mnenjem, škoda je za čas, 20 let sem najozlje čustveno navezan na ta košček našega sveta in mi ni vseeno, če dolina zaradi tega, ker se ne okorišča z modernimi pridobitvami, izumira, če slišim, da ni otrok, da bi se odprl I. razred v Nazarju, Bočni ali Smartnem. Ni dolgo tega, kar mi je rekel znani planinski in turistični delavec domačin iz Luč: »Če bi se Luče ne elektrificirale, bi 20 hribovskih kmetij že ne bilo več.« 60 % KLO Solčava, 50 % KLO Luče je razseljenega po saminah. To pomeni, da je vprašanje obstanka na tej zemlji akutno.

Povedati pa je tudi treba, da se je v zadnjih letih vendarle nekaj naredilo: Moderna cesta od St. Ruperta do Rečice, električna do Planinskega doma, cesta v Logarski, več gozdnih cest, kar v skupni vrednosti že predstavlja 1 milijardo dinarjev.

DELOVNO POROČILO ZAVODA ZA SPOMENIŠKO VARSTVO MARIBOR ZA LETO 1961

Jože Curk

Zavod za spomeniško varstvo Maribor je v preteklem letu vršil na podlagi medokrajne pogodbe spomeniškovarstveno službo tudi na področju OLO Celja. Službo je opravljal po navodilih zakona o varstvu kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti FLRJ z dne 16. aprila 1959, po zakonu o varstvu kulturnih spomenikov in naravnih znamenitosti LRS z dne 30. junija 1958 in končno po zakonu o varstvu kulturnih spomenikov v LR Sloveniji z dne 12. oktobra 1961, s katerim je postala ta služba javnega značaja ter se decentralizirala. Odslej je njena najnižja ustanoviteljska enota občina ali pa zveza občin, če ji seveda zagotove finančno in strokovno obstojnost. Naloge tako ustanovljenih zavodov so z novim zakonom jasno določene ter obsegajo naslednje:

Skrb za varstvo kulturnih spomenikov in za razvoj spomeniškega varstva, nadzor izvrševanja predpisov o varstvu kulturnih spomenikov ter izvajanja ukrepov, izdanih za varstvo kulturnih spomenikov, izvrševanje oziroma skrb za izvrševanje konserviranja kulturnih spomenikov; razvijanje zanimanja za spomeniško varstvo v javnosti; proučevanje vprašanja spomeniškega varstva; sodelovanje z drugimi zavodi za spomeniško varstvo in s sorodnimi zavodi in organizacijami; opravljanje zadev, ki so jim dane z zakonom ali posebnimi predpisi, predvsem registracija kulturnih spomenikov in njih topografska evidenca.

Občutne kazenske sankcije zagotavljajo spomeniškovarstveni službi v bodoče zadostno učinkovitost. Obilica nalog in obsežnost delovnega področja, ki sega od umetnostnih spomenikov do prirodnih redkosti in pokrajinskih lepote, so narekovala decentralizacijo, ki je povzročila osamosvojitve celjskega področja, tako da je s 1. januarjem 1962. prenehala delavnost Zavoda za spomeniško varstvo Maribor na tem ozemlju. Zato obsega pričujoče delovno poročilo samo pregled izvršenih nalog v preteklem letu, ne pa tudi programa dela v bodočem letu, ki ga bo opravljal novoustanovljeni Zavod za spomeniško varstvo Celje. Ta si bo izdelal svoj lasten delovni program.

Delo zavoda se je v preteklem letu razvijalo v skladu s spomeniškovarstveno zakonodajo, po medokrajni pogodbi, v okviru odobrenih rednih proračunskih sredstev, v okviru odobrenih namembnih negospodarskih investicij za vzdrževanje spomenikov ter po sklepih upravnega odbora, sklepov rednih skupnih programskih sestankov z Zavodom za spomeniško varstvo LRS in po navodilih Saveznega instituta za zaščito spomenika kulture v Beogradu. Delo je temeljilo na delovanju njegovih strokovnih uslužbencev in zunanjih sodelavcev za stroke, ki v zavodu niso neposredno zastopane, in se je delilo na notranje in zunanje, pri čemer pa je notranje delo dejansko samo dopolnjevalo zunanje. Končni cilj je: obvladati zaupani mu teren evidenčno, kontrolno in kurativno.

Notranje delo v letu 1961.: Reševali so upravne in strokovne probleme v neposredni zvezi s tekočimi posli.

Prepisali so zapiske, izvršene na šmarsko-rogaško-kozjanskem področju v letu 1960 ter sestavili topografske opise sakralnih spomenikov z upoštevanjem vse dosegljive literature in virov, kar je zahtevalo 4 mesece intenzivnega dela.

Med junijem in oktobrom so bili med posameznimi terenskimi akcijami popisani spomeniki meščanske in trške arhitekture na celjskem področju ter v novembru in decembru pripisani k ostalim topografskim zapiskom.

Zunanje delo v letu 1961.: Zavod za spomeniško varstvo je v preteklem letu pogosto interveniral na področju okraja Celje. Na prvem mestu je treba opozoriti na zaključna dela topografskega značaja, ki jih je opravil konservator Jože Curk. Med junijem in oktobrom je bila v glavnem popisana meščanska arhitektura posavinjskih trgov in mest, tako da je od profane arhitekture ostala neobdelana le še fevdalna in etnografska, sicer pa še spomeniki specialnih področij (etnografije, arheologije, NOB, tehnike, kulturne zgodovine, arhivov, knjižnic, prirode itd.), s čimer se bo zaokrožila evidenca vseh spomeniških vrednot na področju OLO Celja.

Intervencije izven evidenčno-registrsko-topografskega dela so se izvršile zaradi naslednjih krajev:

CELJE: Nadziralo se je delo pri obnovi Grofije, kjer se je zaključilo obnavljanje fasad in glavne dvorane z znanim »celjskim stropom«, tako da je stavba razen pritlične etaže v glavnem urejena. Njen zapadni prizidek iz četrtnine 17. stoletja je bil do pritličja podrt ter prekrit z betonsko ploščo. V takem stanju čaka na nadzidavo odnosno na postavitev novega trakta, v katerem se bo naselila Študijska knjižnica, ki v dosedanjih prostorih že dolgo nima več razvojnih možnosti.

Zavodova restavratorska delavnica je prevzela v obnovo poznobaročni vodnjak, ki bo krasil urejen Muzejski trg ter bo skončan spomladi. Istočasno bo delavnica (slikarski oddelek) dokončala restavracijo 12 slik iz mestnega muzeja in jih bo vrnila lastniku. Slike so že v delovnem postopku, vendar zahtevajo nekatere med njimi komplicirane in dolgotrajne restavratorske metode.

DOBROVLJE: Pregledano je bilo stanje vrste kulturnih spomenikov: Cerkev sv. Jošta je iz prvih let 15. stoletja. Takrat so nastali zvonik, ravno krita ladja in obokani presbiterij. Ladjo so gotsko obokali v zadnji tretjini 15. stoletja in pri tem uničili italijanske freske, ki so dotlej krasile ladjo. Okoli l. 1840. so vzdali pevsko emporo in prizidali zakristijo. Cerkvena oprava in oprema je večinoma iz okoli leta 1868, hrani pa 4 reliefe iz začetka 15. stoletja in 2 reliefa iz začetka 16. stoletja, ki sta gorenjsko delo. Stavbo ogroža talna in meteorna vlaga, prvo povzroča cerkvena lega, drugo pa njena popolnoma iztrošena škodljasta streha.

Cerkev sv. Gervazija in Protazija je iz ca. 1500, le zakristija je mlajši prizidek. Njeno glavno vrednost predstavlja glavni oltar iz 1. pol. 17. stoletja s poznogotsko plastiko iz 1. pol. 16. stoletja. Cerkev je treba redneje vzdrževati, posebno streho, ki trpi zaradi vetrovne lege. Cerkev na Čreti je iz konca 15. stoletja, njena zakristija pa iz 16. L. 1720 je bila prizidana kapela in l. 1650 dozidana veža. Oprava je baročna, posebno lep pa je rokokojski zvon. Cerkev je treba redneje vzdrževati.

Cerkev sv. Katarine je iz 2. polovice 15. stoletja ter zanimiv primer napol planinske cerkvene arhitekture, ki je znana tudi iz bojov NOB l. 1944. Cerkev sv. Janeza in Pavla je iz začetka 16. stoletja. Njen presbiterij je bil obnovljen v 2. polovici 18. stoletja, ladja pa je dobila sedanji strop in emporo v 2. polovici 19. stoletja. Obe cerkvi sta potrebni vzdrževanja.

GORNJI GRAD: Baročna katedrala je nastala med leti 1752—1760. Zgradil jo je v Ljubljani udomačeni Matija Persky ter s tem ustvaril najpopolnejšo baročno arhitekturo Slovenije, ki se sicer nekoliko zgleduje po ljubljanski stolnici Andreja Pozza, a jo pozno-baročno transformira. Pri tej katedrali se je izvršila obnovitvena akcija, ki je zajela vso severno stran stavbe, predvsem pa omet in žlebovje. Cela akcija je stala 2.571.000 din, od česar je zavod kril 1.192.000 din, ostalo pa župnijski urad. S to akcijo je bila zavarovana pred nadaljnjim propadanjem najbolj ogrožena stran cerkve, predvsem kapela božjega groba, močno zamakana, tako da je bilo ostrešje in njegova škodljasta kritina že popolnoma preperela in je grozila hišna goba.

JERNEJ PRI POLJČANAH: V ladji gotska (14. stol.), v presbiteriju, kapeli in zvoniku pa baročna (1. polovici 18. stoletja) stavba z zakristijo iz ca. 1785 in baročno opravo ima že močno dotrajano ostrešje, ki komaj prenaša težko škriljasto streho in ga bo treba v doglednem času obnoviti, sicer grozi nevarnost, da se vdere. Ogrožen je objekt, ki ga odlikuje tudi lepa pokrajinska lega.

KONJICE: Problematika obeh baročnih znamenj (Marijinega in Florjanovega) na urejenem trgu v Konjicah se je leta 1961 premaknila z mrtve točke. ObLO Konjice je naročil pri kamnoseškem podjetju v Cezlaku granitni podstavek za Florjanovo znamenje, ki je trenutno deponiran na samem kraju izdelave in čigar cena je prekoračila 600.000 din. Medtem je zavodova delavnica restavriral vseh pet plastik in kapitel osrednjega stebra ter jih shranila v župnišču, kjer varno čakajo na montažo, ko bo znamenje tako daleč pripravljeno.

Javna razsvetljava urejenega trga je neprimerna in v nasprotju z regulacijskim načrtom univ. prof. ing. arch. Marjana Mušiča ter se s svojo razporeditvijo in gobastimi svetlobnimi telesi direktno bije s historičnim obeležjem tržnega ambianta, v katerega bi spadale z občutkom za svetlobne efekte razmeščene laternaste svetilke, kakršne so na Muzejskem trgu v Celju.

Na stopnišču občinske hiše sta bili vzdani dve napisni plošči iz 16. in 17. stoletja, okrašeni z grboma, ki sta ostali na pogorišču viničarije nad Goličem. Ena od plošč izvira prav iz tega dvorca ter govori o njegovem nastanku leta 1542.

Farna cerkev je izreden spomenik, saj sega v dobo okoli l. 1500. Njeno jedro tvorita ladja in zvonik, severna ladja in presbiterij pa sta nastala okoli leta 1570. Konec 15. stoletja je glavna ladja dobila obok, ki spominja na Viertalerja, pevsko emporo in slavolok, zvonik pa tretjo etažo, ki ji je leta 1720 sledilo sedanje nadstropje. Po l. 1740 je bila prizidana baročna kapela z freskami iz l. 1749 ter zakristija. Med l. 1860—1871 je bila vsa cerkev regotizirana. L. 1961 je bil obnovljen zvonik ter laternasta streha baročne kapele, v bodoče pa bo treba misliti na ureditev presbiterijeve zunanjsčine ter očiščenje in utrditev fresk v kapeli. Te freske so delo istega mojstra kot na Koblju ter jih pripisujejo Lerchingerju, kar pa je še sporno. Pravzaprav je obnove potrebna vsa cerkvena notranjščina, ki bi s tonsko poslikavo in primerno konservatorsko ureditvijo izredno mnogo pridobila na svoji pričevalni učinkovitosti.

LINDEK: Pregledane so bile razvaline ter izdelan delovni program za njihovo konservacijo, ki se bo izvedla na stroške Turističnega društva Frankolovo. Glavna pozornost akcije bo posvečena grajskemu stolpu, ki dominantno obvladuje pokrajino pod seboj. Prvi lastniki gradu so bili lindeški gospodje, ki se omenjajo že l. 1295. Grad je bil večkrat porušen, tako verjetno l. 1459, nato med leti 1645 in 1660 ter končno konec 18. stoletja, ko se je spremenil v razvaline.

PODČETRTEK: Pregledano je bilo stanje gradu, ki ni zadovoljivo. Grad je sicer toliko vzdrževan, da ne propada, vendar je bila npr. v zadnjih letih demolirana njegova kapela ter odnesene slike, ki so bile morda celo Flurerjeve, pa tudi sicer je stavba utrpela marsikatero škodo. Ker stavbo odlikuje izredna pokrajinska lega in širok razgled, upajmo, da bo postala turistično aktualna z izgradnjo železniške proge, avtoceste Zagreb—Maribor in z ureditvijo bližnjih »atomskih toplic« v Harinih Zlakah. Prvotni grad, ki se omenja l. 1162, je stal nad sedanjim, na ravnini na vrhu griča. Sedanji grad je nastal v začetku 16. stoletja ter kaže karakteristično mešanico gotških in renesančnih stilnih prvin. Po letu 1682 so bili njegovi lastniki grofje Attemsi, ki so ga l. 1874 restavrirali in olepšali ter prizidali veliko verando.

Podružnica Marija na Pesku je pokrajinsko pomembna arhitektura, ki se prvič omenja l. 1545. Njena ladja in presbiterij sta poznogotska iz ca. 1500. Zvonik je bil prizidan kasneje, kapeli pa v 2. polovici 17. stoletja. Okoli l. 1710 je bila dvignjena celotna cerkev, preobokan presbiterij in nanovo obokana ladja, ki je imela dotlej tabulat. Najmlajši prizidek je zakristija, naslonjena ob južno kapelo in presbiterij. Cerkev hrani dragoceno baročno opravo in freske iz leta 1712, kar je vse pridobila z donatorstvom grofov Attemsov, posestnikov bližnjega gradu Podčetrtek. Stavbo je že tako zamakalo, da so freske začele odstopati in grozi nevarnost, da bodo začele odpadati. Dotrajano škrljasto streho je župnijski urad Podčetrtek, kljub jasnim navodilom, obnovil v vsakem oziru ponesrečeno. Severno stran strehe je prekril z dvorezno opeko, katere spodnji vrsti pa ni pričvrstil, zato jo je veter, ki tukaj često in sunkovito piha, pometal že v nekaj tednih na tla ter streha sedaj v spodnjem delu bolj pušča kot prej. Poleg tega na škrlj niso pazili, ampak so ga pometali na tla in ga na ta način razbili. Prekritje bo treba ponoviti, dvorezno opeko zamenjati z bobrovcem, stolpovo streho pa ohraniti zaradi svoje edinstvenosti v sedanji obliki in s sedanjo kritino (škrljem).

PODSREDA: Grad nad tipično oblikovanim trgom se prvič omenja l. 1215, kot castrum Herberch. Bil je last krške škofije, ki je tu imela svoje ministeriale, podsredske gospode. Leta 1250 se omenjajo kot zakupniki, od l. 1265 pa kot lastniki svibenski gospodje in Friderik V. Ptujski. Leta 1340 so ga dobili v fevd Celjani, po l. 1456 pa je postal deželnoknežja last z raznimi oskrbniki in najemniki, dokler ni pred letom 1647 postal last Tattenbachov. Od 2. polovice 19. stoletja do te vojne so ga imeli Windischgrätzci. Do takrat je bil grad še dobro ohranjen kot tudi njegova kapela, posvečena Filipu in Jakobu, danes pa nezadržno propada. Njegov glavni stolp je izredno lepa romanska stavba, zgrajena iz maltasto fugiranih klesancev, katere streha pa je tako dotrajala, da jo bo treba čimprej popraviti vsaj toliko, da stolp ne bo zamakalo in ne bo še naprej propadal. Ker je grad zgubil obstojno funkcijo, ga bo namreč zelo težko v celoti ohraniti, obstaja pa realna možnost, da se ohrani njegov najdragocenejši del, to je glavni stolp.

SOLCAVA: Zanimiva poznogotska arhitektura z romansko zakristijo ter zgledno urejeno zunanjsčino, katere obnova pred leti je obsegala samo odstranitev vseh recentnih ometov. Ker je bila izražena želja po obnovi presbiterija in primernejši namestitvi svetlobnih teles, je bila stavba pregledana in dana so bila potrebna navodila, ki naj bi vskladila potrebe s konservatorskimi načeli. Ob pregledu se je tudi ugotovilo, da je potrebna obnova vsa cerkvena notranjsčina, ki je neokusno dekorativno poslikana ter prenatrpana z malovredno neogotsko opravo, ki popolnoma uničuje njeno zgledno prostorno učinkovitost. Tudi namestitev najdragocenejše plastike Posavinja, ranogotskega Marijinega kipa iz okoli l. 1260, na neokusni konsoli ob slavoloku, je estetsko popolnoma nezadovoljiva.

STRMEC: V osnovi romanska cerkev s kornim zvonikom, ki so ji ca. l. 1520 prizidali sedanji presbiterij in zvonik, v 1. tretjini 18. stoletja pa obe kapeli. Ladjo so dvignili in obokali proti sredini 18. stoletja, l. 1765 pa prizidali zakristijo, Karner odnosno kapela sv. Mihaela poleg cerkve je iz 15. stoletja, župnišče pa v osnovi srednjeveško toda predelano l. 1783. Cerkev je po turških napadih l. 1475 in 1475 obdajalo taborno obzidje z dvojnimi vrati in dvižnimi mostovi, čigar ostanek je sedanje ovalno obzidje. Če k naštetim stavbam dodamo še kaplanijo in mežnarijo, dobimo izredno posrečeno kompozicijo stavb, ki nesporno obvladujejo svojo okolico. Ta kompozicija ne sme biti pokvarjena ne z novogradnjami ne z rušenjem. Zato je bilo treba premisleka v zvezi z ureditvijo zapadnega stopnišča na mestu porušenega severnega dela župnišča. To delo je bilo izvedeno v letih 1960 in 1961, vendar še ni gotovo. Učinkovitost cerkvene grupacije na pomolu nad dolino Hudinje z njim ne bo ogrožena.

SVETINA: Cerkev ni vaškega formata, ampak tipična donatorska stavba, ki jo je začel zidati Friderik II. Celjski, skončal pa cesar Friderik III., katerega grb je na sklepniku v presbiteriju. Stavba je zanimiva po svoji arhitektonski zasnovi, ki jo obvladuje mogočen zvonik, ter po svoji bogati kamnoseški izvedbi. Ker je bila l. 1487 požgana od Turkov, so jo opremili s strelnicami ter obdali s tabornim obzidjem. Leta 1714 je pogorela, nakar je dobila novo streho, zvonove in opravo, obdržala pa stari gotski Marijin kip v glavnem oltarju. Takrat je nastala tudi pevska empora in vhodna lopa. Ker je cerkvena streha v izredno slabem stanju, so se vršile vso jesen l. 1961 priprave za njeno obnovo, vendar se akcija ni začela zaradi prezaposlenosti angažiranega tesarskega podjetja Hrastnik iz Trnovelj pri Celju. Planirana dela bi zajela obnovo ostrešja in škrliljeve strehe na zvoniku in presbiteriju ter bi znašala okoli 2.000.000 din. ObLO Celje je v ta namen nakazal KO Svetina dotacijo 500.000 din, ki se bo porabila verjetno leta 1962, če se bo nabralo vsaj polovico vsote za cerkveno obnovo.

SENTJUR PRI CELJU: Pregledana je bila rojstna hiša komponistov bratov Ipavcev, v kateri se poleg tega nahaja še zanimiva muzejska zbirka pokojnega dr. Huberta Kartina. Ker je stavba iz leta 1760, a bidermajersko predelana v 1. polovici 19. stoletja, je zanimiva tudi kot primer meščanske arhitekture. Hiša je torej spomeniškovarstveno zanimiva kot arhitektura, kot dom velikih mož in kot muzejska zbirka, ter vsekakor vredna, da se spremeni v krajevno znamenitost in temu primerno obravnava. Seveda bi potem morala postati muzejska zbirka po 21. členu zakona o varstvu kulturnih spomenikov v LR Sloveniji z dne 12. oktobra 1961 dostopna vsaj v omejenem času javnosti.

SMARJE PRI JELSAH: Križev pot k Roku nad Šmarjem obsega 8 velikih in 6 malih kapel, ki so nastale med leti 1745 in 1755. Med leti 1745 in 1745 so postavili glavne kapele, ki imajo stolboče in oltarne nastavke. Leta 1746—1748 so prišle na vrsto svete stopnice. Vse doslej našteje kapele sta opremila isti slikar in kipar. Leta 1750 je sledila škapulirska kapela, katero je poslikal kvalitetnejši slikar od prejšnjega. V letih 1752—1753 so bile postavljene Rokova in ostale kapele, pri katerih sta sodelovala tudi kamnosek in umetni kovač, ki je izdelal krasna vrata za Rokovo in grobno kapelo. Kipar v vseh kapelah je isti, slikarji pa so bili verjetno trije. Način, kako se prikazujejo posamezne scene, kaže na tradicionalno ikonografijo ter na po-teze koroškega krškodolskega pasijona. Stanje kapel je šibko, vendar je ves križev pot vreden obnove, saj je najkvalitetnejši tovrstni dokument baroka na Slovenskem ter spada po trditvah dr. Hauserja med najpomembnejše storitve v Vzhodnih Alpah. Na njegovem plastičnem dekoru je delala, kot kaže, ena delavnica, za katero je značilna ljudsko podčrtana ekspresivnost. Freske

so nastajale dalj časa ter je v njih treba iskati kar troje rok in ni izključeno, da tudi ne Jelovškovi, kar pa je zaradi kritičnega stanja fresk težko ugotoviti. Kot rečeno, so kapele v skrajno slabem stanju. Talna vlaga in dež jih ogrožata, freske in štuk, ki jih krasita, naglo propadajo. Če ne bo v najkrajšem času energičnih zavarovalnih ukrepov za njihovo zaščito, bodo razpadle dobesedno pred našimi očmi. Leta 1961 je bilo pregledano njihovo stanje, izvršen geometrski posnetek terena, sestavljen predračun ter izdelan program njihove obnove. Kot prvo etapo tega programa štejemo prekritje kapel, kot drugo njihovo drenažo, nato pa bi sledila restavracija štuka in fresk.

VELENJE: V Velenju in okolici je bila prekontrolirana obnova štirih cerkva: Podružnica v Velenju je v bistvu iz pozne gotike in se prvič omenja l. 1477. V 1. polovici 18. stoletja so prizidali kapelo in sedanjo zakristijo ter obokali ladjo in preobokali presbiterij, l. 1801 pa so postavili sedanji zvonik. Glavni oltar iz l. 1744 je lepo delo Janeza Mihaela Satorija iz Slovenj Gradca. Cerkevna zunanjsčina in notranjsčina sta bili obnovljeni po naših navodilih, vendar je barva na zunanjsčini izpadla mnogo premočno in prerdeče, medtem ko je notranjsčina v redu obnovljena.

Podružnica v Cirkovcah je poznogotska stavba s kapelo iz srede 17. stoletja. V 2. polovici 18. stoletja so obokali ladjo in preobokali presbiterij ter verjetno takrat prizidali zvonik in zakristijo. Ker je bila zvonikova streha dotrajana, je bila obnovljena v enaki obliki in z istim materialom, namreč s škodlami, kot jih je imela prej.

Podružnica v Bevčah je iz 16. stoletja. V sredini 18. stoletja so vso cerkev obokali ter v naslednjih decenijah namestili vanjo sedanjo opravo, ki je deloma od Ferdinanda Galla. Zvonik je iz iste dobe kot cerkev, a je bil l. 1750 predelan. Zakristija je v vzhodnem starejša, v zapadnem pa iz začetka 19. stoletja. Veža je neogotska ter iz srede 19. stoletja. Spomladi l. 1960 je v cerkev udarila strela ter poškodovala zvonik in omet v notranjsčini, kjer sta se pokazala dva posvetilna križa. Cerkev je bila obnovljena po konservatorskih navodilih.

Podružnica v Zabrdu je poznogotska ter ima enak baročni obok v presbiteriju kot podružnica v Velenju. Prizidana kapela je še iz 17. stoletja, zvonik iz 2. polovice 18. stoletja, zakristija pa iz l. 1869. Cerkev je bila obnovljena na zunanjsčini (v okrastem tonu, toda z obrizgom) in v notranjsčini (tonska poslikava), ne da bi poprej obvestili zavod, Leta 1961 se je utrdila in deloma prezidala mogočna eskarpa pri farni cerkvi, ker je s svojimi premiki začela ogrožati obstoj cerkve na njej. Istočasno z eskarpo je bila obnovljena tudi nanjo prislonjena mežnarija.

Podružnica v Saleku trpi zaradi slabo pokritega zvonika od meteorne, zaradi nizke lege pod cesto pa tudi od talne vlage, saj cerkev šestokrat zalije voda, ki se steka s ceste. Cerkev zaradi tega propada, je pa škoda tako zaradi poznogotske arhitekture kot fresk iz 1. polovice 16. stoletja in oprave iz 17. in 18. stoletja z ostanki originalne poznogotske opreme. Bilo je že več ogledov objekta in l. 1961 tudi izdelan predračun za njeno obnovo v višini ca. 1.550.000 din. Cerkev je zaradi svojih kvalitiet absolutno vredna in nujno potrebna obnove. Na Velenjskem gradu so bila prekontrolirana tekoča obnovitvena dela ter dane smernice za nadaljnjo obnovo. Zaenkrat pri teh delih še ni bilo izvršenih večjih napak razen morda pri fugiranju obodnega obrambnega obzidja ter pri luščenju kamnoseških elementov, ki so ostali nekoliko pregloboko v ometu ter so preostro izrezani iz njega.

ZIČE: Kartuzijanski samostan Janeza Krstinika je bil ustanovljen okoli l. 1165. Njegova cerkev je bila posvečena l. 1190. V kapitlju je bil postavljen križev oltar l. 1290. Prior Peter je okoli l. 1520 zgradil v cerkvi doksale. l. 1548 je bila povečana zakristija in vanjo postavljen oltar. Leta 1557 so konjiški gospodje zgradili v samostanu grobno kapelo, l. 1597 pa so začeli

pobirati za popravilo kartuzije, čemur je sledila gotizacija cerkve in pozidava dvonadstropne kapelice z grobnico prvega štajerskega vojvode Otokarja. Takrat so pozidali tudi nekatere celice, morda pa tudi vse prezidali. Leta 1421 sta bila posvečena oltarja v dvonadstropni kapeli. Zaradi bogate ustanove grofa Friderika II. Celjskega iz leta 1444 so nadaljevali s prezidavanjem kartuzije. Refektorij, klet, gotsko hodišče in stolp ob vodi so bili zgrajeni do leta 1467, sledila je pokopališka kapelica l. 1469 in veliki severni stolp okoli l. 1530. Šestnajsto stoletje je doba propadanja. Z obnovo l. 1595 se je začela nova gradbena perioda. Najprej so pozidali gospodarska poslopja v Žičah, Suhem dolu in Oplotnici (l. 1921), potem pa so barokizirali cerkev z novim glavnim portalom, pevskim korom in stranskimi kapelami (l. 1640). Letnici 1682 na oknu jugovzhodnega ogala in 1688 na podbojih sedaj porušenega glavnega samostanskega vhoda pa zaznamujeta najživahnejšo stavbno dobo, ko so nastajala poslopja ob vodi. S cvetličnjakom l. 1735 se je stavbni razvoj zaključil. Leta 1782 je bil samostan razpuščen ter se je že v tem stoletju začel spreminjati v razvaline.

Začetna izkopavanja, ki so se vršila v mesecih avgustu in septembru leta 1957, so se omejila na očiščenje najvažnejšega stavbnega objekta, na cerkev in njene kapele; izkopavanja v naslednjem letu pa na dele samostana, ki so se neposredno dotikali severne strani cerkve. Vsa ta izkopavanja so dala rezultate, ki precej spreminjajo dosedanje rekonstrukcije samostanskega stavbno-zgodovinskega razvoja, čeprav se zadnja beseda še ne da reči, ker izkopavanja niso zaključena. Po triletnem premoru se je akcija odkrivanja in konservacije razvalin žičke kartuzije leta 1961 nadaljevala, za kar je bilo na razpolago okoli 600.000 din. Lanska dela so se omejila na konservacijo odkritih samostanskih delov in posebno samostanske cerkve. Ker ni bilo dovolj sredstev za kompresorsko injiciranje živega apna v gornje partije cerkvenih zidov, katerih vezivo bi se s tem regeneriralo in zopet trdno vezalo (pri tem bi bilo potrebnih preko 20 m visokih odrov, kompresor in šobo za injiciranje, kar je zelo visok režijski strošek), smo se omejili na zalitje in pozidavo zidov, ki ne presegajo dosegljivosti talnih odrov. Pri tem smo uporabljali deloma živo apno (za zidavo), deloma pa mešanico s cementom (za zalivanje). Cerkevne stene, ki so bile močno načete, so bile toliko pozidane, da so postale statično zanesljive, pozidana sta bila loka, ki sta vodila v južni kapeli ter odprta romansko in vsa gotska okna, katerih police so bile začasno zalite s cementom, da ne bo zamakalo notranjosti zidov. Samostansko zidovje za cerkvijo je bilo zalito z že omenjeno mešanico ter očiščeno humoznih in preperelih delov. Lanskoletna dela naj bi pomenila le prvo etapo v veliki akciji, ki bo te razvaline v končnem efektu dostojno predstavila ter uredila tudi stari gostovž pred njimi. Z ureditvijo bližnjih ribnikov, za kar obstaja realna možnost (prevzelo jih je Ribiško društvo Maribor in že dalo izdelati načrt za njih obnovo), bi tu dobili turistično atraktiven kos slovenske narave in zgodovine.

LASKO: Cerkev Marija Gradec kaže enotno gradnjo, vendar je verjetno imela prvotno ravno krito ladjo, katero so nato obokali in freskirali v letih 1525—1526. Ker je bila ladja prvotno beljena, se nahajajo freske na naključnem ometu. Zvonik je prizidek iz 1. polovice 17. stoletja, zakristija pa iz okoli 1700. Cerkev je pomembna po svoji arhitekturi, še bolj pa po freskah, ki so ena prvih renesančnih stvaritev pri nas ter kažejo delavniške zveze s freskami na zunanjsčini oktogona pri Gospe sveti na Koroškem iz l. 1521. Leta 1961 je bila obnovljena cerkvena streha, ki je na dveh mestih zamakala, tako da freske in oprava niso več ogrožene. Ker so streho prekrili z opeko, je pri cerkvi nastala manjša deponija škrlja.

Cerkev sv. Mihaela je bila zgrajena med leti 1657 in 1641 ter opremljena do naslednjega leta. Taka je, razen zadnjih oltarjev v ladji, ostala do danes.

Cerkev odlikuje izredna arhitektura, sledovi fresk, dragocena oprava in odlična lega. Ker je bila cerkev zadnjič renovirana l. 1884, je potrebna obnove, posebno streha. Leta 1961 so začeli z obnovo strehe na ladji in presbiteriju ter se bo akcija v naslednjih letih nadaljevala, saj so posebno zvonikove strehe v izredno slabem stanju ter zaradi odpadajočega škrlilja stalno ogrožajo ostale cerkvene strehe.

LUBIČNA PRI POLJČANAH: Cerkev je poznogotska stavba iz konca 15. stoletja. Obsegala je obokan presbiterij, precej nižjo, ravno stropano ladjo in pritlično zakristijo. Ladjo so povišali in obokali še v 16. stoletju. Leta 1627 so prizidali zvonik, predelali vsa okna in vrata ter dvignili zakristijo. Sedanjo opravo je cerkev dobila v 2. polovici 18. stoletja. Glavno vrednost cerkve predstavlja kamenit Marijin kip iz začetka 15. stoletja, ki je visoko kvalitetno delo našega gotskega sloga. Ker krasí cerkveno zunanjščino dekorativna poznogotska slikarija ter sledovi dveh ozkih zašiljenih oken, bo treba pri planirani obnovi paziti, da se ne pokvari v prvinskem učinku.

POROČILO O DOSEDANJEM DELU NA RIFNIKU IN O POMENU TEGA NAJDIŠČA ZA SLOVENSKO ARHEOLOGIJU

Lojze Bolta

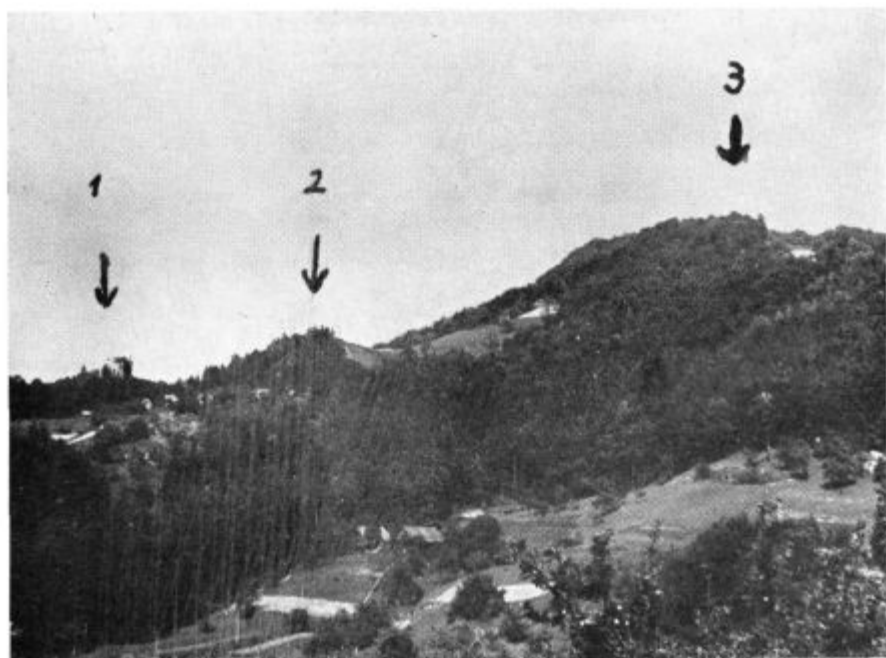
Rifnik kot arheološko najdišče ima danes že razmeroma velik pomen.

Že v prejšnjem stoletju je bilo odkrito pod vrhom Rifnika na Osetovem posestvu ilirsko žarno grobišče. Kovačič omenja že leta 1905, da je bilo tam odkritih preko 200 grobov. Več grobov je bilo odkritih tudi še pozneje. Žal ni šlo v teh primerih za sistematična izkopavanja, temveč so grobovi prihajali na svetlo več ali manj po naključju. Pogosto jih je Oset kopal z namenom, da je inventar groba prodal posameznim muzejem, s čimer je kril trenutne finančne potrebe. Večina izkopanih predmetov je v Naturhistorisches Museumu na Dunaju, nekaj tudi v Gradcu. Edino predmeti, ki so bili prodani Pokrajinskemu muzeju v Mariboru, so po uvidevnosti mariborskih kolegov danes v Mestnem muzeju v Celju. Nekaj predmetov je pa mestni muzej dobil tudi že v stari Jugoslaviji direktno z najdišča.

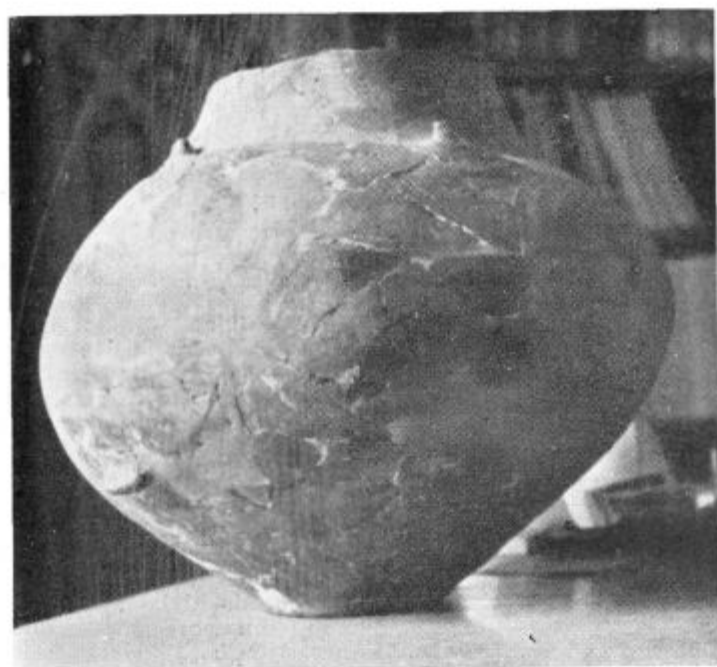
Med nemško okupacijo je na Rifniku — podobno kot na večini slovenskih arheoloških najdišč — raziskoval pokojni W. Schmid. Pričel je z raziskovanjem ilirske naselbine, ki je prav na samem vrhu Rifnika, na višini 570 m. Podobno višino ima tudi Brinjeva gora in Magdalena nad Grižami. Zadnja je še neraziskana, imamo pa od tam že nekaj fragmentov ilirske keramike.

Schmid je v letih 1942 in 1945 pričel z raziskovanjem naselbine in obrambnega sistema. Na svojem načrtu, ki ga je objavil v Zeitschrift des historischen Vereines für Steiermark, letnik 1943, navaja v načrtu ilirski obrambni nasip. Pri čiščenju tega nasipa smo pa ugotovili, da je zid vezan z malto; torej je verjetno provincialno-rimskega porekla. V isti čas namreč lahko postavljamo več razmeroma dobro ohranjenih stavb, ki jih je Schmid proglasil za vzhodnogotsko vas. Schmidova trditev o vzhodnogotski naselbini na Rifniku pa je po najdbah, kolikor jih poznamo z Rifnika, nevzdržna. Dosedaj ne poznamo od tu nobenih gotskih elementov. Pač pa se še danes najdejo med zidovi stavb fragmenti rimske opeke. Razen tega smo letos spomladi pri rigolanju vinograda odkrili skeletni grob s tipično rimsko pasno spono. Tudi na kraju, kjer je ilirska naselbina (ta je bila namreč na drugem vrhu kot rimska), smo našli v zgornji plasti posamezne fragmente rimske keramike.

Zaradi bogatega dosedaj najdenega gradiva kakor tudi zaradi zgoraj naštetih nejasnosti se je Mestni muzej v Celju odločil za nadaljevanje raziskovanja naselbine na Rifniku. Leta 1957 smo pričeli s sistematičnim odkrivanjem ilirske naselbine. Pri tem je bilo dosedaj odkritih nadaljnjih 8 objektov, ki lahko služijo kot stanovanjske stavbe ali nekatere od njih kot delavnice. Od navedenih objektov so bili ohranjeni tlorisi iz kamnov, ki niso vezani med seboj. Med kamni in poleg njih so bili na posameznih mestih odkriti tudi več ali manj ohranjeni ostanki hišnega lepa. Ta je ponekod celo

Rifnik: 1. grad, 2. ilirsko grobišče, 3. ilirska in neolitska naselbina

Ilirska žara

prevlečen z barvo. Hiše so vse pravokotne oblike, razen ene, ki ima polkrožen zaključek. Ena od stavb je bila po vsej verjetnosti lesene konstrukcije.

Kulturni inventar naselbine sestavljajo predvsem keramični predmeti, medtem ko so metalni razmeroma maloštevilni.

Med keramičnimi bi omenil predvsem veliko žaro z močno navzven zavihanim vratom in ornamentom na vratu in na ramenu. Razen tega nastopajo še drugi tipi posod, in sicer razni lonci, skodele z navznoter zavihanim zgornjim robom in bikoničnim trupom. Povečini imajo vse tudi majhne horizontalno predrte držaje. Posebnost med keramičnim inventarjem naselbine so fine, zglajene posodice črne barve z izredno tankim ostenjem in ornamentom na ramenu. Ta tip keramike je bil skoncentriran na razmeroma majhnem prostoru, medtem ko jih po ostalem prostoru nismo zasledili. Številni so dalje tudi različni tipi uteži najrazličnejših velikosti, od velikih piramidalnih do majhnih bikoničnih. Med tem bi posebej omenil en primer manjše piramidalne uteži, ki je imela na vseh štirih stranskih stenah vrezan in vboden ornament. Ta ima verjetno še svoj simbolični pomen. Večina naštetih keramičnih oblik pripada HaC obdobju. Sem in tja po naselbini so bili raztreseni posamezni fragmenti skodel s poševno nažlebljenim zgornjim robom in s facetiranim notranjim zgornjim robom posameznih posod. Po teh elementih sodeč lahko sklepamo še na zgodnejše trajanje naselbine. Metalni predmeti, kot sem že zgoraj omenil, so razmeroma maloštevilni. Omenil bi fragment kačaste fibule, dalje nekaj fragmentov močno deformiranih igel in končno iglo z odebeljenim vratom štirikotnega preseka, ki je povrhu še dekorativno oblikovan. Vrat prehaja v drobno, okroglo glavico. Za ta tip igle sicer nisem mogel najti identičnih analogij, je pa po vsej verjetnosti starejšega izvora. Med Hab elemente bi sodila tudi glavica igle, značilne po svojem ornamentu. Gornji rezultati, delno z odgovorjajočim slikovnim gradivom, so objavljeni v »Celjskem zborniku« 1959.

Prav tam sem izrazil trditev, ki jo moram danes popraviti. Na rifniški naselbini smo že dosedaj našli več kamenitih sekir, za katere je prevladovalo mnenje, da ne morejo predstavljati neolitske kulturne plasti, temveč so se našle na naselbini več ali manj po naključju. Pri lanskih izkopavanjih pa smo pod ilirsko plastjo našli na enem mestu v globini 1,95 m na kompaktno neolitsko plast. Tudi v tem primeru imamo očitno opravka z naselbino. V tej neolitski plasti, ki je debela 55 cm, smo med drugim odkrili tudi jamo za nosilno gredo stavbe. V ostalem pa so bili v tej plasti najdeni različni fragmenti neolitske keramike s tipičnimi neolitskimi profili in ornamentiko, več fragmentov zajemalk, 1 neolitsko sekirico in 2 sileksa. Iz gornjih izvajanj lahko zaključimo, da imamo na Rifniku očitno opravka že tudi z **neolitsko naselbino**. S tem se seveda pomen Rifnika še znatno poveča, število naših neolitskih najdišč (Zbelovo, Ajdovska jama, Drulovka i.dr.) pa se pomnoži še za eno.

To so rezultati dosedanjega dela. Pri tem moram takoj opozoriti, da delo še zdaleč ni končano. Dosedaj smo imeli na ilirski naselbini odprt prostor na površini 400 m². Pri tem pa še na tej površini nismo uspeli priti povsod do sterilne zemlje. Razen tega nam ostanejo za raziskovanje še vse police, ki jih je na pobočju zgornjega vrha še več. Večje sonde na teh policah so neobhodno potrebne, ker na njih lahko pričakujemo starejše ilirske naselbinske faze, če smemo upoštevati analogije z Brinjeve gore.

Če v nekaj stvkih strnemo to poročilo, nas čakajo na Rifniku še naslednje naloge:

1. Rimske stavbe, ki jih je odkril W. Schmid, bi bilo treba očistiti in zaščititi. Istočasno bi bilo potrebno še kontrolno izkopavanje.

2. Rimski obrambni zid očistiti na posameznih mestih in ga zaščititi.

3. Odkopati rimsko grobišče, za katerega točno vemo, kje je, ker je bil en grob že letos spomladi odkrit.

4. Nadaljevati z raziskovanjem ilirske in neolitske naselbine na mestu, kjer je bilo dosedaj kopano, da se ta teren lahko zaključi.

5. S sondiranjem ugotoviti razsežnost naselbine in grobišča.

Dosedanji rezultati so terjali zaradi razmeroma majhnih letnih kreditov, ki jih ima na razpolago mestni muzej, več sezon. Pri tem pa delo samo trpi, ker se odkrite površine preko zime kolikor toliko uničijo. Zato pričakujemo, da bo v tem primeru priskočil na pomoč Zavod za spomeniško varstvo v Ljubljani. Samo s finančnimi sredstvi mestnega muzeja je namreč ta načrt v kratkem času nerešljiv.

IZ NUMIZMATIČNE ZBIRKE CELJSKEGA MUZEJA

Vera Kolšek

V preteklem letu se je numizmatična zbirka Mestnega muzeja v Celju obogatila s tremi novci Celjskih grofov, ki predstavljajo danes veliko redkost ne samo v Jugoslaviji, ampak tudi v tujini. To so novci Friderika II. in Ulrika II. Pomembna je ta pridobitev tembolj, ker gre za redke primere srednjeveškega denarnega kovništva na Slovenskem sploh.

V prvi polovici XII. stoletja se pričinja uveljavljati plemiška rodbina na gradu Zovneku, katerih posestva so se nahajala v Savinjski dolini, a že v XIII. stoletju so se razširila naprej po Štajerski in Kranjski. Ko je v začetku XIV. stoletja izumrla rodbina grofov Vovberških (Heunburg), je podedoval njihov sorodnik Friderik I. Zovneški njihovo imetje in z njim tudi grad Celje (1322). Friderik I. je postal pokrajinski glavar za Kranjsko, kupil grad Krško in leta 1341 osvojil grofovski naslov. Od takrat naprej se je rodbina imenovala grofje Celjski.

Eden najvidnejših predstavnikov Celjskih grofov je bil Herman II. Ta je ustvaril njihovo moč in bogastvo. Spremljal je kralja Sigmunda na bojnem pohodu proti Turkom in ga pri Nikopolju leta 1396 rešil pred turškim ujetništvom. V zahvalo za to mu je kralj daroval Hrvatsko Zagorje z gradom Varaždinom, kasneje pa še Medžimurje. Sigmundu je dal za ženo svojo hčerko Barbaro. S tem so se vezi med Hermanom II. in Sigmundom še utrdile in Hermanu prinesle poleg posestev še naslov slavonskega in hrvatskega bana.

Velik vzpon celjskih grofov med največje knežje rodbine »svetega rimsko-nemškega cesarstva« v relativno kratkem času lahko razumemo le, če upoštevamo splošno politično stanje, kakršno je bilo v srednji Evropi v času razvitega fevdalizma. Gre za ogorčeno borbo med najmočnejšimi velikaši, pri čemer si je vsak prizadeval, da bi povečal svoj vpliv, oblast in posest. Krepitev Celjskih gre v veliki meri na račun habsburško-luksemburškega antagonizma v XIV. stoletju, ko je šlo za vprašanje prestola. Grof Herman II. Celjski, kakor tudi drugi Celjani pred njim in po njem, so imeli pri tem srečno roko, saj so se vedno vezali s tistim, na katerega strani je bila prihodnost. Razen tega so vodili izredno spretno lastno dinastično politiko, ki so jo krepili z rodbinskimi zvezami širom po Srednji Evropi in na Balkanu: srečujemo jih poročene na gradovih številnih najmočnejših fevdalcev in celo na vladarskih dvorih, grof Herman II. postane tast nosilca dveh kron. Prav on je tisti, ki povzdigne sijaj celjskih zvezd do tolikšne mere, da Celjani na prelomu med XIV. in XV. stoletjem celo resno ogroze interese Habsburžanov na Slovenskem zlasti še potem, ko se za Celjane ugodno konča njihov medsebojni obračun. Hermanova zasluga je tudi, da so Celjski grofje dobili naziv pokneženih grofov rimsko-nemške države leta 1436, leto dni po Hermanovi smrti. To je bilo znova potrjeno 1443, ko so Friderik in Urlik in vsi njuni nasledniki priznani za državne kneze. Ta naslov je dajal tudi posebne pravice, med katerimi velja omeniti, da imajo Celjski odslej visoko sodstvo neposredno od države, lastno plemiško sodišče v Celju, rudogorski regal in pravico kovati lasten denar.

Ali so se posluževali pravice kovati svoj lastni denar, ne obstaja noben pisan dokument. Vendar so se nam ohranili novci z njihovim grbom. Najstarejši grb te rodbine je ščit s srebrnim poljem, v katerem sta dve prečni rdeči progji. Z dediščino Vovberžanov so prevzeli tudi njihov grb. To je ščit z modrim poljem in tremi zlatimi peterokrakimi ali šesterokrakimi zvezdami. Kasneje so Celjski uporabljali sestavljen grb: ščit s štirimi polji, a v njih oba zgoraj navedena grba.

Celjski novci so delani po vzoru dunajskih pfenigov. Ploščica je nepravilno okrogla, skoraj štirikotna. V tej dobi so novce delali tako, da so napravili tanjši kovinski izrezek, da bi olajšali kovanje. Ker je bila ploščica tako tanka, da ni prenesla žigov na obeh straneh, ker sta žiga pri kovanju drug drugega deformirala, so začeli s kovanjem samo ene strani. Za srednjeveško novčarstvo je značilno, da se je kvaliteta novcev v količini drage kovine vedno manjšala. Novci so se poslabšali predvsem zaradi pomanjkljivega kovnega orodja ter pomanjkljivosti v preizkušanju in tehtanju. Zato niso mogli kovati novcev v enakomerni okrogli obliki, slike jih niso povsem pokrivalo, tako da so njihovi robovi ostali prazni. Novci so že pri kovanju pokazali razliko v teži, ki je znašala pri nekaterih pfenigih tudi do 40 %. Ker so bili novci zelo tanki, so se hitro obrabili in zelo lahko jih je bilo odrezati, saj so se robovi in vogalčki kar sami ponujali. Čim dalje je bil novce v obtoku, tem bolj se je obrabil in tem bolj so ga obrezali. Mnogokrat so obrezali novce takoj, ko so prišli v obtok. Tako so prišli knezi na misel, da so začeli kovati novce v teži, ki so jo imeli že obrezani novci v obtoku. Na ta način so si dobiček prilastili sami, namesto tistih, ki bi novce obrezovali. Zaradi teh sprememb so bili novci kovani proti koncu leta lažji kakor tisti, ki so prišli v obtok v začetku leta.

Celjski novci so iz legure, ki vsebuje zelo malo srebra. Poznamo tri tipe celjskih novcev. Kovani so samo s sliko na aversu, med tem ko je revers prazen. Prvi tip nima napisa in pripada Frideriku II., medtem ko imata ostala dva kratice Ulrika II.

Celjski muzej ima vse tri tipe in sicer:

1. Friderik II. (1362—1454). Nepravilno okrogla ploščica s štiridelnim grbom Celjskih; ščit je obdan s tridelnim lokom; kjer se loki stikajo, je po en trolist. Premer novca 15 mm. (sl. 1)

2. Ulrik II. (1406—1456). Nepravilno okrogla ploščica s štiridelnim grbom Celjskih. Ščit je obdan s trodelnim lokom; kjer se loki stikajo, je po en trolist. Na notranji strani grba so gotske črke V-L-R(icus). Premer novca 16 mm. (sl. 2)

3. Ulrik II. Nepravilno okrogla ploščica s ščitom, v katerem so tri šesterokrake zvezde. Ščit je obdan s trodelnim lokom s trolisti. Na notranji strani lokov okoli grba so gotske črke V-L-R(icus). Premer novca 15 mm. (sl. 3)

Kje so kovali Celjski svoj denar in kje je bila njihova kovnica, do danes ni ugotovljeno. Najverjetneje je, da so svoje novce kovali v svojem središču — Celju. V Zagrebu je delovala od polovice XIII. do polovice XIV. stoletja kovnica, kjer so kovali novce slavonskih banov. Tako bi Friderik II. in Ulrik II. kot slavonska bana lahko kovala svoje novce v tej kovnici, nad katero sta tako imela nadzorstvo. Vendar pa govori proti temu dejstvo, da je tehnika kovanja drugačna. Celjski novci so po obliki in izdelavi podobni dunajskim pfenigom z nepravilno ploščico, ki so jo izdelali s pomočjo kladiva in kovali samo na aversu. Med tem pa ne vemo, če so bili v Zagrebu novci kovani na ta način.

Če si je celjski muzej uspel pridobiti vse tri primerke novcev Celjskih, je ta pridobitev še toliko dragocenejša, saj bo v novourejeni muzejski zbirki, ki bo zajemala tudi to obdobje, pričala o veljavi Celjskih grofov. Prav je tudi, da je Celje, ki je bilo priča vzpona, moči in propada Celjskih, našlo potrebna sredstva in odkupilo stvari, ki pomenijo veliko redkost ne le v Jugoslaviji, temveč tudi v tujini.

Slika 1

Slika 2

Slika 3

Celjski mestni arhiv, ki bi se upravičeno lahko označeval kot okrajni, pokrajinski ali zgodovinski, hrani med svojimi 5200 arhivskimi enotami mnogo gradiva, ki ima poleg lokalnega tudi širši zgodovinski in kulturni pomen. Na nekatere posebnosti tega gradiva bi rad na tem mestu opozoril.

Delavsko gibanje in socializem

Čeprav je bilo Celje pred prvo vojno majhno mestece, so odsevi svetovnega delavskega gibanja našli v njem svoj odraz, vsekakor bolj v aktih kakor v živi stvarnosti.

Že konec šestdesetih let se je avstrijska vlada bala socialnodemokratskega gibanja, ki ga je smatrala za prevratniško, anarhistično in družbi skrajno nevarno.

Bilo je v dobi, ko so že začeli ustanavljati društva (po društvenem zakonu) in prirejati zborovanja (v zaprtih in odprtih prostorih — po zakonu o zborovanjih). Dunajski zbor v pivnici (Bierhalle) je s svojimi gesli vlado in liberalno kapitalistično javnost zelo razburil. V zvezi z njim je tedanji minister za notranje zadeve grof Taaffe sporočil deželnim namestnikom (oziroma predsednikom v manjših deželah), naj podrejene političnopolicijske uprave obveste, da so socialnodemokratska društva po § 6 društvenega zakona prepovedana in da so v smislu § 6 zakona o zborovanjih prepovedana tudi socialnodemokratska zborovanja.

O tem je namestnik deželnega namestnika obvestil okrajne glavarje in župane avtonomnih mest v zaupnem dopisu. Med obveščeniimi je bil tudi celjski župan. Obvestilo se hrani med prezidialnimi (predsedstvenimi) spisi. To velja tudi za vsa naslednja obvestila in naročila o tem predmetu.

Velik odmev po svetu je našla tudi pariška komuna, saj je bila prvi relativno uspešen poizkus uvedbe socialistično-komunističnega reda v moderni družbi.

Znano je, kako usodo je doživela komuna in kaj se je zgodilo z njenimi poborniki, ki so prišli v roke zmagovitim silam buržoazije. Znatno število komunističnih borcev se je rešilo z begom. Da je bila njihova stvar v resnici mednarodnega značaja, o tem priča dejstvo, da je francoska vlada poslala spiske pobeglih tujim vladam in jih prosila, naj revolucionarje, ki bi se znašli na njihovih teritorijih, nadzorujejo in preganjajo. Med temi vladami je bila tudi avstrijska (avstro-ogrška).

Dne 7. julija 1871 je namestništvo poslalo županu dva spiska pobeglih revolucionarjev, prvi je obsegal 54 imen z njihovim natančnim osebnim popisom, druga pa 585 imen s temeljnimi navedbami. Med imeni najdemo člane bivšega centralnega komiteja nacionalne garde, upravne, finančne, sodne in

policijske uradnike, vodje kulturnih ustanov, generale in druge visoke oficirje ter urednike listov: Vengeur, La Rouge, Cri du peuple, Père Duchène, Paris libre, La Caricature, Rappel Estafette. Med mladimi ljudmi je bilo tudi več starejših: slikar Proudhomme, Nestor Rousseau, profesor Verdure ter Poljak general Dombrowski.

Važno je graško opozorilo z dne 24. maja 1874. Nanaša se na socialno-demokratsko zborovanje v Novi vesi (Neudörfl) na Ogrskem (Gradiščanskem). Na tem zborovanju so sprejeli sklep, da se ustanovi posebna socialno-demokratska stranka Avstrije, in pozvali delavce, da se zavzemajo sklepe, sprejete v Novi vesi, in naj čitajo ter razširjajo socialno-demokratske liste: tednik »Gleichheit«, izhajajoč v Dunajskem Novem mestu, za nemške in »Delnické Listy«, izhajajoče v Pragi za češke delavce, dunajsko »Radikale Arbeiterpresse« ter budimpeštanski »Arbeiterwochenblatt«.

Sporočilo navaja tudi novoveške sklepe, ki so brez dvoma vplivali na porajajoči se slovenski delavski razred. Ti sklepi so bili objavljeni v »Gleichheit« in se vsebinsko glase:

1. Avstrijska delavska stranka stremi ob naslonitvi na delavsko gibanje vseh dežel po osvoboditvi delovnega ljudstva od meznega dela in razredne oblasti, ki se doseže s tem, da se odpravi moderni kapitalistično-produkcijski način in ga nadomesti po državi organizirana produkcija dobrin.

2. Stranka se načelno zavzema za samoopredelitev ljudstev, v nacionalni razčlembi svojih članov ne vidi nikake ovire za materialno osvoboditev, nasprotno, v bratskem sodelovanju vseh enako upoštevanih in obvezanih članov vidi edino jamstvo za uspeh. Deloma za uresničitev svojega načela in deloma zaradi agitacije postavlja stranka naslednje zahteve:

splošno enako in direktno volivno pravo za državni in deželni zbor in občino ter za vse korporacije, ki čuvajo pravice skupnosti in posameznih meščanov, vsi zastopniki naj dobe primerne diete;

popolno svobodo tiska, društev, zborovanj in koalicije;

ločitev cerkve od države in šole od cerkve;

obvezni pouk v osnovnih in brezplačni pouk v vseh ostalih javnih šolah;

uvredbo ljudske vojske (milice) namesto stalne armade;

neodvisnost sodišč, volitev sodnikov po ljudstvu, brezplačno sodstvo in brezplačen sodni postopek;

normalni delovni dan, omejitev ženskega dela, odpravo otroškega dela v tovarnah in industrijskih delavnicah, uvedbo neodvisnih delavskih inšpektorjev, odpravo konkurence kaznilnic delu svobodnih delavcev;

državno vseh indirektnih davkov in uvedbo enotnega direktnega progresivnega davka ter davka na dediščine;

državno podpiranje zadružništva in državni kredit z demokratično garancijo za svobodne delavske produktivne zadrage.

Namestništvo posebej opozarja na ministrski odlok z dne 7. maja 1874 o agitaciji delavskih društev za program socialnodemokratske stranke, ki se glede na določbe zakona z dne 15. novembra 1867 ne sme trpeti. Gledati je treba na to, da se prepreči očitno tajna agitacija za novoveški program in pazno je treba bdeti nad ljudmi, ki so ali lahko postanejo lokalni vodje delavskega gibanja.

V letih po zmagoviti vojni nad Francozi se je v Nemčiji vzporedno z industrijo razvil tudi številten delavski razred, ki se je v okviru socialnodemokratskih organizacij skušal rešiti zatiranja. Bismarckova vlada je proti delavskemu gibanju nastopila z vso ostrino.

Ko je policijska direkcija v Monakovem 12. septembra 1874 razpustila krajevno združenje, so si čevljarji člani razpuščenega združenja ustanovili posebno bralno društvo, imenovano »Gesellschaft der Lesefreunde«. Oblast jih je začela sumničiti, da čitajo v resnici socialnodemokratske liste: dunajsko »Gleichheit«, budimpeštanski »Arbeiterwochenblatt«, dunajski »Arbeiterfreunde«, libersko »Sozialpolitische Zeitschrift für das arbeitende Volk«, švicarsko »Tagewacht«, lipski »Volksblatt«, berlinski »Neuer Sozialdemokrat« in Münchenski »Zeitgeist«. Münchenska policija je tudi novo društvo razgnala

in začela člane preganjati. Nekaj jih je prišlo pred sodišče, mnogo jih je zbežalo. Med poslednjimi je bilo po imenu sodeč več Slovencev: Martin Kolenc, čevljar, iz St. Jurija pri Celju, Vincenc Purgaj, mizar, Martin Naglič, klepar, iz Radvanja, Franc Derglan, mizar, iz Braslovč, Jožef Nedog, čevljar, iz Mihalovcev.

V osemdesetih letih se je oster kurz proti socialnim demokratom nadaljeval.

Poročilo in navodilo z dne 11. avgusta 1885 opozarja na radikalno dunajsko Mostovo skupino, ki je anarhistična in je razvila živahno agitacijo. Trije njeni člani se pripravljajo na agitacijski pohod po Avstriji: Venceslav Führer, Ferdinand Dorsch, bivši urednik dunajske »Wahrheit«, in Jožef Peukert.

V septembru 1882 prihaja iz Gradca opozorilo, da so iz Švice pretihotapili izdajavski »Manifest an das arbeitende Volk« in ga skušali razširjati po Avstriji.

V oktobru 1882 je pa ministristvo za notranje zadeve zvedelo, da hočejo na Ogrskem uporabiti antisemitizem za propagando; zažgati hočejo tovarne in obdolžiti antisemite, da to delajo; delavci brez dela se bodo še bolj goreče oklenili njihovih idej.

Mimogrede bodi omenjeno tudi drugovrstno dejstvo. Z Dunaja je prišlo zaupno poročilo, da namerava znani slavist Baudoin de Courtenay, profesor kazanske univerze, potovati po Avstriji. V Petrogradu (Leningradu) je dobil seznam ljudi, ki veljajo za panslaviste, a so inozemski avstrijski agenti. Na tega »emisarja« je treba dobro paziti in o njegovih potih poročati.

Nadaljnje navedbe so iz leta 1884. V početku leta so z Dunaja, iz Korneuburga in iz Dunajskega Novega mesta izgnali več oseb, nevarnih za javni in družbeni red. Treba je paziti na njihovo početje.

V maju 1884 prihaja opozorilo na nov socialnodemokratski letak (Flugschrift), ki je še bolj radikalen, kakor so bile vse prejšnje manifestacije anarhistične stranke. Letak je poln napadov na cesarja, ki je tedaj podpiral ostre odloke proti socialistom, in na družbeni red, poziva na neprenehno borbo z dinamitom in se obrača tudi na vojsko. V dodatku letak napoveduje obnovo partijskih listov »Die Zukunft« in »Pomsta« (Maščevanje).

Še istega meseca prihaja opozorilo na tri anarhiste, Emila Avgusta Alberta Wernerja, Jožefa Richeckega in Schultzeja, ki so še v inozemstvu in se pripravljajo na propagandni pohod po Avstriji.

Iz poznejših let je manjših opozoril še več; tako se leta 1886 opozarja na londonski letak »An die hungrige Nation«, ki so ga natisnili v londonski tiskarni lista »Rebell«.

Izza leta 1890 se je praznoval prvi maj. Iz leta 1896 je sporočilo, da se v državnih podjetjih prvi maj ne sme praznovati, zlasti je treba paziti na železničarje, ki so imeli malo prej kongres na Dunaju.

To je bilo v letu, ko je borba za splošno volivno pravico privedla do 5. kurije. Poslej prestanejo tako poročila in naročila. Delavsko gibanje je uživalo nekoliko večjo svobodo.

Novo vrsto takih poročil imamo iz leta 1920, iz početkov Jugoslavije. Vodilne ljudi mlade države je prevzemal strah pred komunizmom — boljševizmom. Poročila o tem prihajajo zaupno v županove roke od ministra za notranje zadeve preko deželne vlade. Deloma izvirajo tudi od komande IV. armijske oblasti. Poročila so često povezana z ugotovitvami o splošni težki situaciji, v kateri je bila država. Italijani pošiljajo preko meje ogleduhe. Madžari skušajo širiti propagando o povrnitvi izgubljenih pokrajin krone sv. Stefana, hrvatski ekstremisti hočejo v zvezi z Italijani državo razbiti.

Pristaši boljševizma prihajajo preko meje, najprej preko Madžarske, a ko se jim tu pot zapre, preko Bolgarske. Center imajo v Zagrebu, a prodrli so že tudi do Sarajeva in Dalmacije. Tudi z ruskimi begunci so se mnogi pritihtapili v državo. Poročilo opozarja na Josipa Vilmana, Fedotova, Cimermana in Goldendaha, izmed katerih sta bila prva dva člana čezvračjake.

Posebej se navaja Franjo Setina, o katerem pravi poročilo, da je prišel iz Sovjetske zveze, da propagira preobrazbo države v komunistično in pove-zavo s Sovjetsko zvezo.

V tem letu je še govor o železničarski stavki in nekaterih navedbah o njej v zvezi s Celjem, omenja se tudi, da v tem letu delavci niso prazno-vali 1. maja.

Potem pa taka poročila prenehajo. Policija je namreč postala državna, stvarno je taka ostala še potem, ko je v začetku tridesetih let njeno vzdrže-vanje prevzela občina. Policijski arhiv pa ni ohranjen. Tudi o stvarkah v to-varnah v mestnem arhivu ni nobene besede, bile so v okoliški občini, toda tudi nieno področje je v policijskem oziru spadalo pod mestno policijo.

Konec tridesetih let se pa zapet začno nizati spisi o delavskem gibanju, toda ti spisi so vsi domačega izvora in se nanašajo na obrt, ki je spadala pod kompetenco občine; v tem času so se sklepale kolektivne mezdne pogodbe. Gospodarska kriza tedaj še ni minila, vendar so se razmere boljšale.

Gosposočina Gornji Rogatec prodaja gozdove, grmovje in pašnike (Kratek prispevek k zgodovini Posotlja)

Ko sem ponovno pregledoval patrimonialni fond celjskega arhiva, sem naletel na vezano zbirko pogodb iz leta 1804—1808, ki se nanašajo na prodajo gozdov, grmovja in pašnikov s strani gornjerogaške gosposočinske uprave. Ker je naše Posotelje zgodovinsko zelo zanimivo in kakor večina naših pokrajin zgodovinskosociološko še nepreiskano, sem napisal ta kratki spis. Pri tem me je vodila tudi misel, da bi prišlo prav tudi jezikoslovju, ako bi obdelali nekaj priimkov, med katerimi so samo posamezni občeslovenski, celo občeslovanski (npr. Novak), medtem ko so drugi značilni za pokrajino Kid(e)ričev, kjer jih srečamo preko stoletij, saj jih najdemo tako v rogaškem urbarju iz leta 1576 (objavljeno v knjigi Ignaz Orožen: »Das Bisthum und die Diözese Lavante, VII. zv., str. 181) kakor tudi v novejših dneh.

Ko so fevdalni gospodje v zgodnjem srednjem veku ustvarjali svojo posest, so bili pravi grabeži. To je umljivo, gnal jih je materialistični interes, ki mu je bilo tedaj mogoče zadostiti skoraj samo z zemljiško posestjo in s tlačani, ki so jo obdelovali. Posest so neradi delili, včasih jo je seveda bilo treba razkosati, da so bili vsi sinovi preskrbljeni. Temu se je bilo mogoče izogniti tako, da je ta ali oni sin postal duhovnik, posvetni ali redovni. Dekleta so pri delitvi le redko prihaja v poštev, prekrbovali so jih z ženitvijo ali pošiljanjem v samostan.

Samo ena stvar je na plemiško gospodo vplivala v takšni meri, da je bogato delila in z oporoko volila svojo posest: skrb za blagor duše. Na ta način so nastajala velika cerkvena posestva in (često tudi denarne) cerkvene ustanove.

V visokem srednjem veku in pozneje so se že kazali prvi negativni pojavi fevdalizma. Porajati se je začel odpor kmečkih mas, a tudi v vladajočem razredu samem so se javljale klice propadanja.

Vzporedno s tem je zemlja izgubljala svojo privlačnost in dragocenost, fevdalnoposestni rodovi se neverjetno hitro menjavajo, deloma res zaradi izu-miranja in prenašanja posesti na sorodnike v moški ali ženski liniji, a še hitreje zaradi gospodarskega propadanja in prodaje.

Vse češče si fevdalni gospodje skušajo pomagati s tem, da zemljo, ki jo posedujejo neposredno, oddajo in sicer pod pogoji fevdalne družbe, da s tem sebi in svojim potomcem zajamčijo določen dohodek, če le morejo pa zemljo pod istimi pogoji prodajo. Tako delajo zlasti, ko se že približuje konec fevdalne ere.

Na naših tleh imamo več primerov, ki ilustrirajo te trditve.

Vso severozapadno stran Straškega hriba (Turski les) je celjska gospo-ščina naselila v razdobju od konca XVI. do začetka XIX. stoletja; naselje-vanje se je vršilo počasi, vendar vztrajno, kajti ljudje so potrebovali kruha;

danes se pa izseljevanje s tega področja vrši zelo hitro, slajši in boljši je kruh v dolini, v okrilju rudnika in tovarn.

Franc Anton pl. Führenberg, lastnik Rabensperga (Lanšperga) pri Smartnem v Rožni dolini, ki je umrl v Celju leta 1800, je v svoji oporoki določil precej zemlje za svoje zveste služabnike, ki so s tem postali kmetje. Isto je storil eden izmed zadnjih gospodov na Lindeku pri Frankolovem. Obe volili sta izpričani v starejšem ljudskem izročilu. Skoro vanje ne moremo dvomiti, take stvari se ne izmišljajo kar tako.

Primeri, da je zemljiški gospod pod fevdalnimi pogoji prodajal svoja zemljišča, pa tudi niso redki. Večinoma je to delal z zemljišči, ki jih itak že prej ni sam uporabljal, z gozdovi, grmovjem in pašniki, gmajno. Po letu 1848 že to ni več bilo mogoče, kajti taka od podložnikov že večinoma skupno uporabljena zemljišča so postala po koncu kmečke fevdalne odvisnosti (kmečki odvezi) skupna kmečka last.

Kako je rogaški gospod prodajal svoja zemljišča, o tem govorijo naslednje vrstice.

Rogaška gosposčina je zelo stara. Nastala je na delu zemljišč, ki jih je grofica Hema v početku XI. stoletja volila krškemu škofu. Vendar se je škofu razmeroma zgodaj izvila iz rok. V XV. stoletju je bila v posesti Celjskih grofov. Gosposčina je segala od Kostrivnice do Sotle, na severu je mejila na posest stattenberške in ptujske, na zahodu celjske in na jugu podčetrške gosposčine. Ko je po smrti zadnjega Celjana prišla v roke Habsburžanov, se je začelo hitro menjavanje gospodarjev. Leta 1805 so si jo pridobili grofje Attems.

Prvemu Attems, Karlu, se je očitno mudilo, že leto dni po prevzemu gosposčine je začel prodajati navedeno posest.

O vsaki prodaji so napravili kupno pogodbo. V prvi polovici so si v formalnem pogledu vse pogodbe enake, navajajo prodajalca in kupca, zemljišče z mejo in kupno vsoto. Marsikje vzemo, da kupec že nekaj let uporablja zemljišče, določeno je za izkrčenje, iz njega mora nastati »kerča«, kakor se pogodbe izražajo.

V drugi polovici so si pogodbe tudi realno (vsebinsko) enake, čeprav se v besedah tu in tam nekoliko ločijo. Gre za potrditev gosposčinskega odnosa. Kupec in njegovi dediči bodo dajali predpisane letne dajatve in opravljali zahtevana dela, ob prenosu posesti bodo plačevali 10 % laudemij (priznalnino) v smrtnih primerih 50 % mortuar (posmrtnino), za vse gosposčinske pravne akte bodo plačevali določene takse.

Ob koncu listine zagotavljajo, da pripada kupcu pravica odškodnine, ako bi utrpel škodo od tretje osebe, ki bi si lastila posest, in mu priznava tudi pravico intabulacije — vpisa. Stalna formula se glasi: »Beim Landschadenbund in Steier mit der Intabulations — und Einschreibungsbefugniß.«

V prvih listinah je na koncu na prvem mestu podpisan Karel grof Attems. Pod njegovim podpisom sta podpisa oskrbnika Mateja Sunka in višjega lovca Jožefa Seidla. V drugi polovici listin je kot oskrbnik podpisan Uhl, to je očitno tisti mož, ki je bil pozneje dokaj cenjen najemnik laške gosposčine. Kupec se je vedno samo podkrižal, navadno so to napravile tudi njegove priče. Kot podpisnik često nastopa Foregger, očitno slovenski Porekar, mož, ki je zlezal v graščinsko službo. Med njegovimi potomci najdemo dr. Riharda Foreggerja, državnega poslanca spodnještajerskih ponemčenih mest ob koncu preteklega stoletja in zagrizenega nasprotnika Slovencev. Foreggerjev sin je bil med tistimi, ki se je preko graščinske službe ponemčil in se v tujem okolju dvignil na višji položaj. Najbolj izrazit primer te vrste so Blagotinski, ki so bili doma iz okolice Laškega. Njegov potomec Moric Bl. pl. Kaiserfeld je bil vodja nemških nacionalcev v dobi najbolj strupene nacionalne borbe. V Gradcu nosi njegovo ime lep del »Ringa«.

V celoti se je izvršilo v štirih letih 248 prodaj. Veliko število kaže, da so bile prodaje načrtne, grofu Attems, lastniku nedavno kupljene gosposčine, je šlo za denar in nikakor ne kaže, da je skušal kmetom izkazovati kako milost.

V pogodbah je večinoma govor o grmovju, mišljen je nizki gozd, medtem ko si je predele z visokim in lepim gozdom gosposčina pridržala. Upravljeno lahko domnevamo, da so večinoma kupljenih gozdnih parcel kmetje uživali že dotlej, deloma za pašo, deloma za steljo, deloma za drva, deloma za gradbeni material. Ker so imeli kmetje hišice večinoma lesene, so zlasti gradbenega lesa mnogo rabili, glede kakovosti lesa pa seveda niso bili izbirčni.

Kupnina je bila zelo različna, nihala je med 1 in 100 goldinarji, bila je odvisna od kakovosti in velikosti gozda. Že srednja cena označuje razmeroma velike gozdove, to lahko ugotovimo, ako primerjamo te prodaje z drugimi, pri katerih je velikost parcel navedena oziroma nam je sicer znana. Lastnik gosposčine je v štirih letih nabral znatno vsoto 4293 goldinarjev 30 krajcarjev (goldinar je imel tedaj 60 krajcarjev = zlatnik: 60 križnikov).

Prodani gozdovi so bili na pobočju Maclja, odkoder so segali do Sotle, na pobočjih Donačke gore, Plešivca in Boča ter na Rjavcu, hribčku med sedanjo slatinsko steklaro in Sotlo.

Pogodbe so sklepali v gospodarskih centrih gosposčine (uradih), ki so bili najbliže prodanim parcelam: v Sečovem, Vrbju, Na Sotli, v Zetalah, Nagonju, Kostrivnici, Ratanski vasi, Rjavcu, Sotenskem in Gaberniku.

Zanimivi so primki, ki se nam javljajo v pogodbah. Mnogi izmed njih so tipični za Posotlje in soseščino in jih prvotno ne srečavamo nikjer drugje: Colnerič (ob Sotli blizu Rogaške Slatine je Col, kjer so poribirali carino — col), Pecigos, Polajzer, Plečak, Stojinšek, Ožbaltič, Zumer, Koradžija, Ferlež, Nežmah, Kores, Cepel, Ogrizek, Strah, Herček, Čepek, Urek, Sket, Kobola, Čeček, Brankovič, Praš, Kitak, Pobežin, Skrabel, Lipnik, Drogenik, Bercko, Šalomon, Imenšek, Pežon — Pažon, Kidrič itd.

Nekatera izmed teh imen srečavamo že v naši literarni oziroma kulturno-politični zgodovini: Sket, Kidrič, Ogrizek, Šalomon.

Manj svojevrstna, vendar zanimiva bi utegnila biti tudi krajevna in ledinska imena: Rogatec, Rogaška gora, Sotla, Sotensko, Terlično, Zetale, Zahenberk, Postika, Kerča — Kerč-ica, (Dvorski) Hriber (od tega Hriberšek — poleg Hrib — Hribšek), Kladjje, Resni hrib, Sirova bukev, Slogomerje, Kurji zakop, Solnica, Kopinje, Nagonje, Sečovo, Ratanska vas, Plat — Podplat, Drevnik (drevo), Cerovec — Cerovec — Cerinje — Ravno Cerje, Jazbenik, Graje, Hernja Gorica, Tlake, Oniše (Uni — po Miklošiču višava), Vodole itd.

K ZGODOVINI NAŠIH ARHIVALIJ

V lanskem delovnem poročilu mestnega arhiva v Celju sem na kratko omenil, da je precej celjskih mestnih arhivalij prišlo leta 1818, 1858, 1866, 1868 in 1909 v graški deželni arhiv in da so bile nekatere izmed njih leta 1923 vrnjene mestni občini.

Ker je bilo za avstrijske dobe središče deželne uprave v Gradcu, je umevno, da je prišlo v tamkajšnji deželni arhiv, ki je bil do leta 1868 upravno povezan z leta 1811 ustanovljenim muzejem Joanejem, mnogo arhivalij tudi z drugih področij, upravnih, prosvetnih, cerkvenih in sodnih. Tokrat poročam na kratko o tem, kako so prišle v deželni arhiv naše starejše sodne arhivalije. Govorim na osnovi podatkov, ki mi jih nudi fascikel starejših aktov mestnega arhiva. Ti akti so zdaj zopet dostopni in jih pregleduje ter katalogizira tov. Tone Kolšek.

Dne 5. januarja 1884 se je obrnil vodja deželnega arhiva dr. Jožef Zahn na deželni odbor s prošnjo, naj posreduje, da izroče sodišča deželnemu arhivu vse urbarje, stare zemljiške knjige in knjige z njimi vsebinsko povezanih aktov, ki so jih dobila od patrimonialnih sodnih uprav, ko so bile leta 1850 ukinjene in so njihove agende prešle v pristojnost na novo ustanovljenih državnih sodišč. Dr. Zahn je, tako pravi, pregledal arhive v Spodnji Avstriji in na Štajerskem; pri njih je videl ogromne količine starega arhivskega gradiva, nižje-avstrijsko sega do XVI., štajersko do XVII. stoletja, ponekod se

primerno čuva, drugod pa je v nevarnosti. Zeli si dobiti vse gradivo od najstarejših dob pa do leta 1850, izjavlja, da bo deželni arhiv vedno rad arhivalije začasno vračal, ako bi se pokazalo, da bi bilo to zaradi upravnega poslovanja potrebno.

Deželni odbor je s priporočilom obvestil okrožna sodišča o želji deželnega arhiva. Obvestilo je prejelo tudi okrožno sodišče v Celju, ki je imelo tedaj pod svojo kompetenco vsa okrajna sodišča na bivšem Spodnjem Štajerskem. Za razpravljanje v tej zadevi se je sestel ves zbor sodnikov okrožnega sodišča. Seji je predsedoval dvorni svetnik Heinricher, a udeležili so se je deželni sodni svetniki pl. Garzarolli, Stuchetz, Pesarič, Jordan, Balogh, Rattiek in dr. Galle ter sodnik Katziantschitz, zapisnikar je bil Kotzian.

Sodni svetnik Balogh je kot referent priporočal, naj se želji deželnega arhiva v polni meri ustreže. Nasprotoval je pl. Garzarolli, češ da knjig dokumentov in nevezanih spisov ni mogoče izročiti, ker so v sodnem poslovanju neobhodno potrebni, saj uporabljajo sodišča še stare zemljiške knjige in vnašajo vanje posestnopravne podatke. Pri glasovanju je ostal pl. Garzarolli osamljen.

Okrajna sodišča so se odzvala v različnem smislu. Nekatera izmed njih so izjavljala, da zahtevanega gradiva ne morejo izročiti, ker ga nujno rabijo, druga bi ga bila kar rada dala, bilo je pa med njimi tudi nekaj takih, ki so izjavljala, da je gradivo v neredu in nimajo človeka, ki bi ga uredil, ali tudi, da je treba počakati na toplejšo letno dobo, ker se v nezakurjenih shrambah ne da delati. Pripominjam, da so bila okrajna sodišča še tedaj večinoma nastanjena v bivših graščinah. Do nekaterih oddaj je v resnici prišlo kmalu nato: med njimi so stare zemljiške knjige (večinoma iz XVIII. stoletja) in knjige aktov. Vendar je ravnatelj deželnega arhiva svojo željo spremenil, ugotovil je, da sodišča ne morejo izročati zemljiških knjig, ki so še bile v rabi, in tudi ne knjig aktov in se je zato ustavil pri letu 1800; kar je pravnih aktov nastalo do tega leta, naj se izroče, drugo pa naj sodišča čuvajo sama. Na tej podlagi se je nadaljevalo izročanje arhivalij deželnemu arhivu. Okrajna sodišča so jih pošiljala v Gradec izprva preko okrožnega sodišča, pozneje pa tudi neposredno, seveda so pošiljala sezname tudi okrožnemu sodišču.

Deželni arhiv je v zelo obširnem katalogu, ki sta ga sestavila tedanja adjunkta Th. Unger in dr. A. Mell, poročal v letih 1884 in 1895 o prevzetem gradivu (zemljiških in dokumentarnih knjigah nekdanjih dominijev za dobo pred letom 1800). Iz spodnještajerskih sodišč jih je nekoliko stotin. Zemljiške in dokumentne knjige iz dobe po 1800 so pa ostale pri okrajnih sodiščih do konca druge svetovne vojne, šele potem so prišle v sestav na novo ustanovljenega mestnega arhiva, kolikor jim je vojna s svojimi posledicami prizanesla.

Precejšnje število jih je prišlo že prej v arhiv celjskega okrožnega sodišča, med njimi so tudi knjige iz Slovenske Bistrice, Polskave, Velike Nedelje in Ptuja. V njegovem arhivskem skladišču se je nabralo tudi mnogo drugih deloma vsebinsko sorodnih, deloma kazenskopravnih fevdalnih dobi in poznejšim desetletjem pripadajočih fasciklov iz vse bivše Spodnje Štajerske. To se je zgodilo do leta 1897, kajti tedaj je bilo poleg celjskega ustanovljeno posebno okrožno sodišče v Mariboru. Med temi akti je fascikel, ki je služil za osnovo tem podatkom.

POROČILO O DELU CELJSKEGA MESTNEGA ARHIVA V LETU 1961/1962

Janko Orožen

Poročilo iz lanskega leta bi samo nekoliko dopolnil.

Do 1. maja so bili dosegljivi fondi katalogizirani. Potlej zaradi pretesnih prostorov redno arhivsko delo ni bilo več možno. Tako sem ves razpoložljivi čas uporabi za podrobnejši zgodovinski študij aktov, za zgodovinske izpiske iz zemljiške knjige in zgodovinsko delo na terenu.

V jeseni 1961 je občinski ljudski odbor dal mestnemu arhivu na razpolago v pritličju starejšega poslopja bivše poliklinike eno sobo in tri sobice. Za namestitev polic je mogla služiti samo soba, ena izmed sobic je delovni prostor in dve služita kot shrambi za gradivo, ki ga ni mogoče redno namestiti. Ker smo šele v marcu 1962 dobili police in najpotrebnejše pohištvo, se je šele tedaj moglo začeti pravo arhivsko delo, toda še vedno v omejenem obsegu. Glavno gradivo je še shranjeno drugje, tu je bilo mogoče arhivsko namestiti samo eno četrtino gradiva. To pomeni skromen napredek, kajti to gradivo je rešeno.

Mnogo je pa še ogroženega gradiva na terenu. V zvezi z dograditvijo nove sodne palače bo na razpolago dovolj prostorov. Tedaj se mora arhivsko vprašanje rešiti. Stroški bodo razmeroma skromni. Potlej pa bo mir. Celje bo imelo kulturno ustanovo, ki se bo mogla razvijati in kakršno napredujoče mesto mora imeti.

Dne 1. septembra 1961 je dobil mestni arhiv še enega arhivarja, prof. Antona Kolška. Dva arhivska delavca lahko napravita mnogo, samo urejena materialna osnova je potrebna.

K PROBLEMATIKI CELJSKE GLASBENE KULTURE

Egon Kunej

Glasbena šola v Celju je vodilni zavod za glasbeno vzgojo v mestu in v celjskem okraju. Arhivi povedo, da se je začelo glasbeno šolstvo razvijati že pred 70 leti, po prvi svetovni vojni pa se je ustanovila šola Glasbene Matice, ki je imela trajnejši značaj ter je delovala neprekinjeno do okupacije l. 1941. Po osvoboditvi ustanovljena državna glasbena šola torej ni bila brez tradicije. V novih razmerah, s silnim poletom socialistične preobrazbe se je naglo razvila v kvaliteten zavod. Danes je šola že blizu srednje stopnje, ki izhaja na eni strani iz rastočega kvalitetnega kadra predavateljev, na drugi strani na solidnem muzikalnem razvoju učencev. Stalnih učnih moči je 10, honorarnih 7. Predmetnik obsega pouk skoro vseh orkestralnih instrumentov (violina, violončelo, kontrabas, flavta, klarinet, trobenta, rog, pozavna), klavirja in solopetja. Sistematično je urejen pouk teorije od I. do VI. razreda. Šola ima knjižnico s preko 2000 zvezki ter bogato zbirko instrumentov, ki so na voljo učencem.

Glasbena šola ima namen estetsko in glasbeno vzgajati mladino do stopnje dobrega amaterja, ki si ni pridobil le poglobljenega razumevanja za poslušanje glasbe in poznavanje glasbenih umetnin, temveč more tudi aktivno sodelovati v raznih komornih in orkestralnih skupinah in s tem dejansko prispevati k dvigu ljudsko prosvetnega dela. Poleg tega daje šola glasbeno vidno nadarjenim učencem tako osnovo, da lahko po prestopu na srednjo glasbeno šolo neposredno nadaljujejo poklicni študij. V okviru druge naloge je šola izobrazila vrsto učencev, ki uspešno nadaljujejo študij v Ljubljani, v Mariboru in v Zagrebu ali pa so študij že končali ter delujejo kot glasbeni pedagogi v Celju in drugod.

Glasbena šola zaseda vsa leta eno najstarejših zgradb v mestu, ki še zdaleč ne ustreza svojemu namenu. Učilnice so pretežno majhne, temne, akustična izolacija je zelo pomanjkljiva, odprti hodniki rušijo funkcionalnost zgradbe, 9 učilnic je premalo za večji razmah šole. V teh pogojih je maksimalna kapaciteta 240 učencev, za Celje s 35.000 prebivalci premalo. Občinski ljudski odbor se že nekaj let ukvarja z načrti za gradnjo nove šole, ki bi mogla sprejeti 500 učencev. Zaradi pomanjkanja finančnih sredstev do realizacije še ni prišlo. Tako se torej dogaja, da mora vodstvo šole letno odklanjati 50 do 80 novincev, dejstvo, ki nikakor ne more vzpodbudno vplivati na glasbeno izobrazbo široke množice.

Poleg estetskovzgojnega procesa pojmuje glasbena šola svojo vlogo tudi širše z aktivnim poseganjem v kulturno dejavnost mesta in okolice. V tem smislu je osnovala koncertno poslovalnico, ki že 14 let skrbi za gostovanje najboljših domačih in tujih umetnikov, poleg tega organizira koncerte domačih zborov in ansamblov. Z zelo lepim uspehom prireja po 6 abonmajskih koncertov v sezoni, pri čemer ji stojita materialno ob strani okrajni in občinski ljudski odbor. Celje se ponaša z lepo akustično dvorano v Narodnem domu, idealno za komorne glasbene prireditve. Gostujoči umetniki prihajajo

radi v Celje ne le zaradi dobre dvorane, ampak tudi zaradi izvrstne publike. Zal so simfonični koncerti prereditki, ker dvorana v Narodnem domu za večje prireditve ni primerna, druge pa ni. Celje bo moralo v nadaljnjem kulturnem razvoju nujno misliti na reprezentančno koncertno dvorano, kar je tudi primarna zahteva mladinskega pevskega festivala.

Najboljše amaterske skupine imajo svoj sedež v glasbeni šoli: Komorni moški zbor, Mladinski mešani zbor gimnazije in orkester »Ivan Cankar«. Omenjene skupine so ponos mesta, pa tudi v republiškem merilu upoštevanja vredne.

Končno je glasbena šola mentor mlajšim ustanovam te vrste v okraju. To so glasbene šole v Šoštanjju, Velenju, v Zalcu, v Slov. Konjicah in, najmlajša med njimi, v Rog. Slatini. Te šole se borijo z vsemi začetnimi težavami in jim je izkustvo celjske glasbene šole v oporo. Za povezavo med glasbenimi vzgojitelji skrbi društvo glasbenih pedagogov, ustanovljeno letos. V delovnem načrtu je izpopolnjevanje vzgojnega kadra s seminarji, posvetovanji, izmenjavo koncertov in podobno. Društvo ima preko 50 članov.

Z reorganizacijo glasbenega šolstva se utegnejo pota in cilji še razširiti. Reorganizacija računa s tesnejšim stikom, z osnovnimi šolami, z uvedbo ljudskih instrumentov in s tem širšo popularizacijo glasbene kulture. Svoje šolske in izvenšolske naloge bo šola mnogo uspešneje izpolnjevala v večji in spodobnejši stavbi. Pa tudi v sedanjih okoliščinah predstavlja glasbena šola kulturni pojem, brez katerega si težko predstavljamo dostojen glasbeni razvoj v Celju.

Diploma iz Llangollena 1957

Na predlog sveta za kulturo in znanost celjske občine je njen ljudski odbor 28. decembra 1960 sprejel odlok o ustanovitvi sklada »Slavka Slandra«. Sklad je bil ustanovljen z namenom, da bi s primernimi, vsakoletnimi nagradami najzaslužnejšim ustvarjavcem in organizatorjem kulturnega in znanstvenega dela podprl njegov nadaljnji razvoj. Prednost je bila dana tistemu delu, ki je »pomembno vplivalo na splošni družbeni razvoj celjske občine«.

Med prvimi, ki mu je bil priznan ta kulturnopolitični pomen, je bil komorni moški zbor.

Zirija¹ je dala upoštevaje »razen stvarnih podatkov tudi splošno mnenje celjske javnosti, ki spremlja večletno delovanje svojih soobčanov« o komornem zboru tole oceno²:

»V času, ko je naše mesto z mrzličnimi napori celilo rane, ki jih je povzročilo vojno pustošenje, se je v tem zboru utelesilo podzavestno hotenje našega človeka, da v pesmi podoživi svoje trpljenje in radost, izrazi svojo borbenost in neuničljivo življenjsko silo.

Izkušeni strokovnjaki ter požrtvovalni organizatorji so določili zboru obliko, ki omogoča nastopanje v koncertni dvorani ali v tovarniški delavnici. V Celju skoro ni kolektiva, ki mu ne bi Komorni zbor pel ob slovesnih prilikah. Komorni zbor je postal res ljudski, tako po neposrednih stikih z delovnim človekom v mestu in na deželi, kot po tem, da je pritegnil v svoj čvrsti kolektiv ljudi z najrazličnejših področij, od kmeta in delavca do intelektualca.«

In dalje: »V dobrem desetletju svojega delovanja je zbor prepel več kot 250 pesmi domačih in tujih avtorjev, posebno skladateljev bratskih narodov. Nastopal je ob najrazličnejših priložnostih, spremljal je borce na njih zadnji poti in mlade brigadirje ob njihovi hdelovnih zmagah. Pel je ljudem po partizanskih krajih, ponesel je domačo pesem Slovincem na Koroško in Primorsko, izseljencem v Holandijo in Belgijo. Afirmiral je slovensko glasbeno kulturo daleč izven naših meja; majhno mesto Celje je postalo tudi v zamejstvu znano po enem svojih najlepših dosežkov.

Leta 1957 je prinesel zbor s tekmovanja v Llangollenu v Angliji, kjer je tekmovalo 140 zborov raznih narodov, diplomu in trofejo za prvo mesto.

Zato je žirija sklenila: »Ker dviga glasbeno kulturo na našem področju, vrši družbeno pomembno, človečansko plemenito delo ter širi sloves našega mesta po domovini in izven nje, pripada Komornemu moškemu zboru prva nagrada celjske občine.«

Zgodovinska resnica je, da pomeni ustanovitev Komornega moškega zbora maja leta 1949 razširjeno obnovo januarja 1947 razpuščenega Celjskega okteta, ki se je za kratko dobo po osvoboditvi pojavil v krogu ostalih, večinoma predvojnih, a pod novimi imeni in z novimi cilji oživljenih zborov. Pobudo je dalo tedanje Ljudsko gledališče, danes Slovensko ljudsko gleda-

lišče, zakaj »ostala je potreba po malem in gibčnem zborovskem telesu, ki bi bilo uporabno tako pri manjših internih prireditvah, kot tudi na večjih kulturnih in političnih manifestacijah, povsod tam, kjer bi kak večji zbor iz kakršnih koli tehničnih razlogov ne mogel nastopiti.«³ Za majhen zbor so govorili tudi takratni ekonomski pogoji, kajti tedaj prepotrebna ljudskoprosvetna pot na deželo je bila večjim zborom otežkočena zaradi prevoza, prehrane, pomanjkanja večjih dvoran in podobno.

Zbor je pod patronatom Ljudskega gledališča začel s 9 pevci; novembra istega leta je štel 11 članov, januarja naslednjega leta (1950) pa 16 in bil februarja istega leta že sposoben za Prešernovo proslavo prvič zapeti pred celjsko javnostjo, nakar se je z manjšimi koncerti predstavil še občinstvu v Vojniku, v Laškem in v Rečici nad Laškim. Tak je bil uvod v zborovo bogato koncertno življenje, ki se je začelo s koncertom 4. oktobra 1950.

Tega dne je zbor pod umetniškim vodstvom Eгона Kuneja, profesorja glasbe in ravnatelja glashene šole v Celju, stopil s 20 pevci⁴ na celjski koncertni oder in odpel svojih prvih dvajset pesmi.

Kljub svojemu otroštvu ni naš zbor za svojo prvo produkcijo segel le po t. i. lažji glasbeni literaturi, tipični za čitalniško kulturo 1848—1918 (Ipavec, Hajdrih, Schwab, Jereb), temveč v večji meri v zahtevnejšo zakladnico umetno obdelane ljudske pesmi (Adamič, Dev, Hubad, Kramole, Mirk, Marolt, Prelovec, Simoniti) in moderne (Savin) ter sodobnih skladateljev na temo narodnoosvobodilnega boja (Cerar, Kuhar). Njegov prvi koncertni program je tedaj že izpovedoval smer, ki jo je nakazal sam zborovodja, da bo namreč »moral zbor podajati predvsem slovensko umetno in ljudsko pesem v taki interpretaciji, ki bo za vzgled in dober primer drugim domačim in okoliškim zborom.«⁵ To mu je potrdil tudi prvi uradni kritik, prepričan, da postane Komorni zbor reprezentavni celjski zbor. Ocenjevalec je še zapisal: »Program je bil smiselno porazdeljen na pesmi čitalniške dobe, pesmi iz NOB in narodne pesmi. Vse točke so bile podane dovršeno, brez izumetničenih priveskov in so žele zasluženo priznanje poslušalcev. Izredno pohvalo je dati zboru, da skrajno obzirno spremlja soliste tako, da ti vseskozi pridejo do veljave, kar je sicer pri zborih redek pojav.«

Prva tri leta njegovega umetniškega in ljudskoprosvetnega poslanstva so prinesla zboru kot vse bolj »pomembnemu kulturnemu činitelju našega mesta« organizacijsko osamosvojitve ter prve trofeje: prvo mesto na republiškem pevskem tekmovanju v skupini B amaterskih zborov (1951) ter prvo nagrado na prvomajskem tekmovanju Radia Ljubljane (1952).

Do svojega stotega nastopa, prirejenega za petletnico društvenega obstoja (12. aprila 1954), je zbor še krepko zajemal iz zakladnice domače — slovenske — narodne in umetne pesmi (Bučar, Marolt, Mirk, Pregelj, Venturini in dr.); potreba, ki jo je razen takega kulturno-umetniškega razpoloženja naše javnosti in zborove zmogljivosti narekoval tudi njegov načrt za prvi obisk koroških in primorskih Slovencev. Oba obiska sta bila opravljena istega, to je 1954. leta. Medtem ko so »navdušenim in vzhičenim« Korošcem zelo ugajali tako prehodi iz piana v forte, kakor sam izbor pesmi,⁶ so Primorci priznali, da je zbor »zelo dobro tehnično uvežban in muzikalno pripravljen.«⁷

Zborovo muzikalno pomembnost je tisti čas podpiralo še pet solistov, ki so zbudili primerno pozornost tudi pri glasbeni kritiki. Njena pripomba o »nekoliko preštevilnih solističnih vložkih«⁸ pa le dokazuje, da si je zbor z vsemi razpoložljivimi silami in na vse načine prizadeval, da bi se v sredini, iz katere je izšel, umetniško in ljudskoprosvetno trdno zakoreninil.

Po petih letih je začel zbor opuščati slovenski čitalniški in poznoro-mantični glasbeni izraz in se odločil, da se pridruži naprednim in sodobnemu zborovskemu gibanju tipičnim težnjam.⁹ V koncertni program jame uvrščati jugoslovanske avtorje. Prvi je bil istrski glasbeni folklorist Ivan Matetič-Ronjgov (1955), sledi mu »pravi Sukov učenec« Predrag Milošević (1956), koncertu na odru Kolarčeve univerze v Beogradu (5. septembra 1956) pa še reprezentant hrvatske nacionalne glashbene smeri Jakov Gotovac in prvobitni

Narodni dom Celje — 4. aprila 1962

Marko Tajčević (1957). Zato pa je lahko beograjskemu koncertu »iz narodne folklore vzniklih pesmi«, ki je napotil kritiko, da je zboru glede na njegove in dirigentove umetniške kvalitete priporočila dopolnitev programa z deli svetovne glasbene literature,¹⁰ sledilo vabilo na mednarodno tekmovanje amaterskih pevskih zborov v Llangollenu v severnem Walsu (1957). Iz te mednarodne pevske arene je zbor odnesel najvišje priznanje: prvo mesto med najboljšimi amaterskimi komornimi zbori sveta.¹¹ Tu je nastopil z Maroltovo »Sovdaški boben« in Gotovčevo »Momčeto bez guščeto«. Ocena pa se glasi: »Sovdaški boben — dobro izenačena glasovna skupina, ki dosega prijeten forte, ne da bi ga pretiravala ter bleščeč in zelo discipliniran ton. Poedini toni so bili kontrolirani na klaviaturi. Momčeto bez guščeto — pesem, ki je v dobrem kontrastu s prejšnjo, prav tako izvrstno izdelana, polna vitalnosti in ritmike od začetka do konca. Vrhunci so bili dobro preračunani in izredno učinkoviti. Poudariti moramo ponovno, kako izredno glasovno discipliniran je ta zbor.«

Tako spodbujen je zbor še krepkeje zajel iz jugoslovanskega repertoarja (Stevan Mokranjac), na novo pa iz klasičnega repertoarja glasbene renesanse, da bi se — kot to ravna resni amaterski zbori po vsem svetu — ob njem umetniško še bolj dvignil. Naš Gallus pa Orlando di Lasso ter Baldasare Donati so bili (1958) uvod v internacionalno četrtino vsakega njegovega nadaljnega koncertnega programa (Josquin de Près, Thomas Morley, Palestrina, Melchior Brown, Poljak Jan Gall ter Rusa Svešnikov in Zarov), s katerim zbor vse do danes doma (Ljubljana, Zagreb) in v tujini (Nizozemska, Zahodna Nemčija, Belgija, Trst) obnavlja svojo mednarodno reputacijo. To potrđita »Zvuk«, glasilo Zveze komponistov Jugoslavije,¹² ki vidi v našem komornem zboru izjemo, ki je začela »proces, čigar cilj mora biti temeljita sprememba pogledov na vrednost in poslanstvo zborovskega petja«, ter leto kasneje še hrvatski »Kulturni radnik«, mesečnik za prosveto in kulturo, ki pohvali zbor kot »zrelo, subtilno komorno muzikalno telo.«¹³

Njegov zadnji samostojni koncert v času našega poročanja (Celje, 4. aprila 1962) je bil po mnenju ljubljanskih ocenjevalcev »novo doživetje in afirmacija slovenske zborovske poustvarjalnosti. Zbor se je v svoji programski usmeritvi, kakor tudi po izvajalskih sposobnostih ponovno utrdil v najvišji kategoriji zborov, ki lahko služi domačim amaterskim zborom za vzgled in vzpodbudo, navzven pa v zanesljive reprezentančne namene.¹⁴« Z enako mero priznanja je bil koncert sprejet tudi v domačem kulturnem krogu.¹⁵

Uspeh za tak razvoj in obseg si delita požrtvovalnost pevcev (izpadi, ki jih povzročajo boleznj in premestitve, so narekovali zvišanje njih število na 27) ter umetniške in glasbenopedagoške sposobnosti zborovodje. Zlasti slednje še doslej pri nobeni kritiki niso ostale nezapažene. Ponavljamo, kar je bilo že pred leti zapisano: »Naša glasbena javnost vidi v njem subtilnega, globokega in raziskujočega muzika, ki uvaja svoje pevce in svoj krog poslušavcev v tajne lepote glasbe... ki ga ne privlači toliko zunanji uspeh kot resnično umetniško doživljanje¹⁶«; postavljajo ga za zgled dirigentom, kako se je treba »otresti tiste večne utrujajoče priložnostne, čitalniškoslovesne programske politike in zastaviti z zbori pot v čisto, plemenito muzikalno-vzgojno pomembno zborovsko muziciranje.«¹⁷ Njegova ljudskoprosvetna požrtvovalnost, glasbenovzgojno mojstrstvo in dovršeno obvladanje zborovskega posla so zato profesorja Kuneja 1960. upravičeno privedli v krog »Prešernovih« nagrajencev.

Pomembnost Komornega moškega zbora se odraža tudi v obsežnosti njegovega dela. Njegova statistika za leto 1961/1962 navaja 13 pesmi iz klasičnega internacionalnega programa, 12 slovenskih umetnih, 18 priredb slovenskih narodnih pesmi ter 12 jugoslovanskih narodnih pesmi, skupaj 55 skladb ter 325 nastopov, od tega 125 samostojnih koncertov.

OPOMBE

¹ Sestavljali so jo Darinka Jošt, ravnateljica vajeenske šole »Borisa Kidriča«: Miro Lužnik, direktor zavoda za prosvetno in pedagoško službo okraja, ter Rihard Pompe, glavni inženir tovarne emajlirane posode, vsi v Celju.

² Po zapisniku žirije za razdelitev nagrad sklada »Slavka Slandra« 1961. Arhiv sveta za kulturo in znanost občine Celje.

³ Egon Kunej, Ustanovitev in delo Komornega zbora. Gledališki list Mestnega gledališča 1950/1951.

⁴ Po evidenci dirigenta Egon Kuneja je zbor sestavljalo 8 tenorjev ter 12 basov.

⁵ Egon Kunej, Ustanovitev in delo Komornega zbora. O. c.

⁶ Slovenski vestnik, Celovec, 9. julija 1954.

⁷ Primorski dnevnik, Trst, 3. decembra 1954.

⁸ Večer, Maribor, 5. junija 1954.

⁹ O tem primerjaj: Marko Čibej. Pesem nas druži. Program koncerta Akademskega pevskega zbora »Tone Tomšič«. Ljubljana 1960. Str. 6.

¹⁰ Borba, 12. oktobra 1956.

¹¹ KMZ je tekmoval v skupini 52 komornih zborov iz Anglije, Amerike, Kanade, Svedske, Norveške, Španije, Francije, Nemčije in od drugod.

¹² Zvuk, 1960, Br. 35-36

¹³ Zoran Palčok, Komorni muški zbor iz Celja u Zagrebu. Kulturni radnik, 1961, Br. 7-8. Str. 385.

¹⁴ Radovan Gobec v oceni, poslani »Delu« dne 6. 4. 1962.

¹⁵ Beri V(lado) M(odie). Komorni zbor. Celjski tednik z dne 15. 4. 1962.

¹⁶ Uroš Prevorsek, Lep uspeh mariborskega pevskega zbora. Delo z dne 26. 12. 1959.

¹⁷ Uroš Prevorsek, Komorni zbor iz Celja. Delo, 26. 12. 1959.

NOVI VIDIKI V ORGANIZACIJI VZGOJE ADMINISTRATIVNEGA KADRA

Gustav Grobelnik

Nekatera zgrešena pojmovanja o nepotrebnosti stalne in organizirane vzgoje in izobrazbe administrativnega kadra, ki ga površno razgledani opazovalec kaj rad spravlja v zvezo z »administrativnim, pisarniškim odnosom v političnem življenju«, vzpodbujajo k nadaljevanju lanske diskusije okrog organizacije naše administrativne šole.¹ Povod za tako odločitev so nam dali priporočilo ljudske skupščine LRS o nalogah na področju strokovnega izobraževanja v LR Sloveniji,² ter navodila sveta za strokovno izobraževanje LRS, po katerih naj bi se v najbližji prihodnosti uravnalo življenje in delo naše strokovne šole.³ Medtem ko predstavlja prvi pravni tekst odraz povečane skrbi za razvoj in modernizacijo našega strokovnega izobraževanja, kakršno zahteva sodobna organizacija gospodarstva in družbenih služb, pomeni druga zbirka ukrep, da bi ta skrb po stabilizaciji in izboljšanju kvalitete izobraževalnih ustanov, posebej še strokovnega šolstva, ne zašla na samosvoja pota. Tako priporočilo kakor Navodila odpirajo vzgoji administrativnega kadra nove vidike.

Med izobraževalnimi ustanovami, v katerih naj bi se v bodoče izobraževali strokovni kadri, navaja priporočilo na prvem mestu izobraževalne centre gospodarskih organizacij in družbenih služb. Na drugem mestu navaja poklicne šole, tehniške in njim ustrezne strokovne šole za gospodarstvo in družbene službe, medtem ko naj bi visokošolski zavodi izobraževali »strokovni in znanstveni kader do najvišjih možnosti«. Priporočilo povezuje vse izobraževalne oblike »od izobraževalnih centrov in drugih oblik strokovnega izobraževanja v podjetjih in družbenih službah do poklicnih, tehniških in drugih šol za gospodarstvo in družbene službe in do visokošolskih zavodov« v sistem »družbeno enako vrednotenih ustanov«. S tem je izgubilo svoj pomen administrativno razvrščanje šolskih ustanov na nižje, nepopolne srednje in popolne srednje šole.⁴

Primerjava s splošnim zakonom o šolstvu iz leta 1958 kaže, da bomo tudi v prihodnje govorili o tehniških in njim ustreznih šolah, medtem ko so vse »šole za kvalificirane delavce«, t. j. šole s praktičnim poukom in vaješke šole postale poklicne šole, a »šole za visokokvalificirane delavce«, ki so namenjene kvalificiranim delavcem za doseg višje stopnje kvalifikacije, pa kaže, da ne bodo predmet verifikacije, če prav razumemo navodilo, da »ne bo predmet verifikacije nadaljnje izpopolnjevanje izobrazbe v samem poklicu in s tem stopnje usposobljenosti.«⁵

S čl. 27 prehodnih in končnih določb navodila o minimalnih zahtevah in drugih pogojih, ki jih morajo izpolnjevati poklicne šole, uvršča navedeni pravni akt administrativne šole v poklicne šole.⁶

O upravičenosti ali neupravičenosti uvrščanja AŠ v poklicne šole tu ne bi razpravljali.⁷ Sicer pa je — sodeč po pojasnilu k strokovnemu navodilu za izdelavo predlogov profilov za poklice, ki jih vzgajajo in izobražujejo poklicne šole,⁸ mišljena le ena vzgojnoizobraževalna dejavnost AŠ, in sicer

vzgoja in izobrazba stenodaktilografov. Ta vzgojnoizobraževalna dejavnost AS namreč ni edina njena naloga, kakor stenodaktilograf ni edini poklic administrativne stroke. Državna uprava npr. loči med pisarniškiimi uslužbenci pomožne pisarniške referente, pisarniške referente in administratorje, poleg njih pa še tri kategorije strojepiscev, stenografe in debatne stenografe.¹¹ Poklic stenodaktilografa je praviloma tako obsežen, da ne more obsegati še druga pisarniška dela, kakor so »sprejemanje in oddajanje pošte, vodenje delovodnikov, kartotek in drugih pisarniških knjig, sprejem strank in podobno.«¹² da ne omenimo še posebnega, toliko iskanega poklica tehnične tajnice. Le-ta pa zahteva širšo razgledanost in poglobljeno teoretično znanje, ki ga utegne posredovati posebna, tehniškim in njim sorodnim strokovnim šolam za gospodarstvo in družbene službe ustrezna vzgojnoizobraževalna dejavnost AS.

Navodila o minimalnih zahtevah spreminjajo tudi dosedanje vzgojno izobraževalno vsebino strokovnih šol, izvzemši tehniških in njim ustreznih strokovnih šol, ker formulacija pogojev za njih verifikacijo »še ni tako izdelana, da bi bila primerna za javno razpravo.«¹³

Navedena navodila zahtevajo od bodoče administrativne šole:¹⁴

- a) najmanj 2500 ur strokovnega teoretičnega in praktičnega pouka;
- b) posredovanje znanj iz splošnoizobraževalnih predmetov, in sicer iz slovenskega jezika, družbeno ekonomskih ved (družbena in politična ureditev FLRJ, ekonomika podjetij, gospodarski zemljepis) ter poklicu administratorja »ustrezen obseg in izbor učnega gradiva predmetov iz naravoslovnomatematične skupine (matematika, fizika, kemija in biologija);
- c) »ustrezen obseg in izbor učnega gradiva s področja higienskega in tehničnega varstva pri delu«;
- č) »tolikšen obseg ustreznega proizvodnega dela, ki bo zagotovil potrebno praktično usposobljenost za opravljanje poklicnega dela« ter
- d) v celotni dobi šolanja najmanj 2 uri tedensko telesne in zdravstvene vzgoje.

Natančnejša izdelava predmetnika in učnega načrta bo sicer naloga šolskega odbora,¹⁵ toda upošteva je predvidene zahteve, lahko že sami poskusimo ugotoviti približen obseg šolanja bodočega administrativnega kadra. Ta bi pri sedanjem obsegu šolskega leta, ki znaša 210 učnih dni po 6 ur dnevno (36 ur tedensko) ali letno 1260 učnih ur za vse predmete, zahteval dve šolski leti samo za 2500 učnih ur strokovnega teoretičnega in praktičnega pouka (strojepisja, stenografije, dopisja, pisarniškega oz. gospodarskega poslovanja) brez splošno izobraževalnih predmetov, brez pouka higiensko-tehničnega varstva ter brez telesne in zdravstvene vzgoje.

Iz tega sledi, da bo treba misliti na podaljšanje sedanjega dveletnega šolanja na triletno šolanje. Iz zdravstvenih in rekreacijskih potreb mladine najbrž ne bo sprejemljivo občutnejše podaljšanje sedanjega šolskega leta, niti — pri zadostnem prostorninskem fondu — 42 urna obremenitev učenca s teoretičnim in praktičnim poukom na teden, upošteva je še drugo navodilo, da bo treba »učencem zagotoviti vsako leto najmanj en mesec strujenega praktičnega dela v proizvodnji oziroma v družbenih službah.«¹⁶

Podaljšanje šolanja je bilo že pred tem večkrat predmet razprav.¹⁷ Vzroki za podaljšanje tiče razen v zahtevnosti poklica sodobnega administratorja, tudi v ugotovitvah, da je večina po dveh letih šolanja še »premalo samostojna v delu, ki ga od njih zahteva praksa.« Ker silijo k podaljšanju šolanja splošno izobraževalni predmeti, bi bilo koristnejše,¹⁸ za manjše šole pa zaradi odvisnosti od honorarnih učnih moči, smotrnejše in ekonomičnejše, če bi se po zgledu ostalega kulturnega sveta tudi pri nas odločili za devetletno obvezno šolanje. Druga —časna — rešitev do uvedbe devetletne obvezne osnovne šole bi bila tudi, da bi kot vpisni pogoji zahtevali vsaj prvi, uspešno končan, razred gimnazije.

Vprašanje rednih učnih moči za splošno izobraževalne predmete, za telesno in zdravstveno vzgojo bodo rešila najugodnejše šolska središča, formirana iz »poslovne skupnosti« ekonomske in administrativne šole (Ptuj, Kranj,

Novo mesto) — zamisel, po svetu pa pravilo,¹⁹ ki ima svoje zagovornike tudi v Celju. Načelo, da je perspektiva našega gospodarstva v združevanju razdrobljenih sil,²⁰ bo slej ko prej moralo obveljati tudi v šolstvu. Pravnoteoretična osnova za tak koncept je podana tudi z navodilom,²¹ da šole, »ki vzgajajo in izobražujejo veči poklicev iste panoge, posredujejo učencem najprej tista teoretična in praktična znanja, ki so skupna vsem tem poklicem ter tvorijo potrebno široko podlago za nadaljnje specialno izobraževanje za posamezni poklic.«²² Komerčialist, knjigovodja in administrator pa so poklici, ki jih je mogoče vzgojiti v eni strokovnoizobraževalni ustanovi.

OPOMBE

¹ G. G. Perspektive v izobraževanju administrativnega kadra. Celjski zbornik 1961. Str. 507.

² U. I, 1961, št. 36.

³ Osnutek splošnega navodila za verifikacijo vzgojnoizobraževalnih dejavnosti strokovno izobraževalnih ustanov; osnutek navodila o minimalnih zahtevah in drugih pogojih, ki jih morajo izpolnjevati poklicne šole; osnutek strokovnega navodila za izdelavo predlogov profilov za poklice, ki jih vzgajajo in izobražujejo poklicne šole. Beri gradivo za javno razpravo o problemih verifikacije. Svet za strokovno izobraževanje LRS. Ljubljana, 25. aprila 1962.

⁴ Priporočilo, pogl. II.

⁵ Cl. 46 in nasl. cit. znak.

⁶ Cl. 52 in nasl. cit. znak.

⁷ Obrazložitev osnutka splošnega navodila za verifikacijo vzgojnoizobraževalnih dejavnosti strokovnoizobraževalnih ustanov. Gradivo, Str. 14.

Obstaja mišljenje, da označba poklicna šola za bivše vajenske, industrijske in podobne šole ni najbolj prikladna, zakaj z isto pravico bi mogli med poklicne šole uvrstiti še kake strokovne ali druge šole, npr. učiteljske, ki tudi vzgajajo za točno določen poklic. Zato bi morda kazalo vztrajati le pri sedanjem, že ustaljenem in enotnem nazivu »strokovne šole«, posamezno strokovno šolo pa pomenovati po panogi (stroki, branži), za katero vzgaja strokovni kader, npr. trgovska šola, kmetijska šola, grafična šola, ekonomska šola, krojaškošiviljska šola itd. Kljub likvidaciji rantranja šol, ki jo prinaša priporočilo, bodo po zakonu vztrajnosti imele poklicne šole (beri bivše vajenske, t. j. nižje strokovne šole) ob tehniških in drugih njim sorodnih šolah (beri bivše srednje strokovne šole) še naprej prizvok nekega »nižjega šolstva«.

⁸ Gradivo, Str. 14.

⁹ Beri G. G. O statusu administrativne šole. Odgovor na anketo zavoda LRS za strokovno izobraževanje. Št. 105/1 z dne 12. 12. 1961.

¹⁰ Gradivo Str. 36 in nasl.

¹¹ Zakon o javnih uslužbencih, XII. pogl., čl. 151. U. I. FLRJ 1957, št. 53.

¹² Gradivo, Str. 37.

¹³ Gradivo. Uvodno pojasnilo. Str. 5.

¹⁴ Navodila o minimalnih zahtevah in drugih pogojih, ki jih morajo izpolnjevati poklicne šole. Cl. 7 in nasl. Gradivo, Str. 19.

¹⁵ Cl. 6. cit. navodil.

¹⁶ Cl. 41 cit. navodil.

¹⁷ Stališče konference ravnateljev AS Slovenije dne 16. 4. 1962 v Ljubljani in mišljenje učnega zbora AS v Celju na zaključni ocenjevalni seji za drugi letnik dne 30. 5. 1962. Beri tudi Pomenek z direktorjem AS v Mariboru, »Delo« z dne 8. 3. 1962.

¹⁸ Beri razgovor v uredništvu »Delo« o usmerjanju mladine po končani osnovni šoli. »Delo« z dne 10. 6. 1962.

¹⁹ Beri: Tschechoslowakei. Enzyklopädische Bücherreihe. Orbis rag 1961. Zvezek 6. Schulwesen. Str. 47 — Ecole supérieure de commerce Genève. Programme. Edition 1961.

²⁰ Perspektiva je v združevanju. Gospodarski vestnik z dne 6. 6. 1962.

²¹ Cl. 15 navodil o minimalnih zahtevah in drugih pogojih, ki jih morajo izpolnjevati poklicne šole. Gradivo, Str. 21.

²² Prim. tudi poskus ljubljanske tehniške šole, ki odpira v šol. letu 1962/63 vzporedno ob svojih oddelkih tudi poklicno šolo.

Dne 5. februarja 1962 je umrl v Žalcu upokojeni šolski upravitelj Rajko Vrečer. Dosegel je starost 87 let. Bil je človek vsestranskega interesa in kulturni delavec, ki se je udejstvoval na mnogih poljih. Posebno rad se je ukvarjal z zgodovino. Celjski zbornik je dolžan, da ohrani njegov spomin.

Rod Vrečerjev je razširjen v okolici Štor, Kompol in Teharja. Rajkov oče Gašper se je rodil na trdni Vrečerjevi kmetiji v zaselku Vreče pri Kompolah (Št. Lovrenc pri Štorah). Šel je študirat in je postal prvi nadučitelj teharske šole. Poročil se je s Celjanko Marijo Naskovo. Starejši sin Rajko se je rodil 31. avgusta 1875 in se je odločil za očetov poklic, medtem ko se je mlajši sin posvetil pravi, stopil v upravno službo in bil pred upokojitvijo sreski načelnik.

Rajko je obiskoval najprej osnovno šolo v svojem rojstnem kraju, kjer mu je bil učitelj Gustav Vodušek, poznejši šolski nadzornik in dolgoletni župan v Trbovljah. Nato je prišel v celjsko meščansko šolo in končno na mariborsko učiteljsišče, ki ga je dovršil leta 1894. Na učiteljsišču sta posebno vplivala nanj ravnatelj Henrik Schreiner, prirodopisec in vzoren pedagog, ter profesor zemljepisa Ivan Levičnik.

Ze v avgustu 1894 je stopil Rajko v službo. Prvo službeno mesto je bilo v Vojniku, kjer mu je nudil gostoljubno streho upok. učitelj Anton Brezovnik, mladinski pisatelj, pisec »Saljivega Slovenca«, soustanovitelj vojniške hranilnice in posojilnice ter čitalnice. Toda že v jeseni istega leta je odšel v Griže, kjer mu je bil nadučitelj poznejši okrajni šolski nadzornik Josip Zupanek. V Grižah je ostal štiri leta, prav tako dolgo je služboval tudi v Sempetru. V jeseni 1902 je bil Rajko nameščen za učitelja v Žalcu, kjer je ostal do konca svojega službovanja. Poučeval je tudi na obrtni nadaljevalni šoli in je v letih 1909, 1914 in 1920 na višji obrtni odnosno na tehnični srednji šoli v Ljubljani obiskoval učiteljski tečaj za pouk na obrtni nadaljevalni šoli. Med prvo svetovno vojno je bil od maja 1915 do pomladi 1918 pri vojakih, služboval je pri poveljstvu v Špilju in Gradcu. Leta 1924 je postal šolski upravitelj v Žalcu, kot tak je bil leta 1955 na lastno prošnjo upokojen po štiridesetletnem službovanju.

V Žalcu si je Rajko Vrečer našel življenjsko družico v Justini Globočnik, roj. Lorber. Poročil se je z njo leta 1913, toda umrla je pred njim.

Med okupacijo sta ga starost in ženino sorodstvo, ki so ga celjski Nemci smatrali za nemško, čeprav ni bilo nemškega mišljenja, očuvalo pred izselitvijo. Kolikor mu je bilo mogoče, je pomagal rojakom in podpiral tudi partizanske borce.

Po osvoboditvi je po nalogu OF v Žalcu prevzel inventar osnovne in tedanje meščanske šole v Žalcu. Z dekretom okrožnega odbora OF v Celju z dne 26. maja 1945 je prevzel tudi vodstvo žalske osnovne šole. Dne 28. avgusta 1945 ga je predal Maksu Pivcu, ki se je vrnil iz pregnanstva.

Rajko Vrečer je bil pred prvo svetovno vojno in med obema vojnama gotovo najvnetejši potnik med slovenskim učiteljstvom in eden izmed najvnetejših med Slovenci sploh. Prepotoval ni samo vse Avstrije, ampak je ponovno obiskal tudi Italijo, Francijo, Anglijo in Nemčijo. Leta 1906 je bil v Beogradu, Sofiji in Carigradu. Veselje do potovanja mu je dal že v dijaških letih profesor Levičnik. Vrečer je bil dober opazovalec, posebno so ga zanimala kulturne zadeve.

Rajko Vrečer je bil tudi velik ljubitelj glasbe in gledališča. Že v dijaških letih je gojil petje in klavir in sodeloval v pevskem kvartetu. Ko je služboval v Grižah, je ustanovil kvartet s tremi stanovskimi tovariši. Kot učitelj v Šempetru je bil knjižničar pri bralnem društvu. S tovariši iz sosesčine je ustanovil godalni orkester. Nato pa je z njim vred pristopil k celjskemu godalnemu orkestru, ki ga je vodil učitelj Munda, in k njegovi naslednici, narodni godbi, ki jo je z velikim uspehom vodil njen kapelnik skladatelj Franc Korun. V sestavu narodne godbe je sodeloval pri znanem obisku čeških študentov v Celju (1899). V tem času je Rajko Vrečer, še iz Šempetra, ustanovil v Zalcu pevski zbor »Edinost«, v letih 1907—1910 je vodil pevski zbor učiteljskega društva za celjski in laški okraj, v letih 1910—1912 je igral pri salonskem orkestru, ki ga je vodil tedanji nadučitelj v Zgornji Ponikvi Anton Nerat. Vrečerja srečamo tudi med sodelavci dramatičnega društva, ki ga je v Zalcu leta 1915 ustanovil Ivan Prekoršek in je prirejalo igre v novi Roblekovi dvorani. Skratka, tedaj in pozneje najdemo Vrečerja pri vsaki kulturni manifestaciji v Zalcu in okolici.

Z velikim veseljem je Vrečer prirejal razne razstave, in sicer prav do zadnjih let svojega življenja. Kot prireditelj razstav in kot vodič po Zalcu je bil do zadnjega nepogrešljiv. Izza leta 1954 je bil duša na novo oživiljenega Turističnega društva v Zalcu.

Pozabiti ne smemo njegovega umetniškega ustvarjalnega dela. Marsikdo ne ve, da je njegova kompozicija za moški zbor »Kako se koscu streže«, ki so jo izvajali že marsikje.

Tudi si preslabo predstavljamo, kako ploden je bil Rajko Vrečer kot publicist. Njegovih zapisnikov in podlistkov v predvojni »Domovini« in medvojni »Novi dobi« je veliko število, a tudi v sedanji dobi ga čisto srečamo kot pisca, sodeloval je zlasti pri »Turističnem vestniku«. Nekatere izmed njegovih zapiskov mora upoštevati vsak, kdor se količkaj ukvarja s kulturno zgodovino: spominsko črtico o Ipavcih, nekatere popotne spise, prikaz narodnega blaga o Mlinarjevem Janezu, beležke o Prešernu na Polzeli, navedbe o delovanju narodnih društev itd. S tem v zvezi omenjam, da je Oton Zupančič, ko se je pripravljaj, da napiše »Veroniko Deseniško«, pregledal in uporabil tudi Vrečerjevo narodno igro s petjem »Ulrik grof celjski in Teharjani«.

Največje Vrečerjevo književno delo je zgodovinska knjiga »Savinjska dolina«, za katero je zbiral več let gradivo po domačih in tujih arhivih in ki je izšla leta 1930. Kdor se hoče poučiti o preteklosti tega ali onega kraja Savinjske doline, mora poseči po tej knjigi.

Obsežnejša sta tudi dva spisa v Savinjskem zborniku (1959): »Kako je bilo pred devetdesetimi leti« in »Ferdo Kočevar — Zavčanin«.

Rajko Vrečer je bil delavec, priden in marljiv. Zasluži, da ga ne pozabimo.

VSEBINA

Še nekaj geografskih drobcev iz Gornje Savinjske doline (Drago Meze) ..	5
Zemlja in človek po Dobrovljah (Milan Natek)	36
Izboljšani tehnološki postopek v našem hmeljarstvu (Inž. Janko Petriček)	85
Obiranje hmelja s strojem (Inž. Lojze Četina)	117
O vzgoji kyasovk (Alojz Vale)	131
Gozdno gospodarstvo Gornje Savinjske doline (Inž. Anton Knez)	155
Projektiranje in gradnja gozdnih cest v celjskem okraju iz sredstev okrajnega gozdnega sklada (Inž. Anton Knez)	155
Mehanizacija gozdarstva (Inž. Dušan Jug)	166
Zapis ob letnem poročilu okrajnega zavoda za socialno zavarovanje v Celju (Dr. Aleksander Hrašovec)	181
Poljsko-jugoslovanska arheološka izkopavanja na področju Kalisza v letu 1961 (Krzysztof Dąbrowski, Ryta Kozłowska, Alojz Bolta, Vera Kolšek)	194
Odmev štajerščine v slovenskem knjižnem jeziku (Francè Jesenovec) ..	205
O urbanistično-gradbenih zasnovah trgov in mest v Posavinju, Obsotlju in Posavju (Jože Curk)	225
Dokument o delu odbora za turistično izgradnjo Gornje Savinjske doline (Tine Orel)	255
Delovno poročilo zavoda za spomeniško varstvo Maribor za leto 1961 (Jože Curk)	261
Poročilo o dosedanjem delu na Rifniku in o pomenu tega najdišča za slo- vensko arheologijo (Lojze Bolta)	269
Iz numizmatične zbirke celjskega muzeja (Vera Kolšek)	275
Varia iz celjskega mestnega arhiva (Janko Orožen)	276
Poročilo o delu celjskega mestnega arhiva v letu 1961/1962 (Janko Orožen)	285
Ā problematiki celjske glasbene kulture (Egon Kunej)	284
Komorni moški zbor (Gustav Grobelnik)	287
Novi vidiki v organizaciji vzgoje administrativnega kadra (Gustav Gro- belnik)	292
V spomin Rajka Vrečerja (Janko Orožen)	295

CELJSKI ZBORNIK 1962

Izdal

Svet za kulturo okraja Celje

Uredila

Tine Orel in Gustav Grobelnik

Zunanja oprema

Bojan Kovač

Tisk

Casopisnega podjetja »Celjski tisk«

Celje 1962

Oddelek za razisk. dejavnost

Per

CELJSKI Z...

1962

908(497.12 Celje)

5000023192

COBISS •